

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГАГИК Х. САРКИСЯН

ИСТОРИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Составление и редакция
ПАРУЙРА М. МУРАДЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ГИТУТЮН" НАН РА
ЕРЕВАН 2006

9(47.925)

Ո-25

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԳԱԳԻԿ Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կազմեց և խմբագրեց՝
ՊԱՐՈՒՅՐ Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆԸ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2006

Ս 259 Սարգսյան Գ. Խ.

«Պատմագիտական հետազոտություններ», Եր., «Գիտություն» հրատ., 2006 - 260 էջ:

Ակադ. Գագիկ Սարգսյանի աշխատությունների այս ժողովածուն ամփոփում է բացառիկ ընդգրկուն պատրաստություն և պրպտիլու կարողություն ունեցող գիտնականի վաստակի մեկ մասը՝ սեպագիր ու անտիկ աղբյուրներից մինչև խորհրդային «Հայոց պատմությունը»՝ քննության առած պատմաբանի ու բանասերի զույգ հմտություններ: Հեղինակը կրողն է ճիշտ այն կարողությունների և մտացիություն, որոնց հավաստումը նա փնտրում ու գտնում է Ն.Աղոնցի գլուխգործոցում:

Ս 0503020913—2006 թ.
703 (02)—2006

ԳՄԴ 63.3 (22)

ՄԵՐ ԱՐԴՅՈՒՆԱՇԱՏ ՊԱՏԱԲԱՆԸ

Երկու պարագա մեծապես ծանրացնում են պատմաբանի աշխատանքը՝ մեկը, երբ նրան վիճակված է հայթայթել ուսումնասիրության հուսալի սկզբնաղբյուր, ստանձնելով նրա վերծանության դժվարությունը, և մյուսը՝ երբ գիտության նախորդող դասականները առձեռն նյութի հիման վրա արդեն ժամանակագրություն են մշակել և ամփոփիչ եզրակացություն կատարել: Ն.Աղոնցից, Հ.Մանանդյանից և Ս.Երեմյանից հետո ճիշտ այդ դժվարությունն առձեռն անցնելն մեր պատմաբաններից երեքը՝ Գագիկ Սարգսյանը, Անահիտ Փերիխանյանը և Գևորգ Տիրացյանը:

Ուշ բաբելոնյան շրջանի Հին արևելյան քաղաքի, նրա սոցիալական կազմի, հողատիրության, վարչական կառուցվածքի, համայնքի ու նրա իրավասությունների և հարակից այլ խնդիրների ուսումնասիրությանն է նվիրված Գ.Սարգսյանի աշխատությունների մի նշանակալի մասը: Դատելով հետազոտության ու հրապարակման ժամանակագրությունից (առաջինը՝ 1952թ., վերջինը՝ 1992թ.), հարցի նկատմամբ գիտնականի ունեցած հետաքրքրությունը տևական է և պայմանավորված երկու հանգամանքով՝ աղբյուրագիտական բազայի ընդարձակումը նորանոր արժարժույթների հնարավորություն է ընձեռում, և ապա՝ բացահայտվում են իրողություններ, որոնք առանձնակի կարևորություն ունեն հեղինակական դարաշրջանի արևելյան քաղաքակրթությունների հետազոտման համար: Այսպես, օրինակ, Գ.Սարգսյանը բացահայտեց ու գիտականորեն բնութագրեց Հին արևելյան քաղաքային համայնքի մի նոր տիպ, որ նա կոչեց (և այժմ էլ արևելագիտական գրականության մեջ կոչվում է) տաճարա-քաղաքային համայնք: Վերջինս ձևավորվել է տաճարական անձնակազմի և լիքավ լավաբացիների ի մի ձուլումով՝ առաջ բերելով անտեսական ու իրավական նկատելի փոփոխություններ:

Գ.Սարգսյանի աշխատությունները գերադանցապես հիմնված են սեպագիր և պատմական աղբյուրների համադիր ուսումնասիրության վրա: Նա իր մասնագիտական պատրաստության թելադրանքով (օգտվում էր Հին ու նոր մեկ տասնյակ լեզուներից ու նրանցով եղած աղբյուրներից ու գրականությունից) և պատմաբանասիրական աշխատանք կատարելու հմտության բերումով չորս տասնամյակ շարունակաբար զբաղված էր սեպագիր վավերագրերի վերծանմամբ ու հետազոտությամբ: Դեռևս 1955թ. երիտասարդ գիտնականը հրատարակեց էքսիտաժում պահվող սելեկյան շրջանի մասնավոր գործարքներին վերաբերող սեպագիր վավերագրերը, իսկ 1975-ին՝ Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանի նմանօրինակ բնագրերը: Հետագայում Գ.Սարգսյանը ձեռնամուխ եղավ Բեռլինի, Փարիզի և այլ քաղաքների հնադարաններում գտնվող սեպագիր աղբյուրների վերծանությանը, թարգմանությունն ու քննությանը, գերմանացի մասնագետների հեղինակակցությամբ տպագրության պատրաստելով երկհատոր Հիմնարար մի աշխատություն՝ «Հեղինակական դարաշրջանի Միջագետքի

սոցիալ-տնտեսական պատմությունը սեպագիր վավերագրերի դիմանք: Զուգահեռաբար Գ.Սարգսյանը հայրենական ու արտասահմանյան մասնագետ ընթերցողներին ներկայացրեց Միջազգային սեպագիր քաղաքակրթություն և հեղինակներին չփոխեցին ու առնչակցություններին վերաբերող հոգիածաշար: Գազիկ Սարգսյանի այս և մյուս աշխատությունների հիմնական առանձնահատկություններից մեկը սկզբնաղբյուրների բանասիրական մշակման և աղբյուրագիտական քննության հմուտ համատեղումն է, որ նախորդում է պատմաբանի վերլուծությունը:

Առաջավոր Ասիայի հեղինակական դարաշրջանի քաղաքների ու քաղաքային համայնքների ուսումնասիրությունը Գ.Սարգսյանին բերեց Հին Հայաստանի քաղաքների ուսումնասիրմանը՝ Տիգրանակերտի օրինակով, որի հիմնադրություն և շուրջ 500-ամյա գոյությունը պատմությունը բնութագրական է հայոց անցյալի կարևոր մի փուլ հետազոտելու և պարբերացնելու համար: Գիտնականը այն իրականացրեց «Тигранакерт. Из истории древнеармянских городов» (М., 1960) աշխատությամբ: Անտիկ շրջանի պատմագրական աղբյուրների տեղեկությունները, Հայաստանում պահպանված հուշարձան արձանագրություններն ու հայ պատմիչների հաղորդումները հնարավորություն էին ընձեռում արծարծելու չորս հիմնական հարց՝ նոր քաղաքների հիմնադրության շարժառիթները, այլազգիներ վերաբնակեցնելու նպատակը, քաղաքային համայնքի կազմն ու կառուցվածքը և սոցիալ-տնտեսական բնույթն ու ստրկատիրական կացութաձևի խնդիրը Հայաստանում:

Ի հակադրություն ավանդական պնդումների՝ Գ.Սարգսյանը Տիգրանակերտի օրինակով ցույց տվեց, որ հեղինակական քաղաք հասկացությունը ամենևին նույնական չէ հեղինակներին, և այս պարագան իր կնիքն է դնում քաղաքային համայնքի թե՛ էթնիկական նկարագրի, թե՛ տնտեսական գործունեության վրա: Հեղինակը հետազոտում է առավելագույն տարբերություններ բացահայտելու, որը և հնարավորություն է տալիս նկատելու և ուսումնասիրելու հայկական հասարակության առանձնահատկությունները:

Տիգրանակերտին նվիրված մենագրությունը միաժամանակ նախապատրաստություն էր անցում կատարելու կարևոր մի հարցի՝ Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի քննությանը: Գ.Սարգսյանը այստեղ ևս ունեն արժանավոր նախորդներ, բայց այժմ անհրաժեշտ էր առանձին տերմինների քննությունից անցնել հասարակության ամբողջական բնութագրությունը, որով միաժամանակ կբացահայտվեին ավատատիրության սկզբնավորման առանձնահատկությունները մեզանում: 1962թ. երևանում լույս տեսած «Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիները մասին» գիրքը մասնավորապես հարցադրումն ամփոփող և ընդհանրացնող մենագրական ուսումնասիրությունն է հայագիտության մեջ:

1960-ական թթ. սկսած Գ.Սարգսյանի աշխատությունների խորագրերում հաճախակի երևում է Մովսես Խորենացու անունը: Սկզբնապես այդ պայմանավորված էր Հին Հայաստանի քաղաքական ու մշակութային պատմության առանձին հարցերի վերաբերյալ Խորենացու հաղորդումների գնահատությամբ և վերլուծությամբ (աղբյուրներից օգտվելու համակարգը, ժամանակագրական վկայությունները, նախնայաց պաշտամունքի արձագանքները և այլն):

Հարցադրումների աստիճանական ընդլայնումն ու խորացումը հեղինակին հնարավորություն ընձեռեցին ստեղծելու «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության ժամանակագրական համակարգը» (1965թ.) և «Հեղինակական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» (1966թ.) մենագրությունները: Ավանդական հայագիտությունը Խորենացու տեղեկությունների արժանահատկությունը ստուգում էր գերազանցապես արտաքին աղբյուրներով, բավականաչափ ուշադիր չլինելով պատմագրերու հեղինակային սկզբունքին և համաժամանակյա ցանկերի ստեղծման ելակետային իրողություններին: Գ.Սարգսյանը առաջին աշխատությունը մեջ որդեգրեց Խորենացու «Պատմություն» իբրև ինքնին համակարգը դիտելու սկզբունք, ամենևին չբացառելով արտաքին տվյալների կորուրդությունը, և հասավ պատմագիտական-աղբյուրագիտական համոզիչ արդյունքների: Երկրորդ գիրքն արդեն այլ բնույթի էր, այստեղ թե Խորենացու երկն է հեղինակական Հայաստանի պատմության աղբյուր ծառայում և թե հեղինակի դարաշրջանի ստուգապես հետազոտված պատմությունը Խորենացու պատմագրական մեթոդը գնահատելու հնարավորություն տալիս: Թե որքան արդյունավետ է նման մոտեցումը՝ կարելի է հավատարմանով «Հայ ժողովրդի պատմության» սկզբնաղբյուրական հրատարակության առաջին հատորի (1971թ.) «Հայաստանը հեղինակական ժամանակաշրջանում» բաժինը կարդալով, որի հիմնական մասի հեղինակը Գ.Սարգսյանն է:

Գ.Սարգսյանի աշխատություններում կան հայոց պատմագրություն սկզբնավորմանը, դպրություն խնդիրներին ու մշակութային հարցերին վերաբերող բազմաթիվ գիտարկումներ: Որոնք նորովի են լուսաբանում տեղականորեն արծարծված շատ խնդիրներ: Հայագետները (Մ.Աբելյան, Հ.Մանանդյան, Գ.Խաթիսյան) արդեն պարզել էին, որ Երվանդյաններն ու Արտաշիսյանները պատմությունը կերտելիս խորենացին հիմնականում զիմել է ավանդություններին: Գ.Սարգսյանը ցույց տվեց, որ Պատմահոր մոտ պնդումներն այնպիսի կան պատմական հիմք ունեցող այնպիսի դրվագներ, որոնք չեն հանդուժում գիտությունը Հայտնի հուշարձան աղբյուրների հաղորդումներին ու հայկական սոցիալական ավանդություններին: Դրանք, ըստ գիտնականի եզրահանգման, քաղված են մեզանում գոյություն ունեցող մեհենական պատմություններից, որպիսին և եղել է Ողյուծյալ բուրմի մեղ չհասած, բայց Խորենացու համար աղբյուր ծառայած երկը: Ուստի հետազոտողի գնահատությամբ, մեհենական այդ պատմությունը «դառնում է նախաքրիստոնեական շրջանի հայ պատմագրության փաստ, և որպես այդպիսին իր պատշաճ տեղը պիտի գրավի հայ գրականության պատմության մեջ»:

Հայագիտության մեջ տեղականորեն բնաբարկվել է նախաժառանգյալ գրի և գրականության գոյության հարցը: Հիբալի, դժվար է ենթադրել, թե քրիստոնեության քարոզչությունը շուրջ մեկ հարյուրամյակ կարող էր օտարալիզել լինել: Գ.Սարգսյանի կողմից առաջադրվեց տեսական հիմք և գործնական նշանակություն ունեցող մի հիմնադրույթ, ըստ որի Սուրբ Գրքը թարգմանությունը նախորդել է հայոց լեզվի ու տերմինաբանության այսպես կոչված «հասերոնկայիկ ընթերցման» շրջան: Սա փաստորեն բանավոր թարգմանություն, տերմինների ստեղծման ու կայունացման, գրական լեզվի մշակման շրջան է եղել, լիովին նախապատրաստելով «ոսկեդարյան հայերենի» երևան գալը: Դրույթը հիբալի կենսաունակ է, և այժմ այն բացատրության նախադրու է նաև վրացագիտության

Համար (նկատի ունենք Թ.Գամդրելիձեի վերջերս երկրյա կատարած կիրառումը):

Գազիկ Սարգսյանը բնագրագիտական-աղբյուրագիտական աշխատանքի ոչ միայն կազմակերպող, այլ նաև կատարող էր: Նրան ենք պարտական խորենացու «Պատմության» ուսեսերեն նոր թարգմանության համար, որը փաստորեն ամփոփեց խորենացիագիտության նորագույն նվաճումները: Այստեղ քիչ չեն և սեփական կառուցումները: խորենացու և Դավիթ Անհաղթի երկերի բնագրական առնչությունը վերաբերող մի հոգևածում նա արդեն ապացուցել է, որ Անհաղթը բառական քաղվածք է անում «Հայոց պատմությունից», հետևաբար խորենացու ժամանակը հաստատող նոր կռվան է բացահայտվում:

Գ.Սարգսյանը թարգմանական կամ ինքնուրույն ոչ քիչ բնագրերի հրատարակության պատասխանատու խմբագիր էր, այդ բնագրավառում մասնագիտացող երիտասարդներին չափերի գիտական դեկավարը կամ խորհրդատու:

Գիտական ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ Գազիկ Սարգսյանը մշտապես զբաղված էր գիտակազմակերպչական աշխատանքով: 1971-1994թթ. նա վարում էր ՀՍՍՀ ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Հիմնադիր տնօրենի պաշտոնը: Արևելագիտության ավանդական ուղղություններին զուգընթաց (իրանագիտություն, թուրքագիտություն, արաբագիտություն) նրա գործուն մասնակցությամբ ստեղծվեցին ակադեմիական գիտությունների օղակներ (Հին Արևելք, կովկասագիտություն, արևելյան աղբյուրագիտություն), Հիմնվեցին մատենաշարային նոր հրատարակություններ («Հին Արևելք», «Կովկաս և Բյուզանդիա», «Խուրիններ և ուրարաններ»), որոնք ճանաչում գտան ներսի ու դրսի գիտական լայն շրջաններում:

Գ.Սարգսյանը կոլեկտիվ կամ ընդհանրացնող շատ աշխատությունների համահեղինակ էր, խմբագիր ու կազմակերպող: Նրա գլխավորությամբ Հայ գիտնականները հաջողությամբ մասնակցում էին միութենական և համաշխարհային գիտական կոնֆերանսներին, գիտաժողովներին ու քննարկումներին: Գ. Սարգսյանին ենք պարտական Հայագիտության երևելի ներկայացուցիչներ Թադ. Ավդալբեկյանի և Երվանդ Տեր-Մինասյանի աշխատությունների մեկական հատորներին խնամալ Հրատարակության համար՝ խմբագրի կարճաժամանակյա առաջադրանքներով:

ԳԱԱ փոխնախագահ և հոսմանիտար գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-բարոյաբան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, պետական մրցանակի դափնեկիր, տաղանդավոր գիտնական Գազիկ Սարգսյանը իր կյանքը բոլորեց գիտական ու գիտակազմակերպչական ծանրակշիռ վաստակներով և ծրագրային նախանշումներով, որոնց իրականացումը Հայրենական գիտության նոր նվաճումներ կապմանավորի:

Պ.Մ.ՄՈՒՐԱԳԱՆ

ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՀԵՏ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Միջնադարի Հայ մեծ պատմիչ Մովսես Խորենացու դարաշրջանը յուրօրինակ ջրբաժան է մեր ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ: Մինչ այդ Հայ ժողովուրդն ապրել էր էթնիկական ու սոցիալ-տնտեսական զարգացման, հզոր պետականության կազմավորման ու արդյունավետ գործառնության, մշակութային արժեքների աստիճանական կուտակման երկար ու ձիգ դարեր: Այնուհետև ծայր է առնում քաղաքական հզորության տեղատվությունը, պետականության թուլացումը, բայց միաժամանակ և ազգային մշակույթի հզոր ու հաստատուն վերելքը, հարևան երկրների վրա նրա քաղաքակրթիչ ազդեցության տարածումը:

Ավատատիրական հասարակարգի հաստատումը, որի հետ էլ, վերջին հաշվով, կապված էին Հիշյալ երևույթները, IV դարում - V դարի սկզբում հասցրեց թագավորական իշխանության և նախարարների հարաբերությունների ծայրահեղ սրման, երբեմն նաև՝ արյունահեղ ընդհարումների: Մյուս կողմից, իրանա-հուս-մեական դարավոր առճակատումը, որ հաճախ երկու հզոր տերությունների միջև ընկած Հայաստանի տարածքում էր ծավալվում, առավել ահեղ ու վտանգավոր կերպարանք էր ընդունում: Այս ներքին ու արտաքին հանգամանքներն էլ, ամբողջությամբ վերցրած, հանգեցրին հազարամյա պատմություն ունեցող Հին Հայկական պետության տրոհմանն ու անկմանը: 387 թվականին Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվեց Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Իրանի միջև: Ընդ որում նրա արևմտյան, փոքր հատվածը շուտով ընդգրկվեց Հռոմեական վարչական համակարգի մեջ, իսկ արևելյան, Հիմնական մասը, ընդհուպ մինչև 428 թվականը, մնաց Հայ Արշակունիների տնվանական իշխանության ներքո՝ այնուհետև վերածվելով պարսկական մարզպանության: Անկախ պետականության կորուստով մեր ժողովուրդը չորս հարյուրամյակից ավելի ժամանակաշրջանի ընթացքում գրկված էր օտար նվաճողների դեմ պայքարի պլանավոր միջոցից:

Միաժամանակ, V դարի սկզբում ստեղծվեցին Հայոց գրերը: Այս իրադարձությունը պայմանավորված էր բազում պարագաներով: Ամենից առաջ, Հայաստանում, որպես զորոց լեզուներ, դարերի ընթացքում գործում էին արամեերենը և հունարենը, ապա ասորերենը և պարսկերենը: Ժողովրդի Հիշողության մեջ կուտակվել էին բանավոր ստեղծագործության զանազան նմուշներ՝ երգեր, սոսոսյեղներ, ավանդույթներ և այլն: Բացի այդ, բարձր զարգացման էր հասել այդ ամենի կրողը՝ Հայոց լեզուն: Որոշակի նվաճումներ էին ձեռք բերվել բնութագրի և հասարակության երևույթների գիտափիլիսոփայական ընկալման բնագավառում: Վերջապես, քրիստոնեությունը, IV դարի սկզբում Հայաստանում պետական կրոն դառնալով, ուղիներ էր փնտրում իր հոգևոր սնունդը ժողովրդին հասցնելու համար: Այս բոլոր նախադրյալները, ընդ որում վերջինը որպես անմիջական զրգապատճառ, հիմք ծառայեցին Մեսրոպ Մաշտոցի գյուտի համար:

Հայերենի վերածույնը բանավոր լեզվից դրավորի Հանդեսից Հայ մատենագրության բուռն հորձանքի սկզբնավորմանը, արդասավորեց մշակույթի և արվեստի մտայնալ բոլոր բնագավառները: Այն յուրօրինակ բռնկիչի դեր կատարեց մշակութային հոգևոր «պայթյունի» համար: Այդ «պայթյունի» արդյունքներից, թերևս, ամենանշանակալիցը Հայ պատմագրության արտասովոր ծաղկումն էր: Իրոք, V դարի Հայ պատմագրական միտքը բացառիկ երևույթ է Հայոց ազգային մշակութային պատմության մեջ, ինչպես նաև Համաշխարհային Հին ու միջնադարյան պատմագրության համակարգում: Այդ հարյուրամյակը միաժամանակ և՛ Հայ պատմագրության ծագման, և՛ նրա բարձրագույն զարգացման վկան դարձավ, համընկավ նաև Հունա-Հռոմեական պատմագրության անկման և բյուզանդականի սկզբնավորման հետ: Համագամանք, որն այդ ժամանակահատվածում Հայ պատմագրության վաղամասերն էին Համաշխարհային պատմական մտքի կիզակետ դարձրին:

V դարի Հայ պատմական միտքը արտացոլված է Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշիի, Մովսես Խորենացու, Ղազար Փարպեցու գործերում: Այս համաստեղության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի Մովսես Խորենացին, որը վստահել է «Հայոց պատմահայր» պատվանունը:

Ո՞րն է նրա երկի բուն արժեքը, ինչո՞ւ է նա առանձնանում V դարի պատմիչների շարքում: Թվարկված մատենագիրների մեջ պարտական էին IV-V դարերի Հայոց պատմության վերաբերյալ անընդմեջ ու հավաստի տեղեկությունների, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի երեք կարևորագույն իրադարձությունների՝ Հայոց դարձի (քրիստոնեության ընդունման), գերեզմանի և Վաղարշապատի պատերազմի մասին պատկերավոր ու հանգամանալից պատմամաների համար: Մովսես Խորենացին աշխատությունը այսուհանդերձ V դարի Հայ պատմագրության մեջ նոր որակ է. նա առաջինը հղացավ և իրագործեց սեփական ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ ի սկզբանե մինչև իր օրերը շարադրելու գաղափարը: Գործը, որ իր նշանակությունը անմիջականորեն հաջորդում է Մեսրոպ Մաշտոցի դարակազմիկ սխոլանքին:

Մեսրոպ Մաշտոցը օժտեց իր ժողովրդին սեփական մշակույթի և ազգային ինքնագիտակցության պահպանման հզոր գեներով, հնարավորություն ընձեռելով բանավոր խոսքի երկրուն վիճակից դրավոր խոսքի հաստատուն հենքի վրա փոխադրելու և առավել եռանդուն զարգացնելու անցյալի հոգևոր ժառանգությունը: Մովսես Խորենացին վեր հանեց իր ժողովրդի համապարփակ պատմական կերպարը՝ բացահայտելով նրա ակունքները, զրկառելով անցյալի փառապանծ էջերը և վնճ գործիչներին, նրան ուժ ու վստահություն հաղորդեց՝ կարծես կանխատեսելով պատմության ծանր քառուղիները:

Ավանդությունը, բացի «Հայոց պատմությունից», Մովսես Խորենացուն է փերագրում նաև հետևյալ երկերը՝ «Թուղթ առ Սահակ Արծրունի», «Ճառ Վաղարշապատի», «Հոփսիսյանց պատմություն», «Գիրք պիտոյից», «Աշխարհացույց»: Հնապատուհները պարզել են, որ վերջին աշխատությունը Պատմահոր գրչին չի պատկանում, մնացյալների հեղինակային պատկանելությունը հարցը լրացուցիչ պրպտումների կարիք է գգում: Ավանդաբար նա նաև մի շարք շարադրանքների հեղինակ է համարվում: Բացի այդ, քիչ հավանական տեղեկություններ գոյություն ունեն «Հայոց պատմության» մեջ չհասած չորրորդ գրքի

մասին, ուր պատմում էրբև թե հասցվել է մինչև Ջենոն կայսեր (474-491) ժամանակները:

Այսպես թե այնպես, Մովսես Խորենացու որպես պատմիչի, մշակութային գործչի կերպարը առ այսօր լիովին հիմնվում է նրա Պատմության տվյալների վրա: Այս աղբյուրից են բխում նաև այն հատուկներ տեղեկությունները, որոնք լրացվում են այլ հեղինակների մի քանի հիշատակություններով, ավանդություններով: Ըստ առկա տվյալների՝ Պատմահայր ծնվել է շուրջ 410 թվականին: Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի մոտ նախնական կրթություն ստանալուց հետո նա 20-25 տարեկան հասակում, գիտելիքները խորացնելու նպատակով, աշակերտների մի խմբի հետ ուղևորվում է դեպի Հին աշխարհի կրթական խոշորագույն կենտրոններից մեկը՝ Ալեքսանդրիա: Ծանապարհին ծովային փոխորդիկը նախ ուղևորվում է դեպի Իտալիա, այնտեղից էլ, Հունաստանի և Փոքր Ասիայի վրայով, նա, վերջապես, հասնում է Հայաստան: Այդ տեղի է ունենում 440 թվականից հետո, երբ նրա ուսուցիչներ Մեսրոպ Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը կնքել էին իրենց մահկանացուն:

Ինչպես երևում է, Հայոց գրերի գյուտի հարուցած ողբերությունն արդեն բավական մարել էր, և նրան սառն ընդունելություն էր սպասում: Հունական մշակույթը խորապես յուրացրած, նրա երկրպագու երիտասարդ մտավորական այրերը հակակրանքով ընդունվեցին ասորական հոգևոր ժառանգության հետ կապված, պտրսից իշխանությունների հովանավորությունը վայելող հոգևորականության կողմից: Չնայած ծանր պայմաններին, Մովսես Խորենացին լայն լուսավորչական գործունեություն ծավալեց. գրադրվում էր թարգմանչական աշխատանքով, գրում ինքնուրույն գործեր:

«Հայոց պատմությունը», Սահակ Բագրատունի իշխանի պատվերով, նա սկսեց շարադրել արդեն առաջացած տարիքում և ավարտեց այն, հավանաբար, մահվանից քիչ առաջ (ըստ XII դարի ժամանակագիր Սամվել Անեցու, նա վախճանվել է 492 թվականին): «Փրկիստոս Մովսեսը», ինչպես կոչվում է նրան ժամանակակից Ղազար Փարպեցին, մինչև մահ չազատվեց հոգևորականության ոգևորման մասի հալածանքներից: Մահվան նախօրեին, հաղորդում է Ղազար Փարպեցին, նա դառնացած նզովեց բարձրաստիճան հոգևորականներին: Այդ տուրբը մեզ, հավանաբար, հասել են «Հայոց պատմությունը» եզրափակող նշանավոր «Ողբում».

«Կրոնավորները՝ կեղծավոր, ցուցամոլ, սնափառ, պատվասեր, քան աստվածասեր: Վիճակավորները՝ հպարտ, դատեր սիրող, դատարկխոս, ծուլ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող» (11, 68):

Հայոց պատմությունը ի սկզբանե մինչև իր օրերը շարադրելու աննախադեպ գաղափարը Մովսես Խորենացուն նույնքան աննախադեպ դժվարությունների առջև էր կանգնեցնելու համապատասխան աղբյուրների առումով: V դարի մնացյալ պատմիչների համար սկզբնաղբյուրներ խնդրվում անհամեմատ դյուրին էր. նրանք ժամանակագրական առումով իրենց մերձ պատմական հատվածներ էին նկարագրում: Նրանց երկերը Պատմահոր համար կարող էին աղբյուր ծառայել

IV-V դարերի, մասամբ նաև III դարի անցքերը ավանդելիս, սակայն ի՞նչ աղբյուրներին կարող էր նա դիմել նախընթաց դարերի, իրենից 500, 1000 տարի առաջ և նույնիսկ ավելի վաղ տեղի ունեցած իրադարձությունները, երևույթները լուսարանելիս: Այդ ժամանակների Հայոց պատմությունն արձանագրված է՝ Հայտնագրու սկզբնաղբյուրներում: Ավելին, այն տարանջատված էր Պատմահոր ժամանակից այնպիսի պատմիչով, ինչպիսին IV դարի սկզբում քրիստոնեության, որպես պետական կրոնի, ընդունումն էր: Հանրահայտ է, որ այդ իրադարձությունը, անվերապահորեն զրական արդյունքների հետ մեկտեղ, ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ: Դրանցից կարևորագույնը մշակութային ավանդների խախտումն էր, հեթանոսական հնադարից ժառանգած նյութական և, հատկապես, հոգևոր մշակութային արժեքների անդամային կորուստը: Այսուհանդերձ, Մովսես Խորենացուն էր վիճակված պատուել լուսնյան վարադուրը և հենց Հայոց հողի վրա փնտրել ու գտնել իր հիմնական աղբյուրները:

Ի՞նչ սկզբնաղբյուրներ են հիմք ծառայել «Հայոց պատմության» ստեղծման համար: Պատմահայրը հաճախ է մատնանշում իր աղբյուրները, սակայն նրա հղումների համակարգը հատուկ քննություն է պահանջում, և այդ խնդրին մենք դեռ կանգնադրաբանք: Առայժմ պարզաբանենք նրա օգտագործած աղբյուրների տեսակները:

Նախ դիմենք գրավոր պատմողական աղբյուրներին: Արդեն ասվեց IV-V դարերի պատմությունն ավանդելիս Հայ պատմիչների երկիրը օգտագործման մատին: Ինչպիսին էլ կաջուրվումն անտիկ, հունա-հռոմեական պատմագրության օգտագործման առումով: Հարկ է ընդունել, որ հին Հայաստանի պատմության վերականգնման համար այսօր փաստական հիմք ծառայող գլխավոր աղբյուրները իրենց կարևոր նմուշներով (Քսենոփոնի, Պոլիբիոսի, Ստրաբոնի, Տակիտոսի, Դիոն Կասիոսի, Պլուտարքոսի, Ապալանոսի, Ամմիանոս Մարկելլինոսի գործերը) դուրս են մնացել Մովսես Խորենացու տեսադաշտից: Դրանք չկան ո՛չ իր իսկ կողմից առատորեն հիշատակվող աղբյուրների թվում, ո՛չ էլ առկա են դրանց լռելյայն օգտագործման հետքեր: Միակ բացառությունը Հովսեփոս Փլավիոսն է: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացու օգտագործած ծավալուն հունա-հռոմեական մատենագրությանը (անկախ այն հանգամանքից՝ թարգմանություն՝ թե՞ բնագրով, հիշատակելով, թե՞ լուսնյան մատնելով), ասյա Հայոց պատմության հայեցակետից այն երկրորդական նշանակություն է ունեցել: Ստորև կանդրադառնանք նաև այդ հարցին, իսկ առայժմ նշենք, որ այս առումով բացառություն է նաև Աստվածաշունչը: Իհարկե, փոխարենը նա բազում տեղեկություններ է ժողովել Համաշխարհային պատմության վերաբերյալ: Այս պարագան իր կնիքն է դրել նրա պատմահայեցողության վրա, առկա է աշխատության բառացիորեն ամեն մի էջում, հանդեպներ է Հայոց պատմության՝ մնացյալ աշխարհի պատմության համախորհրդի վրա դիտարկմանը:

Առանձնահատուկ բնույթ է կրում Մովսես Խորենացու հիշատակած երեք պատմողական աղբյուրի՝ Մար Աբաս Կատինայի աշխատության, չորս մասից բաղկացած, հավանաբար, «Հյուսիսային պատմություն» կոչված երկի և «Մեհենական պատմությունների» խնդիրը: Դրանց գոյությունը որոշ հետազոտողների կողմից կասկածներ է հարուցել և անգամ իսպառ ժխտվել է: Թեև այսօր էլ մնում են դրանց հետ կապված թեմաներ խնդիրներ ու կնճառ հարցեր, փաստորեն վկայում

են դրանց գոյության մասին, ինչպես և համոզում են, որ դրանք հիրավի աղբյուր են ծառայել Մովսես Խորենացու համար:

Մար Աբաս Կատինայի աշխատությունը, օրինակ, օգտագործված է նաև VII դարի պատմիչ Սեբեոսի Պատմությանը համակցված Անանունի երկում: Այստեղ Մար Աբաս Կատինայի հանդես է գալիս որպես Մարաբա Մծուրնացի: Բացի այդ, այս աշխատությունից օգտվել է նաև VI դարի բյուզանդական հեղինակ Պրոկոպիոս Կեսարացին: Մծուրնացի մատենագիրը է՛լ կարող ասել մ.թ.ա. II դարում, ինչպես կարծում է Մովսես Խորենացին, այլ, ամենայն հավանականությամբ, մ.թ. III-IV դարերի հեղինակ է: Լինելով ծագումով ասորի, ինչպես այդ երևում է նրա անունից, և անկասկած պետապես մայրենի լեզուն, նա եղել է հայկական Մծուրք քաղաքի բնակիչ, ուրեմն՝ դիտակ նաև Հայերենի: Այսուհանդերձ, նա իր աշխատությունը, հավանաբար, գրել է հունարեն: Մար Աբասի երկը պարունակել է հին Հայոց առասպելների գրառումներ, հիմնված է եղել նաև գրավոր աղբյուրների (այդ թվում և վավերագրերի) վրա, որոնցից էլ հեղինակը տեղեկություններ է քաղել պարթև և հայ Արշակունիների մասին:

Քառամասն «Հյուսիսային պատմություն» աշխատությունից, որի հեղինակի անունը Մովսես Խորենացին չի հիշատակում՝ այն հանրահայտ համարելով, նա, հավանաբար, հիմնականում քաղել է Տիգրան Մեծի (մ.թ.ա. 95-55) ներքոյայնը՝ հորինված հունական ներքոյաղբյուրության կանոններով: Անտիկ աղբյուրներից Հայասին է, որ Տիգրան Մեծի Պատմություններ են գրվել գեղեցիկ նրա կենդանության օրոք: Արքունի միջավայրում դրանք, ամենայն հավանականությամբ, շարադրվել են ներքոյական ոգով: Դրանց հեղինակներն են եղել Հայոց արքունիքում ապաստանած երկու հույներ՝ Մեսարպոս Կեսարացին և Ամփիկրատես Աթենացին: Դժվար է ասել՝ «Հյուսիսային պատմություն» այդ երկերից որևէ մեկի կամ մեկ այլ աշխատության հեղավոր արձագանքն է, թե՞ Տիգրան Մեծի մասին ժողովրդական երկերի ճարտասանական ոգով մշակումը: Նշենք, որ Հայաստանում վաղ միջնադարում տարածված էր Տիգրան Մեծի ներքոյայնը, որից մի քանի տող պահպանվել է:

Ինքը՝ Մովսես Խորենացին, սակայն, «Հյուսիսային պատմություն» քաղած տվյալները վերագրում է ոչ թե Տիգրան Մեծին, որի իրական մեծությունը մասին նա պատկերացում չի ունեցել (Տիգրան II-ին նա բավական զուսպ ուժով նկարագրում է Պատմության երկրորդ գրքում), այլ մ.թ.ա. VI դարի Հայոց արքա Տիգրան Երվանդյանին: Ընդ որում, այդ տվյալները միահյուսված են ուրիշ աղբյուրներից քաղված և հիրավի վերջինիս վերաբերող տեղեկությունների հետ:

Վերջապես, «Մեհենական պատմությունների» մասին: Ըստ Մովսես Խորենացու, դրանց երկու մասերից առաջինի հեղինակը Եփրատի ափին գտնվող Անի ամրոցի Արամազդ աստծո տաճարի Օլյումպ (Օլյումպիոս) քուրմն էր, երկրորդին՝ քարոզչական առաքելությանը Հայաստան (Անի) այցելած ասորի մատենագիր Բարդաթանը (II-III դարեր): Պարզ է, թե ի՞նչ լեզվով են գրվել այդ պատմությունները և չափազանց դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես են դրանք հայտնվել Մովսես Խորենացու տեսադաշտում: Հավանաբար, այստեղ որոշակի դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ Անի ամրոցը, հայ Արշակունիների տոհմական հանգստարանը, շարունակել էր այգյալիս մնալ նաև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո: Թեև դրա շնորհիվ է, որ տաճարական դիմանք և

այնտեղ պահվող «Մեհենական պատմությունները» փրկվել են ոչնչացումից:

Այսպես թե այնպես, «Մեհենական պատմությունները» և հատկապես դրանց առաջին մասի գոյությունն փաստը հաստատվում է այն հարազատություններով, որ ավելի է, մի կողմից, Արտաշես I-ի (մ.թ.ա. 189-160) մասին դրանցում պահպանված տեղեկությունները և, մյուս կողմից, այդ արքայի արամեերեն սահմանափակների, հունա-հռոմեական հեղինակների, և առանձնապես Ստրաբոնի, հաղորդած ստույգ տվյալները միջև:

Օղյուժպի և Ստրաբոնի մի քանի տվյալների նմանության աստիճանն այնքան ակնհայտ է, որ որոշակի հիմք է տալիս ենթադրել, թե դրանք ծագում են, թեև միջնորդված ձևով, մի ընդհանուր աղբյուրից, ինչպիսին կարող էր լինել, օրինակ, Հայոց արքա Արտավազդ II-ի (մ.թ.ա. 55-34) գրած Պատմությունը:

Այստեղ ևս Մովսես Խորենացին միաշյուշ է ժամանակադրական առումով դանազանիպ տեղեկություններ: Հավաստի տվյալները մեր թվականությունից առաջ II դարից տեղաշարժվել են մեր թվականության առաջին դար և միաձուլվել Արշակունյաց Հարստության հիմնադիր Տրդատ I-ի (54-80) շուրջ հյուսված ժողովրդական ավանդությունների հետ:

Այն հանգամանքը, որ Պատմաճորը, երկեսային տվյալների սակավության պատճառով, չի հաջողվել ճիշտ թվագրել աղբյուրները կամ դրանցում արտացոլված անցքերը, ամենևին չի նվազեցնում նրա վստահական այդ ամենի պահպանության ու գալիք սերունդներին փոխանցելու գործում: Դրանք անկյունաքարի նշանակություն ունեն «Հայոց պատմության» համար, իսկ մեզ համար սնդնահատակի են որպես Հին Հայոց քաղաքակրթության բեկորներ:

Ընդհանուր գծերով այսպիսին է «Հայոց պատմության» պատմողական աղբյուրների համապատկերը: Ավարտենք Պատմաճոր գրավոր աղբյուրների մասին մեր ասելիքը՝ անդրադառնալով նաև վավերագրական նյութերին: Այդպիսին են զանազան լեզուներով գրված այն վիմագիր հուշարձանները, որոնք գտնվել են հեղինակի տեսագաղտում: Մովսես Խորենացին բացառիկ հետաքրքրություն է դրսևորել վիմագիր արձանագրությունների նկատմամբ՝ և՛ երբ ըմբռնել է դրանց բովանդակությունը, և՛ երբ անգամ չի կարողացել վերծանել դրանք: Որպես առաջինն օրինակ նշենք Գառնիի՝ Տրդատ արքայի հուշարձան արձանագրությունը, որն ընթերցվել և նկարագրվել է Պատմաճոր կողմից: Իբրև երկրորդի նմուշ կարող են ծառայել Վանի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք հանգամանորեն նկարագրված են և ավանդության համաձայն վերագրված Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին: Վավերագրերի շարքին պետք է դասել Հայ Արշակունիների գահնամակները, որոնցում, ըստ իրենց հղորդության և աղբյուրության, հերթականորեն թվարկվում էին բոլոր նախարարական տոհմերը: Պատմահայրը լայնորեն օգտագործել է այս տոհմացանկերը նախարարական տների պատմությունը շարադրելիս:

«Հայոց պատմության» էջերում մեջբերված բազմաթիվ նամակները, թագավորների և այլևայլ գործիչների ուղերձներն ու ճառերը վավերագրեր չեն: Պատմության շարադրման այդ ոճը բավականաչափ տարածված է եղել Հին և միջնադարյան պատմագրության մեջ, թեև հարկ չկա բացառել, որ այդպիսի նամակները երբեմն իրական փաստաթղթերի արձագանք են ներկայացնում:

Անդրադառնալ «Հայոց պատմության» աղբյուրների մյուս տեսակներին: Գրավոր աղբյուրներին հաջորդում են բանավորները: Խոսքը գլխավորապես վերաբերում է այն ժողովրդական ստեղծագործություններին, որոնց հեղինակն անձամբ ավանջալուր է եղել: Կարելի է սարբերակել բանավոր աղբյուրների երեք խումբ: Առաջինն առասպելներն են, որոնցից մեզ է հասել Վահագն աստծո ծնունդին նվիրված հիմնից մի հատված, երկրորդը՝ պատմական ավանդությունները, «վիպասանների երգերը», «թվեյաց երգերը», որոնք ավելի մեծ թիվ են կազմում: Այստեղ միաշյուշված են պատմական և առասպելական: Հաստատված են պահպանվել «Արտաշես և Սաթենիկ» վիպական շարքից, Արգաշյան վիշապի, Արտավազդի, Վարդգես մանկան մասին ստեղծագործություններից: Երրորդը տոհմական առքերն են, որոնք երգվում կամ պատմվում էին նախարարական տոհմերում, անընդիմ սերունդ հետզհետե հարստանալով ու դաժնադարձվելով: Դրանցում հիշատակվում էին տոհմի ծագումը, նրա նշանավոր ներկայացուցիչների լավ կամ վատ գործերը և այլն: Այդպիսի տոհմական առք է, օրինակ, Չինաստանից Մամիկոնյան տոհմի նախնիների գալստյան մասին ավանդությունը: Մովսես Խորենացին լայնորեն օգտագործել է ժողովրդական ստեղծագործության երեք ձևն էլ, սակայն քննադատաբար է մոտեցել դրանց: Նա առասպելական տարրերը որպես այլաբանություն է ընկալել և ձգտել է վերլուծել ժողովրդական բացահայտել դրանց բանական հիմքերը: Օրինակ, նա մեջբերում է Արտաշեսի և Սաթենիկի հարսանիքի մասին ժողովրդական ավանդության խոսքերը. «Ոսկի տեղ էր տեղում Արտաշեսի փեսայության ժամանակ, մարգարիտ էր տեղում Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» և ավելացնում. «Որովհետև մեր թագավորները սովորություն ունեին՝ իբրև փեսա դահլիճի դուռը համեմատ դրամներ չալ տալ հոտմայեցիների հյուպատոսներին նման: Նույնպես և թագուհիները առագաստի սենյակում մարգարիտ: Երգի իսկական իմաստն այս է»: Այսպես է նա վարվում նաև բազմաթիվ դեպքերում:

Աղբյուրների այլ տիպ են ներկայացնում նյութական մշակույթի հուշարձանները, քաղաքները, ամրոցները, տաճարները, բնակավայրերը, ջրանցքները և այլն: Պատմահայրը ուշադիր ուսումնասիրել է դրանք կամ դրանց ավերակները, հավաքել է համապատասխան ավանդությունները: Այսպիսի հետադրությունները են «Հայոց պատմության» մեջ էական տեղ զբաղիլով նկարագրությունները: Մի շարք դեպքերում պատմիչն, անկասկած, պետք է մոռվի վերականգնել քաղաքների և այլ հուշարձանների ավերակները՝ հարյուրամյակներ առաջ ունեցած տեսքով նկարագրելու, հիմնադրման և կառուցման պատմությունն ու հանգամանքները շարադրելու նպատակով: Կարելի է որպես օրինակ բերել Տիգրանակերտի, Երվանդաշատի նկարագրությունները, Երվանդակերտի, Թեոդոսիոպոլիսի, ուրիշ քաղաքների ու բնակավայրերի դուռնադեղ պատկերումները: Հասկապես մանրամասն է նկարագրվում Վան քաղաքի կառուցումը: Պատմահայրը պատկերել է նաև շատ քաղաքների, կոթողների, սահմանաքարերի, ընդ որում այս ամենն ինքնանպատակ չէ, այլ համաձուլյ է Պատմությանը: Երբեմն նա օգնության է կոչել այս կամ այն քաղաքի ու բնակավայրի անվանումը՝ դրա ստուգաբանության միջոցով ձգտելով պատմության դրվագներ բացահայտել:

Այս վերջին երևույթի հիշատակմամբ մոտենում ենք «Հայոց պատմության» աղբյուրների ևս մեկ տեսակին՝ լեզվին: Բոլոր նկարագրված աղբյուրները, ինչպիսի

տարաբնույթի և բազմաթիվ նյութերով էլ որ ապահովելին Պատմա-հորը, այնուամենայնիվ ըստիարար էլ էին նրա վիթխարի ծրագրերը՝ Հայաստանի պատմության ամբողջական ու համակարգված շարադրումը, իրադրությունը համար: Նրան նորանոր փաստեր էին անհրաժեշտ այդ խնդիրը լուծելու համար: Եվ ահա, նա լրացուցիչ աղբյուր է ձեռք բերել, դիմելով բառագանձի և հատկապես հատուկ անունների՝ պատմական կամ իրեն ժամանակակից տեղանունների, անձնանունների, տոհմանունների ստուգաբանական վերլուծությանը: Արդյունքները նշանակալից են եղել և հնարավորություն են ընձեռել նոր պատմական դրվագներով էսպես հարստացնել «Հայոց պատմությունը»:

Հարկ է մի քանի օրինակներով բացորոշել Մովսես Խորենացու ստուգաբանական եղանակները և դրանց հիման վրա կատարած եզրահանգումների բնույթը: Իրեն ժամանակակից երվանդավան քաղաքանունը, որ, անշուշտ, նշանակում է «Երվանդի բնակավայր» (Երվանդ-ավան, ինչպես որ Հայտնի են այլ տեղանուններ՝ Զարհ-ավան, Վաղարշ-ավան, Արշակ-ավան), նա մեկնաբանում է որպես «վանեց երվանդին»՝ «Երվանդա-վան»: Նա դիմում է անգամ տառի փոփոխության՝ (վ՝ և՝ ի փոխարեն) և եզրակացնում, որ այստեղ է Արտաշես թագավորը վանել բանաստեղծ Երվանդի զորքը: Նույն կերպ էլ նա վարվում նաև անձնանունների հետ: Այսպես, օրինակ, իրանական ծագում ունեցող Սանաարով անունը նա խմատափորում է Հայերեն՝ «Սանտա տուրք» - «Սանտոի նիք», պարզաբանելով, որ մասնակ Հատկում թագավորին մահից փրկել է նրա ստնտու Սանտու: Բազմաթիվ են տոհմանունների ստուգաբանությունները: Օրինակ, «Դիմաքայան» տոհմանունը Մովսես Խորենացին ըմբռնում է որպես «դիմաց կէս», այսինքն՝ «դեմքի կես» և առաջարկում (կամ՝ տոհմական առթից մեջբերում) մի դրվագ, թե ինչպես է այդ տոհմի նախնին մարտում կորցրել դեմքի կեսը: «Արծրունի» տոհմանունը նա մեկնաբանում է որպես «արծուի ունի», այսինքն՝ «արծիվ է բռնում» և բացատրում, որ այդ տոհմի ներկայացուցիչների իրավունքն ու պարտականությունն էր թագավորի առջևից արծիվ (կամ արծվազոր) կրելը: Զբաղաբարձիկ է Հայերենի բառաբանումը, նա երբեմն դիմում է և պարսկերենին: Այսպես, «Կամաբաբական» տոհմանունը, «Դիմաքայանի» ստուգաբանությունը ուղիվ, նա մեկնաբանում է որպես՝ «կամ քիչ», «սար-գլուխ», պարզաբանելով, թե այս տոհմի նահապետը մարտում կորցրել էր գլխի մի մասը, «Մարմետ» տեղանունը ևս մեկնվում է պարսկերեն՝ «մար ամատ»՝ «մարը հիւսիս», և արվում են համապատասխան հետևություններ: Ժամանակակից լեզվաբանություն մեջ նման ստուգաբանություններ կոչվում է ժողովրդական կամ կեղծ: Մովսես Խորենացու համար, լեզվի կառուցվածքի՝ իր ժամանակին բնորոշ ընկալման տեսանկյունից, այդ վերլուծությունները նույնքան հավաստի էր, որքան ժամանակակից լեզվաբանի՝ համար՝ գիտական ստուգաբանությունը, որի վրա հաճախ հենվում են պատմաբանները: Ավելացնենք, որ մեր օրերում անգամ հաճախ ժողովրդական ստուգաբանություններ են հանդիպում «լուրջ» պատմական գրվածքներում:

Սկզբնաղբյուրների խնդիրը սպառնում համար խոսենք նաև Մովսես Խորենացու «գրական աղբյուրների» մասին, որոնք, սակայն, ծառայել են այլ նպատակի, քան վերը թվարկվածները: Այս կամ այն իրադարձություն ավանդելիս պատմիչը մերթ ընդ մերթ դիմում է, այսպես ասած, «ոճական նյութի»։ Նա ստանձին արտահայտություններ, դարձվածքներ և նույնիսկ ամբողջական նախադա-

սություններ է մեջբերում ոճական առումով իր նախասիրած որևէ ստեղծագործությունից, որոնք անմիջական առնչություն հունեն նկարագրող դեպքերի հետ: Հավանական է, որ պատմիչի կարծիքով այսպիսի ստեղծագործական եղանակը հնարավորություն էր ընձեռում առավելագույն հմայք հաղորդել շարադրանքին: Չփոխելով պատմածի էությունը, այդ թույլ էր տալիս ավելի մեծ արտահայտչականության հասնել, քան ինքը կհավակնել անել սեփական խոսքերով: Բերենք այսպիսի օրինակ: Նկարագրելով պարսից արքա Շապուհի կողմից Հայոց Տիգրանակիրտ քաղաքի պաշարումը՝ Պատմահայրը բերում է թագավորի ուղղակի խոսքը քաղաքացիներին. «Ո՛վ քաջ Հայեր, որ ինքնեղ ձեզ արկելի փակել եք Տիգրանակիրտի պարիսպների հետև, և ներսից սպառնալիքներ եք արձակում: Քաջ տղամարդիկ կուլում են արձակ դաշտում և ազատ տեղում. կանայք են, որ փակվում են, կռվից վախենալով»: Ընդգծված տեղերը բառացի վերցված են Կեղծ-Կալիսթենեսի «Աղեքսանդրի պատմության» Հայերեն թարգմանությունից, որտեղ դրանք փյունիկյան Տյուրոս քաղաքի բնակիչներին ուղղված Ալեքսանդր Մակեդոնացու դիմումի տարրերից են: Ավելացնենք, որ Մովսես Խորենացին, հավանաբար, այդ աշխատության Հայերեն թարգմանիչն է, որով և բացատրվում է նրա նախասիրությունը որպես ոճական աղբյուր ընտրելին:

Ընդհանուր Հայոցը նետելով Մովսես Խորենացու օգտագործած աղբյուրների կադմին՝ կարելի է պարմանալ, թե որքան բազմազան ու տարաբնույթ են դրանք եղել: Դեռևս V դարում նա պարսիկ և «Հայոց պատմության» մեջ օգտագործել է սկզբնաղբյուրների ըստ էության այն բոլոր տեսակները, որոնց վրա հիմնվում են ժամանակակից պատմաբանները: Հիրավի, նա չի անտեսել զբաղվող աղբյուրների և ոչ մի տարատեսակ, ընդգրկելով նաև վիմազերի: Քննախույզ Հայոցը ճիշտագույն և իր նպատակին է ծառայեցրել բանավոր աղբյուրները: Ուժերի ներածին չափով դիմել է նյութական աղբյուրներին: Վերջապես, որպես սկզբնաղբյուր է օգտագործել իրեն հայտնի լեզուները՝ հետևելով ժամանակի լեզվաբանական պատկերացումներին ու հետազոտական եղանակներին:

Այս ամենն ինքնին դուրս են բերում Պատմահորը մեզ համար սովորական «պատմիչ» բնույթագրման, ինչպես նաև միջնադարյան Հայ հեղինակներին, չրջա՝ նախնիներից և նրա համար պատմավոր տեղ ապահովում համաշխարհային մշակույթի գործիչների շարքում: «Հայոց պատմության» հեղինակի գիտական-հետազոտական կերպարն առավել ցցուն է դառնում, երբ ծանոթանում ենք նյութերի մշակման և վերլուծման խորենացիական եղանակներին:

Զարմանալի հակադրություն գոյություն ունի, մի կողմից, «Հայոց պատմության» բացառիկ սահուն, ներքին հակասություններից զուրկ, հետևողական ու կուռ շարադրանքի, մյուս կողմից՝ տարաբնույթ և իրարամերձ տեղեկությունների այն դանդաղ միջև, որ հասած պետք է լինել հեղինակին բազմազան ու հակասական աղբյուրներից: Եվ ակամա հարց է ծագում. ինչպե՞ս կարող էր նման պակասավոր ու խայտաբղետ նյութից կերտվել «Հայոց պատմության» այդքան կատարյալ ու սղոցիկ կառույցը:

Այդ առեղծվածը հասկանալու համար պետք է խորամուխ լինել Պատմահոր ստեղծագործական աշխատանքի հետ կապված խնդիրների մեջ: Պատմությունը

շարադրելիս նա ունեցել է երկու ելակետ, առաջին՝ արքայություններից քաղած տեղեկությունների հանրադրամարը, երկրորդ՝ պատմական – արամաբանական, տեսական պատկերացում այն մասին, թե ինչ է պատմությունը: Առաջին ելակետի մասին վերը ասվածը բավական է, իսկ երկրորդը հետևյալն է. պատմությունն անցյալի իրադարձությունների և երևույթների ճշմարտացի ու հավաստի վերարտադրություն է: Սակայն եթե այդպես է, ապա նրա մեջ չպետք է լինի որևէ հակասություն, անհետևողականություն և անարամարանիվածություն: Ամեն ինչ պետք է լինի փոխկապակցված և միմյանցից բխող: Պատմության շարադրանքում հեղինակը բազմիցս այս ոգով է արտահայտվում:

Այսուհանդերձ ակնբախ է, որ Մովսես Խորենացին, պարզապես ժամանակագրական կարգով դասավորելով առձեռն նյութը, էջը հասնի ստեղծագործական հանդուժյան նման բարձրակետի: Պատմահայրը նախ պետք է համապատասխան մշակման ենթարկելը հում, երբեմն հակասական նյութը, որպեսզի այնուհետև կարողանար ստեղծել ցանկալի կուռ համակարգը: Ընդ որում նյութն անհրաժեշտ էր մշակել սրտալի եղանակներ կիրառելով:

Ինչպես ցույց է տալիս «Հայոց պատմություն» բնագրի համապատասխան վերլուծությունը, հեղինակն առձեռն նյութը մշակման է ենթարկել երկու աստիճանով կամ մակարդակով:

1. Առաջին աստիճանը կարելի է կոչել համադրման, ընտրության և նախնական մշակման աստիճան: Համադրվել են, բնականաբար, նույն իրադարձությանը կամ երևույթին վերաբերող փաստերը: Որոշ չափով պարզեցնելով Պատմահոր առջև ծառացած խնդիրը, կարելի է պատկերել երեք հնարավոր իրավիճակ. փաստերը իրարամերձ են, մասամբ հակասում են իրար, փաստերը հաստատում կամ լրացնում են միմյանց: Առաջին երկու իրավիճակում անհրաժեշտ էր ընտրություն կատարել, իսկ ընտրության համար՝ չափանիշներ որդեգրել: Դատելով պատմության խորհնացիական ըմբռնումից, նրա համար այլ չափանիշ էջը կարող դրույթներն ունենալ, քան տվյալ փաստի հավաստիությունը. բնականաբար, իր հայեցակետից: Սակայն հավաստիության աստիճանի պարզաբանումն էլ, իր հերթին, պահանջում էր գնահատման յուրահատուկ սանդղակ, որը հնարավորություն կընձեռնար որոշել՝ ո՞ր փաստն է հավաստի, ո՞րն է նվազ հավաստի, և ո՞րն է ընդհանրապես անհավաստի: Իհարկե, մի այնպիսի սխալ մտածող, ինչպիսին էր Մովսես Խորենացին, որպես զլխավոր չափանիշ, էջը կարող չունենալ առողջ դատողության սկզբունքը: «Հայոց պատմություն» համապատասխան ուսումնասիրության ենթարկելու պարագայում տեսանքի են դառնում Պատմահոր գնահատման սանդղակի նաև ուրիշ, ավելի մանրամասնեցված կետեր: Օրինակ, նրա համար հունական աղբյուրների տվյալները նախընտրելի են քաղղեական և պարսկական վկայություններից, դրավոր սկզբնաղբյուրներին նա ավելի է վստահում, քան բանավորներին: Այլ դեպքերում նրա ընտրությունը կարող էր պայմանավորված լինել հուշական մոլորաներով: Միանգամայն բնական է, որ նա հայ ժողովրդին և գործիչներին մեծարող փաստերը բացահայտորեն վերադասում էր հակառակ ընույթի փաստերից: Գնահատման չափանիշների մի մասն էլ անհատականալի կամ առայժմ անբացատրելի է մնում մեզ համար, սակայն անկասկած է, որ դրանք եղել են, և Մովսես Խորենացին հետևել է դրանց: Իհարկե, ընտրության ժամանակ դրանք անոխալակախություն չէին երաշխավորում, բայց նպա-

տակառվելով էին փաստերի ամբողջ զանգվածից միայն ու միայն հավաստի փաստերի ընտրությունը: Այս աշխատանքը, կատարված միասնական, հստակ հայեցակետով, հանգեցրել է ընտրված փաստերի համակուռության և դրանով իսկ՝ շարադրանքի սլացիկության:

Բնութագրական օրինակներ բերենք վերը թվարկված երեք իրավիճակների համար: Ահա մի դրվագ, որը վերաբերում է առաջին իրավիճակին և հատկանշվում է փաստերի իրարամերձությամբ: Հայոց նահապետ Հրաչյան խնդրում է Բաբելոնի Նաբոլոգոդոնոսոր արքայից՝ իրեն հանձնել Հրեական գրերի առաջնորդներից Շամբատին և բնակեցնում է նրան Հայաստանում: Նրանից է ծագում, Մյուս Աբաս Կատինայից օգտվելով պատմում է Մովսես Խորենացին, Բաբելոնացիների սոհմը: Այսպիսով Պատմահայրն ավելացնում է. «Մի քանի անվստահելի մարդիկ ասում են, ըստ իրենց ենթադրության, բայց ոչ ճշմարտությանը, իրը թե Բաբելոնացիների թագավոր ցեղը ծագում է Հայկից: Ուստի ես ասում եմ. այսպիսի հիմար խոսքերի մի՛ հավատար, որովհետև ոչ մի հետք կամ սպասույց չկա այդ խոսքերում, որ ցույց տա նրանց ճշմարտությունը» (1, 22, ընդգծումը մերն է. - Գ. Ս.): Այստեղ իրարամերձ տեղեկություններից մեկը հրապարակավ հերքվում է: Ուրիշ դեպքերում դա կարող էր լույսայն կատարվել, և ոչ մի մասին մենք չէինք խմանա: Հատկանշական է և այն հանգամանքը, որ Պատմահայրն անհրաժեշտ էր համարել անվանել հակառակ կարծիքի հեղինակին: Ընտրության չափանիշը ճշմարտացիությունն է, ստուգությունը:

Երկրորդ՝ երկու տեղեկությունների միջև մասնակի հակասությունների իրավիճակի սոթիով օրինակ բերենք Պատմության ժամանակագրական համակարգից: Մովսես Խորենացու և Սեբեոսի Պատմությունը համակցված Անանունի երկերում պահպանված պարսից Սասանյան արքաների ցանկերի և ժամանակագրության համեմատությունը ցույց է տալիս, որ պատմիչներն ընդհանուր աղբյուր են ունեցել: Ընդ որում, այդ սկզբնաղբյուրի տվյալները, թերև, բավականին ճշգրիտ են արտացոլված Անանունի ցանկերում: Ակնհայտ է նաև, որ Մովսես Խորենացին ունեցել է առայժմ մեզ անհայտ, զուգահեռ աղբյուր: Այն, հավանաբար, պարունակել է Սասանյան Հարստության արքաների շարքի այն մասի կառավարման ընդհանուր տարեքանակը, որը տեղաբաշխվում է «Հայոց պատմության» ժամանակագրական շրջանակներում: Ինչպե՞ս է վարվել Պատմահայրը այս երկու տեղեկությունների հետ: Պատասխանն ակնբախ է ստորև բերվող աղյուսակից: Վերջինս ընդգրկում է հերթականորեն, Սասանյան բոլոր արքաների տարեքանակները՝ Արտաշիլ I-ից (226-240) մինչև Վրամ V (431-439), որի անվան հիշատակմամբ ավարտվում է «Հայոց պատմությունում» Սասանյանների շարքը, եթե նկատի չառնենք արդեն առանց տարեքանակի հիշատակված Հագիկարս II-ին: Թագավորների անուններն աղյուսակում բաց են թողնված, իսկ վերջում բերված են հանրագումարային տարեքանակները՝

Ա՝ 15 32 1 3 16 1 9 7 70 4 5 11 21 19 214

Բ՝ 40 46 - - - - - 9 3 70 4 - 10 11 21 214

Գ՝ 50 73 - - - - - 9 3 73 4 - 11 21 22 246

* Ա՝ գլխավոր ժամանակագրություն, Բ՝ Մովսես Խորենացու ժամանակագրություն, Գ՝ Անանունի ժամանակագրություն:

Միևնույն արքաների անունների բացակայությունը թե՛ Մովսես խորենացու և թե՛ Անանունի ցանկերում, ինչպես նաև մի շարք տարեքանակների համընկումը վկայում են ընդհանուր աղբյուրի գոյության մասին: Մյուս կողմից, Մովսես խորենացին հաղորդում է հանրագումարային այն տարեքանակը (214), որը ճշգրիտ է գիտական ժամանակադրության տեսանկյունից: Այն բացակայում է Անանունի երկում և, հետևաբար, բխում է երկու պատմիչների ընդհանուր աղբյուրից տարբեր ակունքից: Ի՞նչ է արել Պատմահայրը: Նա գերադասություն է ընծայել է երկրորդ սկզբնաղբյուրին և նախընտրել ժամանակագրության հիմքում դնել հանրագումարային տարեքանակը: Ուստի նա նվազեցրել է գումարելիների մի մասը, որպեսզի գումարը ստացվի ճիշտ և ճիշտ 214: Ընդ որում նվազեցումների մի մասը տարեքանակները մոտեցրել է հավաստի ժամանակագրության տվյալներին, իսկ նշանավոր Շաալուհ II-ի 70-ամյա կառավարման պարտադրում առհասարակ հանգեցրել է լրակատար հավաստիության: Միաժամանակ, այդ գործողությունների հետևանքով աղյուսակը եղբայրակող արքաներից երկրորդի և երրորդի կառավարման տարեքանակները հեռացել են իրականից համապատասխանաբար 10 և 1 տարով: Այս ամենը, սակայն, նեմանում է Պատմահոր ձեռք բերած վերջնական արդյունքի առջև: Նրան հաջողվել է երկու հակասական փաստերի միջև ճիշտ ընտրություն կատարելով ճշգրտորեն և ստույգ տեղավորել Սասանյան արքաների շարքը բացարձակ ժամանակագրության մեջ: Պատմահոր գործադրած եղանակն այստեղ լիովին արդարացի է իրեն: Այն է՝ հեղինակն ընտրել է իրեն հավաստի ներկայացող փաստը և օգտագործել սկզբունքորեն մերժած փաստի այն տվյալները, որոնք չեն հակասել ընտրված փաստին, այսինքն՝ երկրորդ փաստի տվյալները անցկացվել են առաջինի «քուրայով»: Ստորև մենք կանդրադառնանք այս բնույթի ևս մեկ, ընդ որում խիստ կարևոր դեպքի:

Երրորդ, երբ երկու փաստերը լրացնում են իրար, իրավիճակն առավել տարածված է «Հայոց պատմությունում»: Պարզաբանինք այն հետևյալ օրինակով: Կոստանդիանոս Մեծը (306-337) հիվանդանում է. «Արևոդական կախարհները և մարտիրոս թիչկները չկարողացան բժշկել, ուստի Տրդատին խնդրեց՝ Պարսկաստանից և Հնդկաստանից խմացողներ ուղարկել, բայց նրանք էլ օգուտ չբերեցին» (II, 83): Այս տեղեկությունը, իհարկե առանց Տրդատի անվան հիշատակության, քաղված է «Սուրբ Սեղբնատրոսի վարքի» հունարեն բնագրից (առաջին փաստ): Պատմահոր համար երկրորդ փաստ է ծառայել երկու տերակալների՝ Կոստանդիանոսի և Տրդատ Մեծի մոերմություն մասին տեղեկությունը: Մովսես խորենացին համազրել է երկու փաստերը և եղբակացրել, որ Կոստանդիանոսը արևելյան արքաներից պիմած պիտի լինի Հենց Տրդատին: Այս բաղադրյալ փաստը նա մատուցել է որպես միասնական, համակու փաստ (փաստ + փաստ + եղբակացություն = փաստ): Կարելի է եղբակացնել, որ «Հայոց պատմության» փաստերը երբեմն ներկայացված լինելով որպես միևնույն աղբյուրից ծաղող միասնական ու համակու փաստեր՝ իրականում բաղադրյալ են: Դրանք բխեցված են այլևայլ աղբյուրներից քաղված երկու, երեք ու ավելի մեծ թվով տեղեկություններից և օծված են համակուություն հաղորդող արամաբանական կամընկերներով ու եղբակացություններով: Այս հասկանալի հանգամանքը խիստ դժվարացնում է Մովսես խորենացու աշխատության աղբյուրագիտական վերլուծությունը, բայց մեզ մնում է միայն հաշտվել դրա հետ:

Ասվածից կարելի է անել ևս մեկ եղբակացություն, որը հաստատվում է այն բոլոր դեպքերում, երբ հնարավոր է «Հայոց պատմության» տվյալները ստուգել այլ աղբյուրներով: Այդ եղբակացությունը հետևյալն է. «Հայոց պատմության» ոչ մի փաստ նրա հեղինակի երևակայության արդարեք չէ: Յուրաքանչյուրն առարկայական հիմք ունի Պատմահոր աղբյուրներում, լինի դա մեզ համար ընդունելի որևէ հավաստի հաղորդում, թե իր իսկ՝ Մովսես խորենացու եղբակացությունը՝ արված որևէ հատուկ անվան ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա և այսօր անընդունելի:

2. Նյութի մշակման երկրորդ աստիճանը կարելի է անվանել համակարգման աստիճան: Պատմահայրը գործողության մեջ է դրել առաջին աստիճանում մշակված (իր տեսանկյունից՝ հավաստի) փաստերը ու դրանք միավորել մեծ ու փոքր համակարգերի մեջ: Այդ մեծ ու փոքր համակարգերի հատկանշական գիծը յուրաքանչյուրում ընդգրկված փաստերի համակարգի փոխհամաձայնությունն է: Թվալիկնք «Հայոց պատմության» համակարգերից մի քանիսը. առավել տկնառուն՝ ժամանակագրականը, այնուհետև աղբյուրների հիշատակման (այդ մասին մանրամասն խոսք կլինի ստորև) համակարգը, նախարարական տոհմերի զարգացման, հայոց տիրակալների՝ Հայկ նահապետից մինչև Արտաշես Արշակունի, Հայաստանին հարևան երկրների պատմության՝ հայոց անցյալին առնչվող զբաղվածների համակարգերը:

«Հայոց պատմության» մեծ ու փոքր համակարգերից զետարկենք մեկական օրինակ: Նախարարական տոհմերի զարգացման համակարգը բաղկացած է հինգ տասնյակի համող յուրօրինակ եկամահամակարգերից: Այստեղ առանձին իշխանական տները զարգացման ծիրերը միահյուսվելով բարդ պատկեր են կազմում: Ամեն մի տոհմի զարգացման գիծը պրապեդիա Պատմահայրը որոշակի հարցերի շրջանակ է ընդգրկել: Նա ձգտել է պարզել ավալ ստեղծ ծագումը, տիրությունների տեղադրությունը, իրավունքներն ու պարտականությունները արբոնելիքում, նշանավոր տոհմակիցների բարի ու վատ գործերը, հայոց արքաներին մատուցած ծառայությունները, վերելքի և անկման (չնորհազրկման) ժամանակաշրջանները: Ինչու է, որ Մովսես խորենացուն երբեմն անվանում են «հայ նախարարություն պատմաբան»: Հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր նախարարական տան հետ կապված բոլոր հարցերը լուսաբանելու համար նա բավարար նյութ չի ունեցել: Որոշ տոհմերի պատմությունը հագեցված է, միայնակներինը աղուտ է ուրվագծված: Առավել հարուստը, բնականաբար, Մովսես խորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունու տոհմակից Բագրատունիների պատմությունն է, որը առանձին դեպքերում իր հագեցվածությամբ կարող է մրցել նույնիսկ հայոց արքաներին վերաբերող հատվածների հետ:

Նախարարական տոհմերի զարգացման համակարգը, որը ամենախոշորներից է «Հայոց պատմության» մեջ, թափանցում է նրա բոլոր անկյունները, բաշխված է գործնականում աշխատության բոլոր գլուխների մեջ: Փոքր համակարգի օրինակ է, դիցուք, Հայաստանում թաղավորների նախնիների պաշտամունքի պատմության շարադրանքը: Մովսես խորենացին այդ հարցին անդրադառնում է ընդամենը յոթ անգամ, ընդ որում միմիայն երկրորդ գրքում: Նա պատմում է Արմավիրում այդ պաշտամունքի հաստատման, Արտաշես I-ի կողմից նվաճված Փոքր Ասիայից և Հունաստանից այդտեղի մեհյանի համար պատված-

ների արձանները առաքման, նրա որդի Տիգրան Միջինի կողմից այդ արձանները կանգնեցման, «թագավորների կուռքերին» երկրպագելուց հրաժարված Բաղրատունիներին պատմելու, Երվանդ արքայի կողմից մահնական ամբողջ համալիր՝ գեպի նոր հիմնադրված Բագարան տաճարական քաղաքը փոխադրելու, Արտաշես Միջինի կողմից Արտաշատ նոր մայրաքաղաք վերանվանումը, և, վերջապես, Հայաստանը նվաճած զրադաշտական Արտաշիր Սասանյանի կողմից այդ մահյանը ոչնչացնելու մասին: Այս պատմությունը բազմամաս շարժանկար է հիշեցնում, որի յուրաքանչյուր հերթական մասում գործողությունները զարգացման ընթացքը շարունակվում է ճիշտ այն պահից, ուր գործողությունները ընդհատվել էին նախորդ մասերում: Ընդհանրապես, Պատմահայրը, ինչ-որ իրադարձությունների կամ երևույթների նկարագրության ձեռնամուխ լինելով, միշտ ավարտին է հասցնում սկսածը:

«Հայոց պատմությունը», լինելով մեծ ու փոքր համակարգերի միահյուսում և նույնիսկ համաձուլում՝ այդպիսով յուրօրինակ գերհամակարգ է ներկայացնում: Զարմանալի է, որ նյութի վերը բնութագրված երկատիճան մշակման վրա հեցած՝ Պատմությունն աչքի է ընկնում պաշտիկությանը, ամբողջականությանը և ներդաշնակությանը: Այս առումով այն համեմատելի է արվեստի կոստյումային ստեղծագործության՝ արձանի կամ ճարտարապետական կոնստրուկցիայի հետ:

Այստեղից կարևոր գործնական եզրակացություն է հետևում. «Հայոց պատմություն» պարունակած փաստերը օգտագործելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ զրանց տեղը և դերը նրա համակարգում:

Ամբողջ ասվածը, հարկավ, չի նշանակում, որ նման ներդաշնակություն գոյություն ունի նույն «Հայոց պատմություն» և հավաստի պատմության միջև, եթե վերջինս ընկալվեք որպես մեզ հասած աղբյուրների ամբողջության հիման վրա. պիտուի հնարավորության սահմաններում ստույգ վերականգնվող պատմական պրոցես: Մովսես Խորենացու ձեռքի տակ եղած աղբյուրների պարագայում, որքան էլ որ նա ջանար զրանք առավելագույնս գործադրել և օգտագործել, այդ բացարձակապես անհնարին կլինեք: Ուստի տարօրինակ ոչ թե այն է, որ «Հայոց պատմությունը» այժմյան «հավաստի» պատմությունից չեղումներ է պարունակում, այլ արտառուց կլինեք, եթե այդպիսի չեղումներ չլինեին: Այսպիսի իրատեսական մոտեցումը, սակայն, Մովսես Խորենացու աշխատության նկատմամբ կազմավորվել է ոչ այնքան վաղուց: Մինչև XIX դարի կեսերը, սակավ բացառություններով, գերակշռում էր «Հայոց պատմության» նկատմամբ վաղ միջնադարի վերջում՝ IX-X դարերում ծագած անքննադատ ակնածանքը: Նրա Պատմությունը վերածվել էր ձեռնարկի, ընդօրինակման համար կատարելատիպի, միջնադարյան Հայաստանում հետադարձ շարադրված բոլոր պատմական երկերի համապատասխան մասերի հիմքի և սկզբնաղբյուրի: Մովսես Կալանկատուցին, Ուստանեար, Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Ասողիկը, Թովմա Արծրունին և մյուս Հայ պատմիչները ընդհուպ մինչև XVIII դար շարունակում էին կրկնել Մովսես Խորենացու դասերը: XVIII դարում սկսվեց (եթե նկատի ունենանք Մովսես Խորենացու գործունեությունը, ապա կարելի է ասել՝ վերականգնվեց) Հին Հայաստանի պատմությունը հետազոտելիս օտարախոս աղբյուրների օգտագործումը: Այս հանգամանքը թեև որոշակի քննադատական տարր առաջ բերեց Պատմահայր

նկատմամբ, երկար ժամանակ նրա համարումը անսասան էր մնում:

XIX դարի 70-ական թվականներին դրությունը փոխվում է: Այդ դարավերջը և ներկա հաղորդումային սկիզբը դասական բանասիրության մեջ գերփնադատության տարածման ժամանակաշրջան էին, որից հանդիմանալի տուժեցին բազմաթիվ հունահռոմեական հեղինակներ: Գերբնադատությունը տատանեց նաև Մովսես Խորենացու Պատմության հեղինակությունը: Քննադատության տեղիք սկսեցին այն ակնհայտ հակասությունները, որ գոյություն ունեին, մի կողմից մինչ այդ արդեն լավ ուսումնասիրված հունահռոմեական աղբյուրների, մյուս կողմից՝ Մովսես Խորենացու հաղորդումների միջև: Գերադասությունը, բնականաբար, տրվում էր անտիկ հեղինակներին, որոնք նկարագրված իրադարձությունների անմիջական կամ մերձավոր ժամանակակիցներ էին: «Հայոց պատմության» տվյալները անհավաստի հռչակվեցին (Ա. Գուտշմիդ), իսկ այնուհետև հաջորդեցին կեղծարարության մեղադրանքները: «Հայոց պատմության» մեջ հայտնաբերվեցին հատվածներ, որոնք, քննադատների կարծիքով, կարող էին գրվել միմիայն VI, VII և հաջորդ դարերի աղբյուրների ու իրադարձությունների հիման վրա: Սկսեցին պնդել, որ Մովսես Խորենացին, ներկայանալով որպես V դարի պատմիչ, թաքցրել է իր իսկական ժամանակը (Ա. Կարիր): Մեղադրանքները ուժեղանում էին բարձունքից գլորվող ձնազնդի նման և իրենց բարձրակետին հասան XIX-XX դարերի սահմանագծում. «Հայոց պատմությունը» սկզբից մինչև վերջ կեղծիք հայտարարվեց: Մեղադրանքներ հնչեցին առ այն, որ Մովսես Խորենացին որպես աղբյուր հիշատակում է այնպիսի հեղինակներ, որոնց գործերին նա ծանոթ չի եղել և ընդհակառակն լուծության է մատնում անուններ, որոնց աշխատություններից նա իրականում օգտվել է: Իրեւ թե նա իր աղբյուրներին վերագրում է այն, ինչն իրականում չկա, հնարում է գոյություն չունեցող աղբյուրներ, Հայաստանի պատմությանն է վերագրում որեւէ կապ չունեցող իրադարձություններ և դեմքեր, նրա մեջբերած ժողովրդական երգերն իսկ կեղծիք են և այլն (Գր. Խալաթյանց):

Վերը թվարկված ելույթներին, չնայած զրանց ծայրահեղությանը, հարկ չկա միանշանակ բացասական գնահատական տալ: Դրանք բերեցին նաև իրենց օգուտը՝ վեր հանելով Մովսես Խորենացու աշխատության բազմաթիվ հետաքրքրական ու հատկանշական մանրամասներ, բացահայտելով այն ամենն, ինչը կարելի է դասել չեղումների, ժամանակագրական վրիպումների, մակաշերտումների թվին: Հետազոտողները, տարվելով քննադատությանը, չկարողացան հաղթահարել իրենց իսկ կուտակած արժեքավոր փաստական նյութը, ի վիճակի չեղան ըմբռնելու այդ նյութի իրական դերը «Հայոց պատմության» մեջ և իսկական իշխանություններ աշխատության ուսումնասիրության գործում: Նրանք չփորձեցին թափանցել հեղինակի ստեղծագործական աշխատանքը, մեկնաբանել փաստերը Պատմության համակարգային կառուցվածքի հայեցակետից, առանց որի անհնարին է հասկանալ և գնահատել այդ աշխատությունը: Ողջ ուշադրությունը սեռելով Պատմության չեղումներին և քամահրանքով վերաբերելով արժեքավոր նյութերին՝ քննադատությունը տառապող հետազոտողները բացահայտ չափազանցությունների մեջ էին ընկնում: Մի խոսքով, նրանք շատ հեռու էին այդ հուշարձանի էությունից՝ մեջ խորամուխ լինելուց, կանգնած էին նրա քննական յուրացման ստակ առաջին աստիճանին:

Քննական յուրացման հաջորդ փուլը բնութագրվում է քննադատամտություններից հրամարտումով: Տեղի ունեցավ միասնական խնդրի գիտական երկատուում, Պատմահայր ժամանակի հարցը առանձնացվեց նրա աշխատություններից պատմագիտական արժեքի խնդրից: Սրանք հարկավ, փոխկապակցված լինելով, ունեին նաև ինքնուրույն նշանակություն: Մի շարք հետազոտողներ, հիմնավորապես փաստարկելով իրենց տեսակետը, պաշտպանում էին Մովսես Խորենացու աշխատության ավանդական թվագրումը V դարով (Ն. Բյուզանդացի, Ֆ. Կոնիբեր, Մ. Արեղյան, Ստ. Մալխասյան, Թ. Ալոպեքյան), մյուսները տեղաշարժում էին Մովսես Խորենացուն VII, VIII և նույնիսկ IX դար (Ն. Մառ, Յ. Մարկիարտ, Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան), թեև համաձայն էին «Հայոց պատմության», որպես պատմական աղբյուրի, բացառիկ կարևորությունը ընդունման հարցում: Անհրաժեշտ է ընդգծել հետազոտողների երկրորդ խմբի տեսակետի հատուկ նշանակությունը սովորական դարձած և այսօր էլ առկա պարզունակացման պարագայներում, երբ «Հայոց պատմության» խնդիրը հանգեցվում է սուկ Մովսես Խորենացու ժամանակի հարցին: Այս հարցն անհավի կարևոր է, սակայն ոչ միայն չի սպառում խնդիրը, այլև նրա բուն էությունն իսկ չի կազմում: Անհամեմատ ավելի կարևոր է պարզաբանել, որ Մովսես Խորենացու երկը պատմական արժեքավոր աղբյուր է՝ Հին Հայաստանի պատմության հետազոտության համար կարևորագույններից մեկը: Ահա թե ինչ էր գրում իր գլխավոր, «Հայաստանը Հուսիսարևմտյան դարաշրջանում» աշխատությունում ականավոր պատմաբան Ն. Ադոնցը. «Մենք ցանկացել ենք կատարել այն աշխատանքը, որը ժամանակին արվել է Հայ պատմիչի կողմից: Ուշագրավ է մեր եզրակացությունների համեմատությունը այն հետևությունների հետ, որոնց, սովորական կարգի կապակցությամբ, հանդիպել է Մովսես Խորենացին: Դա մասամբ կծառայի մեր հայացքների ստուգման նպատակին»: Ապա նա ավելացնում է. «Մեթոդաբանական առումով մեր հետազոտությունը ընդհանրություն ունի Խորենացու երկի հետ: Ենելով այն իրականությունից, որը պատկերված է մինչև խորենացիական հուշարձաններում, մենք ձգտել ենք թափանցել անցյալի խորքը մեզ հետաքրքրող երևույթների հիմքերը հայտնաբերելու համար: Ընդ որում, մեզ համար իրական նեցուկ է եղել նախարարական կենցաղի և անվանաբանության (նունկնկրատության) առավել բնութագրական տեքստերների ստուգաբանական վերլուծությունը: Մեր հետազոտությունների արդյունքները ևս որոշ իմաստով նման են» (ՍՊԲ, 1908, էջ 408-409): Հ. Մանանդյանը, որը Մովսես Խորենացուն IX դարի հեղինակ էր համարում, այսուհանդերձ, իր «Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության» աշխատությունում (1944թ.) Հայաստանի Հին ու հնագույն պատմության ամենաշատն, հանգուցային խնդիրները ուսումնասիրելիս հենվում էր նաև «Հայոց պատմության» տվյալների վրա:

Հետադարձ, արդեն վերջին տասնամյակների ընթացքում, «Հայոց պատմության» քննական հետազոտության մեջ նշմարվում է յուրացման երրորդ աստիճանը. Մովսես Խորենացու տեղեկությունները հանգամանորեն ուսումնասիրվում են դրանց պատմական հավաստիության աստիճանի որոշման տեսանկյունից: Այս աշխատանքին մասնակցել են տասնյակ հետազոտողներ, այդ թվում՝ Հ. Ա. Օրբելին, Ս. Տ. Երևանյան, Բ. Ն. Առաքելյան, Լ. Ս. Խաչիկյան, Գ. Բ. Զահեկյան, Բ. Բ. Պետրոսյան, Կ. Վ. Տրեյեր, Ի. Մ. Դյակոնով, Ա. Յա. Բորիսով, Գ. Ա. Տիրացյան, Ա. Գ. Փերիկսյան, Հ. Մ. Բաթթիկյան, Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Ս. Մ.

Կրկաշարյան: Կարելի է նշել և այլ անուններ, որոնք ավանդ են ներդրել այս գործում:

Այս ուսումնասիրողների ջանքերը հաջողությամբ են պատկվել, և հատկապես «Հայոց պատմության» տասնյակ այնպիսի տեղեկություններ, որոնք մինչ այդ անհիմն կամ կասկածելի էին համարվում: Այդ հաջողությունը պայմանավորված է հետազոտական ճիշտ եղանակներով. նախ՝ ըստ էության նկատի են առնվում նախնական արված քննադատական գիտությունները, ապա՝ յուրաքանչյուր փաստի հավաստիությունն ապացուցելիս Մովսես Խորենացու տվյալները համակողմանիորեն ստուգվում են սեպագիր ու հունա-հռոմեական աղբյուրներով, հնագիտական, փիմագրական, ազգագրական և լեզվաբանական նյութով: Ուշագրավ է, որ հնագիտական գրեթե ամեն մի հայտնագործություն հաստատում է «Հայոց պատմության» որևէ տեղեկություն:

Տպելիս հեղինակը արդեն որոշակի աշխատանք է տարել և հիշյալ ուղղությամբ կատարված ընդհանրացնելու առումով: Ընդ որում խնդիր է դրված հղել հայտնաբերել և հետազոտել այն կոնկրետ ուղիները, որոնցով բազմադարյան, հազարամյա պատմության անցքերի մասին տեղեկությունները կարող էին հասնել մինչև V դարի Հայ մատենագրություն և արտացոլել «Հայոց պատմությունում»: Գնալով ակնհայտ է դառնում, որ անհնարին է հավաստի տեղեկությունների բազմազանությունը բացատրել միայն և միայն բանավոր ավանդությունների, ժողովրդական հիշողության տարողունակությամբ և կայունությամբ: Այդ ամենը կարևոր դեր է կատարել, բայց դրանց տրամադրած հնարավորությունները անսահման լինել չէին կարող:

Բացի այդ, ժողովրդական ավանդություններում պահպանված նյութը յուրահատուկ բնույթ ունի, կրում է ժողովրդական ստեղծագործության կնիքը, որը դյուրությամբ ճանաչելի է, և կարելի է վստահորեն ասել՝ բացակայում է մեր թվականությունից առաջ I հազարամյակի, մեր թվականության առաջին դարերի իրադարձությունների ու երևույթների մասին խորենացիական շատ վկայություններում: Բացի բանավոր ավանդություններից արդեն հաստատված ուրվագծվում են և այլ ուղիներ, որոնցով Մովսես Խորենացուն տեղեկություններ են հասել: Այդ թվում են Հայոց արքունիքում և Հայաստանի հիմնադրական մեհյաններում գարգացող պատմագրությունը և առհասարակ մեհյանական գրավոր ավանդությունը:

Այս ամենի կոտորակները վրա վերջերս, 1978 թվականին, փորձ արվեց փրակենդանացնել «Հայոց պատմության» նկատմամբ գերքննադատական Հայեցակետը՝ նրա բոլոր ծայրահեղություններով հանդերձ: Ամերիկացի գիտնական Ռ. Թոմսոնը, իրականացնելով Պատմության անգլերեն թարգմանության չնորհակալ դործը, կից առաջաբանում կրկնում և նույնիսկ ուժեղացնում է Գր. Խալաթյանի դրույթները՝ մասամբ նորոգելով միայն ավանդաբար բերվող օրինակների հավաքածուն: Ռ. Թոմսոնի հանդեմ գալը դժվար է այլ կերպ, քան ուշացած և ժամանակավոր բնութագրելը:

Դժբախտություն չէ, որ նա Մովսես Խորենացուն համարում է VIII և ոչ թե V դարի հեղինակ: Քանի դեռ բանասերները վերջնականապես չեն ապացուցել, որ Պատմության մեջ հասած տեքստի որոշ հատվածներ (որոնք հանրագումարի է բերել Կ. Թոմսոնովը, որին երկրորդում է Ռ. Թոմսոնը) հետագայում արված ընդմիջարկություններ են և խմբագրական աշխատանքի հետևանք՝ միշտ էլ

կղտնիվեն Հետազոտողներ, որոնք կառավարելի կհամարեն V դարով թվագրումը: Թեև այդպիսի բանասերներին չի հաջողվել և չի հաջողվի պայմանավորվածության հասնել Մովսես Խորենացուն VII, VIII կամ IX դար տեղաշարժելու հարցում: Եվ այդ այն պատճառով, որ Պատմահայրը ոչ մի կերպ չի տեղավորվում այդ դարերից որևէ մեկի շրջանակներում, երբ գործողություն և խորանում էր կրոնական դոգմատիկայի ազդեցությունը, աստիճանաբար տեղի էր տալիս անտիկ աշխարհիկ ուղին: Բավական է Մովսես Խորենացուն համեմատել Հենց այդ դարերում ապրած՝ Սեբեոսի, Ալեոսի կամ Հովհաննես Դրասխանակերտցու հետ: Իր ազատամտություններով, Աստվածաշնչի տեքստի, ներառյալ նոր Կտակարանը, կույր ֆեոդալացման բացատրություններով, Հեթանոսական Հեղինակներին ազատորեն դիմելու հանգամանքով, պատմական իրադարձությունները և երևույթները բացատրելիս աստվածային նախախնամության գործոնի գրեթե լրիվ բացառմամբ, հոգևորականության սուր քննադատություններով, պատմության և կյանքի հարցերին բանական մոտեցմամբ, հիլենիստական դարաշրջանի (Հայաստանում այն որպես Հոմեոկլեոսիստական շարունակվեց և մեր թվականության առաջին դարերում) ուսցիստականության ոգով առաջնորդվել և գրեցյունների մեկնաբանմամբ, Մովսես Խորենացուն ուղղակի անհարկ է VII-IX դարերի պատմաաշխատության մեթոդներին: Աշխարհընկալմամբ նրան անհամեմատ հարստացած է, հնայած նրանց երկերի նկարագրի վիթխարի տարբերությունը, անկաշկանդ, անմիջական, ճշմարտապահությամբ, սպասարկող Փառասու Բուզանդը: Մովսես Խորենացին V դարի պատմիչ է և՛ ըստ սեփական խոստովանության, և՛ ըստ հայ պատմոր անվանողների: Այս թվագրությունը անհարկոր սակավաթիվ հատվածները արդեն այս հիմքերով անհրաժեշտ էր հետամոտու ընդմիջարկություններ համարել, եթե նույնիսկ բանասերական կղտնիկներով դեռևս մինչև վերջ չի ապացուցվել դրանց խմբագրական և ոչ թե հեղինակային ծագումը:

Յուսկային, կրկնում եմ, այդ է, այլ որ Ռ. Թոմսոնն անտեսել է նույնիսկ ամենաակնհայտ փաստերը, նախորդ Հետազոտողների տրեսնային աշխատանքի որոշումները: Այս առումով խոսում օրինակ է հետևյալը: Ժամանակին Գր. Խալաթյանը գրում էր, որ Արտաշեսական սահմանաքարերի մասին Մովսես Խորենացու պատմածը քաղված է Ագաթանգեղոսի աշխատության այն հատվածից, ուր ասվում է, թե պարսից արքա Արտաշիր Սասանյանը նվաճելով Հայաստանը՝ «կոչեց այդ տեղերը իր անունով» և պարսիկները «փոխեց փորելով սահման հաստատանքին»: Գաղանիք է, որ ինչպես այս դրվագը, այնպես էլ Ագաթանգեղոսի ամբողջ երկը, Հայտնի է եղել Մովսես Խորենացուն: Սակայն Ագաթանգեղոսի խոսքերի հիման վրա ուղղակի անհնարին է տալ Արտաշեսական սահմանաքարերի այն նկարագրությունը, որ կա Մովսես Խորենացու մոտ: Ահա այն. «Սահմանների համար նա նշաններ սահմանեց այսպես. հրամայեց տաշել

քառակուսի ձևով քարեր, մեծերը պնակի նման փոսքնել և թաղել հողի մեջ, իսկ նրանց վրա կանգնեցնել քառակուսի կոթողներ՝ դեանից քիչ բարձր» (II, 56):

Գր. Խալաթյանը գրում էր այս ամենի մասին 1896 թվականին, իսկ արդեն 10 տարի անց Հայաստանում հայտնաբերվեց Արտաշեսական առաջին սահմանաքարը: Երկրորդը գտնվեց 1932 թվականին, իսկ այսօր դրանց ընդհանուր թիվը հասնում է չորս մեկ տասնյակի: Սահմանաքարերի միջին բարձրությունը 70 սմ է, լայնությունը՝ 30 սմ, հաստությունը՝ 20 սմ: Նրանք ունեն քառանկյուն աշտարակների տեսք և պատկված են երեք բլրորակ ստամենքով, ամրացվել են պատվանդանների մեջ մոտոդ հատուկ ելուստի միջոցով: Այսպիսով, Մովսես Խորենացու նկարագրության նմանությունը ակնհայտ է: Դրանց արամեերեն միօրինակ արձանագրություններից Հայտնի է նաև, որ դրանք իրար սահմանաքարեր են և գրվել են Արտաշես արքայի հրամանով: Առավել համառոտ վիճակում ասվում է «Արտաշես արքա Զարեհի որդի Երվանդական, բաժանեց հողը գյուղերի միջև»: Պարզ է, որ Արտաշեսական սահմանաքարերի նկարագրության համար Մովսես Խորենացուն աղբյուր են ծառայել իրենք՝ սահմանաքարերը: Ինչպես այդ երեքում է համապատասխան գլխի ծանոթագրությունից, Ռ. Թոմսոնին այս ամենը, անշուշտ, Հայտնի է, բայց այսուհանդերձ նա համառոտեց պաշտպանում է Գր. Խալաթյանի տեսակետը:

Այնուհետև Ռ. Թոմսոնը շարունակում է Մովսես Խորենացուն «մերկացնել» գործը, մեղադրելով Հայաստանի պատմության հետ իրականում կապ չունեցող անձանց և իրադարձություններ նրան վերագրելու մեջ: Նրան առանձնապես հուզել են դեպի Պաղեստին պարթևական արշավանքի պատվով Հայոց արքա Տիգրան Միջինի վերագրելու և Ասորիքի թագավոր Արգաթին Հայոց տիրակալ հռչակելու փաստերը: Քննարկենք առաջին խոսքով: Հովսեփոս Փլավիոսը համաճանաչում է այն մասին, թե ինչպես է պարթևական թագավորը Բարգաթրանես սատրապի գլխավորությամբ Ասորիք և Պաղեստին ուղարկում իր զորքերը: Պաղեստինում պարթևները միջամտում են տեղական երկպառակություններին: Նրանք մեծ կաշառքի դիմաց օգնում են Հյուսիսային քահանայապետի պաշտոնի հավակնորդ Անտիոքոսին տապալելու Հյուսիսային և գերեվարելով վերջինիս բնակեցնում են այդպիսի պարթևներին պատկանող Բաբելոնում: Մովսես Խորենացին ամենայն մանրամասնությամբ ավանդում է Հովսեփոս Փլավիոսի պատմածը, սակայն նրա տեղեկությունները համաձայն՝ արշավանքը նախաձեռնել էր Հայոց արքա Տիգրան Միջինը, զորքերը եղել են Հայ-պարթևական, իսկ Հյուսիսային այլ գերեզներին հետ միասին ուղարկել են ոչ թե Պարթևաստ, այլ Հայաստան: Առաջին Հայացքից քննադատությունների վրդովմունքը տեղին է թվում, բայց հարցն այն է, որ անհրաժեշտ է վերականգնել պատմական արդարությունը և պարթևներին վերադարձնել նրանցից «խլված» արշավանքը: Այլից կարելու է ճշտել՝ արդյոք Մովսես Խորենացին հիմք ունեցել է ուղղակի վարկերու համար, թե՞ նա իրար ամեն ինչ հնարել է: Պարզվում է, որ նա հիմքեր ունեցել է: Տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք նյութի մշակման այն եղանակին հետ, որը Պատմահայրը կիրառել է, երբ ձեռքի տակ ունեցել է երկու հակասական, բայց լիովին իրար չբացառող փաստ: Ինչպես հիշում ենք, նա սկզբունքորեն մերժում փաստի մանրամասնություններն անցկացրել է համառոտ համարած փաստի «բուրայով»: Ներկա դեպքում Հովսեփոս Փլավիոսին հակադրվել է

¹ Հայտնի է նաև, որ Պատմահայրը յուրօրինակ կերպով արձագանքել է այս տեղեկությունները: Նա գրում է. «Սրա վրա նախնաձեռնով Պարսից Արտաշիր (թագավորը), Սասանդուղին, հրամայում է Պարսկաստանում էլ նրանց տեսակ անել և իր անունով կոչել, որպեսզի Արտաշեսի անունը չհիշվի» (II, 56) և այնուհետև ավելացնում. «Նաև Արտաշեսի հաստատած սահմանները, դեռևս մեծ քարեր կանգնեցնելով, նա նորոգեց և իր անունով կոչեց Արտաշիրական» (II, 77):

Մովսես Խորենացու համար կարեորապես նշանակություն ունեցող մի տեղեկություն:

V դարի հայ պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, պատմելով IV դարի կեսերին պարսից արքա Շապուհի կողմից հայկական քաղաքների բնակչության, այդ թվում նաև Հրեաների բռնադատության մասին, հատուկ նշում է, որ նրանք այն Հրեաների ժառանգներն էին, որոնց Հյուսիսային քաղաքներում բնակեցրել էր դեռևս Տիգրան արքան: Մովսես Խորենացին, կրկնելով իր որդեգրած չափանիշներին, հարցը շատ պարզ էր վճռելու և նախապատվություն տալու էր Փավստոս Բուզանդի վարկածին: Հովսեփոս Փրավիոսի պատմումի «Հայկականացումը» արդեն, ինչպես ասում են, տեխնիկայի հարց էր: Կրկնում ենք, այստեղ կարևորն այն է, թե Մովսես Խորենացու մեկնաբանությունը արդյո՞ք համապատասխանում էր պատմական ճշմարտությանը, այլ այն, որ նա ունեցել է թե ոչ առարկայական, արտաքին հիմք՝ որևէ աղբյուրի տեղեկություն: Եվ պարզվում է, որ նա իրոք ունեցել է այդպիսի հիմք:

Նշենք, որ եթե բանասեր Ռ. Թոմասը նաև պատմաբան լինել, ապա նրան չէր կարող չմտադրել այն հարցը, թե որտեղից է Փավստոս Բուզանդի մոտ, որին ոչ ոք դեռևս չի կասկածել կեղծարարության մեջ, հայտնվել Տիգրան արքայի և Հյուսիսային քաղաքների մասին տեղեկությունը: Արդյո՞ք Տիգրան II-ի կողմից Հայաստան տեղափոխված հրեաների միջավայրում գոյություն էի՞ր ունեցել համապատասխան ավանդություն, թեև տեղեկանքն անհավաստի: Այդպիսի «մանրուքները» չպետք է արհամարհվեն հին շրջանի մասնագետի կողմից, այլպես նա երբեք ի վիճակի չի լինի շարադրել իր երկերը:

Ծիշտ այսպես կարելի էր մոտահոգվել Մովսես Խորենացու կողմից Ասորիքի Արգաթ արքայի «Հայկականացման» պատմական աստուծի կապակցությամբ, որպիսի հարցը քննված է առկա գիտական գրականության մեջ:

Ապա Ռ. Թոմասը հարություն է տվել քննադատամունքների դատապարտության վերաբերմունքին նաև Մովսես Խորենացու կերպարից՝ աղբյուրների հղման եղանակների հարցում: Մանրամասնաբար այդ եղանակների հետ: Իր համակարգերի թվում Պատմահայրն ունեցել է նաև հղումնային հատուկ համակարգ, որի մասին արդեն խոսք եղավ վերևում: Այն ընդգրկում է «Հայոց պատմության» առաջին երկու գրքերը, իսկ երրորդը յուրօրինակ ձևով է մտնում այդ համակարգի մեջ. այստեղ հղումներն ընդհանրապես բացակայում են, և միակ աղբյուրն ինքը Մովսես Խորենացին է, որպես իրադարձություններին մերձ կամ ժամանակակից հեղինակ:

Հղումնային համակարգը բաղկացած է երկու մակարդակից՝ հիմնական և օժանդակ աղբյուրներից: Հիմնական սկզբնաղբյուրներն են՝ Աստվածաշունչը (սկզբնական գլուխներից 7-րդ գլուխը ներառյալ), Մար Աբաս Կաստինայի աշխատությունը (առաջին գրքի 8-րդ գլխից երկրորդ գրքի 9-րդ գլուխ), Ափրիկանոսը (երկրորդ գրքի 10-25-րդ գլուխներ), Ղերուբան (երկրորդ գրքի 26-36-րդ գլուխներ), Օղյուժայ քրմի և Բարդաժանի «Մեհենական պատմությունները» (երկրորդ գրքի 36-66-րդ գլուխներ), Աբաթանգեղոսը (երկրորդ գրքի 67-92-րդ գլուխներ): Այս հիմնական աղբյուրները Մովսես Խորենացին գրեթե ամենուր կապում է դիմանքների հետ, որոնց մասին խոսք կլինի ստորև:

Բացի հիմնական աղբյուրներից, Պատմահայրը հիշատակում է բազմաթիվ օժանդակ, ամեն մի հիմնական սկզբնաղբյուրի ոլորտի համար մոտավորապես

մեկ տասնյակ աղբյուրներ: Այսպես, օրինակ, Աստվածաշնչի ոլորտի համար որպես օժանդակ աղբյուրներ անվանվում են Բերոսոսը, Աղեքսանդր Բագմավելը, Աբյուլենոսը, Հովսեփոս Փրավիոսը, Կեփադիոնը, ոմն Աոփոս, Օլիմպիոդորոսը, Սիրիլյան, Եպիփան Կիպրացին, ինչպես նաև բանավոր երգերը: Համանման իրավիճակ է նաև մյուս ոլորտներում:

Թվում է՝ ամեն ինչ պարզ է ու հստակ, բայց այդ այդպես չէ: Նախ սկսենք նրանից, որ ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները, Մովսես Խորենացին հիշատակում է իր ամենին էլ ոչ բոլոր աղբյուրները, իսկ մի տեղում անվանած սկզբնաղբյուրը չի հիշատակում այլ հատվածներում օգտագործելիս: Այնուհետև պարզվում է, որ նրա հիշատակած ոչ բոլոր աղբյուրներն են իրոք անմիջականորեն օգտագործվել, ինչպես այդ կարող է թվալ «Հայոց պատմության» շարադրանքից: Մի շարք աղբյուրների հետ Պատմահայր ծանոթությունը միջնորդված է եղել: Վերջապես, հետազոտողները փախուղու առաջ են կանգնում, երբ Մովսես Խորենացին ինչ-որ փաստեր է վերագրում որևէ աղբյուրի, որոնք իրականում այնտեղ բացակայում են:

Խորագնա և ի մոտո քննությունից երևում է, սակայն, որ այդ երևույթները ևս ենթարկվում են որոշակի օրինաչափությունների, հստակ կանոնների, որոնց անշեղորեն հետևել է Մովսես Խորենացին: Կարելի է նույնիսկ ասել, որ աղբյուրների հիշատակման համակարգին զուգահեռ Պատմությունում գործում է աղբյուրների չհիշատակման ինքնատիպ համակարգ: Հաշվի չառնել այս ամենը, մոտենալ «Հայոց պատմության» հղումների դրվածքին արդիական պահանջներին տեսանկյունից, ինչպես վարվում է Ռ. Թոմասը, նշանակում է կոպիտ սխալ կատարել:

Այսպես, որոշ աղբյուրներ, որոնցից առատորեն օգտվել է Մովսես Խորենացին, լուրջաբար մասնակցում են անշեղ, այն հանգամանքով, որ այդ աղբյուրները ընկալվել են որպես յուրօրինակ տեղեկատվություն, հանրապետարանի, որոնք հիշատակվել այսօր էլ պարտադիր չէ: Նրա համար այդպիսի ձեռնարկներ են եղել Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնը» և «Եկեղեցական պատմությունը», IV դարի հեղինակ Գրիգոր Նազիանզացու երկերը, V դարի պատմիչ Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը» և այլն:

Այլ դեպքերում աղբյուրը չհիշատակվել պատճառաբանվում է Մովսես Խորենացու որոնքարած կամ մշակած կանոնով, որի համաձայն ընթերցողին է հրամայվում միմիայն սկզբնաղբյուրը: Միջանկյալ աշխատությունը, որից անմիջականորեն քաղվում է տվյալ տեղեկությունը, լուրջաբար է մասնավորապես հեղինակի և ընթերցողների համար անկարելի մանրամասնություն:

Գլխավորապես երրորդ գրքում (թեև ոչ միայն այդտեղ), երբ սկզբնաղբյուրը Պատմահայրը ժամանակագրական առումով խիստ մերձ է եղել, նա հարկ չի համարել այն հիշատակել: Այսպես, նա չի հիշատակում Կորյունին (թեև չի մոտանում նրան Մաշտոցի աշակերտներին թվարկելիս) և Փավստոս Բուզանդին, որոնցից շատ բան է փոխառում: Հավանաբար, նա հետևել է և այլ կանոնների, դիցուք, չի հիշատակել մերժվող ու հերքվող տեղեկությունների հեղինակներին և այսպես շարունակ:

Բազմաթիվ դեպքերում, երբ թվում է, թե Պատմահայր հիշատակած աղբյուրներում տվյալ տեղեկությունը բացակայում է, պարզապես սխալ է

մեկնաբանվում Պատմության բնագիրը: Հռոմեական դորափար Պոմպեոսը, զբոսն է Մովսես Խորենացին, Պիղատոս Պոնտացու հոր միջոցով թունափորում է Միհրդատին, ինչը վկայում է նաև Հովսեպոս Փլավիոսը, որը պատմելով բալասանի մասին, ասում է «Երկրովի մոտ Պոմպեոսին հասնում է Միհրդատի մահվան ավետավոր լուրը» (II, 15):

Մի՞թե այստեղ Պատմաճայրը Հովսեպոս Փլավիոսին է վերագրում Պոմպեոսի կողմից Միհրդատին սպանելու մասին տեղեկությունը, առափնե ևս «Պիղատոս Պոնտացու հոր միջոցով» (այդ մասին Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ բառ անգամ չկա), ինչպես կարծում է Ռ. Թոմսոնը: Բոլորովին էլ ո՛չ: «Վկայում է» բառը, ինչպես ցույց է տալիս նրա՝ խորենացիական կոնտեքստների քննությունը, չպետք է թյուրիմացության տեղիք տա: Այն ամենը, որ Պատմաճայրը վերագրում է Հովսեպոս Փլավիոսին, հանգում է «Հրեական պատերազմներից» բառացի քաղված արտահայտությունը և, անշուշտ, հենց այդ պատճառով է Մովսես Խորենացին մեջբերում այն: Մնացյալը ուրիշ աղբյուր ունի, թեև հիմնված է Պիղատոսի «Պոնտոս» տեղանունի ստուգաբանության վրա: Հավանաբար Մովսես Խորենացին այն մեկնաբանել է որպես «Պոնտացի» և կապ է դրսևել «Պոնտացու» հոր և Միհրդատ Պոնտացու սպանության միջև: Պոմպեոսի սպրդանքի մասին տեղեկությունը, հնարավոր է, հիմնված է Հովսեպոս Փլավիոսի այն վկայության վրա, որի համաձայն Միհրդատի սպանության մասին լուրը «ավետավոր» է համարվել Պոմպեոսի համար: Այսպիսով, տվյալ դեպքում գործ ունենք բավական տարածված սովորական իրադրություն հետ, երբ փաստն ու եզրակացությունը անքակտելի ամբողջություն են կազմում և որի մասին խոսք եղավ վերևում:

Ահա ևս մեկ հնարավոր օրինակ: «Արշակը» գրում է Պատմաճայրը, տիրում է աշխարհին մի երրորդ մասին, ինչպես կարելի է սովորել Հերոդոտոսի պատմության չորրորդ գրքից, որտեղ աշխարհը բաժանված է երեք մասի, և կոչված են՝ մեկը Եվրոպե, մեկը Լիբիա և մեկը Ասիա, որին և տիրեց Արշակը» (II, 2): Հարկավոր է առնվազն նախապաշարված լինել, պնդելու համար, թե Պատմաճայրը Հերոդոտոսին (մ.թ.ա. V դար) տեղեկություն է վերագրում աշխարհի երրորդ մասում Արշակի (մ.թ.ա. II դար) իշխելու մասին: Պարզ է, որ խոսքն այլ իրողության մասին է: Հերոդոտոսն է վերագրվում բնութագրին աշխարհը երեք մասի, որոնցից մեկն Ասիան էր, բաժանված լինելու դրույթը:

Մովսես Խորենացու նման հղումները, սովորաբար, կոչված են որևէ հայտնի աղբյուրի հեղինակությունը հաստատելու ինչ-որ տեղեկության կամ ընդհանուր բովանդակությունը կամ էլ, ընդհանրապես, նրա որևէից մանրամասնությունը: Այդ հղումները չեն վերաբերում ամբողջ տեղեկությանը, ինչպես որ այդ կարող է թվալ սուսընթաց հայացքից:

Որոշ այդ օրինակ իրողություններ, որոնք վերաբերում են, օրինակ, Աբյուղիտոսին, Ափրիկանոսին, Փերմելիանոսին, առայժմ գծվար է բացատրել: Սակայն միայն այս իրողությունների վրա չէ, որ հիմնվում է Ռ. Թոմսոնը: Նա առհասարակ հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ Հին ու միջնադարյան հեղինակները կարող էին ունենալ աղբյուրների հիշատակության իրենց, ժամանակակից պատկան էթնիկայի նորմերից տարբերվող, կանոնները: Ինչ վերաբերում է Մովսես Խորենացուն, ապա այդ ինքնատիպ հեղինակը ի հավելումն ունեցել է նաև սեփական կանոններ: Այս ամենն անհրաժեշտ էր գիտենալ, նկատել ունենալով

թեկուզև Հերոդոտոսն, որը, օրինակ, օգտագործելով նախորդ և ժամանակակից լոգոգրափոսների երկերը, հիշատակում է նրանցից միայն Հեկատայոսին, այն էլ, նրա նյութերն առատորեն օգտագործելով հանգեքձ, խիստ հազվադեպ: Այնպես որ Մովսես Խորենացին բոլորովին էլ բացառություն չէ:

Ռ. Թոմսոնին առանձնակի խոսք է պատճառել Մովսես Խորենացու հիշատակած արքունի գլխավորների հարցը: Հետևելով Գր. Խաթաթյանցին, նա զբաղվում է հեղինակի հնարածը: Այնուամենայնիվ, ուշադրություն դարձնենք խորենացիական դիվանների համակարգին (որպիսին նույնպես գոյություն ունի) և նշենք, որ փաստորեն խոսքը ոչ թե բազում արքունի դիվանների, այլ ըստ էության մեկ՝ Եդեսիայի դիվանի մասին է: Մովսես Խորենացու ներկայացմամբ այդ դիվանը, նրա հիշատակած մյուս դիվանների համեմատությամբ, ունի երկու առանձնահատկություն: Առաջին՝ այն կիցակետ է մնացած բոլոր դիվաններից եկող տեղեկատվական ճառագայթագծերի համար. ա) Մար Աբաս Կատինան պարթևական թագավորների Նինվեի դիվանից քաղած նյութը թողնում է Մծբինի արքունի դիվանում, որտեղից այն ընկնում է Եդեսիայի դիվան, բ) Մծբինի արքունի դիվանն ամբողջովին տեղափոխում են Եդեսիա, գ) այստեղ են տեղափոխում նաև Պոնտոսյան Մինոպի մեհենական դիվանը, դ) նույնիսկ «Մեհենական պատմությունների» պահոցը՝ Անի ամբողջ, որը Պատմաճայրը դիվան չի անվանում, նույնպես կապվում է Եդեսիայի հետ այդ պատմություններից մեկի հեղինակ Բարդաժանի միջոցով: Անի այցելած Բարդաժանը, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Մովսես Խորենացին, Եդեսիայի բնակիչ էր: Երկրորդ՝ Եդեսիայից միակ դիվանն է, որի մասին Պատմաճայրը գրում է, թե տեսել է այն և ծանոթացել նյութերի հետ: Բացի այդ, նա նշում է, որ այդ դիվանը հիշատակվում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունում» (այդ հիշատակությունն իրոք առկա է): Կարելի է եզրակացնել, որ այդ դիվանն իրականում գոյություն է ունեցել, և Մովսես Խորենացին եղել է այնտեղ: Ի միջի այլոց, ասորագիտության մեջ ընդունված է, որ Հենց այդ դիվանի նյութերն են ընկած մ.թ. VI դարում կազմված «Եդեսիայի ժամանակագրության» հիմքում: Այս ամենից կարելի է նաև եզրակացնել, որ մյուս դիվանների (Նինվեի, Մծբինի, Մինոպի) մասին տեղեկություններն նա Եդեսիայում է ծանոթացել, երբ նրան տեղեկացրել են տեղական դիվանի կազմավորման պատմությունը: Այսպիսով, Մովսես Խորենացուն հնարավոր է մեղադրել սոսկ գյուրահավատության, բայց ոչ գոյություն չունեցող դիվանների մասին հնարովի տեղեկություններ հաղորդելու մեջ:

Ռ. Թոմսոնը Մովսես Խորենացու հորինած աղբյուրների թվին է դասում «Մեհենական պատմությունները», դրանց հեղինակի՝ Օղյուսպ քրմի հետ միասին (երկրորդ հեղինակը՝ Բարդաժանը, հայտնի պատմական դեմք է): Վերը մենք արդեն առեթ ունեցանք նշելու, որ Օղյուսպի Պատմության բովանդակությունը, ինչպես որ այն ներկայացված է «Հայոց պատմությունում», հավաստիության աստիճանով (վկա՝ Արտաշես արքայի մասին անտիկ հեղինակների տեղեկությունները և նրա իսկ թողած արամեերեն արձանագրությունները) իրական փաստարկ է հօգուտ այն գրույթի, որ այդպիսի աշխատություն իրոք եղել է Մովսես Խորենացու աղբյուրների թվում: Սակայն Ռ. Թոմսոնը ընդհանրապես հաշվի չի առնում բովանդակության գործնորդ որպես այդպիսին: Նրա համար կարևոր է միայն այն,

որ Օղյումային, բացի Մովսես Խորենացուց, ոչ ոք այլևս չի հիշատակում: Այս հանգամանքը Ռ.Թոմսոնի համար միանգամայն բավական է նման ազդեցիկ դրույթյունն ընդհանրապես ժխտելու համար: Անվարան կարելի է ասել, որ, օրինակ, Մար Աբաս Կատինայի աշխատությունը, կիսաճանաչման արժանանալով Գր. Խալաթյանցի և Ռ. Թոմսոնի կողմից, նույնպես լիովին կմերժվեր, եթե պատահաբար մեզ հասած չլիներ այն եղակի ձևազերծը, ուր պաշտպանվել է Սեբեոսի Պատմությունը համակցված Անանուհի երկր՝ Մար Աբաս Կատինայի (Մարաբա Մծուրենացու) անվան հիշատակությունը:

Ռ. Թոմսոնը մեղադրում է Պատմահորը «կեղծարարություն» մեջ այն բանի համար, որ նա «Հայոց պատմություն» այլևայլ դրվագներ և անգամ սեփական կենսագրություն պատկերավորությունն ու արտահայտչականությունը ուժեղացնելու համար, որպես գրական, ոճական նյութ, առանձին արտահայտություններ և ամբողջական նախադասություններ է փոխառել իր նախասիրած հեղինակների գործերից: Պետք էր բմբռնել, որ այդ եղանակը, ինչպես որ երևաց վերը բերված օրինակից (դրանց թիվը կարելի էր սասանապատկել), չի նվազեցնում նկարագրված իրադարձությունների հավաստիությունը. ի վերջո այն ընդունված էր հին ու միջնադարյան բազմաթիվ հեղինակների կողմից: Սակայն բովանդակությունը դարձյալ չի հետաքրքրում Ռ. Թոմսոնին, նա շարունակում է հավատարիմ մնալ իր որդեգրած սկզբունքներին, այն է՝ միջնադարյան հեղինակի վրա տարածում է ժամանակակից գիտական էթիկայի չափանիշները:

Կարելի է ավելացնել Ռ. Թոմսոնի առաջ քաշած մեղադրանքների թիվը, հիշատակելով Մովսես Խորենացուն ուղղված նախատինքները՝ Բագրատունիներին առաջին տեղը հատկացնելու և միտումնավոր ներքողելու, Հայաստանի դերը միջագային ասպարեզում և համաշխարհային պատմության մեջ չափազանցնելու և այլնի համար: Սակայն այս ամենը արդյոք պետք է դարձանայի՞ Համարել, եթե նույնիսկ Պատմահայրը այդպես էլ վարվել է: Միթե հույն պատմիչները հանդես չեն եկել որպես հայրենի քաղաքի և ընդհանրապես հունական աշխարհի, այդ թվում նրա քաղաքական նորմերի, մշակութի ջատագույններ, հակադրելով այդ ամենը «բարբարոսական» երկրներին ու ժողովուրդներին: Եվ միթե նրանք այդ դեպքերում անաչառ են եղել: Հայտնի է, օրինակ, որ Պլուտարքոսը Պարսկաստանում ապստամբած Թեմիստոկլեսի մահվան մասին երկու վարկածից (թունափորել է իրեն՝ չցանկանալով մասնակցել հույների դեմ արշավանքին, պարսից արքայի հովանու ներքո ապրել է մինչև ծերություն), հայրենասիրական գլխավորներին տուրք տալով բնորդ է առաջին, բացահայտորեն կեղծ տարբերակը: Արդյոք նույն կերպ չէի՞ն վարվում հռոմեական պատմիչները: Կամ միթե Պոլիբիոսը հռոմեական աշխարհակալության մոլի ջատագույն էր: Եվ եթե հունահռոմեական հեղինակները միևնույն ժամանակ հանդես էին գալիս նաև իրենց իսկ կարգերի և գործիչների քննադատությունը, ապա Մովսես Խորենացին ավելի հեռուն էր գնում՝ խստորեն դատապարտելով Հայոց արքաներից ու հոգևորականներից շատերի բարքերն ու սովորությունները: Ուստի խիստ աչառու լինելու պարտադրյալում միայն կարելի է պարտավելի համարել Պատմահոր դիրքորոշումը:

«Հայոց պատմություն» հեղինակի նկատմամբ Ռ. Թոմսոնի աչառու վերաբերմունքը զգացվում է միանգամայն որոշակիորեն: Այդ աչառությունը չէ՞ր արդյոք պատմահոր անձնավայրությունը վերաբերող մի քանի հատվածների

աղբյուրված բնկավման պատճառը: Այսպես, կոծելով Սահակ Հայրապետի մահը, Մովսես Խորենացին «Ողբում» գրում է. «Ո՞վ այսուհետև պիտի հարգե մեր ուսումնը, ո՞վ պետք է ուրախանա իմ աշակերտին առաջադիմությունից, ո՞վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտե՞ մասամբ իր որդուցս հաղթվելով: Ո՞վ պետք է զսպե առողջ վարդապետություն հակառակ զուրս եկողների հանդգնությունը ... նրանք ... իրենց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ մարդկանց: Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնե ոտստելով և մեզ սփուխ գովելով և չափ զին խոսքի և լուռության» (II, 68): Ռ. Թոմսոնը այսպես է մեկնաբանում այս սողերը. Մովսես Խորենացին «ավելի կարգացած լինելու և հետադարձաբար արվեստով ուսուցչներին գերազանցելու հավանություն է ունեցել, որի համար էլ ծաղրի է ենթարկվել նրանց գործը շարունակողների (ընդգծումները մերն են. - Գ.Ս.) կողմից»: Այդ «որի համար էլ»-ը, ինչպես և «նրանց գործը շարունակողները» Մովսես Խորենացու աշխատությունից, և ընդհանրապես որևէ տեղից, ամենևին չեն երևում: Ռ. Թոմսոնը ակնհայտորեն հեգնանքով է խոսում Մովսես Խորենացու՝ իր մասին ունեցած բարձր համարման մասին: Սակայն միթե նույն հաղթությունը չի կարելի հեգնանքի ենթարկել Հորացիոսին նրա «Exegi monumentum»-ի համար:

Նախորդ սողերում Մովսես Խորենացին գրում է (դարձյալ իր ուսուցիչներ Սահակի և Մեսրոպի մասին). «Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեին իմ ամենիմաստ արվեստով և լիակատար պատրաստությամբ, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ շտապ գլմեղով (ընդգծումը մերն է. - Գ.Ս.) հույս ունեինք պարել, խիզախ և արագ շարժումներով, և առաջատար երգել երգել՝ այժմ այդ ուրախության փոխարեն (խոսքը ուսուցչների հետ հանդիպման ուրախության մասին է. - Գ.Ս.), գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով» (նույն տեղում): Ռ. Թոմսոնը ծանոթագրում է. «Թեև նա, լինելով հանդուգն երիտասարդ, պարերի սիրահար՝ զլարթ ժամանց էր անկալում մայրաքաղաքում (Բյուզանդիայի. - Գ.Ս.), Սահակի և Մեսրոպի մահն ընդհատեց նրա ուղեւորությունը և ստիպեց վերադառնալ Հայաստան»: Այս մեկնաբանությունը հիմնված է, իհարկե, «Հայոց պատմության» մեզ հասած բնագրի տարբերակների վրա (ի տարբերություն նախորդ բոլոր թարգմանիչների ու հետազոտողների, Ռ. Թոմսոնը ի Բիւզանդիոյ՝ «Բյուզանդիայից» ընթերցման փոխարեն նախընտրում է ի Բիւզանդիոն՝ «գեպի Բյուզանդիա» տարբերակը), սակայն գրաբարի քաջ գիտակ Ռ. Թոմսոնի այսօրինակ ընտրությունը աչառու դիրքորոշման հետևանք է: Ակնհայտ է, որ այն պարզորոշ կերպով հակասում է նախադասության իսկական իմաստին²: Մովսես Խորենացու Պատմությունն ակադեմիկական քննադատմանը ընդհանուր ընդհանուր մենք վերը որպես ժամանակավորեղ

² Նման աչառու վերաբերմունքը գիտության խնդիրներում վշտացրել է, առավել ևս, երբ ուղեկցվում է այսօրինակ արտահայտություններով. «Գրեթե մեկ հարյուրամյակի ընթացքում 1890 թվականից մինչև օրերս, Պատմության թվագրության հարցում համաձայնություն չի եղել Հայ և օտար գիտնականների միջև»: Ռ.Թոմսոնն ակնարկում է, թե Հայ հետազոտողները զոհարարում են գիտությունը Հանուն Հույզերի: Այս արտահայտությունը պատիվ չի բերում Մովսես Խորենացու Պատմության գերբնադատներից ամենաքննադատատուների՝ Հայ գիտնական Գր. Խալաթյանցի հավատարիմ հետևորդին:

բնութագրեցինք, քանի որ եթե XIX-XX դարերի սահմանագծի քննադատամտյուններ տարվում էին ժամանակի բանասիրության գերքննադատական հովերով և «Հայոց պատմություն» մեջ նորանոր անհարկություններ հայտնաբերվում մրցավազքով, ապա Ռ. Թոմսոնը աշխատում է այլ պայմաններում ինչպես բանասիրական գիտության միջոցառող առումով՝ ընդհանրապես, այնպես էլ Մովսես Խորենացու աշխատության կոնստրուկտիվ քննական հետազոտության միջոցառող առումով՝ մասնավորապես: Կարելի էր սպասել, որ այս գործոնները արտացոլում կգտնեին և նկատի կառնվեին նրա աշխատությունում:

Հուսադրում է, այնուամենայնիվ, Ռ. Թոմսոնի հրաժարվելը Գր. Խալատյանցի Հայագրության «Հայոց պատմություն» բանահյուսական նյութերի հարցում: Նա ոչ միայն դրանք կնդրի էի համարում, այլև գրականորեն է գնահատում բանավոր ստեղծագործությունների նկատմամբ Մովսես Խորենացու դերը՝ բողոքում: Եթե այստեղ միջնադարյան պատմիչի առանձնահատկությունները և ինքնատիպությունը ճիշտ են ընկալվել, ապա դրան կարող են հաջորդել նույն ոգով արված և այլ կյանակացություններ:

Հիշատակելով քննադատամտությունն իմ արդյունքում, թեև, չպետք է լուրջ մասնակցություն հատկապես ծայրահեղությունը, քանի որ այն որոշակի արձագանք է գտնում անտեղյակ ընթերցողների չըջանում: Վերջին տարիներին փորձեր են ձեռնարկվում «Հայոց պատմություն» նկատմամբ միջնադարին հատուկ անվերապահ անքննադատ վերաբերմունքը վերականգնողական ուղղությամբ: Այդ հեղինակներն անհարկ են համարում ոչ միայն Մովսես Խորենացու աշխատության ամեն մի քննադատություն, այլև նույնիսկ նրա տեղեկությունների մեկնաբանման յուրաքանչյուր փորձ՝ հակադրելով Պատմահոր հանճարեղությունը ժամանակակից ուսումնասիրողների ճշմարտությանը: Այստեղ գործ ունենք թերափոխության և պալատականության ափսոսելի դրսևորման հետ: Բավական է ասել, որ նրանց համար ընդհանրապես գոյություն չունի Մովսես Խորենացու սկզբնաղբյուրների կարևորագույն խնդիրը, որը ծառանում է «Հայոց պատմության» ամեն մի հետազոտողի առջև³:

Ո՛չ գերքննադատությունը, ո՛չ թերքննադատությունը ի վիճակի չեն «Հայոց պատմության» հետազոտության արդյունավետ ուղիներ առաջարկել և հավասարապես փակելի են տանում: Եթե առաջինը պարզապես մերժում է այն որպես պատմական աղբյուր, ապա երկրորդն այն գուրա է դնում գիտական ուսումնասիրության չըջանականից: Այսուհանդերձ քննադատամտությունն իմ արդյունքում փաստը վկայում է հուշարձանի բացառիկ բարեղության մասին: Իրոք, նրա քննական յուրացման ասպարեզում գիտնականների նվաճումները խիստ նշանակալի են, բայց և այնպես մնում են բազում հարցեր ու անզուգականներ, որոնք պիտավորապես վերաբերում են «Հայոց պատմության» աղբյուրային հիմքին:

Գաղափար է, որ հին պատմության ասպարեզում պարզ և մատչելի աղբյուրների կողքին գոյություն ունեն և չափազանց բարդ գործեր, որոնց հարուցած դժվարություններն առջև դիտվում են, սակայն, չպետք է տեղի տա: Դրանցից մեկը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունն» է: Նրա կոնստրուկտիվ յուրաց-

ման ստիպողական անհրաժեշտությունը սաստկանում է այն հանգամանքով, որ այն, լինելով հին Հայաստանի պատմության միակ ամբողջական ու համապարփակ շարադրանքը, հզակի և անփոխարինելի է:

Ի՞նչ արժեք է ներկայացնում Մովսես Խորենացու աշխատությունը գիտության համար: Մի քանի էջի սահմաններում պատշաճ լիակատարությամբ այս հարցին անհնարին է պատասխանել՝ այնքան հազեցած և բազմազան է «Հայոց պատմության» բովանդակությունը: Մենք կարող ենք սոսկ առանձնացնել մի քանի հիմնական խնդիրներ և բերել համապատասխան օրինակներ:

1. Հայ ժողովրդի հնագույն պատմություն: Մովսես Խորենացին Հայ ժողովրդի ծագման մասին ազգային ավանդության փաստորեն միակ շարադրողն է: Բուն ավանդությունը, բնականաբար, շատ ավելի հին է և իր արմատներով ձգվում է մինչև մեր ժողովրդի կազմավորման ժամանակները, այսինքն այն սկսել է ձևավորվել Պատմահոր ծնվելուց մեկուկես հազար տարի առաջ: Հասկանալի է, որ այդ հսկայական ժամանակաշրջանի ընթացքում այդ ավանդությունն էականորեն կերպարանափոխվել է, բազում մանրամասնություններ կորել են, բազում նստվածքներ՝ ավելացել: Այնուամենայնիվ, ինչպես որ բացահայտվում է նրա տվյալների և հին, իրադարձություններին ժամանակակից աղբյուրների համադրությամբ, «Հայոց պատմության» մեջ մեզ հասած տեքստով էլ այդ ավանդությունը պատմական ճշմարտության շատ տարրեր է պարունակում: Հիշատակված մակաբերություններից մեկը կարելի է առանձնացնել բավականաչափ հստակորեն և բնութագրել որպես Աստվածաշնչից եկող: Դա Հայոց նախահայր Հայկի ընդգրկումն է աստվածաշնչական տոհմագրության մեջ՝ որպես Նոյի որդի Հաբեթի շառավիղներից մեկի, ինչպես և Հայկի նախնական բնակատեղիի տեղագրումը Բաբելոնում, որտեղից նա անցել է «Արարադի երկիր»: Հանելով այդ չերտը, մենք պարզում ենք, որ Հայկը, ըստ ավանդության, իր ամբողջ տոհմով ապրել է Վանա լճից արևմուտք ընկած տարածքում, Հայք գավառում, Տարոնի ու Սասունի հարևանությամբ: Այս ամենը վարմանալիորեն հաստատվում է ասորեստանյան և ուրարտական մ. թ.ա. XII-VIII դարերի սեպագիր աղբյուրներով, որը և վկայում է ավանդության հնություն և հարազատության մասին: Նշված աղբյուրներով որպես Հայկական լեռնաշխարհի ներսում հայկական ցեղերի նախնական բնակության շրջաններ են հիշատակվում Սասուն-Տարոն-Հարք գավառների տարածքում տեղորոշվող Ուրումե-Ուրմե, ինչպես նաև Արևի երկրները, ընդ որում վերջինը համընկնում է Հարքի հետ նույնիսկ անվանումով:

Հայկական պետականության սկզբնավորման մասին ազգային ավանդությունը ևս պահպանվել է միայն Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունում»: Ընդ որում այն առավել մեծ չափով, քան նախորդ ավանդությունը, խաչաձևվում է հնագույն աղբյուրների հետ և լրացնում նրանց տեղեկությունները: Պատմահայրն ավանդում է, որ Հայոց Պարույր Նահապետը օգնում է Մարաստանի թագավորին ջախջախելու Ասորեստանյան տերությունը և գրավելու նրա մայրաքաղաք Նինիվն: Ի հասուցումն ցույց արված օգնության՝ նա թագավոր է հռչակվում, Հայոց առաջին թագավոր, և Մարաք արքայից թագավորական իշխանության նշաններ ստանում: Այս ամենը վարմանալի համաձայնություն մեջ

³ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, История Армении Мовсеса Хоренаци, Ереван, 1984, с. 40-45.

է սեպագիրը աղբյուրի՝ մ.թ.ա. VII դարի բարեկոնյան ժամանակագրությունն է մ.թ.ա. V դարի հույն պատմիչ Հերոդոտի՝ մ.թ.ա. 612 թվականին Ասորեստանյան տերությունը ջախջախելու և Նինվին գրավելու մասին տեղեկությունների հետ: Մովսես Խորենացու տվյալները, համադրվելով այդ տեղեկությունների հետ, հնարավորություն են ընձևեռում ճշգրտորեն որոշելու առաջին համահայկական պետությունն կազմավորման ժամանակը:

Դեռ ավելին. «Հայոց պատմությունը» հանգամանորեն նկարագրում է, թե ինչպես է այդ պետությունը, իր կազմավորումից կարճ ժամանակ անց, համառ պայքարի մեջ մտնում իր նախնի դաշնակից Մարաստանի դեմ: Հայոց Տիգրան արքան, Երվանդ Սակավակյացի որդին, դաշինք կնքելով իր մտերիմ բարեկամ Պարսից Կյուրոս թագավորի հետ, ջախջախում է Մարաց տերությունը: Միևնույն դեպքերի մասին հաղորդում է նաև մ.թ.ա. V-IV դարերի ականավոր հույն պատմիչ Քսենոփոնը իր «Կյուրոսի պատմություն» աշխատություն⁴: Նա պատմում է Հայոց թագավորության մասին և, չհիշատակելով թագավորի անունը, խոսում է Տիգրան արքայազնի մասին, որը և հետագայում թագավոր է հռչակվում: Նկարագրում է նաև երկրի հարստություններն ու ռազմական հզորությունը: Տիգրանը այստեղ ևս հանդես է գալիս որպես Կյուրոսի ընկեր և դաշնակից, մասնակից վերջինիս այն արշավանքներին, որոնց հետևանքով կործանված Մարաց տերության տեղում ստեղծվից առավել հզոր ու վիթխարի Պարսից Աքեմենյան տերությունը: Մովսես Խորենացու և Քսենոփոնի տարբերությունն այն է, որ «Կյուրոսի պատմություն» Տիգրանն է Կյուրոսի օգնականը, իսկ «Հայոց պատմություն», ընդհակառակը, Կյուրոսն է Տիգրանի օգնականը: Այսպիսի տարաձայնությունը երկու աղբյուրների միջև լիովին պարզ է ու հստակացվում: ազգային ավանդություններում, բնականորեն, առաջին պլան են մղվում սեփական ազգային հերոսները:

2. Երկրի ներքին կյանք: Այստեղ մենք ցանկանում ենք ընդգծել հետևյալը. «Հայոց պատմության» տեղեկությունների մեծ մասը վերաբերում է Հայ ժողովրդի պատմության առավել մոլթ, այլ աղբյուրներով չլուսաբանվող բնագավառներին ու ժամանակաշրջաններին: Օտար, հատկապես անտիկ աղբյուրները կարծես արտաքուստ են լույս ափում Հայաստանի պատմության վրա, այն էլ դեպքից դեպք, երբ խաչածնվում են նրա ու հարևան պետությունների ուղիները: Տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես ռազմական բախումներին, դիվանագիտական հարաբերություններին և այլն: Մովսես Խորենացին կարծես ներքուստ է լուսաբանում Հայաստանի պատմությունը: Ամենեին մոտացություն հատուկ պատերազմներն ու դիվանագիտական առնչությունները՝ հեղինակն ուշադրությունը սեփական է երկրի ներքին՝ քաղաքական, հոգևոր, մշակութային և նույնիսկ, այսօրվա ընկալմամբ, սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա, որոնց մասին արտաքին աղբյուրները փաստորեն լուր են: Բերենք օրինակներ:

⁴ Թեև այդ ստեղծագործությունը ոչ թե զուտ պատմական էր, այլ յուրօրինակ պատմական վեպ, բայց նախ՝ Կյուրոսի պայքարը Մարաստանի դեմ նկարագրում է նաև Հերոդոտը, ապա՝ պատմության ապացուցել է, որ Հայաստանին վերաբերող մասերը հավասարի տեղեկություններ են պարունակում: Դրանք Քսենոփոնը կարող էր ստանալ մ.թ.ա. 401թ. Հայաստանի տարածքով հանձնվելու ժամանակ, որի նկարագրությունը տրված է նրա մյուս հայտնի աշխատությունում՝ «Անաբասիսում»:

Մովսես Խորենացու պատմված Հայոց Վաղարշակ արքայի մասին վիթխարի նյութ է պարունակում Հին Հայկական պետության ներքին կառուցվածքի, վարչական համակարգի, ռազմական ուժերի կառուցվածքի, երկրի կառավարման մեջ վճարական դեր խաղացող արքունիքի և այլնի վերաբերյալ: Վաղարշակ արքայի կերպարը հավաքական է. նրա գործունեության մեջ կենտրոնացված են մի շարք Հայ թագավորների գործերը: Նրանցից յուրաքանչյուրը որոշակի բաժին ունի այն փոփոխությունների, բարեփոխումների ու նորամուծությունների մեջ, որոնք «Հայոց պատմությունում» վերագրվում են մեկ անձնավորության:

Մովսես Խորենացու պատմված մեջ առանձնապես արժեքավոր են Հայաստանի ավաստափրական-նոխարարական հասարակարգը, ավելի ճիշտ, նրա կազմավորման պրոցեսն ուղղափառ տեղեկությունները: Հստակ պատկերացում է տրվում այն մասին, թե ինչպես էին ծագում խոշոր նախարարությունները՝ ավաստափրական տիրությունները, որոնք նախնիներում կառավարվելով արքունի պաշտոնյաների կողմից, այնուհետև վերածվում էին ժառանգական հոգալիս սեփականություն, որի վրա նստած նախարարները սկսում էին իրենց արքայի կերպարին զգալի ինչպե՞ս էին ժառանգական դառնում պետական ու արքունի պաշտոնները և այլն: «Հայոց պատմությունը» բազում տվյալներ է պարունակում Հայաստանի տարածքում նախարարական տիրությունների տեղադրությունը, թագավորի և նախարարների մերթ՝ խաղաղ, մերթ՝ ավաստափրական հասարակության զարգացման համար սնվող առևտրական կապերի, բախումների ու քաղաքացիական կռիվների վերաբերյալ փոխհարաբերությունները, քրմություն, ապա և քրիստոնեական եկեղեցու ու հոգևորականության դիրքորոշումն այդ վայրկյաններում ժամանակ պարզաբանելու համար:

Հատուկ կարևորություն ունեն թագավորներին և ավագանու մասնատրական տնտեսությունների և դրանցում աշխատող ծախներին՝ հողագործ ստրուկների մասին տեղեկությունները: Այդ տվյալների հիման վրա է վերականգնվում Հին Հայկական հասարակության սոցիալ-տնտեսական զարգացման պատկերը: Դրանք բնութագրում են երկրի տնտեսական կյանքում այն կացութաձևը, որը հակադրվում էր համայնքային, գյուղացիական կացութաձևին: Բուռն կերպով զարգացող մասնատրական տնտեսությունները (որոնցում աշխատում էին ստրուկներ, բայց Մովսես Խորենացու երեմյան մինչև 500 հասնող, խմբեր) ճնշում էին զործադրում գյուղացիական համայնքների վրա, ստիպելով զինվել վերջիններիս վաղնջական հողերը: Հաղորդվում է և թագավորների այս կապակցությամբ ձեռնարկած միջոցառումները՝ հողային բարեփոխումների փորձի մասին, որն իրականացվում էր տիրությունների հստակ սահմանափակման միջոցով (այս մասին արդեն խոսվից վերը):

Մովսես Խորենացու տեղեկությունները մեծապես լրացնում են նվաճված երկրներից մարդկանց հոծ զանգվածների Հայաստան տեղափոխման մասին անտիկ հեղինակների տվյալները: Տեղափոխումները ձեռնարկում էին Հայոց արքաները՝ մասնատրական տնտեսությունները ստրկական ուժով ապահովելու, քաղաքների բնակչությունն ավելացնելու և նոր քաղաքներ հիմնադրելու նպատակով:

Ոչ պակաս կարևոր են Հայաստանի քաղաքների վերաբերյալ տվյալները, բանի որ վաղ միջնադարի մյուս Հայ պատմիչները այդ մասին գրեթե ոչինչ չեն հաղորդում. քաղաքային կյանքը մեղմում սկսեց մարել արդեն IV դարում, և

նոր վերելքը սկսվեց միայն կես հազարամյակ անց, IX դարից: Բացառություն է կազմում Մովսես Խորենացին, որի շնորհիվ մենք ոչ միայն տեղեկանում ենք Հին Հայաստանում բազմաթիվ քաղաքների կոյտության մասին, այլև Հնարավորություն ենք ստանում պատկերացում կազմելու դրանց ներքին կառուցվածքի, մնացյալ, գյուղական բնակչության նկատմամբ քաղաքացիների սոցիալական դիրքի մասին: Նա հաղորդում է, օրինակ, Վաղարշակ արքայի կարգադրության մասին, որի համաձայն գյուղացիները պետք է պատվին քաղաքացիներին որպես իշխանների: Քաղաքի և գյուղի նման հակադրումը բնորոշ էր հելլենիստական դարաշրջանին, որին V դարում Հայաստանում քաջատեղյակ էր միայն Մովսես Խորենացին:

3. Պատմության պարբերացում և ժամանակագրություն: Մովսես Խորենացին, սկսելով ժողովրդի ծագումից, շարադրում է Հայաստանի պատմությունը մինչև Հայ Արշակունիների Հարստության անկման ժամանակաշրջան: Այդ վիթխարի պատմաշրջանը նա բաժանում է երեք դարաշրջանի, յուրաքանչյուրին հատկացնելով Պատմության գրքերից մեկը: Չափազանց կարևոր է այն հարցի պարզաբանումը, թե ինչ սկզբունքի համաձայն է նա առանձնացրել այդ դարաշրջանները, այլ կերպ ասած՝ ինչպե՞ս է պարբերացրել Հին Հայաստանի պատմությունը: Այդ առանձնապես կարևոր է, քանի որ, ինչպես պարզվում է, նրա առաջարկած պարբերացումն է ընկած այժմյան դեռևս պարբերացման հիմքում: Իրոք, եթե աշխատության անկումը, ապա որպես առաջին և երկրորդ գրքերի սահմանագիծ է ծառայում Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանը: Այս հանգամանքը պայմանավորված է նրանով, որ Մովսես Խորենացին Հայաստանի պատմությունը դիտարկում էր ոչ թե մեկուսացված, այլ համաշխարհային պատմության ետնախորքի վրա, որպես նրա մի մասը: Ուստի Համաշխարհային պատմության կարևոր ուղղնիշը՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումները, որոնք սկիզբ դրեցին հելլենիզմի՝ մարդկության արևմտյան և արևելյան հատվածների միջև ազդեցության աննախագեղ արդյունավետացման, նրանց սոստենակն ու մշակութային փոխադասավորման, մարդկության զարգացման ընթացքի նկատելի արագացման դարաշրջանին, դարակազմիկ նշանակություն ունեին Մովսես Խորենացու աչքում նաև Հայաստանի պատմական զարգացման տեսանկյունից: Երկրորդ և երրորդ գրքերի սահմանադրման է ծառայում Տրդատ III Մեծի օրոք, IV դարի սկզբում Հայոց դարձր՝ քրիստոնեության ընդունումը: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե այդ իրադարձությունը, թեև կարևոր, այնուամենայնիվ տեղական նշանակություն ունի: Սակայն IV դարի սկիզբը նաև ամբողջ Միջերկրածովյան շրջանում քրիստոնեության հաղթահանողական ժամանակաշրջան էր, փաստորեն համաշխարհային կրոնի վերածվելու փուլ: Ավելին, մի կրոնից մյուսին անցնելու գաղափարախոսական վերակառուցման ներքո թաքնված էր անցումը նոր սոցիալ-տնտեսական հասարակարգի՝ ավատատիրությանը, որը Հայաստանում նշանավորվեց թագավորական իշխանության և ավատատիրականացող նախարարության միջև ծավալված պայքարի սկզբնավորումով: Ուշադիր քննությունը կասկած չի թողնում, որ Պատմության երկրորդ և երրորդ գրքերի միջև փաստական սահմանագիծ է ծառայում հենց այդ հակամարտության սկիզբը:

Անդրադառնալով «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգին: «Զիա ճշմարիտ պատմություն առանց ժամանակագրության», - գրում է

Մովսես Խորենացին՝ այս առումով էականորեն տարբերվելով վաղ միջնադարի մնացած Հայ պատմիչներից, որոնք զանազան հափով, բայց բավականին անհոգ են եղել ժամանակագրության հարցում:

Իր ժամանակագրության համար Պատմահայրը ելակետ է ընտրել մ.թ.ա. 312 թվականը՝ Սելևկոս I Նիկատորի գահ բարձրանալու և Հին աշխարհում մեծ տարածում գտած սելևկյան թվականության սկզբնատարին: Ծիշտ է, այդ թվականը նա համարում է նաև Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահվան տարեթիվ (Ալեքսանդր Մակեդոնացին իրականում վախճանվել է մ.թ.ա. 323 թվականին), սակայն այդ՝ Արեւելքում արմատացած ավանդության ազդեցության հետևանք էր: Այսպես, ասորական ժամանակագրության մեջ, սելևկյան թվականի սկզբնատարին՝ մ.թ.ա. 312/311 թվականը, նշվում է որպես «Ալեքսանդր Մակեդոնացու տարի»: Իր ժամանակագրությունը Պատմահայրը հասցնում է մինչև մ.թ.ա. 439/440 թվականը՝ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահվան տարին:

Ժամանակագրական համակարգը Պատմությունում ներկայացված է ոչ թե աղյուսակների, այլ ամբողջ աշխատությունում սփռված տարեթվային տվյալների ձևով, որոնք նշում են այս կամ այն արքայի կառավարման տարեքանակը և նրա գահ բարձրանալու թվականի հարաբերությունը հարևան երկրի թագավորի կառավարման տարեթվի հետ: Այդ տվյալներն այնքան սպառնիչ են և համակարգված, որ հնարավորություն են ընձեռում վերականգնել ժամանակագրական այն աղյուսակը, որը, անշուշտ, Պատմահայր ձեռքի տակ է եղել աշխատության շարադրման ժամանակ: Այն բաղկացած է երեք անընդմեջ ժամանակագրական շարքերից՝ Սելևկյան-Արշակունի-Սասանյան արքաների (ամենաներկար շարք), Հայոց թագավորների, Հայոց կաթողիկոսների և չորրորդ, ըստ անհրաժեշտության ներկայացված, հռոմեական կայսրերի շարքից:

«Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը կազմում է երկրորդ և երրորդ գրքերի (առաջին գրքում ժամանակի հաշվարկը և տարբեր երկրների պատմության համաժամանակացումը կատարվում է ոչ թե տարեթվերով, այլ տիրակալների սերունդներով) առանցքը և այն հենքը, որը Հիմք է ծառայել շարադրանքի համար: Ուստի Պատմության և նրա ժամանակագրության բնութագրումները մեծապես նման և նույնիսկ նույնական են: Ժամանակագրական համակարգը ներքուստ նույնքան անթերի, ներգաշնակ և սլացիկ է, որքան և «Հայոց պատմությունը»: Այն ևս կառուցված է աղյուսակների տվյալների մշակման նույն սկզբունքներով, որոնք արդեն ընդլայնվել են «Հայոց պատմության» կապակցությամբ: Ուստի այդ, իր հիմքում ճիշտ և բազմա մանրամասնություններում հավաստի համակարգը Պատմության նման մի շարք (երբեմն՝ էական) չեղումներ ունի ներկայումս ընդունված գիտական ժամանակագրությունից: Դրանցից զվիսվորը հռոմեական կայսրերի շարքի տեղաշարժն է Իրանի Արշակունի և Սասանյան արքաների շարքի հարաբերմամբ, որի հետևանքով մի ընդարձակ հատվածում ծագում է ժամանակավրիպումների (անաբրոնիզմների) ամբողջ շարք, կարելի է ասել ենթահամակարգ: Պատմականորեն ժամանակամերձ տիրակալներն այստեղ երբեմն հեռացված են իրարից, իսկ զանազան ժամանակաշրջանների գործիչները մերթ ընդ մերթ հանդես են գալիս որպես ժամանակակիցներ: Այդ հենքի վրա ստեղծված պատմությունը դեպքից դեպք արհեստական պատմական

գրվազների ի Հայոց գալու հնարավորություն է բնօրինակում, որոնք կարելի է կոչել «ժամանակագրական համակարգի արտադրանք»:

Մովսես Խորենացու աշխատության քննադատության զգալի մասը, բնականաբար, վերաբերում է Հենց այդ շեղումներին, որոնց ուսմանը որոշ հետազոտողների կողմից հանդիմանել է ամբողջ համակարգի վարկաբեկմանը: Այնինչ Պատմություն ժամանակագրությունը, իր բոլոր թերություններով հանդերձ, հայ միջնադարյան պատմագրության խոշորագույն նվաճումներից է: Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ Պատմահայրը մի քանի զուգահեռ շարքերի վրա հիմնված համաժամանակեցման համակարգ է մշակել որոշակի ժամանակաշրջանի համար: Այդ փորձը հսկայական նշանակություն է ունեցել հայ պատմիչների հաջորդ սերունդների համար: Բայցի այդ, Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի շարք հատվածների հիմքի վրա է կառուցված հայ ժողովրդի պատմության գիտական ժամանակագրությունը:

4. Կրոն, բանահյուսություն, պատմագրություն: Հայկ, Արամ, Արա Գեղեցիկ, Տորք, Աստուխ անուններն ու դրանց հետ կապված առասպելներն ու գրույցները Հայերի հեթանոսական կրոնի և հավատալիքների հնագույն շերտերի այն նմուշներն են, որոնք ցույց են տալիս, թե մինչև իրանական դիցանուններ կրող Արամագրից, Վահագնից, Անահիտից, Միհրից և ուրիշներից կազմված հայ հեթանոսական դիցարանը, հայերն ունեին իրենց նախնական, ավելի հին դիցարանը: Այն հայերի հնագույն և ինքնատիպ հոգևոր մշակույթի, որը սերտ առնչություն ուներ հինարևելյան՝ ուրարտական, իսթական, ասորեստանյան մշակույթների հետ, արդարև իրենից էր: Եթե չլինեք Մովսես Խորենացին, մենք ոչինչ չէինք խմանա այդ մշակույթի մասին: Երկրորդ դիցարանը ևս, որը պատմական ճակատագրի թևակոխմամբ փոխարինեց առաջինին, մեր առջև զգալի չափով ուրվագծվում է դարձյալ Պատմահայր հաղորդումների շնորհիվ: Նրա միջոցով է հայտնի դառնում, որ իրանական անուններով աստվածները Հայաստանում հանդես էին գալիս միասնական կերպարանքով և ձևը էին բերել տեղական, ազգային հատկանիշներ: Մեղանում, օրինակ, ի տարբերություն իրանական միասնական Ահուրա-Մազդայի, պաշտում էին չորս տարբեր Արամագրուների, բացակայում էր իրանական կրոնին բնորոշ երկվությունը՝ բարու և չարի միջև հավերժական պայքարի գաղափարով՝ վերջինիս մարմնացում Անգհր-Մանյու-Ահրիմանի հետ միասին: Դարձյալ Մովսես Խորենացին է հաղորդում այն փոփոխությունների մասին, որ կրեց հայկական դիցարանը հիլենիստական դարաշրջանում, երբ Հայոց աստվածների հետ կարծես սերտաճեցին հունական աստվածներ Ջևրը, Ապոլոնը, Արտեմիսը, Հերակլը և ուրիշներ: Հենց նա է հաղորդում Հայաստանում յուրօրինակ «քաղաքական կրոնի» գոյությունը, որը լայն տարածում էր ստացել հիլենիստական աշխարհում, այն է՝ թագավորների և թագավորական հարստության աստվածացման մասին:

Ոչ պակաս, և թերևս ավելի մեծ, կարևորություն են ներկայացնում Մովսես Խորենացու շնորհիվ պահպանված ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության այն նմուշները, որոնք ցույց են տալիս, թե մինչև «Մամա ծուր» ժողովրդական վեպը Հայաստանում գոյություն ունեին ուրիշ, ավելի հին միսական շարքեր: Պատմահայրը դրանցից օրինակներ է բերում այնպես, ինչպես որ լսել է

զուսաններից: Ուստի հարկ է ընդգծել, որ այդ ստեղծագործությունները՝ Վահագնի ծնունդի, Արտաշեսի ու Սաթենիի, Արամագրի մասին երգերը և ուրիշներ, երևան են հանում ոչ միայն ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության ձևն ու բովանդակությունը, այլև, որ առանձնապես կարևոր է, մինչդեռ ժամանակաշրջանի, այսինքն՝ մինչև մ. թ. V դարի հայերեն խոսակցական լեզվի նմուշներ են ներկայացնում:

Բանավոր ստեղծագործությունը, ժողովրդական հիշողությունը թեև խիստ կարևոր, բայց այնուամենայնիվ միակ ուղին չէին «Հայոց պատմություն» հեղինակին խոր հնադարի մասին տեղեկություններ հաղորդելու համար: «Հայոց պատմությունը» բախականաչափ ավյալներ է պարունակում նաև տեղական գրավոր ուղիները, առաջին հերթին՝ պատմական մտքի զարգացման շղթան վերականգնելու համար: Պատմական երկերը շարադրվում էին օտար լեզուներով, բայց տեղական հիմքի վրա և այդպիսով հայկական էին: Այդ շղթայի մի շարք օղակներ՝ «Մեհենական պատմությունները» - «Հյուսիսյան պիտոյիցը» - Մար Արսու Կատինայի աշխատությունը, ստեղծվել էին Արշակունիների հարստության կառավարման (մ. թ. I-IV դարեր) ընթացքում: Եթե սրանց ավելացնենք անտիկ հեղինակների մեզ հայտնի ավյալները այն մասին, որ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ աշխատություններ էին ստեղծվել տեղում դեռևս Արտաշեսյանների հարստության դարաշրջանում՝ Տիգրան II-ի (մ. թ. ա. 95-55) օրոք Մետրոդորոս Սկեփիսացու և Ամփիկրատես Աթենացու, իսկ Արտաշատ II-ի (մ. թ. ա. 55-35) օրոք Հենց այդ արքայի կողմից, ապա այդ շղթան ոչ միայն էականորեն կերկարի, այլև կձուլվա՝ իրիկ գուգահեռ դեմքի՝ արքունի և մեհենական պատմագրությունների: Շղթան ձգվում է հելլենիստական դարաշրջանից մինչև վաղ միջնադար և ակնհայտորեն հավանում է համարվելու V դարի հայ պատմագրության նախորդը ու նրա բուն ծագման գործոններից մեկը:

Մովսես Խորենացու ավյալները վեր են հանում Հայաստանի հեթանոսական տաճարների դիրքը գրավոր մշակույթի ստեղծման և պահպանման գործում: Այդ դերը համադրելի է, մի կողմից, նախորդ հինարևելյան, մյուս կողմից՝ հնաագաքրիստոնեական տաճարների՝ գրավոր մշակույթի կրողների ու կենտրոնների գործունեության հետ: Այսպիսով բացահայտվում է մշակութային ուղիների հաղորդականությունը Առաջավոր Ասիայի տարածաշրջանում բաղկացած հազարամյակների ընթացքում:

5. Տեղեկություններ այլ երկրների մասին: «Հայոց պատմությունում» պահպանված մշակութային արժեքների քննությունը թերի կլինի առանց հիշատակելու, թե ինչ է հաղորդում աշխատությունը հարևան և հեռավոր երկրների պատմության մասին: Այդ ամենի թվարկումն այստեղ անհնարին է, ուստի և մենք կսահմանափակվենք հարևան Իրանի մասին եղած բազմաթիվ տեղեկություններից ընտրված օրինակներով:

Մովսես Խորենացու հաղորդած պարթևական Արշակունի արքաների ցանկը հատկապես կարևոր է, քանի որ անտիկ և ասորական պատմական աղբյուրներում պարթևական արքաների ցանկերն ու ժամանակագրությունն ընդհանրապես բացակայում են: Իրանական ավանդույթի արտացոլող ցանկեր են պահպանվել միայն ուշ չրջանի արաբական հեղինակների և Ֆիրդուսի երկերում, այն էլ խիստ աղճատված տեսքով՝ թե՛ անունների կազմի, թե՛ ժամանակագրության

Հաջորդականությունն ու Հակադրությունը զուգակցող, հերթագայություն վրա: Աշխատությունն տարբեր մասերը, ինչպես նաև ամբողջ ստեղծագործությունը, կատարյալ ավարտունություն զուգում են կրում: Անկասկած է, որ սեփական պատմահայեցողությունից դատ, Մովսես Խորենացին ղեկավարվել է նաև գրական ստեղծագործության գեղագիտական չափանիշներով: Այս երկու Հայեցակերպերի զուգակցումն էլ ստեղծագործությունը Հաղորդել է այն անկրկնելի ինքնատիպությունն ու Համապարփակությունը, որով աչքի է ընկնում «Հայոց պատմությունը»:

Նրան վիճակված էր դառնալ նաև այն ստեղծագործությունը, որը երկար ու ձիգ դարերի ընթացքում կատարելատիպ էր դառնալու ոչ միայն պատմագրական, այլև մնացյալ բոլոր գրական ժանրերի երկերի Համար: Այս երևույթը հիմնված է երկու կարևոր համագամանքների վրա: Առաջինը՝ Մովսես Խորենացու ստեղծագործության մեջ հեղինակն ամբողջ էլ մատենագրության ազդեցության (այդ բառի ամենալայն իմաստով) կուտակումն էր, երկրորդը՝ նոր, զուտ Հայեցի մտածողության ստեղծումը: Իրենց Համաձուլությունը դրանք կազմեցին այն անսպառ աղբյուրը, որի լույսը ճառագում էր Հայոց միջնադարում և հասել է մինչև մեր օրերը:

«Հայոց պատմությունը» մի կողմից նրա հեղինակի Հանճարի, մյուս կողմից՝ վեհ քաղաքացիականության արգասիքն է: Քաղաքացու, Հայրենասերի կերպարը ի Հայտ է գալիս ամեն մի էջում: Հեղինակի ապրումները բացահայտորեն ողբերգական երանգավորում ունեն: Մովսես Խորենացու ողբերգության ակունքը նրա քաղաքական Համակրանքների և իր ձեռքի երկատվածությունն է: Ժամանակի Հայ Հասարակության երկու ղեկավար ուժերը՝ նախարարությունը՝ Պատմահոր աչքում ժողովրդի առաջնության մղելու ժողովրդական իշխանությունը՝ օտարների Հարձակման սպառնալիքի պայմաններում երկիրը Համախմբող ու միավորողը, իրենց վեհ առաքելությունը կատարելու փոխաբեն, օրհասական Հակամարտության մեջ էին գտնվում: Այս ամենը խոր վիշտ էր պատճառում Մովսես Խորենացուն, քանի որ այդ եղբայրասպան բախումները դուրացնում էին Հայաստանը շրջապատող երկու Հզոր ռազմաքաղաքական ուժերի՝ Իրանի և Հռոմի (Բյուզանդիայի) քայքայիչ գործունեությունը և վերջիվերջո Հանգեցրին Հայրենի երկրի բաժանմանն ու քաղաքական անկախության կորստին: Մովսես Խորենացու ստեղծագործությունը պատմական դատ ու նախազգուշացում է նաև մեզ Համար:

Այն նպատակը, որ իր առջև «Հայոց պատմությունում» դրել է Մովսես Խորենացին, լիովին իրականացել է: Ինչպես որ Պատմահայրն էր ռեանալիզմը նախատել դժվարին խնդիրը՝ «Հայոց պատմության» ստեղծման հարցը լուծելու համար, այնպես էլ նրա Պատմությունն արարման օրվանից սկսած դարեր շարունակ «բանիկ է» մեծագույն արդյունավետությամբ: Այն Հայ Հասարակության բազում սերունդներ է դառնալու, մասնակցել է Հայ գործիչների ու մտավորականության գաղափարական մտքի կազմավորմանը, նաև այժմ դժվարին պատմական ուղիով ընթացող մեր ժողովրդին վարակում է անձնագոհության, խիզախության, իմաստության և մարդկային բազում այլ սուրբինությունների օրինակներով:

Նոր ժամանակներում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» պարձել է Համաշխարհային գիտության Հետաքրքրության առարկա: Բացի Հայ գիտնականներից այն ուսումնասիրել են անգլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս,

իտալացի և բազմաթիվ այլ հետազոտողներ: «Հայոց պատմությունը» լիարժեք մանվել է տասնյակ օտար լեզուներով: Այդքան լայն տարածման և հետաքրքրության պատճառներից մեկը, անշուշտ, այն հանգամանքն է, որ Պատմահայրը իր ժողովրդի պատմությունը գիտարկել է Համաշխարհային պատմության շրջանակներում: Նրա տեսաբանություն է պտնվել ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, երկրագնդի ողջ բնակեցված տարածքը Բրիտանիայից մինչև Չինաստան:

Բարձունքում թևածող արծվի սրատես Հայացքով նա ընդգրկում էր ողջ երկիրը և հենց այդ էլ Հնարավորություն էր ընձեռում նրան խորապես ըմբռնելու սեփական ժողովրդի տեղն ու դերը Համաշխարհային պատմության մեջ, տալու նրա անմահ ու Հպարտ բնութագիրը. «Թեպետ մենք փոքր ածու ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թաղավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհումն էլ քաջություն շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի» (1, 3):

Այդ գործերից մեկն էլ Հիրավի «Հայոց պատմության» ստեղծումն էր:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

ԵՎ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐՔԻՎՈՒՆԵՐԸ*

(Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականություն և զարգացման փուլերի խնդիրը)¹

Մ. թ. ա. IX-VIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում ծաղկած Ուրարտու պետությունը, ինչպես և հինարևելյան շատ ուրիշ պետություններ ու հասարակություններ (Շուսեր, Էլամ, Խաթի, Միտանի և այլն) անհայտ էին մնում գիտությանը մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը և XX դարը, երբ հնագետների ջանքերով հայտնաբերվեց նրանց նյութական մշակույթը, ապա և վերածնվեցին նրանց թողած սեպագրական հուշարձանները: Մովսես Խորենացին ևս, հին և միջնադարյան ուրիշ հեղինակներին նման, ոչինչ չի խմբել այդ երկրների, մասնավորապես՝ Ուրարտուի, գոյությունը մասին:

Այսուհանդերձ, նրա «Հայոց պատմություն» Առաջին գրքի շարադրանքում առկա են մի շարք դրվագներ, որոնք, անկախ հեղինակի պատկերացումներից, մասամբ ակներևաբար, մասամբ էլ հավանականություն տալով աստիճաններով, արտացոլում են Ուրարտուի և նրա ժամանակաշրջանի իրողությունները:

1. Հայտնի է Մովսես Խորենացու հատուկ հետաքրքրությունը իր շարադրանքի հետ կապվող քաղաքների, ամրոցների, ջրանցքների, կոթողների, արձանների և նյութական մշակույթի այլ տեսակների նկատմամբ: Պատմահայրը ոչ միայն հիշատակում է դրանք, այլև հնարավոր դեպքերում նկարագրում անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Նրա նկարագրություններից ընթերցողը հստակ տեսողական պատկերացումներ է ստանում: Այգալիսի են, օրինակ, Երվանդաշատի, Թեոդուսյոյի - Կարինի, Վան քաղաքի նկարագրությունները:

Վանի կապակցությամբ Մովսես Խորենացին նախ նկարագրում է տեղանքը, ապա հսկայական «ամրարտակը», ինքը՝ քաղաքը, նրա միջնաբերդը, ժայռավոր սրահները և, վերջապես, ժայռի հարթված մակերեսի վրա փորագրված սեպագրական արձանագրությունները: Սրանցից շատ բան մեր ժամանակներին է հասել երկրի երեսին, շատ բան էլ պահպանվել է խոսքով և հանրապես լիտում էր Պատմահայրը նկարագրությունների ճշգրտության մասին: Մեզ հայտնի է, որ այդ ամենը արդյունք էր Ուրարտուի թագավորների շինարարական գործունեության, որն սկսել էր դեռևս մ.թ.ա. IX դարի երրորդ քառորդում Սարգուրի I-ը, և որին մեծ ծավալ էր տվել մասնավորապես Մենուան (մ.թ.ա. 810-786 թթ.): Վերջինս, բացի այլևայլ շինություններից, կոտուցել է նաև «ամբարտակ» կոչվողը՝ 70 կմ երկարություն ունեցող հուշա-

կավոր, մինչև մեր օրերը պահպանված ջրանցքը, որը ջուր էր մատակարարել մայրաքաղաք Տուշպային, այսինքն՝ Վանին, և որի պատերը կապով վանքի կամ շրջակա ժայռերի վրա բազմաթիվ տեղերում շինարար թագավորը թողել է իր արձանագրությունները, նշելով նրանցում ջրանցքի կառուցման փաստը և ջրանցքն իր անունով կոչելու հանգամանքը²:

Որևէ քաղաքի նկարագրությունը տալիս Մովսես Խորենացին միշտ առաջին հերթին հիշատակում է, թե ով է այն հիմնադրել ու կառուցել: Արդեն ասվել է, որ Ուրարտուի գոյության մասին նա պատկերացում չի ունեցել, ուստի և էլ ի կարող Վանի կառուցումը վերագրել Մենուային կամ մեկ ուրիշ ուրարտական թագավորի: Գուցե նա կարող էր վերագրել այդ կառույցները Հայոց նահապետներից որևէ մեկին, ասենք, Արամին կամ Նույն Արա Գեղեցիկին և այդ, թերևս, մոտ կլինեին նրա սրտին: Սակայն նա այդպիսի հնարավորություն չի ունեցել, քանի որ իրեն հայտնի ժողովրդական ավանդությունը քաղաքի ստեղծումը վերագրում է Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին³: Այդ ավանդությունը բաղկացած էր երկու տարրից, որոնք Պատմահայրն էին հոսել տարբեր աղբյուրներից: Մեկը նրանցից Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի բնակությանը վերաբերողն է, որի աղբյուրը, ըստ Մովսես Խորենացու շարադրանքի, Մար Աբաս Կատինայի մատյանն է, մյուսը՝ Շամիրամի հետ առնչվող տեղական առասպել-ավանդությունը, որից մեզ, դարձյալ Մովսես Խորենացու շնորհիվ, առանձին մանրամասնություններ են հասել: Ինքը Պատմահայրը որոշակիորեն տարբերում է այդ առասպել-ավանդությունը հիշատակված դեցագրույցից, նշելով նրանց զանազան աղբյուրները. «Եւ առասպելք աշխարհիս մերոյ գրագրամանուտ Ասորին (այսինքն՝ Մար Աբասին - Գ. Ս.) արդարացուցանեն», գրում է նա և իսկույն ավելացնում այդ առասպել-ավանդությունից մի քանի փշրանքներ. «Աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, և զհետևակ փախուտոն, և զպաւքումն և զիղծս ջրոյն և զարբումն, այլ և ի մոտ հասանել սուսերաւորաց՝ և զյուտուլթան ի ծով, և բան ի նմանէ. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»: Այլ թէ Խորենացի առասպել՝ և Շամիրամ քար առաջին քան զԽորեն» (Ա, 18):

Այս տեղական առասպել-ավանդությունը, բնականաբար, շատ ավելի փարթամ եղած պիտի լինի, քան պատկերանում է մեզ Մովսես Խորենացու պահպանած փշրանքների հիման վրա: Մեր օրերին է հասել «Շամիրամա ջուր»

² Sk'a Г. А. Мелукишвили. Урартские клинообразные надписи (УКН). М., 1960, NN 43-56.

³ Թերևս, այդ կառույցները, Մովսես Խորենացու օրոք ավելի քանակությամբ և առավել լավ պահպանված լինելով, քան այսօր, նրա աչքին նաև խորթ են թվացել Հայկական շինարարական ոճին, ինչպես և այժմ մեր հնագետներին են ներկայանում: Գուցե դրանով են մասամբ թեկադրված նրա այսպիսի արտահայտությունները այդ կառույցների կապակցությամբ. «Իսկ զմայր քաղաքին և որ ինչ ի նմա հաշակերտութիւնք՝ բազմաց ի մարդկանէ ոչ հասու լիւր, և ոչ պատմել է կարողութիւն... Որոյ որպիսութիւն դրութեան յօրինածոյ ոչ ի յսկիս մեր հասնալ ճշմարտութեամբ յումեք է, և ոչ մեք ի պատմութիւն հիւսել հաւանութիւն» և այլն (Ա, 16): Եւ այս խնդրում առանձնապես կողմնորոշող պիտի լինեի նրա համար Վանի ժայռի հսկայական սեպագրական արձանագրությունը՝ Արգիշթի I-ի (մ.թ.ա. 786-764 թթ.) հայտնի «Խորխորյան տարեգրությունը», որի մասին նա գրում է. «Իսկ զամենայն երես քարին իբրեւ գրեալ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց (Շամիրամը - Գ. Ս.). որոյ Հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս անէ» (նույն տեղում):

¹ Չողվածը ներկայացնում է 1991 թ. հունվարի 25-26-ին Փարիզում կայացած «Moise de Khorène et l'historiographie arménienne des origines» - «Մովսես Խորենացին և Հայ պատմագրության սկիզբները», միջազգային գիտաժողովում ընթերցված՝ «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և Ուրարտուն» զեկուցման ընդգայնված և լրացված տարբերակը:

անվանումը, որը ժողովուրդը տալիս է Մենուայի կառուցած ջրանցքին⁴: Մովսես խորենացու մոտ «Շամիրամի քաղաք» անվանված Վանը այդպես է անվանում նաև Թովմա Արծրունին, որը, բացի այդ, հիշատակում է նաև «Շամիրամ բերդը», իսկ ձվաչ դավառում՝ «Շամիրամ ամրոցը»⁵: «Շամիրամ դուռը» Մշու դաշտում հիշատակում է Գար. Սրվանձտյանցը⁶: Վանի մոտ Թովման հիշատակում է Լեզք գյուղը (Լեզուդ գետով)⁷: կապիտով այն Շամիրամի գլխավորներից Արա Գեղեցիկի ստացած վերքերը լիգել-սպիտակելու հետ⁸: Արայի գետը (առլեղները) հիշատակվում են նաև Փավստոսի (Ե, 36) ու Եգնիկի (Ա, 24) մոտ և Անանունի «Նախնական պատմություն» մեջ (գլուխ Ա): Որ վաղ միջնադարում ժողովրդի մեջ գեղեցիկ պատմություն էր Արա Գեղեցիկի հետ կապված բուն առասպելը՝ անուղղակիորեն հուշում է նաև Արայի լեռան հիշատակումը VII դարի Աշխարհացույցում⁹:

Այս բոլորը ավելի ցյուն, հարուստ ու հստակ լինելով Մովսես խորենացու ապրած V դարում, բավական հիմքեր են տվել նրան Վան քաղաքի հիմնադրումը վերաբերելու Շամիրամի և ոչ մեկ ուրիշի, իսկ Ուրարտուի մասին նա, ինչպես ասվեց, տեղեկություն չունի և չէր կարող ունենալ:

2. Մովսես խորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ ուրարտական ժամանակաշրջանին առնչվող նյութի առկայությունը տեսակետից Շամիրամի հետ կապված հաղորդումները մեզ ավելի հեռուն են տանում, քան սոսկ Վան քաղաքի հիմնադրման թեման է: Հարցը հետևյալն է: Ինչ ճանապարհով և երբ է Շամիրամի կերպարը եկել-մտել Հայկական միջավայր: Ամենահնչատ պատասխանը կլինի, թե՛ անտիկ շրջանի այն գրականությունից, որում Շամիրամի (Սեմիրամիսի) առասպելը բավական մեծ տարածում ունի: Հիրավի, Մովսես խորենացու շարադրած Շամիրամի հետ կապված առասպելները մի խոշոր մասը կազմում է անտիկ գրականությունից:

Անտիկ գրականության մեջ այդ առասպելների գլխավոր ակունքը մ.թ.ա. V դարի հույն հեղինակ, պարսից թագավորի բժիշկ Քսենոփանի երկն է, որը մեզ չի հասել, բայց որի մեջ այստեղ հնաքերբոց մոտերը վերապատմել է մ.թ.ա. I դարի հույն հեղինակ Դիոդորոս Սիկիդիացին իր «Պատմական գրադարանի» II գրքի 4-20 գլուխներում¹⁰: Մովսես խորենացին գուցե անմիջականորեն օգտված լինի այդ շարադրանքից, սակայն իր տեղեկությունների մեծ մասը նա քաղել է IV դարի հեղինակ Եվսեբիոս Կեսարացու «Բրոնիկոնից»: Այստեղից են գալիս Շամիրամի ամուսին Նինոսի, ինչպես և Շամիրամի և Զրադաշտ մոգի մասին տեղեկությունները, Շամիրամի հեղեկական արշավանքի, իր որդիներին կոտորելու և նրանցից մեկից՝ Նինիլասից ապանվելու պատմությունը, ինչպես և Նինիլասի Զամես երկրորդ անվան և Արա-համանի ժամանակակից լինելու մասին հաղորդումները: Եվսեբիոսի միջնորդությամբ է մեջբերում Մովսես խորենացին Կեփաղիոնի այս

հաղորդումները Շամիրամի մասին (Ա, 18)¹⁰, թեև այդ կապակցությամբ վերջերս որոշ մասնակի կասկածներ են հայտնվել¹¹:

Սակայն բացի այս բոլորից, Մովսես խորենացին դրվագներ է շարադրում, որոնք վերաբերում են Հայկական միջավայրի հետ Շամիրամի առնչություններին: Ինչպես արդեն ասվեց վերը, դրանք են Արայի և Շամիրամի առասպելը, Վան քաղաքի կառուցման նկարագրությունը և Շամիրամի՝ Հայաստանում, Վանա լճի ափին իր վախճանը գտնելու մասին ավանդությունը:

Սրանցից միայն երկրորդ դրվագի՝ Վան քաղաքի շինարարության կապակցությամբ է, որ գուցե կարելի է նշմարել անտիկ գրականության, այն է՝ Դիոդորոս Սիկիդիացու հաղորդումների ազդեցությունը, որոնք, սակայն, բնույթով միանգամայն տարբեր են եվսեբիոսից եկող տեղեկություններից: Վերջիններս կոնկրետ հաղորդումներ են Շամիրամի կյանքի ու չրջապատի (Նինոսի, Զրադաշտի, Նինիլասի և այլոց) մասին, իսկ Դիոդորոսին վերագրելիները սոսկ նկարագրական, ոճական տարրեր են, որոնք կարող են փոխառված լինել նրա՝ Շամիրամի կողմից Բաբելոն, Էլեաստանա քաղաքների շինարարության կազմակերպումն ու իրականացումը պատկերող դրվագներից, մինչդեռ Մովսես խորենացու մոտ վերաբերում են Վան քաղաքի շինարարության կազմակերպմանը և իրականացմանը¹²: Դրանք, եթե, իրոք, կան, ամենևին չեն խաղաղում Վան քաղաքի, նրա միջնաբերդի, նրա չրջակայքի, Հայտնի ամբարտակ-ջրանցքի նկարագրություններին միանգամայն հարազատ լինելու այն պատկերին, որ Հասել է մեր օրերին և կամ լույս աշխարհ է հանվել հնագետի բրիչի օգնությամբ: Այդօրինակ, բայց շատ ավելի ակնառու «ոճական» փոխառությունները Մովսես խորենացու մոտ հաճախ են հանդիպում և երբեք չեն վնասում դրանց օգնությամբ շարադրված նկարագրությունների հարազատությանը բուն շարադրելի նյութին¹³:

Այսպիսով, ինչպես արդեն ասվեց վերը, Շամիրամի մասին Մովսես խորենացու պատմածը կարելի է բաժանել երկու մասի, որոնցից մեկը գալիս է անտիկ գրականությունից, իսկ մյուսը գուտ տեղական է (Վանի կառուցման նկարագրության կապակցությամբ վերը նշված երևույթի հաշվառմամբ):

Հարց է ծագում, իսկ Շամիրամի մասին Հայկական նյութը արդյոք իր հերթին որե՛նչ ազդեցություն չի՞ գործել անտիկ գրականության համապատասխան թեմայի վրա: Այստեղ հանդիպում ենք մի քանի փաստերի, որոնք այսպիսի ազդեցության օգտին են խոսում: Նախ, ինքը Դիոդորոսը պատմում է, որ Ասորեստանի Նինոս արքան, գեղեցիկ Շամիրամ-Սեմիրամիսի հետ ամուսնանալուց

¹⁰ Եսեբի Պամփիլիայ Կեսարացու ժամանակակից. Վենետիկ, 1818, մասն Ա, էջ 84, 92, մասն Բ, էջ 65: Տե՛ս նաև Գ. Х а л а т ь я н ц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, ч. II, М., 1896, с. 37.

¹¹ Տե՛ս Զ ու ս ա ո ս Բ ա յ ի ն ա, Մովսես խորենացիի «դասական» ավանդությունը Հայոց պատմության Ա գրքի 5-րդ գլուխին մեջ: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, թիվ 1, էջ 32:

¹² Տե՛ս Գ. Х а л а т ь я н ц. Указ. соч., с. 32 и сл. Նույն տեղում Գր. խաղաղությանը նմանություններ է նշում նաև Հովսեփոս Փլավիոսի հետ, որ նույնպես հնարավոր է:

¹³ Տե՛ս, օրինակ, Գ. իս. Մ ա ռ գ ա յ ա ն, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես խորենացու մոտ. - «Բանբեր Մատենադարանի», N 3, 1956, էջ 31 և հոտ.:

⁴ Գար. Ս Ր Վ ա ն ձ տ յ ա ն ց. Երկիր 1, Երևան, 1978, էջ 383, 403:

⁵ Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմությունն տանն Արծրունեաց. ՄՊԲ, 1887, էջ 258, 270:

⁶ Գար. Ս Ր Վ ա ն ձ տ յ ա ն ց. նշվ. աղյւս., էջ 49:

⁷ Թ ո Վ մ ա Ա Ր Ժ Ր ու ն ի, էջ 215: Տե՛ս նաև Մ. Ա Ր Ե Ղ յ ա ն, Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես խորենացու Հայոց պատմության մեջ. Վաղարշապատ, 1999, էջ 529:

⁸ Տե՛ս Մ. Տ. Ե Ր Ե մ յ ա ն, Հայաստանը բոս «Աշխարհացույց»-ի. Երևան, 1963, էջ 110:

⁹ Diodorus of Sicily in twelve volumes, I, Books I and II, 1-34, London, 1968.

Կա, սակայն, մի փաստ, որը կարող է որոշ չափով կողմնորոշիչ դեր կատարել: Դա Մարդուկ աստծու Հիշատակումն է Թեյշեբաինի-Վարմիր բլուրում գտնված՝ Ռուսա II ուրարտական թագավորի մի սեպագրական արձանագրություն մեջ, որը թվագրվում է մ.թ.ա. VII դարի կեսերով²²:

Արձանագրություն պահպանված մասը պարունակում է հիմնականում անեծքի բանաձևեր, որում՝ արձանագրության հեղինակը սպառնում է այն փչացնողներին, տեղահանողներին, յուրացնողներին և այլն: Սուրբաբար նա այդպիսիների գլխներին է կոտակում ուրարտական երեք գլխավոր աստվածների՝ Խալդիի, Թեյշեբայի և Շիվինիի ցասումն ու վրեժխնդրությունը: Սույն արձանագրության մեջ, սակայն, դրանց ավելացված է Մարդուկ աստվածը՝ գաղափարագրով. [՝ Hal-di-se ԽIM-se ԽUTU]-še ԽMARDUK-še-[(աստված) Խալդին, (աստված) Թեյշեբան, (աստված) Շիվինին, (աստված) Մարդուկը...]:

Կարծիքներ կան, որ Մարդուկի պաշտամունքը Հայտնիկ է Արարատյան դաշտում գերելավորված բարեկռնացիների հետ (ն. Հարությունյան) կամ, որ նրա գաղափարագրի սակ թաքնված է որևէ տեղական աստվածություն (Գ. Մելիքիշվիլի): Բայց դեպքերում Մարդուկի այստեղ Հայտնիկը Հատկանշական է: Այն, կարծես թե, ակնարկում է, թե ինչպիսի պատմական պարագաներում կարող էր տեղի ունենալ Բել-Մարդուկ աստծու ներթափանցումը Հայկական լեռնաշխարհ՝ Ասորեստանի հետ բախումների պարագաներում: Դրանք սկսվել են մ.թ.ա. XIII դարում, երբ հզոր Ասորեստանի դեմ կանգնած էին դեռևս Նաիրի և Ուրուառի հեղհեղուկ ցեղային միությունները, և շարունակվել հզոր և հակահարվածի ընդունակ Վանի թագավորության օրոք: Այդ եռանդուն բախումների ու չփոփոխելի շուրջը առաջացած ավանդություններում Բել աստծու կողքին հանդես է եկել, գուցե, ուրարտական Խալդի գլխավոր աստվածը:

Երևի այդ ավանդությունները, ուրարտական էթնոսի՝ Հայկականի մեջ տարրալուծվելուն համընթաց Հայացվել են և միահյուսվել Հայկական հնագույն աստված Հայկի շուրջը վաղուց ի վեր գոյություն ունեցած առասպելներին և այդ վիճակում հասել Մովսես Խորենացուն²³: Նման վարկածը, մեզ համոզական թվալով, ամենևին չի բացառում այլ մեկնաբանությունների հնարավորությունը: Նրա օգտին են խոսում, սակայն, այլ ժողովուրդների առասպելաբանության նմուշները, տեղիք Համաշխարհային ջրհեղեղի այն առասպելի օրինակը, որը զարգացման երեք փուլ է անցել՝ շումերական, աքքադական և հրեական, ամեն մի փուլում փոփոխելով գլխավոր հերոսի անունը՝ Զիլաուդրա-Ուտանալիշտիմ-Նուր, և տեղայնացնելով առասպելի առաջնորդական և այլ մանրամասնությունները:

4. Մեծ դժվարություններ է առաջացնում Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված Արամի առասպելի պատմական մեկնաբանման փորձը: Թեև ոմանց թվում է, թե այստեղ մեկնաբանելու բան չկա՝ Արամը պարզապես այն Արրամու Ուրարտացին է, որը Հիշատակվում է մ.թ.ա. IX դարի կեսերի ասուրական արձա-

նագրություններում որպես Ուրարտուի առաջին թագավոր: Հիրավի, անունները գրեթե նույնն են, և այս հանգամանքը ընդունակ է և՛ կողմնորոշելու, և՛ ապակողմնորոշելու: Գուցե Արամի առասպելը իսկապես հյուսված է Արրամու Ուրարտացու շուրջը: Սրա համար, եթե վերանայնք անունների նույնությունից, իմ կարծիքով, զգացվում է նրանց հարազատությունը հաստատող լրացուցիչ պատմական փաստերի որոշակի պակաս:

Կամ գուցե մենք գործ ունենք անունների ոչ հաջվադեպ հանդիպող պատահական նմանություն հետ: Այդ դեպքում, կարծում ենք, կարելի է ավելի սերտորեն հետևել Մովսես Խորենացու շարագրանքին: Արամին, որ Հայկյանների վեցերորդ սերնդի ներկայացուցիչն է, Արրամու Ուրարտացու ժամանակից բաժանում է շուրջ 25 սերունդ՝ գրեթե մեկ հազարամյակ: Այնուհետև, ըստ Մովսես Խորենացու, Արամը, Հայկից հետո, Հայերի երկրորդ անվանադիրն է, նրանց «արմեն» ցեղանվան աղբյուրը: Գոնե այս երկու հանգամանքը դրոշմ են մտածելու, թե արդյոք «Արամ» անունը իսկապես կապված է՞ «արմեն»-ին նախորդած «արմ», «ուրում» (= «օրում») կամ այլ ցեղանվանական ենթադրվող ձևերի հետ, ինչպես հետևում է Պատմահոր ասածից, և թե արդյոք, այդպիսով, Արամն իսկապես Հայկական հնագույն աստվածների թվին չի՞ պատկանում՝ Հայկի և Արայի հետ միասին:

Կամ գուցե կա մի երրորդ մեկնաբանություն հնարավորություն: Այս հարցերը մեզ համար տակավին բաց են մնում:

5. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» Առաջին գրքում շարադրված՝ Հայկ Նահապետի և Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդությունը կամ առասպելը ամենատարբեր գնահատականների է արժանացել գիտական գրականության մեջ: Մենք հարում ենք այն տեսակետին, որ այդ նյութը իր հիմքում հնագույն ծագում ունի: Իհարկե, դարերի և հազարամյակների ընթացքում այն չերտակալել է այլևայլ տարրերով ու մանրամասներով, ենթարկվել ձևափոխությունների և նշանակալից չափով կուրյրել իր նախնական պատկերը, բայց և այնպես պահպանել է հնագույն տարրերակի հիմնական գծերը: Մեր համոզումը դրանց իսկություն վերաբերյալ առավել ևս ամրապնդվում է, երբ Հայտնաբերում ենք, որ նրանց սովորները համընթաց են հնագույն, իրադարձությունների ժամանակակից՝ սեպագրական և այլ աղբյուրներին:

Մեր խոսքն այստեղ մասնավորապես Հայկի և առաջին Հայկյանների այն տեղաշարժերի մասին է, որոնք բավական մանրամասն նկարագրված են Մովսես Խորենացու, ինչպես և Սեբեոսի «Պատմությունը» կից մեզ հասած տարրերակներում: Հարց է ծագում, որքա՞ն պատմական հիմք ունեն այդ տեղաշարժերը, և եթե ունեն, ապա ո՞ր ժամանակների իրադրությունն են նրանք արտացոլում:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ներկայացված է Հայկական լեռնաշխարհի բնակեցման ոչ թե մեկ, այլ երկու ալիք: Առաջին ալիքը, իբր, տեղի է ունեցել Հայկից երեք սերունդ ավելի վաղ և կապված է եղել աստվածաշնչական Սևմի՝ Նոյի որդու և նրա որդի Տարբանի հետ:

Եթե որպես Հայկի ու Հայկյանների մասին տեղեկությունների աղբյուր Մովսես Խորենացին անվանում է Մար Աբաս Կառնիայի մատյանը, ապա Սևմի և Տարբանի պատմության կապակցությունը նա հիշատակում է երկու աղբյուր՝ հույն փիլիսոփա Օլիմպիոդորոսի բանավոր հաղորդումը և, գուցե հետաքրքիր,

²² Г.А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи. Открытия и публикации 1954-1970 гг. - Вестник древней истории, 1971, 4, N 450.

²³ Հմմտ. Մ. Ա. Եղյան. Նգլ. աշխ., էջ 252 և հտ. «...Միջին կարող չէ այդ պրոյեկտի մեջ մնացած լինել Հայաստանի նախահայ բնակիչների՝ ուրարտացիների ասորիստանցոց դեմ մղած պատերազմների հիշատակը, որը հետո Հայերը ժառանգել են ուրարտացիներից»:

ժողովրդական ավանդույթությունները: Այստեղ, սակայն, մեր նպատակից դուրս է այդ աղբյուրների էությունը մեջ խորանալը:

Այսպես, ուրեմն, ըստ «Հայոց պատմության» Ա գրքի 6-րդ գլխի, երբ Նոյ նահապետը, որն այստեղ անվանված է Քսիսուլթրես (որ, ի վերջո, շուամերական Զիսուլթրայից է գալիս), նախկին Հայաստան, ցամաքի է հանդիպում, ապա նրա որդիներից Սեմը Հնախուլթրայի է գնում դեպի Հյուսիս-արևմուտք և, հանդիպելով մի լեռան, անվանում է այն իր անունով Սիմ ու վերադառնում Հարավ-արևելք, որտեղից եկել էր: Սակայն նրա որդի Տարբանը իր որդիների հետ միասին բնակվում է այդ լեռան շուրջը, և գավառը նրա անունով անվանվում է Տարբան, այսինքն՝ Տարոն (Տարան-Տարոն):

Նույն Ա գրքի 9-10-րդ գլուխներում պատմվում է Հայկի մասին, թե ինչպես նա, Բաբելոնյան աշտարակաշինության ժամանակակիցն ու մասնակիցը, Բաբելոնում իր Արամայակ որդուն ունենալուց հետո, ապաստանելով բռնակալ Բելի դեմ, թողնում է Բաբելոնը և իր տոհմի հետ միասին չվում դեպի Հյուսիսում բնակած Արարադի երկիրը: Այստեղ նա դադար է առնում, հնազանդեցնում Սեմի այստեղ նախապես բնակված հետնորդներին, տուն շինում և նվիրում իր թոռ Կադմոսին: Այնուհետև նա իր աղիով անցնում է Հյուսիս-արևմուտք և բնակվում մի լեռնադաշտում, որն անվանվում է Հարբ: Այստեղ ևս, Հարբից Հարավ գտնվող Տարոնում, նա հաստատում է իր իշխանությունը Սեմի-Տարբանի հետնորդների վրա:

Այս ավանդություններից առաջինը գնահատելիս դժվար է համոզվել, որ այն գրեթե ամբողջությամբ Հյուսիսում է աստվածաշնչական տարրերից: Առաջին հերթին դա ինքը Նոյն է (Քսիսուլթրես անվան տակ) և նրա տապանի ցամաքին հանդիպելու վայրը, որը թեև Մովսես խորենացին չի անվանում, բայց ինչպես հետագա շարադրանքից (թե՛ Պատմահոր և թե՛ Սեբեոսի) պարզվում է՝ «Արարադի երկիրն» է²⁴: Երկրորդը Նոյի որդի Սեմն է, որի անունը ավանդության մեջ ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով կապվում է Տարոնի Սիմ լեռան անվան հետ: Եթե այս ավանդության մեջ կա մի արտաստվածաշնչական-տեղական թեմա, ապա դա վերաբերում է Տարոն-Տարբան գույգին, որը նույնպես փոխառնություն մեջ է գրվում ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանության միջոցներով:

Երկու ավանդությունների փոխադարձ կապն ակնհայտ է դառնում ոչ միայն Հայկի ավանդության մեջ Սեմ-Տարբանի հետնորդների Հիշատակությունից, այլև Հայկի երթուղու երկրորդ հատվածի և Սեմի երթուղու նույնությունից²⁵: Սեմը «Արարադի երկրից» գնում է դեպի Հյուսիս-արևմուտք, հասնում Սիմ լեռանը

²⁴ Ի դեպ նշենք, որ Մովսես խորենացու Հիշատակած «Արարադի երկիրը» կապ չունի ո՛չ Արարատ լեռան, ո՛չ էլ Արարատյան դաշտի հետ, որոնք նա, համապատասխանաբար, անվանում է Մասիս և Այրարատ կամ Արայի դաշտ: «Արարադի երկիրը» կապվում է Կորդլաց աշխարհի Արարադ լեռան հետ: Այդպես է նաև Փալատոս Բուզանդի մոտ՝ Սարարադ՝ փոխաշխարհի Արարադի, «Սարարադայ ի սահմանս Արարատյան տեղութեան ի գաւառս Կորդուաց», նաև Արարադի, «Սարարադայ ի սահմանս Արարատյան տեղութեան ի գաւառս Կորդուաց», որին է հանդիպել Նոյի փրկական տապանը (Գ, 10): Թովմա Արծրունին ևս գրում է, որ Նոյի «տապանն հանգեաց ի լեռինս Կորդուաց» (Թովմայի վարդապետի Արծրունուց Պատմություն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, էջ 45):

²⁵ Տե՛ս Մ. Ա. Բ. և Ղ. Յ. Ն. Նշվ. աշխ., էջ 185 և հտ.:

(Տարոնում) և ապա վերադառնում այնտեղ, որտեղից եկել էր: Հայկը նույն «Արարադի երկրից» գնում է դարձյալ դեպի Հյուսիս-արևմուտք, բնակվում Հարբում ու գրավում նաև Հարակից Տարոնը:

Աստվածաշնչական տարրերով հագեցած է, անշուշտ, նաև Հայկի ու Հայկյանների տեղաշարժերի մասին ավանդությունը, բայց ոչ այն չափով, ինչպես նախորդը: Առաջին և շատ ցցուն տարրը Բաբելոնյան աշտարակաշինությունն է, որի կապակցությունը էլ Հայկը ավանդության մեջ բնակեցված է Բաբելոնում, որպեսզի այնուհետև, լեզուների խառնումից հետո, չվի Բաբելոնից, ինչպես մյուս ժողովուրդներին ներկայացուցին²⁶: Երկրորդն էլ, թեև, դեպի Հյուսիս բռնած նրա երթուղին է՝ «Արարադի երկրի» վրայով, ուր, ինչպես Հիշում ենք նախորդ առասպելից, ցամաքին էր հանդիպել Նոյի տապանը²⁷: Սրանով էլ, սակայն, սպառվում են այս ավանդության աստվածաշնչական տարրերը:

Առանձին Հարբ է Հայկի՝ Մովսես խորենացու մոտ մատուցված ծննդաբանությունը (Հարբի-Գամիր-Թիրաս-Թորգոմ-Հայկ), որը անմիջականորեն չի առնչվում քննարկվող ավանդությանը և նույնիսկ որոշակիորեն հակասում է նրան: Խնդիրն այն է, որ Հայկի Հարբ համարվող Թորգոմի բնակվելու վայրը ըստ Աստվածաշնչի տվյալների (եգեկ. Ի, 14 և ԼԼ, 6) եղած պիտի լինի իր իսկ անունը կրող «Տուն Թորգոմայ» (Բեթ Թորգոմայ) երկիրը, որը գտնվել է «Ի ծագացն Հիսիսայ» և ոչ թե Հարավում, ինչպես Բաբելոնը: Մասնագետները նույնացնում են այդ երկիրը Եփրատի փոքրասիական հոսանքի հովտում, Մալաթիայից Հյուսիս բնկած՝ խեթական աղբյուրների թեգարամայի, ասուրական աղբյուրների թիրգարիմուի հետ: Հայկի Հայրենիքն էլ, ուրեմն, ըստ այնմ, եղած պիտի լինի «Տուն Թորգոմայ» երկիրը: Բայց սա, ինչպես ասվեց, առանձին Հարբ է, որին կանգաբանաբար ստորև:

Այսպես, ուրեմն, Հայկի և Հայկյանների տեղաշարժերի հետ կապված ավանդության մեջ աստվածաշնչական ծագում ունեն միայն Բաբելոնի և նրանից անհանգիստ տարրերը, իսկ դրանցից դատ այնտեղ մնում են Հարբում բնակվելու, Բեթի հետ բախման և Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասը իրացնելու հարուստ թեմաները, որոնք կապ չունեն Աստվածաշնչի հետ:

²⁶ Հմմտ. Մովսես խորենացու «Հայոց պատմության» Ա գրքին հաջորդող Հավելվածի երկրորդ մասը:

²⁷ «Արարադի երկրի» առկայությունը առասպելում, մեր կարծիքով, երկվական բնույթ ունի. այն չի կարելի լրովին աստվածաշնչական տարր համարել: Քսիսուլթրես (Նոյ) - Սեմի առասպելը շարադրելիս Մովսես խորենացին համարել է Հիշատակում «Արարադի երկիրը», այլ ասում է. «Ետ նաւերոյն Քսիսուլթրեայ ի Հայս և դիպելոյ ցամաքի...»: Հայկի առասպելում, սակայն, Պատմահայրը նույն այս տեղանքը (որ դա իսկապես նույնն է, ցույց է տվել Մ. Արեղյանը, տե՛ս վերը) անվանում է «Երկիր Արարադայ»: Ուրեմն, առասպելի այս կիսում «Արարադի երկիրը» հանդես է գալիս որպես աստվածաշնչական տարր, քանի որ այն այստեղ Քսիսուլթրես-Նոյի միջոցով կապված է տապանի՝ ցամաքին հանդիպելու: Հետ: Սակայն, մյուս կողմից, այդ տեղանքը, լինելով Ուրարտու տեղանքի տարրերականից մեկը, Հայկական իրականության համար անշուշտ շատ ավելի էին է, քան Աստվածաշնչի ազդեցության ժամանակը, ուստի և այն այդ դեպքերում կարող էր հանդես գալ նաև Նոյի տապանի խնդրի և, ընդհանրապես, Աստվածաշնչից, անկախ: Այսպիսի դեպք է առասպելում, մեր կարծիքով, Հայկի կողմից «Արարադի երկրի» նվիրաբերումը իր թոռ Կադմոսին, որ արդեն Աստվածաշնչի ազդեցության հետ չի կապվում և, մեր համոզմամբ, առկա է եղել նաև առասպելի նախնական տարրերակում (տե՛ս ստորև, էջ 38, 42):

այն է, որ վերջինս, ըստ ասուրա-ուրարտական սեպագրական աղբյուրների, իր հերթին ոչ պակաս կարևոր հատկանիշներ ունի հայ ժողովրդի կազմավորման ու լեոնաշխարհում տարածման տեսակետից:

Որո՞նք են այդ հատկանիշները:

Մամապեանները (Գր. Խալաթյանց, Գր. Ղափանցյան, Ս. Երեմյան, Բ. Պիտուրովսկի, Ի. Դյակունով, Գ. Մնյիբելիլի և ուրիշներ) վաղուց ի վեր առանձնացնում են Եփրատի փոքրասիական կամ վերին հոսանքի հովիտը, որպես հայ ժողովրդի կազմավորման ընտրան՝ մ.թ.ա. II հազ. երկրորդ կեսում: Խեթական և ասուրական սեպագրական աղբյուրների տվյալների համաձայն այստեղ կուտակված են եղել մի շարք երկրներ, որոնց անվանումները այս կամ այն կերպ առնչվում են հայերի ցեղանուններին: Հյուսիսից հարավ դրանք են բոլորին հայտնի Հայասա երկիրը, Սուխու երկիրը, որի անվանումը համադրում են վրացիների կողմից կերպավորված «սոմխի»՝ «հայ» ցեղանվան հետ, Թեգարամա՝ Աստվածաշնչում «Թողգոմի տուն» կոչվող երկիրը (Թողգոմը, ըստ աղգային ավանդություն, հայերի նախնին է), Մալիա-Մնիլո (այսօրվա Մալաթիա) երկիրը, որը երբեմն անվանվում է Խաթի, իսկ «Խաթի»-ն ումանք համարում են «հայ» ցեղանվան սկզբնական ձևը և այլն: Սրանք, բացի Հայասայից, գիտություն մեջ երբեմն կոչվում են «ուշ-խեթական» թագավորություններ, բայց իրականում նրանք էթնիկապես հագեցած էին հայկական տարրով:

Մ. թ. ա. XII դարից սկսած նույն տարածքի հարավային մասերում աղբյուրներում հիշատակվում են մուշկու և ուրու մու ցեղերը, որոնք ևս համարվում են հայկական, ըստ որում «ուրումու»-ի հետ կապվում է հայերի «արմեն» ցեղանունը: Ասուրական աղբյուրները հիշատակում են սրանց առաջնապետը՝ դեպի արևելք, ըստ որում մուշկու ցեղերը հանդիսանում են Ալիլ-Աղծնիքում²⁹, իսկ ուրումները հասնում են Վանա լճի մոտերքը, որտեղ և հիշյալ աղբյուրներում նշված է Ուրումու կամ Ներքին Ուրումու երկիրը: Կարճ ասած, խեթական և ասուրական սեպագրական աղբյուրները մ.թ.ա. II հազ. վերջերին և I հազ. սկզբներին Հայկական լեոնաշխարհի արևմուտքում տարբեր անվանումներով նշում են հայկական մի մեծ, դեպի լեոնաշխարհի կենտրոնը ձգվող էթնալեզվական զանգված: Սրանով, իհարկե, չի ժխտվում հայկական տարրի կղզյակների առկայությունն այդ ժամանակ նաև լեոնաշխարհի արևելյան մասում:

Մ. թ. ա. IX դարի վերջերից հանդես են գալիս ուրարտական սեպագրական աղբյուրները, որոնք էսպես լրացնում ու ճշգրտում են այս պատկերը և հանդես բերում Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) երկրի հատուկ դերը:

Եթե, չմտնելով մանրամասնությունների մեջ, հանրապետարի բերենք ուրարտական երեք թագավորների՝ Մենուայի, Արգիշթի I-ի և Սարգուրի II-ի՝ իրենց տերություն հզորության գագաթնակետին, այսինքն՝ մ.թ.ա. VIII դարի առաջին կեսին, Հայկական լեոնաշխարհի արևմտյան մասում իրականացրած ռազմական ձեռնարկումները, ապա կզժաղրվի նրանց աշխարհագրական ծավալման երկու եզր, երկու սահմանագիծ: Դրանցից մեկը՝ հեռավոր կամ արտաքին

սահմանը, անցնում էր Եփրատի վերին հոսանքի հովտի երկայնքով: Դա Ուրարտուի պետական սահմանն էր արևմուտքում և ընդգրկում էր վերը թվարկված, այսպես կոչված «ուշ-խեթական», բայց իրականում, ինչպես ասվեց, էսպես հայալեզու մանր թագավորությունների մի մասը: Մյուսը՝ մոտակա կամ ներքին սահմանը, դեպի լեոնաշխարհի կենտրոնը ձգվող հայկական տարրի հիմնական զանգվածի եզրագիծն էր, որի վրա էին առաջին հերթին տեղի ունենում նրա բախումները՝ հակառակ ուղղությամբ, այսինքն՝ դեպի արևմուտք շարժվող ուրարտական ռազմական մեքենայի հետ: Ուրարտական աղբյուրներում, նշված կիսադարյա ժամանակահատվածի համար նմանօրինակ բախումներ են արձանագրված, եթե թվարկենք հարավից դեպի հյուսիս, հետևյալ երկրներում. Ալգի (Աղծնիք), Արմե (Նփրկերտ), Կուլմերի (Սասուն), Ուրմե (Տարոն), Արխի (Հալք), Տուարածինեի խուբի (Տուարածատուի), Ալուշե (Բյուրակն)³⁰: Ահա այս երկրները միացնող գծով էլ ձգվում էր նշված մոտակա կամ ներքին սահմանը, շարունակելով այնուհետև դեպի Եփրատի ակունքները և Սև ծովը: Այս ներքին սահմանագծի վրա, թվարկված երկրները, որպես առավել անհանգիստ ու անկոտորիկ, ուրարտական աղբյուրներում հանդես է գալիս նրանցից ամենաարևելյանը՝ Ուրմե երկիրը, որը Ուրարտական տերության սիրտը կազմող Վանա լճի ավազանի անմիջական հարևանն էր, ուստի և ամենապոտանգալուն էր Վանի թագավորների համար:

Այս է պատճառը, որ նրանք անընդհատ գրոհներ էին ձեռնարկում հատկապես այդ երկրի վրա: Մենուա արքան, բացի իր վերոհիշյալ Մուշի արձանագրությունից, հիշատակում է Ուրմեի նվաճման, ավերման, բնակչությանը կոտորելու մասին նաև մի այլ, Թրամբլուրում գտնված արձանագրության մեջ (ձեմ, 40): Մ. թ. ա. 773 թ. Ուրմեի վրա է արշավում Արգիշթի I-ը և դարձյալ հաղորդում երկրի ավերման ու բնակիչների գերիվարման մասին դեպի Բիայնիլի: Քսան տարի անց, Ուրմեի վրա է հարձակվում Սարգուրի II-ը, որը հաղորդում է երկրի 11 ամրոցների ավերման և շուրջ 10 հազար մարդկանց տեղահանման մասին: Ուրմեն, ինչպես տեսնում ենք, չնայած հուժկու գրոհներին, մնում էր անընկճելի:

Այսպիսով, թեև ուրարտական տերության հզոր թագավորները ամրացել էին Եփրատի հովտով անցնող արևմտյան սահմանի վրա, բայց և այնպես նրանց տերություն կենտրոն Բիայնիլիի և այդ սահմանի միջև գոյություն ունեւր մի պատվար, ի դեմս հիշատակված երկրների շղթայի, որը ժամանակ առ ժամանակ դառնում էր ուրարտական արքաների համար խիստ շոշափելի ու փտանգավոր: Եվ այդ պատվարի ամենահզոր ու անհաղթահարելի հատվածը կազմում էր Ուրմե երկիրը: (Այստեղ պետք է փակագծում չեղանք, որ ուրարտական աղբյուրները տերության մնացած տարածքում հարավում, հյուսիսում կամ արևելքում, չեն նշում երկրի ներքին շրջանների համար, բացի մի դեպքից³¹, ոչ մի նմանօրինակ բախում: Սա կարևոր հանգամանք է և ցույց է տալիս, որ տերության մեջ առկա էթնիկական տարրերից արևմտյանը, այսինքն՝ հայկականը, ամենաեռանդունը և ամենազործունն էր):

Այսպիսով, այս երկու սահմանների միջև գծադրվում է, եթե կարելի է

³⁰ St'a YKH, 28, 375 (Ալգի), 156 DI+DII (Արմե), 40, 41 (Կուլմերի), 40, 41, 127 VI, 128 A 4, 155 A (Ուրմե), 41 (Արխի), 127 V (Տուարածինեի խուբի), 157 (Ալուշե):

³¹ YKH, 418:

²⁹ Ըստ վրացի պատմաբանների՝ մուշկերը վրացական մեխներն են: Սակայն վրացական էթնիկական տարրի ներթափանցումը Հայկական լեոնաշխարհի հարավային գոտին աղբյուրների տվյալներով չի հաստատվում:

այսպես ասել, մի «նախնական Հայաստան»³²: Եթե Ուրարտական տերության Հզորության պահին նրա արքաներին այսպես թե այնպես հաջողվում էր ժամանակաշրջանի արգելափակել այդ «նախնական Հայաստանի» ընդարձակումը, ապա սկսած մ.թ.ա. VIII դարի կեսերից այդ արգելքը, ուրարտական արքաների Հզորության հետ միասին, գրեթե վերանում է, և Հայկական տարրը սկսում է ողողիլ լեռնաշխարհի նաև արևելյան կեսը, որպիսի պրոցեսին պիտի օժանդակեր այնտեղ Հայկազու ընակչության համագործակցության սովորությունը:

Այս մասին արդեն ուրարտական պաշտոնական աղբյուրները, սկսած մ.թ.ա. VIII դարի կեսերից, քար լուծվում են պահպանում, քանի որ սովորություն է կար հաղորդումներ անելու պարտությունների կամ անհաջողությունների վերաբերյալ: Ժամանակի ասուրական սեպագրական աղբյուրներն են, Ասորեստանի թագավորների, մասնավորապես Սարգոն II -ի (մ.թ.ա. 722-705), ուղարկած հիտա-խուզների գեկույցները, որ խոսում են թշնամու երկրում՝ Ուրարտում անդի ունեցող այլևայլ խոտվությունների, բախումների ու տեղաշարժերի մասին՝ հատկապես տերության հարավային, Ասորեստանին սահմանամերձ գոտում³³:

Մեր ուշադրության առարկա պատմական պրոցեսն իր արտացոլումն է գտել սալային, Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ, որի հաղորդած տեղեկություններն էլ վերադառնում ենք:

Եթե ըստ ուրարտական սեպագրական աղբյուրների Ուրմե-Արխիի շրջանը ներկայանում է որպես Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում տարածված Հայկական էթնալեզվական զանգվածի արևելյան եզրը, ապա նրան համապատասխանող Տարոն-Հարբի շրջանը Հայ ազգային հնադրյան ավանդության մեջ ներկայանում է, ընդհանրապես, որպես Հայերի դեպի արևելք տարածման մեկ-նակետ: Այսինքն, այնտեղ և այն ժամանակ (մ.թ.ա. VIII դարի կեսերին), որտեղ և երբ դադարում են պատմիչ սեպագրական աղբյուրները, այդ նույն տեղից պատմությունը շարունակում է Հայկական հնագույն ավանդությունը: Ըստ որում վերին աստիճանի հատկանշական է, որ այն խոսում է միայն ու միայն արևելյան ուղղությամբ կայացած տեղաշարժերի մասին, բայց ամենևին ոչ արևմտյան:

Հայկը, պատմում է Մովսես Խորենացին, Հարբում «մեռանի, յանձն առնելով զբոլանդակ ազնի Արամանեկայ որդւոց իւրում», իսկ «Արամանեկայ առեալ զամենայն բազմութիւնն՝ խաղալ յարեկս Հյուսիսոյ» (Ա, 12): Արամանյակի և նրա անմիջական հետնորդների տարածվելը Հյուսիս-արևելքում, այսինքն՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածքում և նրանից էլ այն կողմը՝ Կասպից ծովի ուղղությամբ դեպի Արաքսի և Կուրի խառնարանը, շատ մանրամասն նկարագրված է ավանդության մեջ: Այդ նկարագրությունն ամրապնդված է նաև իրացվող վայրերի տեղանունները Հայկյանների անձնանուններից բխեցնելու (ինչպես նախորդ շարադրանքում Սիմը՝ Սեմից, Տարոնը՝ Տարբանից) բազմաթիվ

³² Այդ է վկայում, փաստորեն, նաև ուրարտական աղբյուրների այն տեղանունների ցանկը, որոնցում Գ. Բ. Ջահուկյանը ավելի կամ պակաս հավանականությամբ հայերենի բառարմատներ է տեսնում: Դրանց ճշգրտ մեծամասնությունը վերաբերում է մեր նշած տարածքին: Տե՛ս Գ. Բ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Ուրարտերենը և Հայերենը. Ուրարտու և Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 151 և հտ.:

³³ АВНУ, 50, 1, 3, 4, 5, 8, 9, 10 և այլն:

փորձերով. օրինակ, Արազածը՝ Արամանյակից, Արամվիրը՝ Արամայիսից, Շիրակը՝ Շարայից, Մասիսը՝ Ամասիայից, Այրարատը՝ Արայից, Գեղարքունիքը՝ Գեղամից, Սիսականը (Սյունիքը)՝ Սիսակից, Առանը՝ Առանից, Աղվանքը՝ Աղու մականունից և այլն, և այլն: Այս ժողովրդական կամ կեղծ կոչվող ստուգաբանությունները, իհարկե, գիտական արժեք չունեն, սակայն իրենք՝ տեղանունները արտակարգ կարևոր են, քանի որ որոշակի աշխարհագրական տեսք են տալիս Հայկյանների երթուղիների մասին ավանդության մեջ պահպանված տեղեկություններին:

Հայկյանները բռնած մյուս ուղղությունը, դարձյալ երակես ունենալով Տարոն-Հարբի շրջանը, հարավ-արևելյանն է՝ դեպի «Արարադի երկիրը», այսինքն՝ Կորդուք: Այստեղ անհրաժեշտ է մտաբերել վերը արտահայտված մեր այն կարծիքը, որը «Արարադի երկիր» հիշատակում որպես Բաբելոնից սկիզբ առած ճանապարհի վրա հանդրամիջին աստվածաշնչական մակաշերտում է առասպելի նախնական տարբերակի վրա և, որպես այդպիսին, պիտի դուրս բերվի ավանդության բուն բովանդակությունից: Ընդհակառակն, այդ երկրի հիշատակում միանգամայն տեղին է ավանդության այն տեղում, որ Սեբեոսյան տարբերակում ասված է, թե Հայկը իր մահվանից առաջ նվիրեց «Արարադի երկիրը» իր թոռ Կադմոսին՝ Արամանյակի որդուն, իսկ Մովսես Խորենացու մոտ՝ առավել հարմարեցված աստվածաշնչական թեմաներին, ինչպես և իր սեփական՝ տեղեկությունների փոխհարմարեցման սովորությունը, թե Հայկը կյանքի վերջում իր Կադմոս թոռանը հրամայում է իր առաջին (այսինքն՝ Կորդուքի, սկզբում իրեն նվիրաբերված) տանը բնակվել³⁴: Ի դեպ, նշենք, որ Կադմոս անվան իրական կապը այս երկրամասի հետ ամրապնդվում է այն հանգամանքով, որ Կորդուքի անմիջական հարևանությամբ՝ Տիգրիսի մյուս (մասամբ և այս) ափին, տարածվում էր ասուրական աղբյուրների Կադմու-խի երկիրը:

Վերջապես Հարբից դեպի արևելք՝ դեպի Վանա լճի շրջակայքը և հատկապես Վան-Տոսպի շրջանը, շարժումն իրականացնում են, ըստ ավանդության, ինքը Հայկը, նրա որդիներ խոռն ու Մանավաղը և թոռ Բազը: Լսելով Բելի՝ հարավից ներխուժման մասին, Հայկը շտապում է նրան ընդառաջ, շրջանցելով Վանա լիճը, և բախվում նրա հրոսակների հետ Ուրարտու-Բիայնիլի բուն արտում: Տեղի ունեցած ճակատամարտի վայրը ստանում է Հայոց ձոր անվանումը, որպիսի անունով հայտնի է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև գտնվող հայկական գավառներից մեկը: Խոռն և Բազը իրացնում են Վանա լճի Հյուսիսային ափերը (խոռխոռունիք և Բզնունիք): Սրանով, ըստ Մովսես Խորենացու, փաստորեն, ավարտվում է Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասի իրացումը Հայկյանների կողմից:

6. Հարց է ծագում, սակայն, իսկ ե՞րբ և ինչպե՞ս է իրացվել, ըստ ազգային ավանդության, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասը, այսինքն՝ Հարբ-Տարոնի շրջանից դեպի արևմուտք, մինչև Եփրատի հովիտը տարածվող հսկայական երկրամասը, պատմական Հայաստանի մոտավորապես կեսը: Զարմանքով տեսնում ենք, որ ոչ միայն այդ մասին, այլև ընդհանրապես այդ երկրամասի վերաբերյալ ազգային ավանդությունը ոչ մի տեղեկություն չի պարունակում: Հանգամանք, որը բացատրություն կամ մեկնաբանություն է պահանջում, քանի

³⁴ Տե՛ս վերը, էջ 37, 38, ծան. 27:

Տարոնի չըջանում բաբելոնյան ուղիով, ապա ո՞ր ուղիով կարող էին նրանք հայտնված լինել այնտեղ ըստ այդ տարբերակի: Այստեղ մենք ընտրելու հնարավորություններ պրեթե չունենք, քանի որ պարզ է, որ, ըստ այդ տարբերակի, նրանք չէին կարող հայտնված լինել այնտեղ, ինչպես ըխում է վերը շարադրվածից, ո՛չ Ասորեստանի կողմից, այսինքն՝ դարձյալ հարավից, ո՛չ էլ Մարաստանի կողմից, այսինքն՝ արևելքից: Նույնը և հյուսիսից: Ուրեմն, մնում է արևմտյան կողմը: Կարելի է դուցե մտածել, թե վերականգնվելիք թիման կապված է եղել ոչ թե արևմուտքից գալու, այլ ընդհակառակն, Հարբ-Տարոնի չըջանից դեպի արևմուտք տարածվելու հետ: Շատ բնական կլինի ենթադրել, թեևս, թե ըստ նախնական ավանդության, բայցի Արամանյակից, որը չարժիվ է դեպի արևելք, Հայկի մեկ ուրիշ որդի, իր գերդաստանով հանդերձ, նույն ձևով չարժիվ է դեպի արևմուտք և իրացրել, ասենք, Արածանու հովիտը, Եփրատի ձախափնյակը և այլն, տալով տեղերին յուրայինների առունները: Սակայն այստեղ մի զգալարություն կա: Այսպիսի թեման մազաչափ անգամ էջը հակասի Աստվածաշնչից ծագող բաբելոնյան տարբերակին, ուստի և ոչ մի հիմք չէր լինի այդ թեմայից ձերբագրվելու համար: Ընդհակառակն, այդպիսի համապարփակ ավանդության մեջ բաբելոնյան տարրի ներմուծումը ավելի չքնդ և արդյունավետ տեսք կտար նույն այդ տարրին:

Իմ կարծիքով, այս պարզաներում, մենք կարող ենք միայն մի ենթադրություն անել, այն է, որ Հայոց հնագույն ազգային ավանդության նախնական տարբերակում Հայկը և Հայկյանները հասել են Հարբ-Տարոնի չըջանը արևմուտքից՝ Եփրատի ավազանից: Այսպիսի ենթադրությունը լիովին գոհացնում է մեր նշած նախապայմանին՝ նրանով ուրվագծվող պատկերը տրամադորեն հակասում է աստվածաշնչական բաբելոնյան տարբերակին: Այսպիսով, այդ պատկերի չքացումը՝ նշված տարբերակի ազդեցության տակ դուրս մղվելու հետևանքով, լիովին բացատրում է մեզ հասած ավանդության մեջ լիոնաշխարհի արևմտյան մասի հետ կապված թեմատիկայի իսպառ բացակայությունը:

Այս ենթադրությունն ամրապնդելու համար կարևոր նպաստ է բերում դարձյալ Մովսես Խորենացու հիշատակությունը Հարբի կամ, ավելի ճիշտ, Հարբում բնակվածների մասին: Վկայակոչելով Մար Աբասին, Պատմահայրը գրում է. «Եւ ինքն (Հայկը) խաղայ, ասէ, այլով աղխին ընդ արևմուտս Հիւսիսոյ, զայլ բնակէ ի բարձրաւանդաւ դաշտի միւում, և անուանէ զանուն լեւնադաշտին Հարբ, այս ինքն թէ Հարբ են»³⁵ աստէն բնակեալը՝ ազգի տանն Թորգոմայ» (Ա, 10):

³⁵ Որոշ բացատրություններ է պահանջում այստեղ «Հարբ»՝ «Հայրեր» բառը: Առասպելի բուն իմաստն այն է, որ Հարբում առաջինները բնակություն են հաստատում Հայկը և նրա որդիները: Ուրեմն և, ըստ առասպելի, «Հարբ ... ազգի տանն Թորգոմայ» հենց նրանք են: Սակայն եթե այս արտահայտությունը պոլիենք առասպելի կոնտեքստից, այն կնշանակի ավելի շուտ ոչ թե Հայկին ու իր որդիներին, և նույնիսկ՝ ոչ թե իրեն Թորգոմին, այլ նրա հայրերին՝ Թիրատին, Գամբրին, նույնիսկ Հաբեթին: Մի բան, որ ինքն առասպելը կորականապես մեկնում է: Հետևաբար, հանդես է դալիս որդակի հակասություն այդ արտահայտության նեղ իմաստի և առասպելի բովանդակության միջև: Այդ հակասությունը էջը լինի, եթե Մովսես Խորենացու մոտ կարդայիք փոխանակ «Հարբ»-ի, ասենք թե, «արք ազգի տանն Թորգոմայ», որը ոչ մի կսակած չէր թողնի, թե խաղը Հայկի ու նրա որդիներին մասին է: Ահա, մեր կարծիքով, այդ նշարկվող հակասությունը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ «Հարբ» բառն այստեղ ծագել է «Հարբ» անդանան ճնշման ներքո, որպես Պատմահայրը շատ սխեմի

«Տուն Թորգոմայ»՝ աստվածաշնչական արտահայտություն է՝ կրթայերենում՝ Beth Thogarma, հունարենում՝ δίκος τοῦ Θοργάμα (կամ Θεργάμα), որ նշանակում է ոչ թե պարզապես «Թորգոմի տուն», այլ «Թորգոմի տուն»՝ անունը կրող երկիրը³⁶ (ինչպես, օրինակ, Հայ մատենագրության մեջ «Անգեղոտուն» արտահայտությունը): Դրա մասին վերը խոսվել է, իսկ այժմ մեթոդները Աստվածաշնչում առկա երկու համապատասխան հիշատակություններ, երկուսն էլ եզնիկի մարգարեի այն ճառերից, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 590-585թթ.³⁷: Առաջինը կապված է Փյունիկիի Տյուրոս վաճառաշահ քաղաքի հետ. «Եվ ի Տանէ Թորգոմայ»³⁸ ձիով և հեծելով և ջրերով լցնի զվաճառա քո» (ԻԵ, 14): Երկրորդը հետևյալն է. «Եւ Տունն Թորգոմայ ի ծագացն Հիւսիսոյ, և ամենեքին, որ շուրջ զնովաւ» (ԼԸ, 6):

Վերն արդեն ասվեց, որ «Տուն Թորգոմայ» երկիրը տեղագրվում է Եփրատի վերին հոսանքի ավազանում՝ Մալաթիայից հյուսիս: Սակայն Հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ այն ընդհանրապես միանշանակ ընկալվել է որպես Հայաստան. այսպես, օրինակ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ (Թիֆլիս, 1912), էջ 6՝ «Վաղարշակ Պարթև թագուորէ տանն Թորգոմայ» կամ էջ 47՝ «Ի պատրիարքութիւն տանն Թորգոմայ զՄեծն Ներսէս» և այլն:

Սակայն V դարում, երբ դեռ նոր էր թարգմանվել Աստվածաշունչը, «Տուն Թորգոմայ»-ը դեռևս մասամբ պահպանել էր իր աստվածաշնչական իմաստը: Այս է պատճառը, որ այդ դարի հեղինակները, ցանկանալով նույնացնել «Տուն Թորգոմայ»-ը Հայաստանի հետ, միշտ հատուկ բացատրություն են տալիս, թե խոսքն այստեղ Հայաստանին է վերաբերում: Բացի Մովսես Խորենացուց, այդ արտահայտությունը V դարում հանդիպում է Ազաթանդեղոսի և Փավստոս Բուզանդի մոտ, հետևյալ տեսքով. «յԱյրարատեան զաւառին ... բխեցին Հայոց տանն Թորգոմայ շնորհք» (Ազաթանդեղոս, 776), «Ի միջ Հայաստան աշխարհի

ժողովրդական ստուգաբանությունների դայթաղեցուցիչ մի նմուշ: Հմմտ. Ա. Մ. Գ ա ր ա զ ա շ յ ա ն. Բնական պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1895, մասն Ա, էջ 146, ուր ևս նշված է այդ հանգամանքը, ինչպես և Հիլեցյված է, որ «Հարբ» բառի հոլովման ձևը «Հարբայ» է, և ոչ «Հարբան», ինչպես կլինի, եթե ստուգաբանությունը ճիշտ լիներ:

³⁶ Որ Մովսես Խորենացու մոտ ևս ճիշտ այդ իմաստն է առկա, բայցի Աստվածաշնչի հեղինակությունից, ցույց է տալիս նաև իր՝ Պատմահայր բառօգտագործման հանգամանքը: Այսպես, մենք նրա պատմության մեջ այլևս չենք գտնում «ազգ տանն», այսինքն՝ «տան ազգ» արտահայտությունը, ինչպես որ այստեղ կա, թեև դրա առիթները արտակարգ բազմաթիվ են: «Ազգ» բառը նրա մոտ անմիջականորեն թորվում է անձնանվան, սոցիալական կամ ցեղանվան հետ, օրինակ՝ «ազգին Քամայ» (Ա, 6), և ոչ՝ «ազգին տանն Քամայ», «յազգէ Գրիգորի» (Գ, 16), «ազգ Մամիկոնից» (Բ, 81), «յազգէն Գնունեաց» (Գ, 43), «ազգը Պարթևաց» (Բ, 68) և այլն, և այլն: Սա պարզորոշ կերպով նշանակում է, որ քննարկվող դեպքում «ազգ» բառի հետ թորգոման առարկա հանդես է դալիս ոչ թե «Թորգոմ» անունը (այդ դեպքում կլինի պարզապես «ազգ Թորգոմայ»), այլ «Տուն Թորգոմայ» միասնական արտահայտությունը, որպես երկրի անուն, ինչպես որ այն ներկայանում է Աստվածաշնչում:

³⁷ O. Eissfeldt. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964, S. 504 ff.

³⁸ Ի դեպ, Հայերեն Աստվածաշնչում այդ անվան ուղղական հոլովաձևն է Թորգոմա, սեռականը՝ Թորգոմայ (այստեղից էլ՝ Տուն Թորգոմայ), իսկ Հայ մատենագրության մեջ՝ համապատասխանաբար՝ Թորգոմ-Թորգոմայ: Տե՛ս Հր. Ա. Ե ա ղ յ ն. Հայոց անձնանունների բառարան. Հ. Բ, էջ 344:

Չորրորդ փուլ: Հայկի որդիների շարժումը Հարբի շրջանից արևելյան ուղղությամբ և Արարատյան դաշտի, Շիրակի, Սևանա լճի ավազանի ու նրանից այն կողմ ընկած Հոդերի, ինչպես և Վանա լճի ավազանի ու Կորդուքի իրացումը: Կապված է մ.թ.ա. VIII-VI դդ. այն իրադարձությունների հետ, որոնցում ավարտվում է Հայ ժողովրդի կազմավորումը:

Հինգերորդ (առավանջական թեմաների մակաշերտման) փուլ: Հայկի՝ Բաբելոնում աշտարակաշինությանը ժամանակակից և մասնակից լինելը և այնտեղից «Արարդի երկրի» վրայով դեպի Հարբ նրա ուղին: Կապված է Առավանջաշին Հայերի ծանոթանալու ժամանակի հետ:

Այսպիսի դարգացման ճանապարհ կարելի է ենթադրել Հայկի և Հայկյանների առասպել-ավանդության համար, մինչև նրա՝ Մովսես Խորենացու և Անանունի-Սեբեոսի երկերում արտացոլվելը:

“ИСТОРИЯ АРМЕНИИ” МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ И КЛИНОПИСНЫЕ ИСТОЧНИКИ

(Проблема историчности и этапов развития легенды о Хайке и Хайкидах)

Резюме

Подобно всем древним и средневековым авторам, Мовсес Хоренаци не знал о существовании государства Урарту. Тем не менее, в его “Истории Армении” имеется ряд сведений, отражающих события и явления, связанные с этим государством и временем его существования. В наиболее явственной форме эти сведения выступают в главах о строительстве города Ван - столицы Урарту Тушпы, приписанном Мовсесом Хоренаци, вслед за народным преданием, полулегендарной ассирийской царице Шамирам, образ которой проник в местную среду из Ассирии и переплелся с древнейшей армянской легендой об Ара Прекрасном, боге пробуждающейся природы. Далее, такие сведения, по нашему мнению, выступают в легенде-предании о Хайке и первых Хайкидах. Это эпизоды борьбы с месопотамским завоевателем Белом, которые отражают борьбу населения Армянского нагорья с ассирийской агрессией в XIII - VIII вв. до н.э. Кроме того, это эпизоды, связанные с основанием Хайком и его ближайшими потомками восточной части Армянского нагорья, также имеющие историческую основу. Все эти сведения, так или иначе, подтверждаются клинописными (хеттскими, ассирийскими, урартскими) источниками, в свою очередь, дополняют их данные. Вместе с тем, оказывается, что упомянутая легенда-предание со времени своего возникновения претерпела серьезные изменения, в частности, под влиянием Библии. Так, под влиянием легенды о Вавилонском столпотворении и рассеянии после него народов по всему свету,

Хайк, в качестве прародителя армян, также оказался в Вавилоне и, тем самым, пришел в Армению вместе со своим родом именно оттуда. По нашему мнению, этим вставным эпизодом из первоначального варианта легенды-предания о Хайке и Хайкидах был вытеснен противоречивший ему другой эпизод, по которому Хайк пришел не из Вавилона, а из страны, упоминаемой в Библии как “Дом Торгома” (Тильгаримму ассирийских, Тегарама хеттских источников), располагавшейся к западу от верхнего течения Евфрата и носившей имя отца Хайка - Торгома. В заключение сделана попытка выделить этапы развития легенды-предания о Хайке и первых Хайкидах со времени ее возникновения и до времени ее отражения в трудах Мовсеса Хоренаци и Анонима (Себеоса).

MOVSES KHORENATSI'S “HISTORY OF ARMENIA” AND THE CUNEIFORM SOURCES

(The Problem of Historicity and Stages of Development of the Legend of Hayk and Haykides)

Summary

Like all ancient and medieval authors Movses Khorenatsi also knows nothing about the kingdom of Urartu. Nevertheless, his “History of Armenia” contains information which reflects events and phenomena connected with this state and the time of its existence. Most clearly this information appears in the chapters dedicated to the construction of the capital city of Urartu-Van, which Movses Khorenatsi, following the folk tradition, ascribed to the semilegendary Assyrian queen Semiramis. Her image has entered the local milieu from Assyria and is interlaced with the ancient Armenian legend about Ara the Beautiful, the god of the rising nature. Furthermore, as we believe, such information appears in the legend-tradition about Hayk and the first Haykides. These are the episodes about the battle against the Mesopotamian conqueror Bel, which reflected the struggle of the people of Armenian highland against Assyrian aggression in the XIII-VIII centuries B.C. Besides that, these are the episodes connected with the settling of eastern part of the Armenian highland by Hayk and his immediate descendants, which also have historical background. This information, in either case, is confirmed by the cuneiform (Hittite, Assyrian, Urartian) sources and in its turn completes their data. At the same time, the abovementioned legend-tradition from the time of its creation was seriously modified, in particular, under the influence of the Bible. Thus, under the influence of the legend about Babel and dispersion of peoples around the world, the eponym of Armenians, Hayk, was also located in Babylon and had gone to Armenia with his kin exactly from there. We believe that this inserted episode has forced out from the original legend-tradition about Hayk and

the Haykides the contradictory episode, according to which Hayk came not from Babylon, but from the country attested in the Bible as the "House of Thorgom" (Tilgarimmu of Assyrian, Tegarama of Hittite sources), which was located to the west of the upper stream of the Eurhrates and carries the name of Hayk's father-Thorgom. In conclusion, we have attempted to distinguish stages of development of the legend-tradition about Hayk and the first Haykides from the time of its creation up to the time of its appearance in the works of Movses Khorenatsi and Anonym (by Sebeos).

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵՐԻ ՅԱՆԿԸ

Երբ ծանոթանում ես «Հայոց պատմության» մեջ նախարարական տոհմերի ծագման և հետագա պատմության լուսաբանմանը, ապա դժվար է հրաժարվել այն մտքից, որ խորենացիին, ինչպես իր ժամանակագրական համակարգը կերտելիս, պյատեղ ևս, նախարարության պատմությամբ զբաղվելիս, մեծ նախապատրաստական աշխատանք է տարել, հանգեցնելով իրեն Հայտնի տեղեկությունները մի որոշակի համակարգի, որը և զետեղել է իր «Պատմության» մեջ:

Խորենացու առաջին մտահոգությունը այս ուղղությամբ պետք է լիներ այն նախարարությունների ցանկի կազմումը, որոնք պիտի հանդես գային իր «Պատմության» էջերում (բոլոր նախարարությունները չեն, որ հիշատակվում են այնտեղ): Ծանոթանանք այդ ցանկին, հանելով այն «Հայոց պատմության» տեքստից նախարարական տոհմերի նույն հերթականությամբ, ինչպես որ նրանցից յուրաքանչյուրն առաջին անգամ կամ եղակի, հիշատակվում է խորենացու երկրում:

1. Բագրատունի	Մովսես
Գնթունի	Ապահունի
Խոռխոռունի	Մանապեան
Վարաժնունի	Բզնունական
5. Գաբեղեան	30. Սրկունի
Աբեղեան	Մանդակունի
Արծրունի	Վահունի
Գնունի	Առաւելեան
Սպանդունի	Ջարեհաւանեան
10. Հաւունի	35. Աղճնիքի
Ջրնական	Մոկացի
Մարզպետական	Կորյուտացի
Մուրացեան	Անձեւացի, Անձաւացի
Կազմեան	Ակէացի
15. Սիւնի (Սխական)	40. Ռշտունի
Աւանի	Գողթնեցի
Ուտէացի	Վանանդացի, Վանանդեցի
Գարդմանացի	Դիմաքսեան
Ծավդէացի	Տրունի
20. Գարդարացի	45. Ամատունի
Աշոցեան	Առուեղեան
Տաշրաց	Ռովսեան
Գուգարացի	Մամիկոնեան
Որդունի	Կամսարական
25. Անդեղեայ	50. Աշխադարեան

Այսպիսի մի ցանկ կազմել է դեռևս Ն. Արտնյը՝ վաղ միջնադարի հայ

նախարարությունն պատմության մանրակրկիտ և խորաթափանց հետազոտողը, որի անունը սույն հոդվածում անընդհատ կհիշատակվի¹։ Ազոնցի ցանկը նույնպես կազմված է ըստ «Հայոց պատմության» մեջ նախարարությունների հիշատակման հաջորդականությունից, բայց տարբերվում է մեր կազմածից իր ընդգրկմամբ։ Նրա անվանացանկը պարունակում է 48 տոհմանուն, թեև, ըստ ցանկին ուղեկցող թվերի, պիտի լինեի 49։ Ըստ այդ թվերի 35-րդի (Աղձնիքի) և 40-րդի (Ռշտունի) միջև պիտի լինեի չորս տոհմանուն՝ Մոկացի, Կորդուացի, Անձևացի, Ակէացի, սակայն թվարկված են միայն առաջին երեքը, իսկ Ակէացին չկա, գուցե՝ թյուրիմացաբար։ Համենայն դեպս բերում ենք Մովսես Խորենացու Համապատասխան հիշատակությունը Ակէացու մասին, որը կապվածի տեղ չի թողնում։ Խոսքը Վաղարշակ թագավորի մասին է։ «Իսկ զՄոկացին ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրկիկայ բազում» նախարարություն հաստատէ։ Նոյնպես և զԿորդուացիս, և զԱնձևացիս, և զԱկէացիս ի նոյն գաւառաց» (II, 8)։

Սակայն, արդեն գիտակցաբար, Ազոնցը իր կազմած ցանկի մեջ չի ընդգրկել Առանի (Աղուանքի) նախարարությունը, մինչդեռ Խորենացու մոտ կարդում ենք. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր գարեւից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զգաշտն մեծ, որ անուանի Կուր։ Բայց զայս պիտեա, զի զցիզս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգումըն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից և զԿեանակոյմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամառն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի ալուռ ձայնէին զնա։ Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաղ կարգեցաւ կողմնակալ բխրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ։ Ի սոցա զաւակաց ասին սերնալ զապէն Ուռէացուց և Գարդմանացուց և Մաւղեացուց և Գարդարացուց իշխանութիւնսն» (II, 8)։

Այստեղից պարզվում է, որ «աշխարհի» Աղուանք անունը ծագում է, ըստ Խորենացու, Սիսակի «աղու» (քաղցր, հաճելի) մականունից, և որ այդ «մեծ և անվանի և բազմաբուր կողմում (Վաղարշակը) կարգել է կողմնակալություն», կողմնակալ նշանակելով «անվանի և բուր մտավորության և հանճարի գործերում առաջինն այլ՝ Առանին»։ Իսկ Առանը ներկայացուցելն էր Սիսակից ծագած «մեծ և անվանի ցեղի», որը Սիսակից ժառանգել էր «Աղվանքի դաշտը և դաշտի լեռնակողմը, Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ կոչվող ամրոցը», և որը Խորենացին, իր իսկ ասելով, մոռացել էր հիշատակել իր առաջին գրքում։ Առանից էլ իրենց հերթին ծագել են Ուռէացիների, Գարդմանացիների, Մաւղեացիների և Գարդարացիների նախարարությունները։

Բոլորովին անհասկանալի է, թե ինչն է դրդել Ն. Ազոնցին դուրս թողնել Առանի տոհմը Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդես եկող նախարարական տոհմերի ցանկից։ (Նշենք, որ Խորենացու մոտ Աղվանք տեղանվան Առան տարբերակը ներկայանում է որպես անձնանուն)։ Եթե դա «նախարարություն» (կամ «նահապետություն») բառի բացակայությունն է տվյալ դեպքում, ապա նույն

գլխում (II, 8) ունենք նաև մի շարք այլ նման դեպքեր, որոնք վերաբերում են Անգեղեայ, Սլիւնի, Աղձնիքի, Աշոցի և այլ նախարարական տների կարգմանը։ Ի դեպ, Առանեանք որպես նախարարական տուն հիշատակվում են Սերետի մոտ²։

Թվարկված 50 նախարարական տոհմերից բացի, «Հայոց պատմության» մեջ մեկական անգամ հիշատակված են նաև երկու իշխաններ՝ Հաշտեանքի իշխան Գազը (Դառը, III, 4) և Անձիթի իշխան Սաղամուլը (III, 15)։ Երկու իշխաններն էլ հանդիպում են Բուզանդի մոտ (Գազը՝ Դառ ձևով)։ Մենք, հետևելով Ազոնցին, այս երկու իշխաններին չենք մոցնում Խորենացու՝ նախարարական տոհմերի համակարգի մեջ, որովհետև նրանց հիշատակությունը «Հայոց պատմության» մեջ անցողիկ բնույթ է կրում, և Խորենացին նրանց տոհմերի մասին ծագումնաբանական տեղեկություններ չի տալիս, մի բան, որ նա անում է անխտիր բոլոր տոհմերի նկատմամբ։

Արդ, որտեղից է քաղված Խորենացու այս 50 տոհմանուն պարունակող ցանկը։ Նախ, ինչ-որ չափով, նախամեարդայան շրջանից Խորենացուն հասած գրավոր նյութերից (Ողյուծալ ջուրմ, «Հիւստումն պիտոյից», Մար Աբաս գույցի և ինչ-որ այլ նյութեր), այնուհետև, շատ մեծ չափով, IV և V դդ. Հայոց պատմությունը լուսաբանող Հայ մատենագրությունից և սրա կողքին՝ իր առօրյա կյանքից, շփումներից և հարցումներից նախարարական տների և նրանց պատմության վերաբերյալ։ Մենք դեռ կհամոզվենք, թե ինչքան մեծ է եղել այս երկրորդ խմբի տեղեկությունների նշանակությունը Խորենացու համար։ Սակայն նրա ցանկը սերտորեն առնչվում է նաև հանրահայտ Գահամակի հետ³։

Գահամակը մեկ թերթի վրա և մեկ օրինակով մեզ հասած նախարարական տոհմանունների մի թվարկում է, բաղկացած 70 անուններից, որին մի փոքր առաջաբան է կցված. ծանոթանանք նախ առաջաբանին⁴, իսկ հետագայում կմտենանք նաև նրան հաջորդող ցանկին։

«< Իմ Սա> Հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքունի յԱրտաշէսի թագաւորի զոր ի Տիսպոնն խաւսեցեալ եթէ ես զուսմականն զնամա զոր Արտաշէս ի դիւանին տէսի ի քաղոց ամսոյ Ժէ։ Եւ Վուսմայ արքայից արքայի եւ բարերարի եւ զիր արարի եւ Սահակ կաթողիկոս թէ որպէս Զեր բարերարութիւնդ հրաման տացէ Հայոց ազատաց եւ տանուտիրանց որպէս յառաջ առ Հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դիւանի շահհամա <ը> ին առնել, որ յայտ հետէ Հայոց ազատաց եւ տանուտիրանց զահ ի յայտ լինէր։ Նոյնպէս և Ներսէհ հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես <Սա> Հակ Հայոց կաթողիկոս կնքեցաք զգահնեմակին և եղաք մատանի զարքայից արքայի և զմերս. եւ է այսպէս արդար և ճշմարիտ» (հաջորդում է ցանկը)։

² Պատմութիւն Սերետի, յախատույթամբ Գ. Վ. Աբաբյանի, Երևան, 1979թ., էջ 165։

³ Գահամակն առաջին անգամ հրատարակվել է Մ. Էմինի կողմից՝ История Армении МONSEY Хоренского. М., 1858, с. 358։ Լուսանկարը տես Դ. Ա լ ի շ ա ն. Այրարատ. Վենետիկ, 1890, էջ 431-432։ Գահամակի մանրամասն և համակողմանի ուսումնասիրությունը տվել է Ն. Ազոնցը։ Н. А д о н ц. Указ. соч., с. 249 и сл.

⁴ Ընթերցումն ըստ Ն. Ազոնցի։

¹ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 261-262.

Թարգմանություն. «<Ես, Սա> Հակ, փնտրեցի Արտաշես թագավորի արքունի դրանք այն, ինչի մասին գեկուցեցի Տիգրանում, թե «ես տեսա Արտաշի ռամական նաման դիվանում քաղոց մասի 17-ին»։ Եւ արքայից արքա եւ բարերար Վռամին ես, Սահակ կաթողիկոս գիր գրեցի թե «թող Զեքե բարերարությունը հրաման տա՝ Հայոց ազատներին ու տանուտերներին, ինչպես առաջ (ընդունված էր) Հայոց ազգի մեջ, նույնպես եւ ձեր դիվանում շահհամա <ը>ի անել, որպեսզի այսուհետեւ Հայոց ազատների եւ տանուտերների վաճը Հայտնի լինի»։ Նույնպես եւ Ներսէսը՝ արքայից արքայի հրամանով, եւ ես <Սա> Հակ Հայոց կաթողիկոսս, ինքեցինք դահնամակը եւ դրինք արքայից արքայի եւ մեր մատանիները եւ այսպէս արգար ու ճշմարիտ է» (Հաջորդում է ցանկը)։

Գահնամակը մեզ հասել է ոչ թե բնագրի, այլ արտագրության ձևով (և որոշ աղավաղումներով)։ Այս հանգամանքը, դժբախտաբար, զրկում է հետազոտողին այն արտաքին տեսքի՝ այսինքն ձևավորման, հնագրություն, նյութի, մի խոսքով՝ վավերագրաբանություն (դիպլոմատիկայի) տեսակետից ուսումնասիրելու եւ թվագրելու հնարավորությունից եւ թույլ է տալիս քննության առարկա դարձնել սոսկ նրա բովանդակությունը։

Բովանդակությունը հետեւյալն է. Սահակ կաթողիկոսը միտք է հղանում վերահաստատել Հայ նախարարների գահնամակը պարսից թագավորի ձեռքով։ Նա որոնում ու գտնում է գահնամակը վերջին Հայ Արշակունի՝ Արտաշես թագավորի դիվանում եւ ներկայացնելով այն Վռամ արքային՝ ստանում ցանկալի հաստատումը։

Առաջաբանում հիշատակված են հետեւյալ հինգ (կամ չորս) անձնավորությունները. ա) Սահակ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս, որը գործել է IV դարի 90-ական թթ. սկսած մինչև 439թ., բ) Արտաշես, Հայոց թագավոր, որն իշխել է 422-428 թթ., գ) Արտաշի II, պարսից թագավոր, որ իշխել է 379-384թթ., դ) Վռամ V, պարսից թագավոր, որն իշխել է 420-439թթ. և ե) Ներսէս, պարսից թագավորի խոշոր պաշտոնյա, գուցե հետագայում Հայտնի Միհրնեսհը՝ իր գործունեության սկզբնական շրջանում։

Այսպիսով, ըստ Գահնամակի իսկ տվյալների, այն ներկայացվել ու հաստատվել է 428 և 439թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանում։ Մինք բացառում ենք Արտաշեսի թագավորության տարիները (422-428թթ.), հենվելով, նախ, գահնամակի այն ցուցման վրա, ուր ասված է «...որպես յառաջ առ Հայոց ազգին, նոյնպես եւ ի ձերում գեւանի...», ուր «յառաջ»-ը պետք է նշանակի Արշակունիների Հայկական պետության գոյությունը շրջանը։

Պարզաբանում է պահանջում «Արտաշի» անվանաձևը, որն օգտագործված է գահնամակում «Արտաշես»-ին գուգահեռ։ Տարակուսյա կա, թե արդյոք երկու անվանաձևերի տակ թաքնված է նույն անձնավորությունը, թե՛ խոսքը մի դեպքում Հայոց Արտաշեսի (որը կոչվել է նաև Արտաշի), մյուս դեպքում՝ Շապուհ II-ի որդի, պարսից թագավոր Արտաշի II-ի մասին է։ Կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի է երկրորդ ենթադրությունը⁵, այսինքն՝ Հայոց արքա Արտաշեսի դիվանում գտնվել է պարսից արքա Արտաշիի հաստատած գահնամակը։ Սակայն,

⁵ Հավանաբար, այդպես է հասկացել Գահնամակի առաջաբանը նաև Մովսես Խորենացին (III, 51, 65)։

եթև խոսքը այնուամենայնիվ Արտաշեսի մասին է, ապա ինչո՞վ կարելի էր բացատրել նույն տեքստում երկու անվանաձևերի առկայությունը։ Նախ նշենք, որ «Արտաշես» ձևը արտահայտում է իրանական այդ անվան հին, պահլավական, այդ ժամանակ արդեն որպես Հայկական ընկալվող ձևը, իսկ մյուսը՝ «Արտաշի»-ը, Սասանյան շրջանում Պարսկաստանում կիրառվող ձևը⁶։ Փորձենք սալ երկու անվանաձևերի գուգահեռ օգտագործման հնարավոր բացատրությունը, հենվելով թղթում հանդիպող նմանօրինակ մի այլ դեպքի վրա։ Այստեղ Արտաշի անվան հետ կապակցված, հանդես է գալիս «ռամական նամա» տերմինը, որի ստուգաբանությունը չուրջ վեճեր են եղել⁷։ Թվում է, թե ինչպիսի ստուգաբանություն էլ տրվել այդ տերմինին, թղթի ամբողջ կոտեքստը թույլ է տալիս պնդելու, որ «ռամական նամա»-ն և մի քանի տող հետո հիշատակված «գահնամակը» («գահնեմակին») նույն բանն են նշանակում, մեկը՝ պարսիկների մոտ, մյուսը՝ Հայերի։ Իրականում այդ բառը նույնպես իրանական ծագում ունի, և պարունակում է նույն «նամա (կ)» բառը, սակայն նրա ձևը, հատկապես, վերջին կ-ի առկայությունը, վկայում է այն մասին, որ նա փոխառված է ոչ թե սասանյան շրջանում, ինչպես «ռամական նամա»-ն, այլ պահլավերենից, այսինքն՝ ավելի վաղ շրջանում⁸, իսկ V դարում, Հայաստանում ընկալվում էր արդեն որպես Հայկական բառ։

Այս գույքը հիշեցնում է Արտաշես-Արտաշի գույքը և հուշում «Արտաշի» անվանաձևի օգտագործման հնարավոր պատճառները։ Այն օգտագործված է «ռամակա նամա»-ի հետ միասին, միևնույն նախաբանությամբ մեջ, որը ասել է Սահակը Տիգրանում։ Քերականապես այդ նախաբանությունն ուղիղ խոսք է, այսինքն՝ ակնկալություն ունի բառացիորեն վերարտադրելու ստանդարտ ձև, որ Սահակն այստեղ բերում է այն տերմինը և այն անվանաձևը, որոնք նա կիրառել է Տիգրանում Գահնամակի կապակցությամբ բացատրություններ տալիս։

Վերադառնալով Գահնամակի թվագրման հարցին, շարունակենք, ասելով, որ նախարարական տոհմերի բուն ցանկը ևս չի հակասում առաջաբանից բխող թվագրմանը։ Ազոնցը նշում է, որ այդ ցանկը, չնչին բացառությամբ, ընդգրկում է միայն մարզպանական Հայաստանի տարածքի նախարարությունները (որը և բնական է), ինչպես նաև գերծ է այնպիսի տոհմերի հիշատակությունից, որոնք V դարում արդեն գոյություն չունեին⁹։

⁶ Արտաշես-Արտաշի անվանաձևերի նշված հարաբերակցությունը Հայոց արքա Արտաշեսի կապակցությամբ պարզ արտահայտվել է Խորենացու մոտ (III, 58)։ Անվանաձևերի ծագման մասին տե՛ս Հ.Ա. ճ ա ո յ ա ն. Հայոց անձնանունների բառարան. հ. Ա, Երևան, 1942, Արտաշես և Արտաշի։

⁷ Ն.Էմինն ուղղում է՝ «Վռամական»։ Գր. ինքնաթիղը համաձայն չէ, և ստուգաբանում է պարսիկերեն «ռամա»-ն՝ «երամ, ամբոխ» բառի օգնությամբ։ Սկզբունքորեն նրա հետ համաձայն է Ն.Արշինը, որը, սակայն, առաջ է քաշում պահլավական «ռամակ» ձևը, ընդգծելով նրա՝ որպես ռազմական միավորի (=վաշտ) նշանակությունը։

⁸ Տե՛ս Հ.Ա. ճ ա ո յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. I-ին մաս, Երևան, 1940, էջ 250, թիվ 256 և էջ 274, թիվ 866։

⁹ IV դարի սկզբում ընդհատված տոհմեր՝ Մանավազյան, Որդունի, Բզնունի, մարզպանական Հայաստանից դուրս իշխող տոհմեր՝ Անգեղաշեն, Ազնիբի, Գուգարբի և այլն։ Բացառություն են կազմում Կասպիցի և Մուրացի տոհմերը, որոնց տիրույթները դուրս էին մարզպանական Հայաստանից։ Տե՛ս H.A. д о н ц. Указ.соч.с 262.

Ն. Աղոնցին ընդարձակ և մանրամասն հիմնավորում է տալիս այսօրինակ վավերագրերի գոյություն անհրաժեշտությունը և՛ Արշակունիներին, և՛ մարզպանության շրջանում, ինչպես նաև բնութագրում է նրանց դերը, որպես ավատական (ֆեոդալական) տիրապետություններ իրավական ձևավորում տվող միջոցներից մեկը: Նա գտնում է նաև, որ Գաղնամակի արտահայտում է V դարի նախարարական կարգային վիճակը¹⁰:

Այսուհանդերձ, մեզ Հասած տվյալ Գաղնամակը նա Համարում է ոչ թե վավերագիր կամ, նույնիսկ, նրա պատճեն, այլ գրական կոթող, կազմված VII դարի առաջին կեսում՝ V դարի նյութերի հիման վրա:

Գաղնամակի գրական կոթող լինելու իր կարծիքն Աղոնցը հիմնավորում է նրանով, որ նախարարական կրկնվող տոհմանունների («Սիւնեաց երկրորդն», «Արծրունեաց երկրորդն», «Այլ Անձաւացի», և այլն), ինչպես և 6 այլ, մեծ մասամբ ավտավարկած, տոհմանունների հիշատակումն այլ աղբյուրներում չկա: «Այս անուններն են այն կասկածելի տարրերը, որոնք վարկաբեկում են մեր Հուշարձանը»,- գրում է Աղոնցը¹¹: Մեզ Համար անհասկանալի է, թե ինչու մի վավերագրում (կամ նրա պատճենում) չեն կարող լինել անուններ, որոնք չկան մեզ Հայտնի մատենագրություն մեջ: Իսկ աղավաղումները պատճենների համար սովորական բան են: Առավել ևս, վավերագրի համար պատշաճ է հիշատակել այնպիսի պաշտոնական մանրամասներ, որոնք տեղ չեն գտնում նախորդում (պատմողական) հուշարձաններում, ինչպես, օրինակ, տվյալ դեպքում նախարարական տներին ճյուղավորումների մասին տեղեկությունները: Ինչ վերաբերում է VII դարով թվագրման խնդրին, ապա Ն. Աղոնցը Գաղնամակի բովանդակություն մեջ որևէ հենակետ չի գտնում: Նրա հենակետը Գաղնամակից դուրս է:

Մովսես Կաղանկատվացու մոտ (II, Ա), դրում է նա, մի գրույց է պահպանվել, որտեղ պատմվում է Շապուհ II -ի արքունիքում տեղի ունեցած ճաշկերույթի մասին: Շապուհը Հայ նախարարներին սեղանի շուրջն ըստ արժանվույն տեղավորելու նպատակով պահանջում է նրանցից մի որևէ վավերագիր, ուր նշված լինեք նրանց հերթականությունը: Նրան ներկայացնում են ոչ այլ ինչ, քան Ագաթանգեղոսի գիրքը, ուր նշված են 17 նախարարներ՝ որոշակի կարգով: Այս գրույցը, ըստ Աղոնցի, ծագել է VII դարի սկզբից ոչ վաղ, և Հենց Ագաթանգեղոսի հիշյալ ցուցակը այն ձևով, ինչպես նա ներկայանում է գրույցի մեջ, VI դարի վերջերից ավելի վաղ չի ձևավորվել: Արդ, շարունակում է Աղոնցը, եթե մի գրույցում, որ ստեղծվել է VII դարի սկզբներին, մեր Գաղնամակի փոխարեն Հանդես է գալիս Ագաթանգեղոսի ցուցակը, որը Աղոնցի պնդմամբ, ամենևին Գաղնամակ չէ, ապա Գաղնամակն այն ժամանակ դեռևս գոյություն չի ունեցել և ավելի ուշ է ստեղծվել, Հետևաբար և գրական, այլ ո՛չ վավերական, բնույթ ունի¹²: Նման փաստարկումը մի շարք խոցելի կետեր ունի: Նախ և առաջ, նրանից արամաբանորեն հետևում է, որ ոչ միայն այս Գաղնամակը, այլև ընդհանրապես ո՛չ մի Գաղնամակ գոյություն

չի ունեցել մինչև VII դարի սկզբները, իսկ դա Հակատակ է դաճնամակների անհրաժեշտության Աղոնցի իսկ տված հիմնավորմանը՝ մարզպանական շրջանի Հենց սկզբից (չնոսելով արդեն Արշակունյաց շրջանի մասին): Այնուհետև, սպացուցված էլ չէ, թե վերահիշյալ գրույցը իսկապես VII դարից առաջ ծաղած լինել չէր կարող: Բայց եթե Համարենք էլ, թե այն Հաստատապես VII դարին է պատկանում, դարձյալ չի կարելի պնդել, թե Գաղնամակը, իր գոյություն դեպքում, անպայման պետք է հիշատակվեր այն գրույցում: Այսպիսով, մեր կարծիքով, որևէ անհրաժեշտություն չկա Գաղնամակը, ավելի ճիշտ՝ նրա վավերական նախատիպը, տեղաշարժելու V դարի 30-ական թթ., կամ այն Համարելու գրական կոթող: Ավելի շուտ այն վավերագիր Գաղնամակի արտագրություններից մեկն է՝ որոշ աղավաղումներով, որոնք ի Հայտ են դալիս թե՛ առաջաբանում և թե՛ բուն ցանկի մեջ:

Ջրաժանկելով Ն. Աղոնցի կարծիքը Գաղնամակի թվագրման և բնույթի հարցերում, միանգամայն Համամիտ ենք նրա Համոզմանը, որ այն ծառայել է Խորենացուն որպես աղբյուր¹³: Դրա համար Ն. Աղոնցին տիպի փաստերը ի Հայտ են գալիս «Հայոց պատմություն» պարունակած նախարարական տոհմերի և Գաղնամակի կազմի Համեմատությունից, որից երևում է, մի կողմից, որ Խորենացու ցանկի շուրջ երեք քառորդը առկա է Գաղնամակում, իսկ մնացած քառորդը այնպիսի նախարարություններ են, որոնք չեն եղել կարող այստեղ լինել, քանի որ Գաղնամակը ընդգրկում է միայն մարզպանական Հայաստանի տարածքը և V դարում գոյություն ունեցած նախարարությունները, իսկ մյուս կողմից, որ Գաղնամակում առկա նախարարությունների մի որոշակի մասի բացակայությունը Խորենացու մոտ նույնպես միանգամայն օրինաչափական է (այս հարցին մենք մանրամասն կանդորադանանք սուրբ): Երկրորդ տիպի փաստերը Գաղնամակի և մասնավորապես նրա առաջաբանի ազդեցությունը գրանցումներն են Խորենացու տեքստում: Այսպես, Խորենացին բերում է պարսից թագավոր Վռամի անունից Սահակ կաթողիկոսին արծաթ առաջարկություն վերջինիս տված պատասխանը՝ «Արծաթ նորա նմա լիցի. բայց դու Հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զերկուսս զայս միայն. զզահ նախարարացն Հայոց, որպես կարգեալ յԱրտաշէ վարեցան մինչև ցայժմ՝ նորին օրինակաւ Հրամայեցէ և առ յապալ... Եւ միւս...» և այլն: Այնուհետև տեղեկանում ենք Վռամի պատասխանին՝ «Այնմ ըսող եղեալ Վռամայ՝ Հրամայէ զամենայն կատարեալ» (III, 65):

Այս բոլորը բավականաչափ Համոզիչ են և Հազիվ թե կասկածի տեղ թողնվի Գաղնամակին Խորենացու ծանոթ լինելու հարցում:

Գաղնամակի բուն տեքստին (ցանկին) մենք կանդորադանանք սուրբ, իսկ այժմ մի այլ խնդիր: Խորենացին օգտագործել է Գաղնամակում բերված նախարարական տոհմերի անունները մոտավորապես կեսը միայն (70-ից՝ 30-ը), անտեսելով մնացածը: Հարց է ծագում, թե ինչով է նա առաջնորդվել: Աղոնցը փորձում է պատասխանել նաև այս հարցին:

Գաղնամակում, ինչպես ասվեց, հիշատակված են նախարարական 8 խոշոր տոհմերի 11 ճյուղավորումներ, օրինակ, «Սիւնեաց երկրորդն», «Արծրունեաց

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 291:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 257, 291: Այսուհանդերձ, այս վերջին էջում, սուղատակում Աղոնցը ինքն է նշում աղբյուրներում նախարարական տների ճյուղավորումների հիշատակման մի քանի դեպք:

¹² Նույն տեղում, էջ 291:

¹³ Նույն տեղում, էջ 271 և այլուր:

երկրորդն» և նույնիսկ «երրորդն», «այդ Դիմաքսիանն» և այլն: Այս բոլորը խորենացին մի կողմ է դրել: Մնում են, սակայն, երկու տասնյակից ավելի՝ թվով 23 այլ անտեսված նախարարական տոհմեր: Սրանց վտարումը բացատրելու համար Ն.Աղոնցը առաջ է քաշում մի այլ թույլի, որը և, Գահնամակի օրինակով, անվանում է Զորանամակ («Воинская грамота»)¹⁴:

Զորանամակը նույնպես նախարարական տոհմերի ցանկ է: Ի տարբերություն Գահնամակի, այն բաժանված է չորս մասի կամ «դռան» (Արևելեան դռան, Արևմտեան դռան, Հիսիսային դռան, Հարավային դռան), և յուրաքանչյուր տոհմի անվան դիմաց գրված է, թե քանի զինվոր (հեծյալ) է մատակարարում տվյալ նախարարությունը: Ն.Աղոնցը մանրամասնորեն հիմնավորում է նման փաստաթղթերի գոյություն անհրաժեշտությունը ևս, և այն էլ ոչ միայն մարզպանական, ինչպես Գահնամակը, այլ նաև արաբական տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում: Դառնալով, սակայն, կոնկրետ մեզ հասած Զորանամակին, նա համարում է այն դրական ընդլիժի հուշարձան, կազմված VII կամ հաջորդ դարերում և այս անգամ, մեր կարծիքով, միանգամայն իրավացի է:

Իր այս կարծիքը Ն. Աղոնցը հիմնում է Զորանամակի ներքին տվյալների, նրա ներքին հակասությունների վրա: Նա նշում է չորս խմբերի կազմերի շինծու բնույթը, որն արտահայտվում է մի կողմից խմբերի մեջ ընդգրկված տոհմանունների թվերի արհեստական համաչափության (21-21-22-22), մյուս կողմից՝ նրանց բովանդակության մեջ. թեև խմբերը կոչվում են «Արևելեան դռան» և այլն, սակայն նրանց մեջ նախարարները միավորված են աշխարհագրական սկզբունքի խախտումներով: Այսպես, Բագրատունիներն ու Բասենացիները հայտնվում են արևմտյան խմբում, Կասպեից իշխանը՝ Հյուսիսային խմբում, Գողթան իշխանը՝ Հարավային խմբում: Կարելի է բերել և ուրիշ օրինակներ: Բացի այդ, ցանկում կան այնպիսի տոհմեր (Որդունիներ, Մանավազյաններ), որոնք վերացել են դեռևս IV դարի սկզբում և այլն:

Բացի այդ, զինված ուժերի չորս խմբի բաժանման և Զորանամակի կազմի մեջ Ն. Աղոնցը ժամանակագրական հակասություն (անաբրոնիզմ) է տեսնում, քանի որ նման բաժանումը նա համարում է ուշ ժամանակի արգասիք (Սասանյանների վերջին շրջանը)¹⁵, մինչդեռ Զորանամակի աշխարհագրական ընդգրկումը թվարկված նախարարությունների կազմի, ընդգրկման տեսակետից համապատասխանում է հին, հայ Արշակունիների ծաղկման ժամանակաշրջանին:

Բերում ենք Զորանամակի ցանկը՝ իր թվական տվյալներով՝ ըստ Ն.Աղոնցի. աջ կողմից ավելացնում ենք տվյալներ, թե Զորանամակում պարունակված որ նախարարություններն են հիշատակված Գահնամակում (նշվում է Գ տառով), Մովսես խորենացու մոտ (Խ տառով), Ղազար Փարպեցու մոտ (Ղ տառով), VII դարի Աշխարհացույցում (Ա տառով) և Սեբեոսի մոտ (Ս տառով):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 251-252:

¹⁵ Ստորև կտեսնենք, սակայն, որ այն կա արդեն Մովսես խորենացու մոտ: Սակայն խորենացուն VII-VIII դարերով թվագրող Աղոնցի համար այս փաստը արժեք չունի:

Արևմտեան դռան		Արևելեան դռան	
1. Անդեղ տուն	վն - Խ	1. Սինի	ա՛քն Գ Խ
Բգեչյան Աղճնեաց	տ - Խ	Ամասկոնի	մ Գ Խ
Բըղդունական	վ - Խ	Աածացի	մ - -
Մանավազեան	ս - Խ	Վարձաունի	մ Գ -
5. Բագրատունի		5. Տամրարացի	ճ Գ -
Խորխուունի		Մազազացի	
Ծոփացի	ս Գ Խ	Յողկեպան	ճ - -
Վաչունի	ս Գ Խ	Գըղճունի	ճ - -
Ապահունի	ս Գ Խ	Վաունունի	ճ - -
10. Գնունի	չ Գ Խ	10. Բաքան	ճ - Ա
Բասենացի	ս Գ -	Կճրունին	ճ - Ա
Պալունի	յ Գ -	Գուկանն	ճ - Ա
Ընծաքին	տ Գ	Պատապարունին	ճ - Ա
Մանդակունի	յ Գ Խ	Գալբիկան	ճ Գ -
15. Սաղկունի	յ Գ Խ	15. Վիժանունի	ճ Գ -
Վարաժնունի	յ Գ Խ	Ջանդաղան	ճ - Ղ
Այծենական	ճ - -	Սողացի	ճ - Ա
Առունենան	յ Գ Խ	Աբաճեցի	ճ Գ -
Վարժնունեան	ճ - Ա	Ասճնեան	ճ - -
Սպան <ղ> ունի	յ Գ Խ	Կինան	ճ - -
21. Ռափսեան	ճ Գ Խ	21. Տազրեան	ճ Գ -

Հյուսիսային դռան		Հարավային դռան	
1. Բղեչյան Գուգարաց	տչ-Խ	1. Կաղմէացի	ալմ - Խ
Կամարական	ս Գ Խ	Կորդուացի	ս - Խ
Կասպեցի	վ Գ -	Արժրունի	ս - Գ - Խ
Ուտէացի	ս - Խ	Ռըշտունի	ս - Գ - Խ
5. Ծաղկեացի	ս - Խ	5. Մոկացի	ս - Գ - Խ
Տալեցի	ս - Գ -	Գողթնեցի	չ Գ Խ
Մամիկոնեանն	ս Գ Խ	Անճեացի	չ Գ Խ
Վանանդացին	ս Գ Խ	Հարուժեան	ճ Գ -
Գարդմանեցին	ս Գ Խ	Տրպատունի	ճ - Ա
10. Որդունի	չ - Խ	10. Մեհունի	ճ Գ -
Առունեանքն	չ Գ Խ	Ակէացի	յ Գ Խ
Աշոցեան	չ Գ Խ	Ջարէհունեայ	յ Գ Խ
Դիմաքսեան	յ Գ Խ	Եր<ու>անթունի	յ Գ -
Գնթունի	յ Գ Խ	Համաստունեան	ճ - -
15. Բոխայեցի	յ Գ -	15. Արտաշեսեան	յ Գ -
Գաբեղեան	յ Գ Խ	Սաղբատունի	ճ Գ -
Աբեղեան	յ Գ Խ	Աբրահամեան	ճ - Ս
Հաւունի	յ Գ Խ	Տրունի	յ Գ Խ

Սահառունի	յ Գ -	Բուժունի	մ Գ -
20. Ձևեականան	յ Գ Խ	20. Քաջբերունի	ճ Գ -
Աշխարհարևան	ճ Գ Խ	Բողունի	ճ - Ա
22. Վարազարտիկան	ճ Գ -	Մուրացան	յ Գ Խ

Նախ, անդրադառնանք Գահնամակի և Ջորանամակի ցանկերի փոխհարաբերությունը: Այստեղ, ինչպես և գտնում է Ն.Աղոնյը, ամեն ինչ պարզ է: Ջորանամակի հեղինակը ծանոթ է եղել Գահնամակին և հիմնովին օգտագործել է այն: Գահնամակի 70 կամ ավելի ճիշտ՝ 60 տոհմանուններից (11 տոհմանուն, ինչպես նշվեց, արդեն հիշատակված 8 տոհմանունների կրկնություններ են, բայց դրանցից մեկը՝ Բուխա Դիմաքսեանը, կա Ջորանամակում Բոխայեցի ձևով): Ջորանամակում չկան միայն երեքը՝ Նախճերին, Քաղաքապետն արքունի և Ցուլն: Մնացած 57-ը առկա են: Կան մի քանի աղավաղված անուններ, բայց դրանք չեն խոչընդոտում արված եզրակացությունը, օրինակ, Գահնամակում Ամատունի, Համբուժեան, Վարապակեան, Ջորանամակում՝ Ամասկունի, Հարուժեան, Վարազարտիկան և մի քանի ուրիշը:

Նույնանման պատկեր են ցուցադրում խորենացու և Ջորանամակի ցանկերը: Խորենացու 50 տոհմանուններից Ջորանամակում առկա են 46-ը և չկան միայն չորսը՝ Մարգարիտականը, Առանին, Գարգարացին, Տաշրացը: Ավելին, Ջորանամակի չորս «գրունք» և նրանց զորավարները նույնպես արձագանքում են խորենացու մոտ հանդես եկող պատերիին: Հայոց զորքը ըստ ծագելի չորս մասի բաժանելու գաղափարը հանդես է գալիս նաև խորենացու մոտ: Այսպես, Արտաշես թագավորը չորս մասի բաժանված հայոց զորքը հանձնարարում է, արևելյանը՝ իր Արտավազդ որդուն, արևմտյանը՝ Տիրան որդուն, Հյուսիսայինը՝ Ջարեհ որդուն և հարավայինը՝ Սմբատ զորավարին (III-րդ, 54): Սակայն նրանից շատ առաջ էլ, ըստ խորենացու, այդպիսի բաժանում եղել է և դեռևս Արամ նահապետը հանձնարարել է արևելյան մասը Միտակյաններին (Սյունի), հարավայինը՝ Կաղմյաններին (I, 14, 11, 8), Հյուսիսայինը՝ Գուգարաց բղճիկին, արևմտյանը՝ Անգեղյաններին (II, 8): Այս ևս համապատասխանում է Ջորանամակի չորս զորավարներին. Արևմտեան դուռն՝ Անգեղ տուն, Հյուսիսային դուռն, Գուգարաց բղճիկ, Արևելյան դուռն՝ Այունի և Հարավայինը՝ Կաղմյաններ:

Սակայն այս բոլորով հանդերձ, այսինքն, բացի նաև Գահնամակի և խորենացու ցանկերում առկա անուններից, Ջորանամակում կա ևս 19 անուն, առանց որոնց չէր կարող լրացվել սխեմայի քանակական մասը՝ $21 + 21 + 22 + 22 = 86$ թիվը: Պակասող միավորները (որոնք կուտակված են հատկապես «Արևելեան դուռն» հատվածում) լրացնելիս հեղինակը դիմել է նախ և առաջ VII դարի Աշխարհացոյցին: Այստեղից նա առել է 9 անուն. Վարժնունեան (Հափնաբար, երեք Վարժնունիներից Տուրուբերանի Համապատասխան գաղափար), Մազազացի (Մազազ գավառից), Բաքան, Կճրունի (ճիշտը՝ Կճունի), Գուկան, Սողացի (Սող գավառ), Տրպատունի, Բողունի (ճիշտը՝ Բոգունի): Եվս 2 անուն կա Փարպեցու (Ջանդաղան)¹⁶ և Սերեոսի (Աբրահամեան)¹⁷ մոտ:

Այս բոլորից հետո դարձյալ մնացել է 8 դատարկ տեղ, որոնք էլ հեղինակը լրացրել է Հայտնի չէ ինչ աղբյուրից: Այդ անուններն, ըստ երևույթին, անձանակներ են աղավաղված են: Դրանք են. Այճենական, Աածացին, Յողկեպան, Գրգունի, Վառնունի, Առնչեան, Կինան, Համաստունեան:

Ուշ չըջանի այս արհեստական և խալտաբեղտ գրվածքը, որը հավանորեն լուծելու ունի արտացոլելու Արշակունիների ժամանակաշրջանը, Ն. Աղոնյը համարում է խորենացու աղբյուր: Ձևական տեսակետից սա կարելի է պատկերացնել, քանի որ վերը նշված նմանությունները տեսականորեն կարող են լինել թե՛ Ջորանամակի և թե՛ խորենացու փոխառություն արդյունք: Սակայն Ն.Աղոնյի ընտրությունը մեծ անշուշտ իր դերն է խաղում խորենացու VII կամ հաջորդ դարի հեղինակ համարելու հանգամանքը: Պետք է ասել, որ ընդհանուր եզրակացություն հանելիս նա որոշ վերապահություն է անում, բայց կոնկրետ վերլուծությունը դիմելիս վերացնում է այդ վերապահությունը:

Այսպես, նա գրում է. «Խորենացու խոսքերը «կարգ պինդություն»-ի մասին ցույց են տալիս, որ նրան ծանոթ է եղել մեր թիվթի (Ջորանամակի-Գ.Ա.) նման ինչ-որ մի բան, բայց թե այն ինչ հարաբերության մեջ է Ջորանամակի հետ՝ հայտնի չէ: Գուցե գոյություն է ունեցել նախարարական այլուձիի ցուցակ, և այդ ցուցակը հետագայում վերամշակվել է մեզ հասած այդ թիվթի տեսքով: Խորենացուն, համենայն դեպ, ծանոթ է եղել մի զինվորական ցուցակ իր այս կամ մեկ ուրիշ տեսքով»¹⁸: Այսինքն, տվյալ Ջորանամակը չէ անպայման, որ օգտագործել է խորենացին, այլ գուցե որևէ այլ գրվածք կամ վավերագիր, որն արտացոլել է նաև Ջորանամակի մեջ: Սրա հետ կարելի է լիովին համաձայնվել: Սակայն, իրականում, դառնալով հարցի կոնկրետ քննարկմանը, Աղոնյն անվերապահորեն դործի է դնում հենց մեր ձեռքի տակ եղած Ջորանամակի թվական տվյալները, նշելով՝ «Ուշադիր դիտարկումները հայտնաբերում են խորենացու ծանոթությունը ոչ միայն Գահնամակի, այլև Ջորանամակի հետ»¹⁹:

Որպես ապացույց Ն.Աղոնյը բերում է մի հիբրիդային աղբյուր, որը ներկայացնում է Գահնամակի ցանկը, օժտված Ջորանամակի պարունակած յուրաքանչյուր նախարարի ունեցած զինվորների թվաքանակներով:

Վերադառնալով հենց այդ աղբյուրին, մեր կողմից աջ մատնում ավելացնելով տեղեկություններ Գահնամակում թվարկված նախարարությունների՝ V դարի այլ աղբյուրներիցում հիշատակման վերաբերյալ: Սրա նպատակն է ստեղծել մի յուրա-տեսակ, ժամանակակից բառով ասած, ռեյթինգի (արժեքաշիջման) պատկեր, պարզելու համար, թե խորենացու ապրած դարում նախարարական ո՞ր տոհմերն են առավել հաճախ հիշատակվել մատենագրության մեջ, ուրեմն և առօրյա շփումների ժամանակ և, հետևաբար, որոնք են, որ առավել նշանակալից դեր են կատարել երկրի կյանքում: Հարկավ, չի կարելի երաշխավորել, որ ստացվող պատկերը ճիշտ կլինի նաև իր մանրամասներում, բայց ընդհանուր պատկերացում այն մասին, թե ինչ տեղեկատվություն է ունեցել խորենացին որպես ժամանակակից, անշուշտ, կստացվի:

¹⁶ Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց. Տփղիս, 1904, էջ 61:

¹⁷ Պատմություն Սերեոսի, էջ 129:

¹⁸ Н. А. Д о н ц. Указ. соч., с. 296

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 263 և այլուր:

Բերվող տվյալները նշված են Հեղինակների անունների սկզբնատառերով՝ Կ-Կորյուն, Ա-Ագաթանյան, Փ-Փափաստ Բուզանդ, Ղ-Ղազար Փարպեցի, Ե-Եղիշե: Բացի այդ, ընդգծել ենք Խորենացու ցանկում բացակայող տոհմանունները՝ չեղատառով:

Գահնամակի ցանկը բերում ենք Ն. Ադոնցի արած ճշգրտմամբ, ըստ որի «Առաջին իշխան Հայոց և մաղխազն» Մաղխազունին (Խոսիստունին) ցանկից դուրս վիճակից (զրված է ա. կետից առաջ) տեղափոխվում է 4-րդ (դ.) տեղը, որով Մամիկոնյանները այդտեղից անցնում են 5-րդ (և.) տեղը, և համարակալումը շարունակվում է մեկ միավոր տարբերությամբ մինչև 24-րդ (իդ.) տեղը, որպիսի թիվը Գահնամակում բաց է թողնված և 23-ին (իզ.) հաջորդում է 25-ը (իե.): Ադոնցի Հիմնավորված ճշգրտմամբ այս բացթողումը ուղղվում - լրացվում է, և ցանկը շարունակվում է Գահնամակում առկա թվերով՝ մինչև 70 (հ.):

ա. Մինեաց տէր	19400 Կ Ա Բ Ղ Ե
բ. Ասպետ	1000 - Ա Բ Ղ Ե
գ. Արծրունեաց տէր	1000 - Ա Բ Ղ Ե
դ. Առաջին իշխան Հայոց Մաղխազն	1000 - Ա Բ Ղ Ե
ե. Մամիկոնեից տէր	1000 Կ Ա Բ Ղ Ե
զ. Շահապն Ծովաց տէր	1000 - Ա Բ - -
է. Մոկաց տէր	1000 - Ա - Ղ Ե
ը. Ռշտունեաց տէր	1000 - Ա Բ Ղ Ե
թ. Վահունեաց տէր	1000 - - - Ղ Ե
ժ. Կասպեից տէր	3000 - - - -
ժա. Անձառացիաց տէր	- - - Բ Ղ Ե
ժբ. Ապահունեաց տէր	1000 - - Բ Ղ Ե
ժգ. Կամսարական	600 - - Բ Ղ Ե
ժդ. Այդ Ապահունի	- - - - -
ժե. Վանադացին	1000 - - Բ Ղ Ե
ժզ. Ամատունի տէր	- Կ - Բ Ղ Ե
ժէ. Գողթան տէր	500 Կ - Բ - -
ժը. Գնունեաց տէր	500 - - Բ Ղ Ե
ժթ. Այդ Անձառացի	500 - - - -
ի. Տայոց	600 - - - -
իա. Բասենոյ ղատաւորն	600 - - - -
իբ. Գնթունեաց տէր	300 - - Բ Ղ Ե
իզ. Վարձաւունին	200 - - - -
իդ. Գարգմանայ տէր	1000 Կ - Բ - -
իե. Սահառունին	300 - - Բ Ղ Ե
իզ. Գարեղէնից տէր	300 - - - Ղ Ե
իէ. Աբեղէնից տէր	300 - - - Ղ -
իը. Մինեաց երկրորդն	- - - - -
իթ. Արծրունեաց երկրորդն	- - - - -
լ. Արծրունեաց երրորդն	- - - - -
լա. Մամիկոնեից երկրորդն	- - - - -

լբ. Ռոփսեանն	100 - - - Ղ Ե
լզ. Աշոցեանն (Գաշոցեանն)	500 - Ա - Ղ -
լդ. Դիմաքսեանն	300 - - Բ Ղ Ե
լե. Բուխա Դիմաքսեանն	300 - - - -
լզ. Այդ Աբեղեանն	- - - - -
լէ. Այդ Դիմաքսեանն	- - - - -
լը. Պալունին	300 - - - -
լթ. Առաւելեանն	500 - - - Ղ Ե
լս. Աշահարեանն	100 - - - -
լա. Համբուսեանն	100 - - - -
լբ. Վարասպակեանն	100 - - - -
լզ. Զինականն	300 - - - Ղ -
լդ. Ակէացին	300 - - - Ե
լե. Զարեհաւանեանն	300 - Ա - - -
լզ. Ընծայեցին	4000 - - - Ղ Ե
լէ. Մանդակունին	300 - - - Ղ Ե
լը. Սղկունին	300 - - - Ե
լթ. Տայգրեանն	50 - - - -
ժ. Երուանթունին	300 - - - Ղ -
ժա. Սպանդունին	300 - - - -
ժբ. Առաւելեանն	300 - - - Ղ Ե
ժգ. Տրունին	300 - - - -
ժդ. Մամբրեացին	100 - - - -
ժե. Հաւունին	300 - - - -
ժզ. Բժնունին	200 - - - -
ժէ. Քաջբերունին	100 - - - Ղ Ե
ժը. Մեհնունին	100 - - - -
ժթ. Նախճերին	- - - - -
կ. Քաղաքապետն արքունի	- - - - -
կա. Որսապետն արքունի	300 - - - -
կբ. Արտաշեսեանն	300 - - - -
կզ. Վանանդացին երկրորդ	- - - - -
կդ. Յուլն	- - - - -
կե. Վիթանու<նի>	50 - - - -
կզ. Աքածու	50 - - - -
կէ. Շիրակա Դիմաքսեան	- - - - -
կը. Գազրիկանն	50 - - - -
կթ. Մարացեան տ <էր>	300 - - - -
հ. Վազրասպու<նին>	100 - - - -

Արդ, Գահնամակի 70 տոհմանուններից Խորենացու ցանկում առկա են միայն 36-ը: Բացակայում են 34-ը: Սրանցից 11-ը, ինչպես երիցս առվից, 8 կրկնվում են նախարարական տոհմերի ճյուղավորումներն են ներկայացնում, ուստի և բնականաբար չկան Խորենացու մոտ: Բայց հարց է ծագում, թե ինչու են բացակայում

նրա մոտ մնացած 23-ը: Այս Հարցին պատասխանելու համար Ն. Աղոնցը գործի է դնում Զորանամակի թվերը, որոնք կցված են Գահնամակում տեղ գտած նախարարական տոհմերին, և դռնում, որ «Գահնամակի Հիմքում ընկած է ռազմական ուժը՝ նախարարությունները տեղավորված էին նվազող դժուր, համաձայն ալյուրների (գործի) այն քանակությամբ, որն ուներ նրանցից յուրաքանչյուրը»²⁰: Տեսականորեն սրա հետ կարելի է համաձայնվել և նույնիսկ չի կարելի համաձայնվել, քանի որ բնական է, որ նախարարությունները այսպիսի մի տեղ, ինչպիսին է Գահնամակը, պիտի դասավորվեին ըստ իրենց խաղաղացած դերի երկրի քաղաքական, տնտեսական կյանքում, և առաջին Հերթին, իհարկե, ըստ իրենց ռազմական հզորություն:

Սակայն, այնուհետև, կոնկրետ և վստահորեն, Ն.Աղոնցը դիմում է մեղ Հատած Զորանամակի թվական տվյալներին, որպես խորհրդանշական աղբյուրի, և նրանց հիման վրա փորձում բացատրել խորհրդանշական մոտ նշված 23 նախարարությունների բացակայությունը պատճառները: «Խորհրդանշական մոտ Գահնամակի համեմատությամբ պակասող նախարարությունները,» գրում է նա,» այն նախարարություններն են, որոնք կամ խախտում են գահերի շարքի Հերթականությունը և կամ ունեն երեք հարյուրից պակաս ձիավոր (զինվոր)»²¹:

Գահնամակում գահերի թվական գործակիցների աստիճանական նվազման ընդհանուր զաղափարը ընդունելի է, բայց Ն.Աղոնցի առաջարկած այս երկու բանաձևերի կոնկրետ դրսևորումը չափազանց շատ խոչընդոտների է հանդիպում ի դեմս զբանք խախտող բացառությունների:

Առաջին բանաձևի կապակցությամբ այդպես էլ չի պարզվում, նախ և առաջ, թե ինչու, ի՞նչ պատճառներով գործերի թվաքանակների աստիճանական նվազման պատկերը խախտող նախարարությունները պիտի այդ հատկանիշով ընդհանրապես հանվեն խորհրդանշական ցանկից: Այստեղ խորհրդանշական ոչ մի հիմք չի վերաբերում, նույնիսկ՝ տրամաբանական:

Բայց ծանոթանալով Ն.Աղոնցի բերած կոնկրետ օրինակներին: Դրանք են. Կատպեից տեղ՝ 3000 զինվորով, Տայոց՝ 600 զինվորով, Բաննոյ դատաւորն՝ 600 զինվորով և Ընծայեցին՝ 4000 զինվորով: Թե ինչպես են դրանք խախտում նվազման աստիճանականությունը՝ երևում է աղյուսակից: Բայց այնտեղ կա ևս չորս նախարարություն, որոնք իրենց գործերի թվաքանակով նախորդ չորսի նման խախտում են նվազման աստիճանականությունը և, այսուհանդերձ, չեն վտարվել Մովսես խորհրդանշական ցանկից: Դրանք են. Վանանդացին իր 1000, Գարգամանայ տեղը իր 1000, Աշոցանը իր 500 և Ասաեղանը իր 500 զինվորներով (տե՛ս աղյուսակը): Ուրեմն՝ չորս օրինաչափականի դեմ չորս բացառություն: Նման օրինաչափությունը դժվար է ընդունել:

Այժմ նայենք այդ ութ նախարարությունների արժույթմանը աղյուսակի աջ կողմում: Եթե խորհրդանշական ցանկում բացակայող առաջին քառյակը ունի 0,0,0,2 միավոր, ապա երկրորդ, այնտեղ առկա քառյակն ունի 3,2,2,2 միավոր: Սա զրգում է մեղ խորհրդանշական կատարած ընտրություն հիմքերի մեջ առաջնությունը տալ արժույթմանը, այսինքն՝ ընդունել, որ իր ապրած դարում նա այդ խնդրում հետևել

է երկրի կյանքում նախարարություններին խաղաղացած դերին և ոչ՝ թե զուտ մեխանիկորեն գործողություններ է կատարել թվերի հետ, ինչպես սովոր դիպրում նրան այդ վերաբերում է Աղոնցը:

Գալով երկրորդ բանաձևին, ըստ որի խորհրդանշական ցուցակից վտարվել են 300 զինվորից պակաս ունեցող նախարարությունները, ապա այստեղ էլ կա թվով վեց²² բացառություն: Այսպես, Ռոֆսանը և Ալխաղարիան իրենց 100-ական զինվորներով մնացել են խորհրդանշական ցուցակի մեջ, մինչդեռ Սահառունին, Պալունին, Արտաշեանն ու Երուսանունին իրենց 300-ական զինվորներով՝ վտարվել այնտեղից:

Ուրեմն այս բանաձևի դրսևորումը ևս այնքան սահուն չէ, ինչպիսին այն ներկայացնում է Աղոնցը:

Այժմ քիչ ավելի խորանալ արժույթման տվյալներին մեջ: խորհրդանշական նախարարական ցանկում ներկայացված՝ Գահնամակի 36 առհասարակ (որոնք մեր վերջին աղյուսակում առանց ընդգծման են ներկայացված) 30-ը, ըստ աղյուսակի աջ կողմում մեր ցուցադրված տվյալներին, մեկից մինչև հինգ անգամ ներկայանում են V դարի աղյուսակներում, 1 անգամ՝ 5-ը, 2 անգամ՝ 9-ը, 3 անգամ՝ 9-ը, 4 անգամ՝ 5-ը և 5 անգամ՝ 2-ը: Այդ աղյուսակներում բացակայում են 6-ը:

Գահնամակի մնացած 23 առհասարակների (11 կրկնվողները խաղից դուրս են) արժույթման պատկերը հետևյալն է. 1 անգամ հիշատակվում է Երուսանունին, 2 անգամ՝ Պալունին, Ընծայեցին, Քաղարիունին, 3 անգամ՝ Սահառունին: Թե ինչու սրանք չկան խորհրդանշական մոտ, դժվար է ասել, մտածվածով՝ Պալունին, որ ազդեցիկ նախարարական տոհմ էր: Գուցե Պատմահոր քաղաքական համակարանից ու հակակրանքից ելնելով, որը կվկայել նրա քաղաքական ակտիվ դերը որոշման մոտին, և համընթաց կլինի տոհմերի արժույթմանը նրա, մեր կարծիքով, նյութված ուշադրությունը:

Ավելի կարևոր է, որ նշված 23-ից 18-ը ընդհանրապես բացակայում են V դարի աղյուսակներում և դրանով պատշաճ հիմք ստեղծում բացատրելու համար սմբողջ այդ խմբի բացակայությունը: Դրանք այն նախարարություններն են, որոնց ծանոթ լինելով Գահնամակից, խորհրդանշական այնուհանդերձ չի ներգրավել իր նախարարական ցանկի մեջ և նույնիսկ հիմնավորել է իր այդ քայլը, ինչպես նկատել է Աղոնցը, հետևյալ կերպ. «Եւ այլ որ ինչ կրտսերապոյն ազգք... Հաստատէ այս Տիգրան (Վերջին)» որը միանգամ անազգի է ինչ ի վաշտս և անձամբ երեւիլք... որք... ի դարմից Հայկազանց ոմանք և յեկուց: Զոր ոչ անուամբ պատմեսցուք...» (11, 64):

Աղոնցը «անազգիք էին ի վաշտս» արտահայտությունը ծառայեցնում է Գահնամակի՝ խորհրդանշական կողմից զտման իր առաջ քաշած բանաձևի հիմնավորմանը (300 զինվորից պակաս), բայց այն, սույն բանաձևի գեթ մտածական վարկաբեկման պայմաններում, հավասարապես կարող է ամրապնդել մեր անցկացրած արժույթման արդյունքները:

Այսպես, ուրեմն, եթե խորհրդանշական մոտ առկա 36 առհասարակներից միայն

²⁰ Նույն տեղում, էջ 264:

²¹ Նույն տեղում:

²² Գուցե՝ յոթ, եթե հաշվի առնենք Բուխա Դիմաքսանին, իր 300 զինվորով, որն այդ 300-ով, ըստ Աղոնցի, պիտի մտար խորհրդանշական ցանկում, իսկ որպես Դիմաքսանիների ճյուղավորում պիտի բացակայեր:

վեցն են բացակայում V դարի մեզ հայտնի աղբյուրներում, այսինքն՝ 16,5 տոկոսը, ապա նրա մոտ բացակայող 23 տոհմանուններից այդ աղբյուրներում չկան 18-ը, այսինքն՝ 78 տոկոսը: Այսպիսի հարաբերությունը, թվում է, բավարար հիմք է եզրակացնելու, որ խորենացին, ընտրություն անելիս, հերապի, ելել է իր ժամանակի Հասարակական կարծիքից, ուժերի փոխհարաբերությունից:

Սրա օգտին է խոսում նաև վերը վերլուծված մասնավորապես դեպքեր, երբ զորքերի թվական տվյալների նվազման սահունությունն խախտմամբ է բացատրվում չորս նախարարությունների վտարումը խորենացու ցանկից, մինչդեռ մենք ցուցադրեցինք, որ այդ 4-ից 3-ը խապու չեն հիշատակվում նաև V դարի այլ աղբյուրներում, իհարկե, ոչ այն պատճառով, որ Համապատասխան հեղինակները ևս կիրառել են տոհմանունների գտման այդ չափանիշը:

Անդրադառնալով կրկին անգամ այն 6 նախարարություններին, որոնք, առկա լինելով խորենացու ցանկում, այսուհանդերձ բացակայում են V դարի այլ աղբյուրներում, թվում է, թե ի վիճակի ենք բացատրել այն հիմքը, որը խորենացու աչքում փոխարինել է արժորոշմանը: Խոսքը Աշխադուրեան, Սպանդունի, Տրունի, Հաւ(ն)ունի, Որսապետն արքունի (Վարաժնունի) և Մուրացեան նախարարությունների մասին է: Ինչու՞ է սրանք արժանացել Պատմահոր ուշադրությունը: Պատասխանելու համար պիտի թեթևակի ոտք կոխենք մի բնագավառ, որը մտադիր ենք մանրամասնորեն արծարծել մեր հաջորդ հոդվածներից մեկում: Դա խորենացու մոտ նախարարական տոհմանունների ժողովրդական ստուգաբանությունն է:

Պետք է հիշեցնել, որ տոհմանունները խորենացու աչքում ոչ թե սոսկ հատուկ անուններ են եղել, այլ պատմական տեղեկատվություն կրողներ, պատմական աղբյուրներ: Այդ իմաստով նրա մոտ կան ավելի երևելիները և պակաս երևելիները, և դա կախված է ոչ թե Համապատասխան տոհմերի իրական երևելիությունից, այլ զուտ տոհմական ընձեռած ստուգաբանական հնարավորությունների աստիճանից: Այդ իմաստով, ասենք, Ռշտունի հզոր տան տոհմանունը խորենացուն ոչինչ չի տվել, իսկ, ասենք, Զինական շարքային տան տոհմանունը պարզեղ է մի փոքր պատմական տեղեկատվություն. տոհմի ներկայացուցիչները, ըստ խորենացու, կարգված են եղել արքունի «ամառանոցաց պահակա և ձինակիր», որից և վատակել են իրենց տոհմանունը (II, 7):

Այս առումով վերոհիշյալ մեր վեց տոհմանուններին անդրադառնալիս տեսնում ենք, որ նրանցից յուրաքանչյուրը խորենացուն որոշակի՝ մեծ կամ փոքր տեղեկատվական զանգված է մատուցել: «Ասեմ և Սպանդունի ու Վերա գեղանաւոյնաց և գէաւունի ու լաղէակիրս և բաղէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ» (II, 7):

Տրունի տոհմանունը, ըստ խորենացու, ստացել են Տուր անունով մի անձնավորություն 15 որդիները Արտաշես արքայից «ոչ վասն արութեան ինչ զործոց, այլ միայն վասն քաւթեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանն արքայի (Երուանդայ - Գ. Ս.), առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ...» (II, 47): «Տուր» անունը՝ «տամ» բայից խորենացին առնչել է նրա կրողի «քաւթեան» («մատնիչութեան») հետ²³:

²³ Տե՛ս Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, II Վեներտի, 1937, «տալ որպէս մատնել յայս կամ զանձն»:

Գահնամակի «Որսապետն արքունի» տոհմանունը խորենացին նույնացրել է Վարաժնունի տոհմանունի հետ, ասելով «Առ Արտաշիսը թոռամբ Վաղարշակայ ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարադուց, դիպաճութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ... Եւ ի սմանէ ասեն լինել գտունն Վարաժնունի» (I, 12, II, 11):

Այս նույնացման հիմքը «վարաժ» անվան և «վարադ» բառի նմանությունը պիտի լինի:

Շատ ավելի ծավալուն է Մուրացեան տոհմանունի մատուցած տեղեկատվությունը: Գահնամակում նրան Համապատասխանում է Մարացեան տեղ ձևը, որը և, ըստ երևույթին, դրդել է խորենացուն շարադրել հետևյալ դրվագները, որոնք սկսվում են Վաղարշակ արքայի օրերից: «Բայց ետ կարգելոյ գտուն թագաւորին,՝ գրում է խորենացին,՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինի ի զաւակէ Աժդահակայ, Մարայ եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարաւոցն տէր» (II, 8): Մուրացեանի՝ Մարացեանով ստուգաբանությունը լրացվում է Աժդահակ-վիշապ նույնացմամբ: «Զի Աժդահակը՝ գրում է խորենացին,՝ ի մեր լեզու է վիշապ»: Ուստի և սրանց հաջորդում են Արտաշես Միջինի ժամանակ տեղի ունեցած դրվագները՝ Հայոց թագուհի Սաթինիկի սերը Մուրացեան-Վիշապագու Սպանդունի Արգամ-Արագաւանի նկատմամբ, Արտաշեսի դեմ վերջինիս լարած դավերը, որոնք ավարտվում են Մուրացեան տոհմի բնաջնջմամբ Արտաշեսի որդի Արտավազդի ձեռքով (II, 51):

Վերջապես խորենացու մոտ հանդես եկող Աշխադուրեան տոհմանունը (որն Արտաշես իրավացիորեն նույնացնում է Գահնամակում աղավաղված Աշահմարեան ձևով հանդես եկող տոհմանունի հետ) Պատմահայրը կապում է Տրդատ թագավորի հարսնացու, ապա և թագուհի Աշխնի և նրա հայր Աշխադարի հետ (II, 83):

Մի խոսքով, այս վեց տոհմանուններից յուրաքանչյուրի ստուգաբանությունը խորենացին որպես աղբյուր է ծառայեցրել իր պատմություն համար, և այս է եղել, մեր կարծիքով, նշված նախարարությունների ներդրումն այն հիմքը կամ հիմքերից մեկը: Պատմահոր աչքում սրանց ունեցած արժեքը չեղտելու համար նշենք, որ նրա հիշատակած 50 տոհմանուններից 20-ը նա չի ստուգաբանել, իսկ մնացած 30-ից չուրջ 10-ը շատ պարզ ստուգաբանություն ունեն, մեր վերը նշված իմաստով քիչ արդյունավետ. դրանք սոսկ պարզում են տոհմանունի հիմքում ընկած անձնանունը՝ Աբեղեան՝ Աբել, Խոռոտունի՝ Խուռ, Գաբեղեան՝ Գաբաղ, Բզնունեան՝ Բազ և այլն: Այսպիսով, մեր շուրջփած տոհմանունների արժեքը բավական բարձր պիտի եղած լինի խորենացու տեսքով դիտելիս, ինչպես որ խորենացու ստուգաբանությունները համակարգի տեսքով դիտելիս, ինչպես որ ծրագրել ենք, ասվածը ավելի համոզիչ ձևով է ներկայանում:

Մեր ուշադրությունը հիմնականում նվիրելով Գահնամակի և խորենացու համար ընդհանուր 36 տոհմանուններին, այսուհանդերձ, չպիտի մոռանանք, որ խորենացու ցանկում կա ևս 14 այնպիսի տոհմանուն, որոնք Գահնամակում բացակայում են: Եվ ահա, հարց է ծագում, թե որտեղից է դրանք առել խորենացին, հիմն ոչ Գահնամակից: Դրանցից 10-ը առկա են Զորանամակում, բայց մենք արդեն եկանք այն հղրակացություն, որ խորենացին է ծառայել որպես աղբյուր Զորանամակի հեղինակի համար և ոչ հակառակը:

Բերում ենք այդ 14 տոհմանունները, ալ կողմից նշելով, նախորդ աղյուսակի օրինակով, այդ տոհմանունները հիշատակող Վրարի աղբյուրները:

Մարզպետական	- Ա Բ Ղ -
Կորդուաց	- Ա Բ - -
Աղձնիքի	- Ա Բ - -
Անգեղայ	- Ա Բ - -
5. Գուգարացի	Կ - Բ - -
Գարգարացի	- Ա - - -
Ծավդէացի	- Ա - - -
Ուտէացի	- Ա - - -
Որդունի	- - Բ - -
10. Բզնունի	- - Բ - -
Մանապեան	- - Բ - -
Տաշրացի	Կ - - Ղ Ե
Կալմեան	- - - - -
14. Առանի	- - - - -

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ Գահնամակում հիշատակված այս 14 նախարարությունների արժողությունը Վ Վրարի աղբյուրներում նույնանման պատկեր է ցուցաբերում, ինչպիսինը տեսանք 36 հիշատակվածների խնդրում: Ուրեմն, այստեղ դեռ ավելի մեծ հիմքեր կան հենվելու այդ արժողության վարկածի վրա: Գահնամակից փոխառված չլինելով, ուստի և դուրս մնալով Աղոնցի առաջարկած բանաձևերի գործողությունը ուրիշից, նրանք պիտի մուտք գործեին ինքնուրույն Պատմությունը հենց իրենց արժողության շնորհիվ:

Վ Վրարի աղբյուրներում հիշատակված չեն այս 14-ից 2-ը միայն, որը կազմում է 14 տոկոս և համընթաց է 36-ի և 6-ի հարաբերությունը՝ 16,5 տոկոսին: Եթե դառնանք, ինչպես այդ 6-ի դեպքում էր, այս 2-ի՝ ինքնուրույն մոտ առկայությունը բացատրությանը, ապա պիտի հիշատակենք, որ Կալմեան տոհմի մասին տեղեկությունները նա ստացել է Մար Աբաս Կատինայի մատյանից, որը անվանելով վերջինիս Մարաբայ Սծուրնացի, նույն խմատով օգտագործել է նաև Սեբեոսի «Պատմությունը» կցված «Նախնական պատմության» Անանուն հեղինակը: Գալով Առանյաններին, ապա նրանք, ինչպես ասվեց սկզբում, հիշատակված են Սեբեոսի բուն պատմության մեջ, VII դարում, որ նշանակում է, թե նրանք գոյություն են ունեցել V դարում ևս:

Եվ այսպես, Մովսես ինքնուրույն, իր աչքի առաջ ունենալով և օգտագործելով Գահնամակի նման մի ցանկ, որը, ըստ Ն. Աղոնցի խոսքի, «մեզ համար ունի գրեթե պաշտոնական վավերագրի նշանակություն», ո՛չ բավարարվել է նրանով և ո՛չ էլ կուրորեն հետևել նրան: Իր պատմության համար նախարարական տոհմերի կազմը նա ձևավորել է, օգտվելով, բացի Գահնամակից, նաև անցյալը լուսաբանող մատյաններից (Մար Աբասի, Ողյուսակ քրմի և այլն), իսկ հիմնականում իր ապրած V դարում գործող նախարարություններին վերաբերող իրեն մատչելի բոլոր տեսակի աղբյուրներից, այսինքն, ոչ միայն կարգացածից, այլև տեսածից, լսածից, տեղեկացածից: Անշուշտ, նրանից չէր կարող վրիպել և

նախարարություն հետ կապված այնպիսի մի բնագավառ, ինչպիսին էր տոհմերի համեմատական հզորությունը և առաջին հերթին՝ դրա առավել կարևոր և շոշափելի ցուցանիշը՝ յուրաքանչյուրի ունեցած կամ մատուցած դորքի քանակությունը: Նա ունեցած կլինի նաև Զորանամակի նման թվերով օժտված մի գրություն կամ գրություններ, որոնք ևս օգնել են նրան նախարարական տների ընտրություն գործում:

Ի դեպ, ժամանակակից դիրքը մի հատկանիշ է Պատմահոր նկարագրի մեջ, որն ինքն է չեղտում իր վերջին, 3-րդ գրքում, որն ընդգրկում է շուրջ 110 տարվա պատմություն, հասցնելով մինչև իր սպրած ժամանակը: Ի տարբերություն 1-ին և 2-րդ գրքերի, որոնք լի են գրավոր աղբյուրների հղումներով (յուրաքանչյուրում մի քանի տասնյակ), այստեղ նա և ոչ մի գրավոր աղբյուր չի հիշատակում, որը հատկանշական է իր կամ իր անմիջական նախորդների տեսածն ու լսածը վերապատմողի համար: Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ ինքնուրույն հասարակորեն առանձնացնում է այս դիրքը նաև իր այստեղ կիրառած լեզվի առումով, ասելով, թե գրում է այն, ի տարբերություն նախորդ երկու գրքերի, «Հասարակաց լեզուով անցանելով զպատմություն» (III, 1), այսինքն՝ ժամանակի խոսակցական լեզվով:

Արդ, նախարարական տների տարբեր ուղիներով ինքնուրույն իրականացրած ընտրության որպես արդյունք ձևավորվել է պատահականություններից հետո մի կազմ, որը, փոքր բացառություններով (որոնք, անշուշտ, իրենց հիմքը կունենան), բավականացած է թե՛ (իր պատկերացմամբ) հին դարերում և թե՛ (արդեն փաստացիորեն) իրեն նախորդած IV և իրեն ժամանակակից V դարերում երկրի կյանքում էական դեր խաղացած տոհմերից: Սրանք նրա պատմության մեջ հանդես են գալիս խիստ դինամիկ, փոխկապակցված և մասնավորապես՝ սերտորեն կապված թագավորական տոհմի ու նրա ունեցած իշխանության զրահորդների հետ, ու նրանց շարժումը սկզբից մինչև վերջ ներկայացնում է մի կուռ համակարգ՝ մեկը ինքնուրույն «Հայոց պատմությունը» կազմող համակարգերից:

СПИСОК НАХАРАРСКИХ РОДОВ У МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Р е з ю м е

В «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци действуют 50 нахарарских родов. Так как число таких родов по другим источникам существенно больше, то возникает вопрос о критериях их отбора историком. Н. Адонц показал, что основным источником для Хоренаци послужил Гахнамак - разрядная грамота с перечнем 70 нахарарских родов, которую он датирует VII в. Соглашаясь с Н. Адонцем в части источника, мы, однако, полагаем, что Гахнамак обладает всеми признаками памятника V в. В качестве источника для Хоренаци Н. Адонц привлекает и т. н. Зоранамак - воинскую грамоту, датируемую им также VII в.,

откуда, по его мнению, историк получил данные о численности воинов каждого из нахарарских родов, которые и применил в качестве критерия отбора. Полагаем, что трудно было бы приписать Мовсесу Хоренаци столь механический подход в этом важнейшем для него вопросе, тем более, что предложение Н. Адонца натывается также на множество фактических препятствий. Критерием отбора из Гахнамака 36 родов, а также - уже из других источников - отсутствующих в нем 14 родов, по нашему мнению, для Мовсеса Хоренаци послужило подобие рейтинга, выражаясь современным термином. А именно, частота и весомость их упоминания в трудах авторов V в. и более ранних, в других писаниях этого времени, в том числе и содержащих, скажем, данные о численности воинства, далее, его собственные впечатления как современника от того, что он видел, слышал, до чего допытывался и т.п. Таблицы, приведенные в статье, подтверждают это мнение.

THE LIST OF NAKHARAR FAMILIES OF MOVSES KHORENATSI

Summary

In the "History of Armenia" Movses Khorenatsi narrates of 50 Nakharar families. Since the number of such families in other sources is exceedingly higher, the question arises as to the criterion of their selection by the historian. N. Adonts has shown that the main source for Khorenatsi was Gahnamak, the category deed listing 70 Nakharar families. He dates Gahnamak to VII A.D. We agree with Adonts as to the source of the historian but not as to dating. Gahnamak has all the features of the document of the fifth century. Adonts discussed the so-called Zoranamak dated by him also to VII A.D. He argues that it is from here that Khorenatsi took the number of warriors in each Nakharar family and they are these numbers that he employed in selecting the families from Gahnamak. In fact the criterion for selecting 36 families from Gahnamak, as well as 14 families from other sources not attested in Gahnamak, appears to be the result of some sort of modern rating. We believe the selection was based on the combination of the historian's impressions, facts he gathered, the frequency and weight given to the families mentioned in the works of the fifth century, their treatment by earlier authors, as well as other works at the time, in particular containing information on the number of warriors. The tables brought in the article proved this view.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՏՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հատուկ անուշների (տոհմանունների, անձնանունների և տեղանունների) ստուգաբանության երևույթը բոլորին հայտնի է, սակայն լուրջ հետազոտության առարկա չի դարձել մինչև օրս: Պատճառը, թերևս, նրա, այսօրվա տերմիններով ասած, «մոլորվողական» կամ «կեղծ» ստուգաբանական բնույթն է, որը հետազոտողներին չի դալթակղել սպասելի էական արդյունքներով: Դրանց համակարգային հետազոտությունը, սակայն, ցույց է տալիս, թե որքան թյուր է այդ կարծիքը, մասնավորապես Խորենացու ներաշխարհը և աշխատանքն ու հետազոտական մեթոդներն ըմբռնելու տեսակետից:

Իմ հետաքրքրությունն այդ բնագավառի նկատմամբ սկսվեց նախարարական տոհմանուններից, որոնց մի ստվար մասը ենթարկվել է Պատմահոր ստուգաբանությանը: Այնուհետև ինձ համար պարզ դարձավ, որ հետազոտել նրա ստուգաբանությունների այդ մասը՝ անջրպետված մյուսներից, անհեռանկար է: Ուստի և ձեռնարկեցի նշված երևույթի ամբողջական, տուտալ հետազոտությունը, որի արդյունքներն էլ ներկայացված են ներկա աշխատության մեջ:

Մովսես Խորենացու առաջարկած ստուգաբանությունների ընդհանուր թիվը, իմ մոտեցման համաձայն, 84 է: Շրջանցված են այնպիսի տեղանուններ, ինչպիսիք են՝ «Հայկաշեն», «Տիգրանակերտ», «Արշակունի» և այլն, բացառությամբ Երուսաղեմյանի, որը Խորենացու մոտ առանձնանում է (տե՛ս ստորև), ինչպես և այնպիսի նախարարական տոհմանուններ, ինչպիսիք են՝ «Մոկացի», «Գողթնեցի», «Ակէազի» և այլն, քանի որ սրանց ստուգաբանելի և ստուգաբանիչ տարրերը համընկնում են:

Ստորև տրվում է ստուգաբանությունների ցանկը՝ բաժանված երեք խմբի՝ ստուգաբանություններ ըստ իմաստի, ըստ անձնանվան և ըստ ցեղանվան: Յուրաքանչյուր խումբ իր հերթին բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանունների (նախարարական), անձնանունների և տեղանունների:

Հերթականությամբ՝ 1-ից մինչև 84 թիվը, ներկայացված են ստուգաբանական զույգերն իրենց ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերով: Յուրաքանչյուր թվին կցված է ծանոթագրություն, որը ներառվում է նույն թվով, սակայն փակագծերի մեջ առած: Խաչաձև հղումներն արված են ըստ այդ թվերի: Ծանոթագրությունները սկսվում են Խորենացու համապատասխան հատվածի (հատվածների) մեջբերմամբ: Մեր հավելումներն այստեղ նվիրված են մեծ մասամբ ստուգաբանող տարրի առանձնահատկություններին, քանի որ ստուգաբանվող տարրը, որպես կանոն, խնդիրներ չի հարուցում: Ըստ այդմ, ճշգրտ մեծամասնությունը կազմող սովորական (պարզ) ստուգաբանությունների կողքին առանձնանում են «թաքնված», «երկդիմի», «թարգմանական» և այլ տիպի ստուգաբանություններ, որոնց բնույթը բավականաչափ պարզաբանվում է նույն ծանոթագրություններում: Տրվում են Անանուն պատմիչի (Սեբեոսի) մոտ առկա՝ մեր խնդրո առարկա ստուգաբանությունների զուգահեռները: Ստուգաբանող անձնանունների

կապակցություններ, ըստ Հնարավորության, տրվում են յուրացվել տեղեկություններ այն դեպքերում, եթե դրանք առկա են միայն խորհրդային մոտ կամ եթե օտար ծագում ունեն և կամ ծագումն անհայտ է: Անհրաժեշտ դեպքերում այս կապակցություններ տրվում են Համապատասխան գիտական գրականության հոդվածներ:

Առաջին՝ ըստ խմբատի ստուգաբանությունների խմբի առաջին ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի նախադասական տոհմանուններ, որոնք ստուգաբանված են ըստ տոհմի՝ արքունիքում զբաղեցրած պաշտոնի կամ էլ ըստ տոհմի նախաձոր անձնական Հատկությունների: Դրանք են.

1. Արծրունի - «արծուի ունի»
2. Գնունի - «գինի ունի»
3. Սպանդունի - «ի վերայ գնաբանաց»
4. Զինական - «ձինակիրը»
5. Հաւունի - «բազկակիրը և բազկակալը»
6. Դիմաքսեան - «գլխաց կէս»
7. Ամատունի - «ամատ» (պարսկերեն՝ «եկավ»)
8. Անգեղեայ, Անգեղ տուն - «վան ժահգիտություն»

(1) II, 7. «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորս (Վաղարշակ արքայի - Գ.Ս.) կրէին»: խորհրդային հոգեբանական տեսությունը մեջ հիշատակվում և ժխտվում է քննարկվող տոհմանունն առկա մի այլ ստուգաբանություն, որի, ինչպես և որոշ այլ Հարակից խնդիրներ մասին տե՛ս ստորև:

(2) II, 7. «Գիտեմ և Գնունիսդ գինի ունիս, որ զարժանի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիս. որ ոքանչիև իմ դիպեալ եղև ըստ զործոյն և անունն. քանզի պատրաստէր զըմպելիս արքայի յընտիր և ի Համեղ գինեաց, ունէր և կոչումն անուան Գին. ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց»:

Այստեղ ուշադրության արժանի է Գնունի տոհմանունն խորհրդային առաջարկված կարծես թե կրկնակի ստուգաբանությունը՝ «գինի» բառով և «Գին» անվամբ: Նախապատմությունը նա տալիս է «գինուն», «գին» տարբերակը վերածելով զավեշտական պատմության: Պետք է ասել, սակայն, որ քերականության տեսակետից (իհարկե, դուրս չգալով խորհրդային Հատուկ ժողովրդական աստվածաբանության շրջանակներից) ավելի կհարմարվեր «Գինը», որի ի ձայնավորը թեք Հյուսիսում և բարդ բառերի կազմում ընդունակ է ազդելու, ինչպես և կա «Գնունի» տոհմանունն մեջ, մինչդեռ «գինի» բառի առաջին վանկի ին, բնականաբար, չի սղվում:

Ըստ Հ. Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 471), Գին անունը միայն խորհրդային է հիշատակում, ուստի և հեղինակի կարծիքով այն «սարքված է Գնունյաց նախարարական տոհմի անունից»:

Գնունի տոհմանունն կապակցություններ հիշատակելի է և «Գնել» անձնանունը: Թեև խորհրդային այն անմիջական մատնակից չի դարձնում տոհմանունն ստուգաբանությունը, բայց և այնպես նրա մոտ այդ անվան երեք կրողներն էլ (II, 19, III, 23, III, 24-25) առնչվում են այդ տոհմին, ըստ որում դրանցից մեկը Հանդես է գալիս որպես արքունի տակառապետ:

(3-5) II, 7. «Ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ գնաբանաց, և Հաւունիսդ՝

բազկակիրս և բազկակալս, յաղաղս ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առ ցոխս ինչ ոչ ունիցիս՝ և զԶինականսդ՝ ամառանցաց պահակս և ձինակիրս, և յառաջագիտութիւնէ ազատացեալս որպէս ընտանիք թագաւորաց»:

Այս շարքի տոհմանունների նկատմամբ խորհրդային կիրառված ստուգաբանական մեթոդները մեջ որոշ տարբերություն կա: Եթե երրորդ անգամի՝ «Զինական» տոհմանունն նկատմամբ կիրառված է նույն մեթոդը, ինչ որ առաջինը Արծրունի և Գնունի տոհմանունների դեպքում, այսինքն՝ ստուգաբանող բառը անմիջականորեն պարունակվում է ստուգաբանվող բառի մեջ, ապա առաջին երկու դեպքերում այն (ստուգաբանող բառը) ստուգաբանությունը բացատրության մեջ փոխարինված է իրեն մոտավորապես համարվող մեկ այլ բառով: «Սպանդունի» դեպքում դա «սպանդին» փոխարինող «գնաբանաց» է, իսկ Հաւունիների դեպքում՝ «Հաւ»-ին փոխարինող «բազկաց»: Այս տիպի արտահայտությունները մենք նշեցինք «Թաքնված ստուգաբանություն» բառերով: Ի դեպ, Գահնամակում առկա է Հաւունի տարբերակը, որին խորհրդային դեբաղասել է Հաւունին, Հավանաբար, որպես ավելի ղյուրվեթյամբ ստուգաբանելի «Հաւ» բառով:

(6) II, 47. «Դիմաքսեան, քանզի... զկէս դիմաց սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի»:

(7) II, 57. «...ասեն եկեալ զազգն Ամատունեաց ի կողմանցն արեւելից Արեաց աշխարհին... և անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք»:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք (3) և (4) ստուգաբանական դեպքերին Հատուկ տարբերակից առանձնացող մեկ այլ տարբերակի, որը կոչեցինք «Թաքնված անական ստուգաբանություն»։ «Եկք» բառով խորհրդային այստեղ թարգմանվում է պարսկերեն «ամատ» - «եկավ» բառը, մի բան, որ ի Հայտ է գալիս ստորև մեջբերվող (81) ստուգաբանության դեպքում ևս:

(8) II, 8. «...զայր խոթուազել և բարձր և կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և զմահաչայեաց... Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահգիտութեանն ձայնէին Անգեղեայ... յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ (Վաղարշակ-Գ.Ս.) զանուն ազգին Անգեղ տուն»:

Սա «Թաքնված ստուգաբանություն» դեպքերից է, երբ խորհրդային «անգեղ» բառը բացատրության մեջ փոխարինել է «ժահգիտություն» բառով, որը դեռ ուղեկցվում է նախորդող «կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և զմահաչայեաց» որակումներով: Այս ստուգաբանության կապակցությունները Հատկապես նշելի են «Անգեղ» վերաբերյալ Անանուն պատմիչի տեղեկությունները: Այդ անունը նա հատկացնում է Բագրատունիների նախաձայր Բագրատունին. «Որդիքն Բագրատայ ժառանգեցին... Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բագրատաւ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչէին»¹: Անանունն, ուրեմն գիտե՛ս այն փաստը, որ Աստվածաշնչում Անգեղը Հանդես է գալիս որպես «բարբարոսների» աստվածություն: ինքնը 4-րդ թաւ. ԺԷ, 30-ում «և արք Բուլթայ արարին զԱնգեղ» արտահայտության մասին է, որին Համարժեք նախադասության մեջ Հունական բնագիրը հիշատակում է Ներգալին՝ բարկավան ստորգետնյա աստծուն: Այն, որ խորհրդային շրջանից է իր տեսադաշտում առկա

¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությունը Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 51:

Աստվածաշնչի այս դիցանունը, ինչպես և նրա կապը Բագարատի հետ, գուցե կարելի է բացատրել այն Հանդամանքով, որ նա այդ տեղեկությունն Համար Տորքի սուտալիել մեջ Հենակետ չի գտել, կամ գուցե նա այդ արել է Բագարատունիների ոչ Հայկյան լինելու իր տեսակետը (1,22) անսասան պահելու նպատակով:

Առաջին խմբի Հաջորդ, երկրորդ ենթախմբին են պատկանում դարձյալ ըստ իմաստի, սակայն արդեն մի շարք անձնանունների ստուգաբանություններ:

Դրանք են՝

9. Սանատրուկ - «տուրք Սանտուայ»

10. Աբգար, Աբգարոս - «աւագ այր»

11. Կամսար - «կամ սար» (պարսկ. «կես գլուխ»)

12. Մոզպաշտէ - «աշակերտ մոզի»

13. Տուր - «տալ» («մատներ»)

14. Հրաչեայ - «պայծառաստէս և բոցակնադոյն»

15. Սոսանուէր (մականուն) - «ձոնեալ ի սոսին»

16. Սլաբ - «որսալ գբօշան»

(9) II, 36. «...կոչեցաւ Սանատրուկ, ի դայեկին իւրոյ (Սանտո անվամբ. - Գ.Ս.) զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանտուայ»:

Այս ստուգաբանական օրինակը «երկդիմի» է: Նրա ստուգաբանվող տարրը խորենացին բաժանել է երկու մասի՝ Սանատ-տրուկ, որոնք նա առանձին- առանձին է ստուգաբանում: Բացի այդ, այն կարող էր ներկայացվել և մեր երկրորդ (ըստ անձնանունների ստուգաբանության) խմբում, քանի որ այն Հենվում է, բացի - արուկ - «տուրք» իմաստային առնչությունից, նաև Սանտո անձնանվան վրա: Ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, IV, 396)՝ այս անվան ծագումն անհայտ է, այն Հանդիպում է միայն մեկ անգամ խորենացու մոտ: Ստուգաբանությունն ունի նաև առասպելական մաս, որը կբնարկվի ստորև:

(10) II, 26. «Այս Աբգարոս կոչէր աւագ այր, վասն առաւել Հեղութեանն և իմաստութեանն, որում յետոյ և տիքն»: Այստեղից Հետեւում է, որ իր այս անունը Աբգարը, ըստ խորենացու, ստացել է Հասուն տարիքում, այսինքն՝ վերանվանվել է: Սկզբնական անունը խորենացին չի հայտնում:

(11) II, 87. «Այս Կամսար... Նահատակեալ առ Հարրն ի պատերազմոնս... Հարկանի ունեմնէ սակերբ զգլուխն և վերացուցալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բժշկեալ ի զեղոց, պակաս գլուխ բոլորութիւն զազաթանն անուանեցաւ՝ Կամսար այնքա պարգաւ»:

Կամ սար՝ պարակերեն նշանակում է կիս կամ քիչ գլուխ, որով այս դեպքը ստանում է «թարգմանական ստուգաբանություն» տեսք: Տե՛ս նաև (7) և (81):

(12) II, 48. «...աշակերտ մոզի ուրումն երազահանի, որ յայնմ սակս և Մոզպաշտէ անուն կարդային»:

Ստուգաբանությունը «երկդիմի» է՝ ստուգաբանող տարրի մի մասը («մոզ») անմիջականորեն առվա է ստուգաբանվող անվան մեջ, իսկ մյուս մասը՝ «աշակերտը», զատում է այն «թաքնված ստուգաբանությունների» շարքը:

(13) II, 47. «...սորա (Արտաշեսի - Գ.Ս.) ... սերեալ ազգ զորդիւն Տուրայ... յանուն Հօրն իւրեանց Տրուշիս, ոչ վասն արութեան ինչ գործոց այլ միայն վասն բութեան Հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի (Նրվանդի. - Գ.Ս.) առ Սմբատ»:

Իմ ենթադրությամբ այս ստուգաբանությունը, հավանաբար և ողջ այս

տարօրինակ դրվագը, Հեցած է «քառութիւն - Տուր» բառերի խորենացու դիտած իմաստային կապի վրա, այսինքն՝ «թաքնված ստուգաբանություն» է: «Տալ» բային ՆԲՀԼ-ում վերագրվում է նաև «մատնել զայս կամ զանձն» իմաստը, թեև ոչ կոնկրետ «քառության», «մատնության», այլ ավելի շուտ «դատապարտման» առումով (օր. «զիգէոնան... յանդնդոյն տայ», «տայ ի բանտ» և այլն): Ըստ իս, ուրեմն, այստեղ կարող է կիրառված լինել խորենացիական մոտավոր Համարժեքի մեթոդը («թաքնված ստուգաբանություն» տե՛ս (3), (4): Հ.Աճառյանը (ՀԱԲ, V, 173) այս անվան կապակցությունը նշում է. «Կամ իրան. Thur- «քալ», կամ Հյ. «տուր» բառից իբրև կրճատ ձև»:

(14) I, 22. «Սա Հրաչեայ կոչի վասն առաւել պայծառաստէս և բոցակնադոյն իմն լինելոյ»: «Թաքնված ստուգաբանություն» է:

(15) I, 20. «...Անուշաւանն Սօսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանաց ի սօսին Արամանեկայ որ յԱրմաւիր»:

Ստուգաբանությունը «երկդիմի» է, ըստ որում երկրորդ մասը («նուէր-ձօնեալ») արված է «թաքնված ստուգաբանություն» մեթոդով:

(16) II, 8. «Զրժեհայ Սլաբն... կարգէ (Վաղարշապ. - Գ.Ս.) սակաւ արամբք պահել զեւանն և որսալ գբօշան. որը անուանեցան Սլիւնիք»:

Սլաբ անվան ստուգաբանությունը, եթե միայն այն առկա է, Հեցած պիտի լինի «թաքնված ստուգաբանություն» մեթոդի բավական լայն ըմբռնման և կիրառման վրա:

Ստուգաբանությունների առաջին խմբի երրորդ ենթախմբին են պատկանում մի շարք ըստ իմաստի ստուգաբանվող տեղանուններ: Դրանք են.

17. Հարբ - «Հարբ» («Հայրեր»)

18. Գերեզմանք, Գերեզմանակք - «ուր... անկաւ Բել»

19. Յրօնք - «բաժանումն»

20. Բագարան - «բազին»

21. Բագնաց աւան, Բագաւան - «բազին»

22. Երուանդավան - «վանեաց գերուանդ»

23. Որթք - «որթ» (կողով)

24. Ծննդոց - որսի կենդանիների «ազգ», «բազմություն»

25. Աշտիշատ - «յաշտից տեղիք»

(17) I, 10. Հայկն «անուանէ զանուն լիւնադաշտին Հարբ, այս ինքն թէ Հարբ են ասալէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. Հայկը «կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարբ, յանուն Հարցն» (էջ 48) և «Արամեանկը բնակեցաւ անդէն յառաջնումն գաւառին, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝ Հարբ» (էջ 50):

(18) I, 11. «Իսկ զբլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բել՝ անուանաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակք»:

Սա ևս «թաքնված ստուգաբանություն» օրինակ է. «գերեզման» բառը փոխարինված է «բլուրն, ուր անկաւ Բել» մոտավոր Համարժեքով: Աչքի է ընկնում նաև այն Հանդամանքը, որ խորենացին Հին «Գերեզմանք» անվան կողքին բերում է նաև իր ժամանակի «Գերեզմանակք» անվանումը:

(19) I, 6. Սեմը «զանուն տեղոյն ուր բնակեցաւ՝ կոչէ Յրօնս զի անդ

զառեջինն սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ի նմանէ»: «Թաքնված ստուգաբանութեան» տիպական օրինակ է, որում «բաժանվելը» ծառայեցված է որպէս «ցրվելու» համարժեք:

(20-21) II, 40. «Բազարան, այս ինքն թէ ի նմա զբազնաց յօրինեալ է զկազմութիւն»: Նշենք, որ «բազինը» պահանջում էր ավելի շուտ «Բազնարան» ձևը: Այս ստուգաբանութեան ունի, մի քանի ուրիշներն նման, իր «եղվորդակը» ի դեմս (21)-ի, որի կապակցութեամբ խորհնացին գրում է (II, 66). «...վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբորն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի ի Բազնացն առանի, որ ի Բազրեանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին չինեալ», և մեկ ուրիշ տեղ (II, 77). «...զհուրն որմզդական որ ի վերայ բազնին, որ ի Բազաւան»:

(22) II, 46. Արտաշեսը անվանում է «զտեղի ճակատան» Երուսաղեմը, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայնմ տեղով վանեցաւ զԵրուսաղէ»: Հետեւելով ժողովրդական ստուգաբանութեան իր մեթոդին, խորհնացին այստեղ «-վան» մասնիկը բխեցնում է «վանել» բայից: Իրականում, սակայն, գործ ունենք կամ իսկապէս «վան» բառի հետ, որը կտար տեղանվանը «Երվանդի օթեան» իմաստը (հմտ. Մահապիվան), կամ էլ «աւան» բառի հետ (հմտ. Արշակաւան, Վաղարշաւան և բազմաթիւ այլ): Վերջին դեպքում պիտի ենթադրենք խորհնացու կատարած ուղղագրական միջամտութիւն, որով նա Երուսաղեմը վերածել է Երուսաղեմի՝ իր ստուգաբանութեան իրականացնելու նպատակով: Նրա ստուգաբանութեանների շարքում, կարծես, հանդիպում ենք մեկ այլ նմանօրինակ դեպքի՝ (82), որտեղ առկա է «Մարաց մարգ»-ը թերևս «Մարանց մարգի» փոխարեն: Թվում է թե Երուսաղեմը տեղանունը իրականում պիտի վար լրացնելու խորհնացու մոտ ներկայացված Երուսաղեմի և Երուսաղեմի կերտ «-շատ»-ով և «-կերտ»-ով վերջավորվող տեղանունների զույգը մի երրորդ անդամով՝ «-աւան» վերջավորութեան պարունակող տեղանվամբ:

(23) III, 27. Արշակաւանի ավերման ժամանակ հայոց նախարարներն առանձնացրել էին ծծկեր տղաներին՝ գերեզմանները նպատակով: «Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, Հրամայեաց իրել որթովք ի գոմ մի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեաց. որք յետոյ աւանացեալ անուանեցան Որթք այնորիկ աղազաւ»:

(24) II, 41. Երվանդ թագավորը «անկէ և մայրի մեծ... արգելլով ի ներքս այծեմունս երազունս, և զեղանց և զեղջիրուաց ազգ, և ցիւս և վարազս, որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն... Եւ անուանէ զանտառն՝ Մննդոց»:

Իմ կարծիքով այստեղ ևս առկա է «թաքնված ստուգաբանութեան», «լայնացրած» կիրառման (տե՛ս Սլաք (16) տարբերակ, որում ստուգաբանող տարրն է Աստվածայնչի «Գիրք ծննդոցը»: խորհնացուն կարող էր հնարան ծառայել այս անտառում Նոյի տապանի նման այլևայլ կենդանիների ժողովումը:

(25) II, 12. «...Իսկ զՀերակլեայն առնապատկերն... զՎահագն իւրեանց (Վահագնիները. - Գ.Ս.) վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղի յԱշտիշատ...», այնուհետև՝ II, 14. «Բայց Ափրոդիտեայ զգասակերն, իբրև Հերակլեայ տարփառերի, առ նորին պատկերին Հերակլեայ Հրամայեաց (Տիգրան Միջինը. - Գ.Ս.) կանգնել յաշտից տեղին...»:

Խորհնացին անմիջականորեն չի նշում Աշտիշատ-«յաշտից տեղին» («զո-հարերութեանների տեղեր») ստուգաբանական փաստը, բայց այն միանգամայն

ակնհերե է:

Ստուգաբանութեանները երկրորդ, առավել բազմապատկերում միավորվում են այնպիսի սոցիալականներ, անձնանուններ և տեղանուններ, որոնք ստուգաբանված են ըստ նրանց մեջ իսկապէս պարունակվող կամ նրանց վերագրված անձնանունների:

Այստեղ ևս ունենք երեք ենթախումբ, որոնցից առաջինը դարձյալ կազմում են նախարարական սոցիալականների ստուգաբանութեանները: Դրանք են.

26. Կաղմեան - Կաղմոս

27. Խոռխոռունի - Խոռ

28. Մանաւազեան - Մանաւազ

29. Բզնունի - Բազ

30. Սիսական (ազգ) - Սիսակ

31. Բազրատունի - Բազարատ

32. Առաւեհեան - Առաւան

33. Սկիւնի - Սլաք

34. Մանդակունի - Միանդակ

35. Աբեղեան - Աբել

36. Գաբեղեան - Գաբաղ

37. Վահունի - Վահագն

38. Վարաժնունի - Վարաժ / Վարժ

39. Տրունի - Տուր

40. Ռովսեան - Ռովի

41. Մամիկոնեան, Մամգոնեան - Մամգոն

42. Կամարական - Կամար

43. Զարեհաւանեան - Զարեհ

(26) Այս ստուգաբանական զույգը համատեղ չի հիշատակվում, այլ Կաղմեան նախարարական տունն առանձին (II,4,8) և նրա նախահայր Կաղմոսը՝ առանձին (I,10,11):

Հունական դիցաբանութեան մեջ Կաղմոսը Փյունիկիայի արքայազն է՝ Հունական Թեբե քաղաքի հիմնադիր և փյունիկյան այբուբենի հիմքի վրա Հունական այբուբենը ստեղծող: Խորհնացին պետք է որ տեղյակ լիներ նրա մասին: Մյուս կողմից «Կաղմոսի տունը»՝ նրա տիրույթը, համընկնում է ստուգաբանական աղբյուրների Կաղմոսի երկրի հետ ոչ միայն հնչման տեսակետից, այլև իր տեղագրութեամբ:

(27-29) I, 12. «Իսկ նորա (Արամայակի. - Գ.Ս.) թողեալ զերկուս յեղբարց իւրոց, զԽոռ և զՄանաւազ... ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւազայ զԲազ... Եւ ի սոցանէ ասեն լիւլ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և Բզնունեաց... Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ բազմաճայ... և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց»:

Խոռ անվան ծագումն, ըստ Աճառյանի, անհայտ է (ՀԱՔ, II, 528), Բազ անունը նա համեմատում է «բազէ» թուհնանվան հետ (ՀԱՔ I, 360): Այս երկու անունը հանդիպում են միայն Խորենացու մոտ՝ մեկական անգամ: «Մանաւազ» անունը իրականական ծագում ունի:

(30) I, 12. «Աստ բնակեալ Սիսակ... զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ

Միւնիք. այլ Պարսկէր յատակադրին ևս Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշապէս... գտեալ արս անուանին՝ տեաքս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսական ազգ: Սիսակ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱՔ, IV, 528), հանդիպում է Փարպեցու մոտ:

(31) II, 3. Վաղարշակը «նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հասուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամարասոյ Բագարատ. տալով նմա իշխանութիւն ազգու թագադիր լինել Արշակունեաց, և որ ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բագարատունի»:

Բագարատ անունը իրանական ծագում ունի:

(32) I, 31. «Եւ սորա (Վազագնի. - Գ.Ս.) են զարմը Վազունիք. Ի սորո կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւանեանք»:

Աճառյանը «Առաւան» անվան ծագումը համարում է անհայտ (ՀԱՔ, I, 205): Ըստ Զաւենկյանի՝ այն իրանական ծագում ունի²:

(33) II, 8. «...գրեմեայ Սլաքն... կարգէ (Վաղարշակը. - Գ.Ս.)... պահել զեանուն և որսալ զխօշն. որք անուանեցան Սիլունիք»:

Եվ այսպէս, Սիլունի ստեղծանունը ինքնացին ստուգաբանում է Սլաք (16) անձնանունով: Մյուս կողմից ինքնացին ունի «Սլուկ» (տարբերակ. Սլուկ), նախապէս ազգին Սիլունեաց» (II, 84), որը կարծես ավելի հարմար կլինէր տոհմանունը ստուգաբանելու համար: Ըստ Աճառյանի, այս անվան ծագումն անհայտ է, կա միայն ինքնացու մոտ (ՀԱՔ, IV, 537): Ա. Փերիխանյանի կարծիքով Սլուկը Սեւեկուն է (ΣΕΒΕΛΚΟΥ), որ անցել է Հայաստան արամեական SLWK-ի միջնորդութեամբ³: Չի բացառւում նաև, որ այն Սիլունի տոհմական ծնունդ է: Համեմատութեան համար նշենք «Գնունի Գնել» (2) և «Արեղեան-Արեղոյ» (35) ինքնացու մոտ չկայացած ստուգաբանութիւնները:

(34). Սիլունի-Սլաք ստուգաբանական գույզը բնութագրելով՝ ինքնացին ավելացնում է. «Այսպէս և ի նոյն իրս և զՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիք» (II, 8): Այստեղ պարզ է, թէ ինչ նկատի ունի ինքնացին ասելով՝ «Այսպէս և ի միւսնոյն իրս», և թէ արդոք նա չի՞ ըմբռնում «անդառնալի» (հաստատուն, անզիջող) որակումը Միանդակ անձնանունից, որի ծագումն Աճառյանն անհայտ է համարում (ՀԱՔ, III, 330), բայց որն իր կերտվածքով իրանական է թվում: Փաստորեն այս անունը միայն ինքնացին է հիշատակում, քանի որ Սամուկ Անեցու մոտ եղած հիշատակութիւնը սոսկ կրկնում է ինքնացուն:

(35-36) II, 7. Վաղարշակը կարգադրում է լինել «...զՄարաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և զԱբէլ սպասարար և գահարար. և չէնս պարգևէ նոցա, յորոց անուն կոչեն. սապէս և նախարարութիւնքն՝ Արեղեանք և Գարեղեանք»:

Ըստ Աճառյանի, Գարաղ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱՔ, I, 426): Անսովոր անուն է, կա նաև Փարպեցու մոտ, սեպուհ՝ Գարեղեան տոհմից:

Ինքնացու մոտ հայտնվում է և «Արեղոյ ոմն, նահապետ Արեղեանից տոհմին» (II, 60): Թերեւս այդ անունով մի անձնավորութեան ավելի կայսրաշահեր

վերադրել տոհմի նախահոր դիրքը, քան աստվածաշնչական Արեղ անունը կրող մեկին: Աճառյանը (ՀԱՔ, I, 16) համարում է այդ անունը «Արեղեան տոհմանունից սարքված» (հմտ. (2) Գնել և (33) Սլուկ):

(37) I, 31. «Այլ ասեն զսա (Վազագնի. - Գ.Ս.) և աստուածացիալ... Եւ սորա են զարմը Վազունիք», և ապա՝ II, 8. «Բայց յորդուցն Վազագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհնից պաշտամունս (Վաղարշակը. - Գ.Ս.)՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զբնութիւնն»:

Վազագնի անվան ծագումն մասին խոսելն ավելորդ համարելով, նշենք, որ այն այստեղ ստուգաբանող տարր հանդես գալով, որպէս աստուծոյ կամ աստվածացիայի անուն, իր հետ բերում է տոհմին քրմութեան պաշտոնը, իսկ այս էլ, իր հերթին, ծնում պատմութեան մի քանի համապատասխան զրկագներ, որոնց կանոնադրանքը ստորև:

Նշելի է նաև, որ տոհմանունը Եղիշի և Փարպեցու մոտ, ի տարբերութեան Գահնամակի և ինքնացու «Վազունիք» է և ոչ Վազունի, իսկ Վազագնի մեհյանը Ագաթանգեղոսի մոտ կոչվում է «Վահգեմանեան» (տարբերակ. Վահգեման)։ Թերեւս, Գահնամակն է, որ հուշել է ինքնացուն իր հղացած ստուգաբանութեան համար ավելի հարմար ձև:

(38) II, 7. «Իսկ զԴատ... ի վերայ որսոց արքունականաց կարգէ (Վաղարշակը. - Գ.Ս.): Որոյ որդի եղեալ Վարժ (տարբերակ. Վարաժ)՝ յանուն նորա անուանի ազգն, բայց այս զկնի յաւուրս Արտաշիսի»: Առաջին գրքում I, 12. «առ Արտաշիսի թողամք Վաղարշակայ, ոմն Վարաժ (տարբերակ. Վարժ) անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարազուց, զպաճգութեամբ նետից կորովն, զսա ի վերայ որսոց արքանականաց կարգեալ... Եւ ի սմանէ ասեն լինել զտունն Վարաժունի»: Այնուհետև, կրկին երկրորդ գրքում II, 11. «Բայց (Արտաշեսը - Գ.Ս.) տալ զՏիգրան որդի իւր զպատանի Վարաժ անուն... քանզի էր պատանին նշառակ ի նետաճգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան... յանուն նորա կոչի զազգն Վարաժունի»:

Այս մեջբերումները, բացի ստուգաբանութեան երևույթից, կոչված են ցուցադրել Վարժ-Վարաժ տարբերակները, որոնք մտահոգիչ են: «Վարաժ» անուն, բացի ինքնացու դեպքից. հայտնի է, կա Վարազ, այդ թվում Պատմահոր մոտ (II, 64): Արդոք «Վարաժը» անանցված չէ՞ «վարազից»՝ արքունի որսապետի և «աջող յորս... վարազուց»-ի կերպարին անձը համարեցնելու համար: Բայց նույնը և «Վարժը», որը սերտորեն աղերսվում է «զպաճգութեամբ նետից կորովի», «նշառակ ի նետաճգութիւն կորովութեան» արտահայտութիւնների հետ: Երկու դեպքում էլ ունենք «խորենացիական» տարբերակ և «թաքնված ստուգաբանութիւն»։ Ուստի և դժվարանում եմ ընտրութիւն կատարել, թէ երկուսից ո՞րն է իսկապէս ծագային Պատմահորը՝ իր ստուգաբանութիւնն առաջարկելիս (կամ, գուցէ, ոչ մեկը):

(39): «Տուր» ստուգաբանող տարրի մասին՝ որպէս ստուգաբանողի, տե՛ս այդ անվան տակ (13):

(40) II, 64. Ղուկիանոս Կեսարը «Եւ զՌոփի զկոյս, զմերձաւոր իւր, նմա (Հայոց Տիգրան Վերջին արքային. - Գ.Ս.) կնութեան. զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և զլեալ ի նմանէ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ Ռոփեան»:

² Գ.Ք. Զ. և չ ու կ յ ա ն. Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» առաջին դրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981, էջ 61 (այսուհետև՝ Զհ. 81):

³ A. Perikhanian. Une inscription araméenne du roi Artases trouvée a Zanguezour (Siwnik) - Revue des études arméniennes, N.S., tome III, 1966, p.18, 22.

Աճառյանը Ռոմի անունը ծագած է Համարում լատիներեն Rufa - «շեկ» անունից (ՀԱՔ, IV, 334):

(41) II, 84. «Իսկ Մամզոն վաղվաղակի զգացուցան է թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, զրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի զոր խոստացան, և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամզոնեան»: Մյուս դեպքում խորհնացին այս տոհմը անվանում է «Մամիկոնեան», առանց նշելու, որ այս ձևը ծագում է «Մամզոնեան»-ից:

«Մամիկոնեան» տոհմական ստուգաբանությունն, այսպիսով, եռաստիճան է. «Մամիկոնեանը» ստուգաբանվում է «Մամզոնեանով», սա էլ՝ «Մամզոնով»: Անանունի տարբերակով այն ստուգաբանված է գուլգ՝ Մամիկ և Կոնակ անուններով: Մամիկ անունը, եթե հետևենք Մարքիարտին, հիշատակում է, դեռևս Տրդատ Մեծի կապակցությամբ, Ապպիանոսը (App., Mithr, 84, 86)՝ Μαρκάιος (Մանկայոս) ձևով (Մամիկ > Մամկայ՝ սեռ. հոլ., Մամկայոս > Մանկայոս)⁴:

Աճառյանը (ՀԱՔ, III, 184) Մամզոն անունը Համեմատում է չինական Man-gun «Հարավային արիական այլադրվների իշխան» կամ gun-Man՝ «իշխան մաների» անունների հետ:

(42) II, 90. «Բայց թագաւորին Տրդատայ միսիթարեալ զգլուխ որդւոցն Կոմսարայ զԱրշաւր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց»: Այնուհետև, Վրթանեսը «յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի Կոմսարականի» (III, 10) և այլն:

«Կոմսար» անվան ստուգաբանությունը տե՛ս (11):

(43) I, 31. «Զարեհ. ի սորա զարմից է որ Զարեհաւանիցն կարգւոն ազգք»: Այնուհետև, II, 8. «Սապէս և զԱռաւելնեանս և Զարեհաւանեանս գտեալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանուանս աւանս»:

Սույն աշխատության մեջ, ինչպես նշվել է սկզբում, մենք տեղանուններից ծագող տոհմանունները, օր. «Մոկացի», «Կորդուացի», «Ակէացի» և այլն, չենք մոցրել ստուգաբանությունների շարքը: Սակայն «Զարեհաւանեան» տոհմական պարագան այլ է: Հետաքրքրական է, որ խորհնացին առաջին Հաղորդման մեջ (և ընդհանրապես) առանձին չի հիշատակում տոհմական մեջ առկա «Զարեհաւան» քաղաքանունը, սակայն ծագեցնելով անմիջականորեն Զարեհից: Երկրորդ Հաղորդման մեջ նա միայն ակնարկում է նման մի «ալմանի» գոյությունը փաստը: Նույնը և «Առաւելնեանները» նկատմամբ, որոնց տոհմական հետ կապված որևէ տեղանուն մեզ, սակայն, հայտնի չէ:

Ստուգաբանությունների երկրորդ խմբի երկրորդ ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի անձնանուններ, որոնք ստուգաբանված են նույնպես անձնանուններով: Դրանք են.

44. Դոմեստ - Դոմեստանոս

45. Արգաւան - Արգամ

46. Բաղարատ - Բագադիա

47. Աշոտ - Ասուդ

48. Վարազ - Վազարիա

⁴ J. Marquart. *Eränšahr nach Geographie des Ps., Moses Xorenaci*. Berlin, 1901, S. 177.

49. Սմբատ - Շամբատ

50. Յապետովէ - Յաբեթ

51. Մերոզ/դ - Գոմեր

52. Սիրաթ - Թիրաս

53. Թակլադ - Թուրգոմ

54. Արջամ - Արջամ

(44). II, 54. «Զայս կամելով երգել յառասպելոն՝ Դոմեստ գոմն ստեն եկեալ, որ է ինքն կայսր Դոմեստիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրամանս նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն»:

Այստեղ Հատկապես հետաքրքրական է և այն Հանգամանքը, որ խորհնացին իր ստուգաբանական Համակարգը (աշխարհը) անմիջականորեն կապում է այլաբանական, այսինքն՝ առասպելական, Համակարգի (աշխարհի) հետ: Այս մասին մանրամասն կխոսվի ստորև:

(45) II, 51. «Այս Արգամ է, որ յառասպելին Արգաւանն անուանի»: Ասվածից Հատկորեն չի պարզվում ստուգաբանության ուղղությունը: Հետեւելով, սակայն, նախորդ օրինակի տրամաբանությանը, դերերը բաշխում ենք այսպես. «Արգաման»՝ ստուգաբանվող տարր, որպես առասպելով վկայված անուն, և «Արջամ»՝ ստուգաբանող, որպես խորհնացու կողմից ներգրավված տարր: Արգամ անունը հիշատակում է միայն խորհնացին (նրան հետեւելով՝ Ուխտանեսը)՝ Աճ., ՀԱՔ, 271:

(46-49) II, 63. «Բայց զիտես, զի ի թողուլ ազգին Բագարատունաց զօրէնս Հարցն՝ նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն - Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանայն - Բագադիա, Տուրիա, Սննեքիա, Ասուդ, Սախատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմիւ կոչին Բագարատունիք Բաղարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. զայնպէս և Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ»:

Այստեղ ստուգաբանություն ուղղությունը պարզ է, խորհնացին ստուգաբանում-պարզաբանում է իրեն ժամանակակից անվանաձևերը դրանց նախնական տեսքերով: Հատուկ ուշադրություն է արժանի «Եւ ինձ թուի...» արտահայտությունը, որով Պատմահայրը, ի տարբերություն ստուգաբանությունների պահին իրեն ընդհանրապես հատուկ կտրուկ պնդումների, սովյալ շարի նկատմամբ չի թաքցնում իր սուբյեկտիվ մոտեցումը: Այսպիսի ուրիշ դեպքեր էլ կան, և մենք ստորև կանդրադառնանք այդ երևույթին:

Գալով թվարկված նախնական անվանաձևերի՝ Մովսես Խորենացու տեսադաշտում Հայտնվելու խնդրին, կարող ենք վերայակոչել միայն Աճառյանի մի երկու դիտողություն, թողնելով եզրակացություններն ընթերցողին: «Իբրոք որ Բագարատ անվան պրո. ձևն է Bagadata» (ՀԱՔ, I, 354): Մյուսը՝ Շամբատի վերաբերյալ՝ «Իբրեւ հրեական անուն գիտէ նաև Միլո. Ասորին» (ՀԱՔ, IV, 137): Մյուս դիտողությունները կրկնում են խորհնացուն:

(50-53) I, 9. «Արդ ի նոյն մասենէ (Մար Աբաս Կոտինայի - Գ.Ս.) սկսեալ ասացից. Յապետովէ, Մերոզ (տարբնթեց՝. Մերոզ), Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ»:

Ստուգաբանություն ուղղությունն այստեղ ակնհայտ չէ: Խորհնացին ներկայացնում է այդ երկու քաղաքը որպես զուգահեռ անվանաձևեր, մեկը՝

աստվածաշնչական, մյուսը՝ Մար Աբասի մատյանից: Սակայն «Յապետոսթէ» անունը, ըստ Խորենացու, կա նաև Բերդյան Սիբիլայի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ձայնի ազգի մարդկան... Զբուրանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինելն իշխանք երկրի»: Խորենացին անմիջապես ավելացնում է՝ «Որ ինձ թուին Սեմ, Բամ և Յաբեթ» (I, 6):

Այդ «ինձ թուի»-ն թերևս հուշում է, որ ստուգաբանվող տարրն այստեղ «Յապետոսթէն» է, իսկ ստուգաբանող-բացատրողը՝ Յաբեթը, և այդ մոտեցումը կարելի է մակարերել նաև վերը թվարկված քառյակի մյուս երեք անդամների վրա, ինչպես և մենք արել ենք ցուցակում:

«Յապետոսթէ» ձևը, սկսած Գուտշմիդից, համարվել է թյուրիմացական, ինչպիսին և, հավանաբար, է: (Հունարենն Ἰαπετοστέ-ից, որտեղ -τέ մասնիկը կցական շաղկապ է ներկայացնում): Մյուս անուններից «Մեթոզը» Գուտշմիդը, իսկ «Սիրաթը» թիրախի գրաչընթյուններն են (анаграмма): «Թակկադի» ծագումը դժվար է բացատրել:

(54) II, 24. «Արջամ, որ է Արշամ»: Նախորդի պես այստեղ ստուգաբանություն ուղղություն ակնհայտ է: Հայտնի է, որ ավյալ համատեքստում «Արշամի» ի հայտ գալը արհեստական բնույթ է կրում: Այն ծագում է ասորի վարքագիր Լաբուրնայի հիշատակած (Խորենացու մոտ՝ Դեբուրնայ) ասորական «Աբգար Ուկկամա (Ուկխամա)» անվանումից, որը նշանակում է «Սև Աբգար», որը նրա շարադրած վարքի հայերեն թարգմանություն մեզ հասած տեքստում դարձել է «Աբգար Արշամայ»⁵, ծնունդ տալով Արշամ անունով թագավորի: Այստեղ կարելի է ենթադրություն անել թյուրիմացության ծագման վերաբերյալ: «Արջամ» անվան մեջ կարելի է տեսնել «արջ» մասնիկը, որ նշանակում է «մութ սև», «թանձր սև» ըստ Սու. Մալխասյանի (ՀԲԲ, I, 280), և «սև» ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 335): Բարդ բառերում այն սովորաբար ներկայանում է լրիվ կազմով (արջնադույն, արջնադուռ և այլն), բայց Աճառյանը տեսնում է այն նաև «արջնապ» բառի մեջ (նույն տեղում), այսինքն, սուսանց «ն» վերջավորության, ինչը կարելի է ենթադրել նաև «Արջամ(յ)» մականվան մեջ, որը վերածվել է հայրանվան: Խորենացին, թերևս, ունեցել է երկու տարբերակ և ընտրել է Արշամ անունը որպես սովորական, մասնավորապես որ կա Հայոց այդպիսի արքայանուն (Արշամ Ծովբեր թագավոր՝ մ.թ.ա. II դարի կեսերին):

Անդրադառնալով այժմ երկրորդ խմբի երրորդ ենթախմբին, որը ամենաընդարձակն է: Այստեղ հայաբնիկ են անձնանուններով ստուգաբանված տեղանունները: Դրանք նպատակահարմար է բաժանել չորս մասի՝ աշխարհագրական բաշխումը ցուցադրելու նպատակով: Առաջին մասը բաղկացած է երկու միավորից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է ողջ Հայաստանը:

55. Հայք (որպես երկրանուն) - Հայկ

56. Արմէն/ Արմէնիք (երկրանուն) - Արամ

(55) I, 11. «Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնայն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

Այս ստուգաբանությունը առկա է Անանունի մոտ՝ «Իսկ երկիրն ըստ նմին

(Հայկի. - Գ.Ս.) պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են Հայադամբը Հանդերձ» (էջ 49): Այս ձևակերպումը նույնիսկ ավելի հարուստ է, քանի որ երկրանուն հետ մեկտեղ ընդգրկում է և «Հայ» ցեղանունը:

Որքան մեզ հայտնի է, «Հայ» ցեղանվան և «Հայկ» անձնանվան կապը բարդի կողմից ընդունված լինելով հանդերձ, նրանց լեզվաբանական փոխանցությունը դեռևս դիտակալորեն համոզիչ կերպով բացատրված է:

(56) I, 12. «Արամայ բազում դործք քաջութեան պատմին... և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. որոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպես Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիք և Ասորիք՝ Արմէնիք»:

«Արամ» անձնանվանի Խորենացու Պատմության մեջ ներկայանալու հանդամանքները դեռևս բացատրված չեն: Երեք հնարավոր տարբերակներից՝ ա) ծագում է Աստվածաշնչի Արամ՝ «արամեացիներ» անձնավորված ցեղանունից, բ) Ուրարտուի թագավոր Արամից և գ) հնագույն Հայկական առասպելից, ինձ առավել հավանական է թվում վերջինը:

Գ. Զահեկյանի կարծիքով «Սեբեոսը (Անանունը. - Գ.Ս.), ի տարբերություն Խորենացու, «արմեն» անվանումը կապում է ոչ թե «Արամ», այլ «Ար(ա)մանեակ» (Արմենեակ, Արմենակ) անվան հետ»⁷: Թեև Անանունի մոտ նման ստուգաբանություն չկա, բայց այդպես մտածելու հիմք են տալիս նրա հետևյալ արտահայտությունները. «ազգ Արամենակայ», «որդիք ազգածնին Արամենակայ» և այլն, ի տարբերություն Խորենացու «Արամազնիք», «արք Արամեանք», «Արամեան ազն» արտահայտությունների:

Ենթախմբի երկրորդ մասն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանի տեղանունները: Դրանք են.

57. Միմ (լեռ) - Սեմ

58. Տարան (Տարոն) - Տարբան

Մեր հետազոտության շահագրգռություններից ինչպես նախատեսված արժան է այստեղ զետեղել նույն տարածքին, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանին վերաբերող վերը և ստորև հիշատակվող նաև մյուս տեղանունները՝ իրենց հերթական համարներով: Դրանք են. Հարբ-Հարբ (Հայրեր) (17), Հայք (դաստակերտ) - Հայք (Հայեր) (83), Հայոց ձոր-Հայք (Հայեր) (84), Գերեզմանք (Գերեզմանակք)-Բիլի նետահարման վայրը (18), Տրոնք - Սեմի՝ իր որդիների հետ բաժանվելու վայրը (19): Այսպիսով, սույն տարածքի համար կա ընդամենը յոթ ստուգաբանված տեղանուն:

(57) I, 6. Սեմը, «ղիպեալ դաշտի միում փոքու առ երկայնանստիւ միով լեռամբ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով... անուանէ յանուն իւր զՍեման Միմ»: Աստվածաշնչական Սեմ անունը որեւէ մեկնաբանություն չի պահանջում:

(58) I, 6. «Իսկ ի կրոսերապունից որդուցն նորա (Սեմի. - Գ.Ս.) Տարբան անուն... բնակէ անդէն ի նոյն դետեղեր, յորոյ անուն և զգաւառն անուանէ Տարբան (Տարոն)»:

«Տարբան» անունը Աստվածաշնչում չկա, այն հայտնվում է միայն Խորենացու մոտ:

Երրորդ մասում ընդգրկված են Արարատյան դաշտի և նրա շրջակա երկ-

⁵ Լաբուրնայ դեբանագիր դարձի եղեսկոյ Թուղթ Աբգարու. Վենետիկ, 1868, էջ 4:

⁶ Տե՛ս Գ.Խ. Ս ա Ր Գ Յ ա ն. Հիլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 124 և հտ.:

⁷ Գ. Զ ա հ ե ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, նախադրային ժամանակաշրջան. Երևան, 1987, էջ 286:

րամասերի (Հյուսիսարևելյան Հայաստան) տարածքի տեղանունների ստուգաբանությունները: Դրանք են.

59. Արտգած - Արամանհակ
60. Արմալիր - Արամայիս
61. Երասխ - Երասա
62. Շիրակ - Շարայ
63. Մասիս - Ամասիա
64. Փառսխոտ - Փառոխ
65. Յուրակերտ - Յուրակ
66. Գեղ (լեռ) - Գեղամ
67. Գեղարքունի (գաւառ) - Գեղամ
68. Գեղարքունի/ Գեղամայ ծով - Գեղամ
69. Գեղամի (դաստակերտ) - Գեղամ
70. Գառնի - Գառնիկ
71. Սիւնիք/ Սիսական - Սիսակ
72. Այրարատ/ Արայի դաշտ - Արայ
73. Աղուանք - «Աղու» (մականուն)
74. Վալիկունիք - Վալիուն
75. Վանանդ - Վուճղ կամ Վինդ
76. Արշարունիք - Արշալիր

Նույն կարգով, ինչ որ նախորդ մասի կապակցությամբ, ավելացնենք այստեղ նաև սույն տարածքի՝ ինքնուրույն ըստ իմաստի կամ ցեղանվան ստուգաբանված մյուս տեղանունները՝ իրենց ցուցակային համարներով: Դրանք են. Բաղարանբազին (20), Մարմետ-«մար տմատ» (81), Մարաց մարգ-մարեր (82), Երուսուրական-վանել (22), Ծննդոց-կենդանիների բազմություն (24): Բերված ցուցակի հետ միասին ստացվում է 23 տեղանուն:

Այս ցուցակում ներկայացված անուններից առաջին 15-ը (59-73) ինքնուրույն ծագեցնում է Արամայիսի և նրա սերունդների հետ կապված առասպելավանդությունից: (Այստեղ չենք խորանում մարաբասյան պրոբլեմի մեջ): Մենք հակված չենք վիճարկելու, ինչպես որ բազմաթիվ անգամ արված է առկա դրականություն մեջ, Պատմահոր այս պնդումը, համաձայնվելով Գ. Զառուկյանի այն տեսակետին, որ «Խորենացին այս անունները ոչ թե հորինել է, ինչպես կարծում են որոշ քննադատներ, այլ վերցրել գերագնացապես ժողովրդական ավանդություններից և օտար աղբյուրներից» (Զահ. 81, էջ 51): Սա ընդհանուր ծանոթադրություն է հաջորդ շարադրանքի համապատասխան մասի համար, որին տեղեկում կալիլացիները անհրաժեշտ մանրամասներ: Կարևորագույնները դրանցից վերաբերում են Անանունի (Սեբեոսի) մոտ նույն այդ անունների կապակցությամբ առաջարկված ստուգաբանություններին, անկախ այն բանից, թե դրանք համընկնում են ինքնուրույն առաջարկներին, թե՞ տարբերվում են նրանցից: Նշենք, որ վերը «Հայք»-Հայկ և «Արմեն/ Արմենիկ»-Արամ զույգերի կապակցությամբ Անանունի տվյալներն արդեն բերվել են:

(59) 1, 12. «Յայտ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէ զմասն ինչ ի Հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէ, և գլեւունն անուանէ յանկաղոյն յիւր անուն» Արագած և գլխաւածան՝ ոտն Արաքսոյ»:

Նշելի է ինքնուրույն հատուկ անդրադարձումն իր առաջարկած ստուգաբանության հնչյունային որակին («յանկաղոյն», այն դեպքում, երբ նմանությունը իրականում չնչին է:)

Անանունը ևս նշում է, որ «Արամենակ բնակէ անդ, և շինէ գերկիրն կարում ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեւնակողմն և առապար» (էջ 50), սակայն այստեղ չի հիշատակում Արագած լեռը, այլ միայն հետագայում (էջ 52) և այլ կապակցությամբ: Անանունի մոտ Արամենակի հիշատակումների կապակցությամբ տե՛ս վերը (56):

(60-62) 1, 12. «Իսկ որդի նորա (Արամայիսի. - Գ.Ս.) Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոսոյ միոյ առ եզեր գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմալիր. և զանուն գետոյն յանուն թոռնի իւրոյ Երաստայ (տարընթիւրց.՝ Արաստայ)՝ Երասխ: Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյորդովածին և զչատուիր, առաքէ ամենայն աղիսիւ իւրով ի դաշտ մի մոտաւոր, արգաւանդ և բերրի... յորոյ անուն և զգաւաւն ասեն անուանեալ Շիրակ: Վասն որոյ թուի արգարանալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասեն, մեր Շիրակայ ամբարբն չեն»:

«Արմալիր»-Արամայիս ստուգաբանությունը «Արմալիր» տեղանվան որոշ փոփոխությամբ առկա է և Անանունի մոտ, այն է՝ Արամայիր-Արամայիս. «Արամայիս շինէ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէ զանուն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիր» (էջ 50):

«Շարայ» անունը Աճառյանը (ՀԱՐ, IV, 150) հարցականով համեմատում է պարսկերեն šāra «չատակեր» բառի հետ:

Եզակի դեպք է, երբ ինքնուրույն հիմնավորում է իր առաջարկած ստուգաբանությունը գեղջուկներից լսած «առասպելով» (առածով):

(63-65) II, 12. «Ամասիա (Արամայիսի որդին. - Գ.Ս.) բնակեալ Արմալիր՝ լիտ ամաց ծնանի զԳեղամ և յիտ Գեղամայ՝ զՓառոխ արի և զՅոյակ... և շինէ ...երկուս տուն... Եւ իտ զնոսա ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց... յորս բնակեալ՝ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոխայ՝ Փառախոտ, և ի Յոյակայ՝ Յոյակերտ: Բայց զլեւանն՝ Ամասիա անուանէ իւրով անուամբ Մասիս»:

Ամասիա անունը առավածաչնչական է: Գալով Մասիս անվան ստուգաբանությունը, ապա Անանունը միանգամայն այլ, Ամասիայի հետ կապ չունեցող, տարբերակ է առաջարկում, թեև նրա անունը այլ կապակցությամբ հիշատակվում է: Ըստ Անանունի, Արա-համի ընդոծին Մարսեակը, փախչելով Իսահակից, «եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լեռանցն որ Հայկն հանդեպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրագած կառարն և ի Գեղ լեւան: Եւ անուանէ զլերինս յանուն իւր, որում Ագասն կոչեն լեւան» (էջ 52): «Ագասն», ինչպես հայտնի է, Մասիսի սովորական ածականն է:

Անանունը ստուգաբանում է նաև Փառոխ և Փառական տեղանունները՝ Փառոխ անձնանվամբ. «Փառոխ, նա է Եղիազար, և Փառոխս կոչեն զտեղի բնակութեանն, և Փառականն՝ դաշտ որոց և արշաւանաց նոցին» (էջ 52):

Աճառյանը Փառոխ անվանը վերագրում է իրանական ծագում՝ fardux-«երջանիկ» բառից:

⁸ Փառականի մասին տե՛ս Պատմութիւն Սեբեոսի, ծան. 39:

(66-68) 1, 12. «Իսկ Գեղամ... զնաց զմիւս լերամբն արեւելեան Հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Երեւել զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զեղանն անուանէ Գեղ, և զէնան՝ Գեղարբունի, որով կոչի և ծովն»:

Անանունը նույնպէս հիշատակում է Գեղամին (էջ 50) և Գեղ լեռը (էջ 52), բայց ստուգաբանական կապակցութեան մեջ չի դնում:

Խորենացու տեղատեղիք երևում է, որ ծովը (խոսքը Սևանա լճի մասին է) նույնպէս անվանվել է Գեղարբունի: Այլ տեղերում երկիցս (II, 46 և III, 46) Խորենացին անվանում է այն «Գեղամայ ծով»:

Աճառյանը Գեղամ անվան մասին գրում է (ՀԱՐ, I, 452). «Հնից Հայտնի է միայն մեկ անգամ, ծագումը՝ կամ խալդայան (ուրարտական, այդպիսի է հակված մտածելու նաև Զահուկյանը, Զահ., 81, էջ 54) կամ Գեղամա (ծով, լեռ) տեղանունից»:

(69-70) 1, 12. «Բայց ինքն Գեղամ... ի ձորակի միում ամբողջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թողանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»: Աճառյանը (ՀԱՐ, I, 446) և Զահուկյանը (Զահ., 81, էջ 55) Գառնիի անունը համարում են «գառն» բառի փաղաքական ձևը: Հմմտ. «գառնուկ»: Գառնին, ըստ Ն. Հարությունյանի, ծագում է ուրարտական Գիառ-նիանի տեղանունից, որ միանգամայն հավանական է⁹:

(71) II, 12. Գեղամի որդի Սիսակը «ընու շինութեամբ զսահման բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք, այլ Պարսք յստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն»:

Սիսակ անվան ծագումը Աճառյանը (ՀԱՐ, IV, 525) համարում է անհայտ: Ուշադրության արժանի է Խորենացու դիտողությունը («յրաստակագոյնս») «Սիսական» ձևի կապակցութեամբ (տե՛ս նաև 59):

(72) I, 15. Շամիրամը «Գայ Հասանէ տաղնապաւ ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. «Արայն Գեղեցիկ, որով անուն իսկ դաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարատ» (էջ 50): Հիշատակում է նաև «դաշտն Արայի» (էջ 51):

«Արայ» անունն, անշուշտ, ծագում է առասպելից:

(73) II, 8. Սիսակի մասին. «և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Ալուանք. զի աղու ձայնէին զնա»: Մականվան հետ կապված ստուգաբանություն տե՛ս նաև (15)՝ «Սոսանուեր»:

Սրանով ախարտվում է Արամայակի և նրա սերունդների դեպի Հյուսիս-արևելք տարածվելու մասին առասպել-ավանդության հետ կապված տեղանունների ստուգաբանության շարքը:

(74) II, 14. Տիգրան թագավորի մասին. «Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ Պողոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ զշիտոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... ինչս բարեւում տալով՝ դարձոյց զնա անախ: Քանզի էր լուեալ համբաւ, թէ Վայկուն ուն անուն յեղուգակ խոսով զերկիրն Հայոց, զհառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուգակին կոչին Վայկունիք»:

Այս պատմությունը Խորենացին առել է Հովսեփոս Փրավիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գործից, որտեղ կարդում ենք (1,115,116). «Իսկ Աղեքսանդրան... Հայոց թագավոր Տիգրանին, որը բանակել էր Պողոմայիս քաղաքի առջև և պաշարել այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային, դաշինքով ու նախնիքով հեռացրեց: Իսկ Տիգրանը Լուկուլլոսի արշավանքների հետևանքով տանն սկսված անկարգությունների պատճառով, վերացնում է պաշարումը և հասնում Հայաստան»¹⁰:

(75) II, 6. Անիայտ և Վերին Բասենը «յետոյ վասն հատուածին Վղիղուր Բուղարայ Վնդայ, բնակելոյ ի տեղին՝ յանուն նորա անուանեցաւ Վանանդ»:

Սա այդ անձի միակ հիշատակությունն է, և ուղիղ Հորովով նրա ներկայացման բացակայությունը թույլ չի տալիս դատել սղված ձայնավորի մասին՝ ու կամ ի (Վունդ, Վինդ):

(76) II, 90. «Իսկ Արշաւիր (Կամսարականը. - Գ.Ս.) առաւել սիրեալ զգաւանն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս»:

Ստուգաբանությունը կամ տոհմական է, կամ պատկանում է Խորենացուն¹¹:

Տեղանունների՝ անձնանուններով ստուգաբանման չորրորդ մասը կազմում են այնպիսիները, որոնք ցրված են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրերում և նույնիսկ մեկը՝ նրա սահմաններից դուրս:

77. Զարուանդ - Զրուան

78. Մաժաք - Մշակ

79. Մանհայ այր - Մանի

Ըստ նախորդ օրինակների, այստեղ ևս ավելացնում ենք նույն կարգի, այսինքն՝ ցրված, սակայն ըստ իմաստի ստուգաբանված տեղանունները, որոնք են՝ Բաղաւան / Բազնաց «աւան-բազին» (21) և Որթք - «որթ» (կողով) (23): Ընդամենը Հինդ տեղանուն:

(77) I, 6. «Բանդի կողմանք արեւելից Զրուան զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւանուն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ»:

Զրվանը, որ իրանական դիցաբանության մեջ ժամանակի և ճակատագրի աստվածն է, որը ծնել է թե՛ Ահուրամազդային՝ բարու, թե՛ Ահրիմանին՝ չարի մարմնացումը, այստեղ նույնացված է աստվածաշնչական Նոյի որդիներից Սեմի հետ:

(78) I, 14. «Եվ զգաւանակերան, զոր յանուն իւր շինեաց Մշակ կողմնապետն Արամայ... անուանէին Հինքն աշխարհին Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախոսել»:

Բավական հետաքրքրական է, որ Կոստանդին Միրանաձինը պահպանել է նմանօրինակ մի տեղեկություն, այն է՝ «Կեսարիա մայրաքաղաքը, որն իր անունը պարտական է մեծ Հուլիոս Կեսարին, նախապես կոչվում էր Մազակա, կապագովկիացիների նախահայր Մոսոխի անունից»¹²: Նշենք «ոչ կարելով, ուղղա»

¹⁰ Ն ո վ ո ս ե պ ո ս Փ լ ա վ ի ո ս. Թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 35:

¹¹ «Արշաւիր» անվան մասին տե՛ս Գ. Ս ա ղ ա յ ա ն. Ներկայիս Կոստանդինոպոլիսի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 125 և այլ:

¹² Կոստանդին Միրանաձին, Թարգմանությունը Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 168 և ծան. 36:

⁹ Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с.62

խոսել»՝ արտահայտությունը՝ որպես խորհնացու՝ իր ստուգաբանություններին տված հասկացում ծանոթություններից մեկը: Տե՛ս և (59, և 71):

(79) 11, 91. «Բանդի էր կին ուն անուն Մանի, լընկերաց սրբոց Հոփի-սիմանաց որ... բնակեցաւ ի լերինս յաստիկ... վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այլք»:

«Մանի» որպես իգական անձնանուն կիրառված է միայն Մովսես Խորենացու մոտ:

Վերջին, երրորդ խումբը ամենափոքրն է, այն ընդգրկում է ստուգաբանության ընդամենը 5 օրինակ և պարունակում է ըստ ցեղանունների ստուգաբանված հատուկ անուններ: Այս խումբը բաժանվում է երկու ենթախմբի (բացակայում են անձնանունների ստուգաբանությունները): Դրանցից առաջինը նախարարական ընդամենը մեկ սոհմանուն է պարունակում:

80. Մուրացեան - մար (մարացուց տէր)

(80) 11, 8. «Բանդի ոչ ասն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարցուցն տէր»:

Նշելի է, որ Գահնամակի մեղ հասած տեքստում Մուրացեան տոհմանունը ներկայանում է «Մարացեան» տեսքով: Հավանաբար խորհնացին աչքի առաջ է ունեցել նման մի տարբերակ ևս և կատարել իր ընտրությունը հօգուտ «Մարացեանի», քանի որ այդպիսի ընթերցումը ճոխ պատմաառասպելական մեկնաբանության հնարավորություն է տալիս, որին մասամբ կծանոթանանք ստորև:

Երկրորդ ենթախումբը պարունակում է չորս տեղանվան ստուգաբանություն: Դրանք են՝

81. Մարմէս - «մար ամատ» (պարսկերեն՝ «մարը եկավ»)

82. Մարաց մարգ - «մարերի մարգ»

83. Հայք (դատակերտ) - «Հայք» («Հայեր»)

84. Հայոց ձոր - «Հայք» («Հայեր»)

(81) 11, 46. Արտաշեսը, «հասնալ ի դաստակերտն Երուանդայ (Երվանդակերտ, - Գ.Ս.) և միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «մար ամատ», որ թարգմանի Մարս եկն... Յայս ի սոյն ծայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէս»: Մենք արդեն ծանոթ ենք խորհնացու ստուգաբանական «թարգմանական» մեթոդին Ամատունի տոհմանվան (7) և Կամսար անձնանվան (11) ստուգաբանություններից: Այս դեպքը միաժամանակ դրսևորում է իր հիմքում ընկած նաև «կրկնակի ստուգաբանություն» մեթոդը:

(82) 11, 46. Արտաշեսը «անուանեաց զՀովիտն, ուր ի վերայ դիակացն բանակեցաւ՝ Մարաց մարգ»:

«Մարաց մարգը» խորհնացին ստուգաբանում է «մար» ցեղանվան միջոցով, առանց, սակայն, այն առանձին հիշատակելու, որը և ավելորդ կլինի առկա համատեքստում, ուր խոսվում է նաև «Մարմետի» մասին: Խնդիրն այստեղ այլ է: XIII դարի երեք արձանագրություններում այդ տեղանունը մի դեպքում հիշատակված է խորհնացու ավանդած ձևով, մյուս երկուսում, սակայն, «Մարանց (այսինքն՝ մայրերի) մարգ»¹³, որ ավելի իրատեսական է թվում: Զի բացառվում, որ

խորհնացին, ունենալով երկու տարբերակ, ընտրել է իր պատմությունը կերտելու համար հարմարագույնը: (Հմտտ. Երուանդական (22):

(83-84), 12. «Բայց գտեղի ճակատում չինէ դատակերտ և անուն կոչէ Հայք վասն յաղթութեան պատերազմին: Այնորիկ աղաղաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր»:

Ի տարբերություն «Հայք» երկրանվան (59), որն ըստ խորհնացու գալիս է «Հայկից», «Հայք» դատակերտը, ըստ համատեքստի, իր անվանումը ստացել է «Հայք» («Հայեր») ցեղանունից, ինչպես և «Հայոց ձորը»:

Դիտարկված 84 ստուգաբանական միավորները պատկանում են, ինչպես ասվեց սկզբում, այսպես կոչված «ժողովրդական» ստուգաբանության տեսակին, որը բնութագրվում է նրան մասնակից անունների կամ բառերի արտադրին, զուտ հնչյունական նմանության պարագայով զուգադրմամբ և այդ հիմքի վրա նրանց կապի՝ մեկը մյուսից ծագելու հանգամանքի բացահայտմամբ:

Հայնորեն չարաչափելով մեր օրերի գիտականաշուքը սիրողների կողմից, այն միանգամայն բնական է խորհնացու և նրա ժամանակի գիտության համար և այդ իմաստով պետք է գիտահետազոտական մեթոդ համարվի:

Խորհնացու մոտ հանդես եկող ստուգաբանությունների մեջ անշուշտ կան և՛ իր սեփական առաջնությունները, և՛ նրա որդեգրած միավորները: Զանգվածաբար դատել դրանք մեկը մյուսից, հատկորեն առանձնացնել «դրսից» նրա առած օրինակները ղժվարին, իսկ ավելի ճիշտ՝ անհնարին գործ է: Նկատի ունենալով Պատմահոր անսղող հակումը ստուգաբանությունների նկատմամբ, ինչպես և դրանց քանակությունն ու որակը, կանխավ կարելի է ենթադրել, որ դրանց մի ստվար մասը, հավանաբար՝ մեծամասնությունը, առաջարկված է հենց իր կողմից: Ինքը՝ խորհնացին, որոշ սուղ հնարավորություններ է ընձեռում այդպիսիները առանձնացնելու համար, սակայն հետևելով էլ դրանց, ղժվար է հասնել որևէ երաշխավորված արդյունքի:

Ստուգաբանությունները, ճնշող մեծամասնությամբ, մատուցված են որպես օրյեկտիվ փաստեր: Դրանք հիմնականում ներկայացված են կամ ներգործական ձևով, օր., Սեմը իր որդի Տարբանի անունով «զգաւառն անուանէ Տարաւն», կամ կրավորական ձևով, օր., Գառնի ձեռակերտն «Ի Գառնկայ... անուանեցաւ Գառնի» և կամ սրանց այլևայլ տարբերակներով:

Որոշ դեպքերում անվանակոչության փաստը չի արձանագրվում, այլ պարզապես ներկայացվում են ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերը (կրեմնն նույնիսկ իրարից հեռու), օր., «Աշտիշատ», հաջորդ գլխում՝ «յաշտից տեղիք» (25):

Խիստ սահմանափակ դեպքերում է, որ խորհնացին նշում է իր մասնակցությունը ստուգաբանությանը: Այսպես, նա գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս», իսկ այնուհետև՝ «Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս», որտեղ «գիտեմ»-ը պիտի հասկանալ «կարծում եմ»: Երկու այլ դեպքում «գիտեմ»-ը փոխարինված է «ասեմ»-ով՝ «Ասեմ և զՍպանդանիսդ ի վերայ զհնարանաց, և Հավունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակալս»: Երկու անգամ էլ խորհնացին ստուգաբանությունների նկատմամբ կիրառում է «ինձ թուի» արտահայտությունը:

Բնականաբար, մենք չենք կարող միայն այս սակավաթիվ ցուցանիշների

¹³ Տե՛ս Գ. Халатьянц. Армянский эпос в "Истории Армении" Моисея Хоренского. М., 1896, ч. II, с. 233

Մեթոդիկայի տեսակետից «ողկույզ» են կազմում Երուսաղեմյան և Մարազ մարզ տեղանունները: Երկուսի մեջ էլ խորենացին, մեր կարծիքով, փոփոխություններ է մտցրել ստուգաբանությունը ապահովելու նպատակով. Երուսաղեմյան-ը դարձրել է Երուսաղեմ(յ)-վան, և ստուգաբանել «վանել» բայով, իսկ «Մարանց»-ը դարձրել է «Մարաց» և ստուգաբանել «մար» ցեղանունով (22 և 82):

Սրանց հարում է Հաուենի և ՎաՀուենի տոհմանունների կազմավորումը այլ աղբյուրներում հանդիպող և, հավանաբար ճիշտ, Հաուենի (Հաուենունի) և ՎաՀուենի ձևերից՝ «Հաու» և «ՎաՀաու» բառերով ստուգաբանությունը դուրաց-նելու նպատակով (4 և 37):

«Ողկույզներ» են նաև մի կողմից՝ Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ և մյուս կողմից՝ Յապետայթի, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ անունների ստուգաբանական համադրումը և Բազարատ, Աշոտ, Վարազ և Սմբատ անունների ծագեցումն ու ստուգաբանումն իբրև Հին Հրեական Բազադիա, Ասուդ, Վազարիա և Շամբատ անուններից:

Մենք որդեն այլ առումներով ծանոթ ենք Ամատունի տոհմանվան, Մարմետ տեղանվան և Կամար անձնանվան ստուգաբանություններին, բայց տվյալ համադրության մեջ նրանք մի «թարգմանական ողկույզ» են կազմում՝ ստուգաբանված լինելով ամետ - «եկալ» և կամ սար - «կես զլուխ» պարսկերեն բառերով: Ողկույզ են և Գին, Գնել, Սլուկ ու Արեղոյ անձնանունները, որոնք, չօգտագործվելով Հանդերձ Գոուենի, Սկուենի, Աբեղեան նախարարական տոհմանունները ստուգաբանելու նպատակով, հանդես են գալիս որպես պահասային միջոցներ, և խաղում, հավանաբար, նշված տոհմանուններից ծնված անձնանունների դեր:

Կարելի է բազմացնել «ողկույզների» թիվը, սակայն մեր թեմայի համար ավելի շահեկան է ներկայացնել նախորդի նման «Հեկայացած ստուգաբանությունների» ևս մի երկանշամ «ողկույզ», որը բնականաբար, բացակայում է մեր ցուցակում: Ռշտունի և Գողթնեցի նախարարական տոհմանունների մասին խորենացին գրում է. «Ոչ գիտեմ, թե յանուն արանցն զգաւառան անուանալ, և թե յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ» (11, 8): Այս բառերն ավելորդ անգամ բնութագրում են խորենացու պրպտող միտքը, որը, սակայն, տվյալ դեպքում չի կարողացել դուռել խնդրի լուծումը և Հարկ է համարել խոստովանել այդ փաստը: Պատկերը լրացվում է նաև հետևյալ «հիպոթեզ» ստուգաբանության զեպքով. «Եւ զքեցուցանողս իւր զձեռէս ի գաւակէ քանանացուց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ, էր աղագաւ» (11, 7), խոստովանում է խորենացին:

Երկու խոսք էլ ավելացնենք խորենացու՝ ստուգաբանություններին տրվող որակավորման վերաբերյալ: Այդպիսի երկու դեպք կա. Արամանեակը, ասում է խորենացին, «գլեանն անուանէ յանկազոյն յիւր անուն Արագած» (11, 12): Ահա, սա, տարօրինակաբար, «յանկազոյն» է հնչել խորենացու ականջին, թեև ստուգաբանող անվան միայն առաջին երեք տառն են առկա ստուգաբանվողի մեջ: Նույն գլխում կարողում ենք. «Սիսակ... զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ պարսք յատակագոյնս ևս Սիսական կոչէն» (1, 12):

Այս երկուսի համադրումից երևում է, որ իր ստուգաբանությունները բերելիս խորենացին լավ է տարբերել, թե որն է «յատակագոյն», բայց և չի խորշել իր

չափանիշների «յանացված» կերտումից, ինչպես «յանկազոյնի» դեպքում է, քանի որ դա բազմացնում էր նրա ստուգաբանական հնարավորությունները:

Բերված նյութից հառնող բոլոր այս ստուգաբանական կարվածքներից, մեթոդներից, դասակարգումներից, «ողկույզներից», մեր կարծիքով, բխում է այն կերակարգությունը, որ ի դեմս խորենացու ստուգաբանությունների, մենք ունենք ոչ թե պատահական դեպքերի զանգված, այլ մշակված համակարգ, կիրառված որոշակի չափանիշներով, սկզբունքներով և որոշակի նպատակով, որի բնութագրմանն էլ անցնում ենք:

Սկզբնական այն տեղեկատվությունը, որը հատուկ է ստուգաբանության բոլոր դեպքերին և նրա բուն էությունն է կազմում՝ դա հատուկ անունների բացատրությունն է, նրանց ծագման, բուն իմաստի բացահայտումը, իհարկե խորենացիական ըմբռնմամբ: Օրինակ, Արմաւիր-Արամայիս ստուգաբանությունը բացատրում է Արմաւիր քաղաքական ծագումը և հիմնադրման հանգամանքները (60): խորենացու 84 ստուգաբանություններից 51-ը կանգ են առնում այս առաջին աստիճանի վրա: Եվս 24 դեպք մտադրում են երկրորդ աստիճան: Այդտեղ, առաջին աստիճանի տեղեկատվության վրա կառուցվում է պատմական մեծ կամ փոքր դրվագ: Օրինակ՝ Դիմաքայան - դիմաց կէս ստուգաբանության վրա կառուցվում է ճակատամարտում տոհմի նախնու՝ դեմքի կեսից զրկվելու պատումը (6): Եվս մի քանի դեպքում ստուգաբանությունները հասնում են երրորդ աստիճանին: Այստեղ պատմական դրվագին գումարվում է մի լրացուցիչ տեղեկություն կամ առասպել, որն առնչվում է ստուգաբանությանը, բայց և զուրկ է գալիս նրա սահմաններից: Օրինակ՝ Սոսանուէր - սօսի - ձօնել ստուգաբանությունից (15) հետևում է այդ մականունը կրած Անուշավանի՝ սոսիներին ձոնված լինելու հանգամանքը, իսկ այդտեղից էլ սկիզբ է առնում Արմավիրում Արամայիսի տնկած սոսիների ռոտավոլունից գուշակություններ անելու՝ հնում ընդունված սովորության մասին պատմությունը: Վերջապես, առկա է նաև չորրորդ աստիճանը, որն իրենից ներկայացնում է այդ ստուգաբանությունների երրորդ աստիճանին (եթե դա առասպել է) գումարված՝ առասպելների խորենացիական «ճշմարտեցումը» (այս վերջին տերմինը հանգամանորեն կպարզաբանվի ստորև):

Ինչպես տեսնում ենք, խորենացու ստուգաբանությունների տեղեկատվությունն առատ է, բայց և ոչ համարժեք, այսինքն՝ նրա տարբեր միավորները շատ տարբեր արժեք ունեն հենց խորենացու համար և, ավելացնենք, նաև մեզ համար, որպես խորենացու երկը Հետազոտողներին:

Եվ այսպես, եթե, ինչպես արդեն սովոր ենք, դարձյալ առաջին Հերթին անդրադառնանք՝ նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններին, ապա պիտի շեշտենք, որ խորենացին իզուր չի վստասել «Նախարարություն պատմաբանի» համբավը: Հիշալի, իր «Պատմության» մեջ հանդես եկող բոլոր 50 նախարարական տոհմերը նա ջանացել է օժտել հնարավորին չափ հարուստ պատմությամբ: Բնականաբար, աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները տոհմերին այդ իմաստով բավական անհավասար պայմաններին մեջ են դրել:

Խորենացին փորձել է յուրաքանչյուր տոհմի համար հարցաթերթիկ լրացնել, որի հիմնական կետերն էին. ա) նախարարական տոհմի ծագումը, բ) նրա «նախարարացումը» և պաշտոնը (դերը) արքունիքում կամ պետական համակարգում, գ) տոհմի կարկառուն ներկայացուցիչները, նրանց բարի և չար գործերը (սխրանքներ, ապստամբություններ, հանցագործություններ և այլն), դ) տոհմի վախճանը (եթե տեղի է ունեցել մինչև հեղինակի ժամանակը):

Խորենացին ջանացել է իրեն հասանելի բոլոր միջոցներով յուրաքանչյուր տոհմի համար լրացնել այս սխեման, և դրա մեջ մեծ դեր են խաղացել տոհմա-նունների ստուգաբանությունները: Ամենաբիշը, Պատմահորը հաջողվել է տալ նախարարական տոհմի ծագումը և նրա նախարարական շուքի սկզբնավորումը: Բայց սա էլ ֆեոդալական հասարակության մեջ նախարարական (ավատական) տոհմի ծանրակշիռությունն ապահովելու համար ավելի քան կարևոր էր: Լավագույն դեպքերում տրվում է տոհմի փարթևամ պատմությունը: Մյուս գեպքերն ըստ հագեցվածության դասավորվում են սրանց միջև:

Որպես նշված սխեմայի, հարցաթերթիկի լրացման (ընդ որում՝ տոհմանվան ստուգաբանության արդյունքների կիրառմամբ) ցայտուն օրինակ բերենք Վահու-նինների նախարարական տոհմը: Խորենացին Վահունիներին չորս անգամ է անդրադարձնում, լրացնելով բերված հարցաթերթիկի բոլոր չորս կետերը:

Ա) 1, 31. «Սորա (Տիգրան Երվանդյանի - Գ. Ս.) որդի Բաբ, Տիգրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս... («Երկնէր երկին...» և այլն), և սորա են զարմբ Վահունիք»: (Ծագում):

Բ) III, 8. «Բայց յորդուցն Վահագնի գտնալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին գմհհնից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնս. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահունիս»: (Նախարարության սկզբնավորումը, ինչպես և քրմապետության, կապված է, անկասկած, Վահագնից ծագելու հետ, որը և հստակվում է հաջորդ կետով):

Գ) II, 12. Արտաշեսը «գտնալ յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեգօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոդոնի» տալ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցնեն յԱրմաւիր: Զօր առնալ քրմապետացն, որ էին յազգեն Վահունեաց՝ զԱպոդոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայն դառնապատկերն... զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»: (Հանգամանք, դարձյալ կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Դ) II, 14. Տիգրանը (Արտաշեսի որդին) ցատուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհական իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի... ընկնու գնասա ի քրմութիւնէն, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան»: (Վախճան, նորից կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Ինչպես տեսնում ենք, Վահունի - Վահագն ստուգաբանությունը, ծառա-բլով Հանդերձ Խորենացու նպատակներին, իր հետ նաև հետաքրքրաշարժ տեղե-կություններ է բերում Հայ Հեթանոսական կրոնի մասին:

Վերը մենք խոստացանք անդրադառնալ այն «պատմամասնապետական» մեկնաբանմանը, որին Խորենացու համար հնարավորություն է ստեղծել Մուրա-ցեան տէր-Մարացուցն տէր (80) ստուգաբանությունը:

Սրա հետ կապված պատումը նույնպես կարելի է տեղափոխել վերը նշված սխեմայի մեջ:

Ա) II, 8. «Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին (Վաղարշակի, - Գ. Ս.)՝ երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի գաւակէ Աթահակայ, Մարաց եղիւյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեան կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացուցն տէր»: (Տոհմի և նախարարության ծագում):

Բ) Նույն տեղում՝ պաշտոնը արքունիքում՝ «երկրորդ թագաւորութեան»:

Գ) II, 46. Արտաշեսը Երվանդի դեմ պայքարելիս միայն Մուրացեան տոհմի Նահապետ Արգամից էր երկուցում, ուստի և «առաքեալ պատգամ առ Արգամ, նահապետ Մուրացեան Հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերա նոր զոր ինչ գտնալ էր յԵրուսաղայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զի գերուանդ թողնալ ի բաց գնացէ»: Քանի որ Արգամը կատարում է այդ պատգամը, ապա Արտաշեսը, դահալալելով, (II, 47) «Տայ և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ գիտատացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ...» և շատ ուրիշ բաներ:

Սակայն Սաթենիկ թագուհին սիրահարվում է Արգամին, ինչի շուրջը խոս-վում է և առասպելում, որտեղ Արգամը Արգաւան է անվանված (II, 51): Սա սկսում է դավեր նյութի Արտաշեսի դեմ (I, 30):

Դ) Արտաշեսն իր որդի Արտավազդի ձեռքով սպանում է Մուրացեանների ապարանքը և սպանում Արգամին և նրա ազգի երեխաներին (II, 51):

Ինչպիսի տեսնում ենք, այս ամբողջ պատմությունը ևս հեցած է Մուրացեան (տոհմանուն) - «մար» (ցեղանուն) և սրա հետ խաչաձևվող՝ Արգաւան-Արգամ (անձնանուններ) ստուգաբանությունների վրա:

Մուրացեան - մար ստուգաբանությունն իր հոսկից բերում է վիշապա-զունների առասպելը: Այն ծայր է առնում մարաց Աթահակ (= վիշապ) թագա-վորից: Սրան հաղթելով ու սպանելով, Տիգրան Երվանդյանը վիշապազուններին՝ իրենց թագուհի, Աթահակի առաջին կին Անուշի հետ միտսին բնակեցնում է Մասիս լեռան վիհում, մինչև Գողթան սահմանը: Այստեղից է ծագում վիշապագն Արգամանը, որն, ըստ Խորենացու, նույնանուն է Մուրացեան (Մարացուց տէր) Արգամի հետ: Ըստ առասպելի, վիշապազունները զոդանում են Արտաշեսի որդի Արտավազդին և տեղը դե են դնում:

Պակաս ցուցադրական է նաև Արծրունի - արծուի ունի ստուգաբանության արծարծումը: Խորենացին գրում է. «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (Վաղարշակ թագաւորի. - Գ. Ս.) կրէին» (II, 7):

Ինչպիսի տեսնում ենք, այսքանը լրացնում է Խորենացու Արծրունիներին ներկայացրած հարցաթերթիկի միայն Բ), այն է՝ արքունիքում ունեցած պաշ-տոններին վերաբերող կետը, իսկ մնացած կետերը, պիտի ասեղ, շարադրված են «Պատմության» մեջ այլ նյութերի հիման վրա:

Սակայն այստեղ մենք հանդիպում ենք ստուգաբանությունից բխող տեղե-կատվության միանգամայն այլ ուղղության: Խորենացին շարունակում է հենց ընդհատված տեղից այսպես. «Թողում գառնապետացն բաջադանս, որ ի Հաղա-մակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակալ, և հովանի թուշոյ՝ պատանույն թալկացելոյ»:

Այստեղ պարզորոշ կերպով խոսվում է Արծրունի տոհմանվան ստուգաբանություն մեկ այլ, «Հաղամակերտյան» (այսինքն, քանի որ Հաղամակերտը Արծրունիների նախնիների էր, ապա՝ տոհմական) տարբերակի մասին: Խորենացին վճռականորեն ժխտում է այդ տարբերակը (որը, ի դեպ պատկանում է «Թաքնված» ստուգաբանության տեսակին), որպես առասպելական: Սակայն, բացի «Խրական-առասպելական» Հակադրությունից, որը սովորական է Պատմահոր Համար, այստեղ կա և մեկ ուրիշը: Խորենացու ստուգաբանությունը առաջարկված է մեծապետական դիրքերից, այստեղ շեշտված են Արծրունիների ծառայողական փունդիցիաները՝ թագավորի նկատմամբ, իսկ «Հաղամակերտյան», այսինքն՝ տոհմական տարբերակը հենվում է հեքիաթային տարածված մի սյուժեի վրա՝ Հակոթական թուզնի թեմերի հովանու տակ փրկություն գտած մանկան մասին: Ըստ որում այդ սյուժեն իր շարունակություն մեջ, փրկված մանկանը սովորաբար հասցնում է մեծագույն պատվերի և դիրքերի: Նկատի ունենալով Խորենացու ստոր վերաբերմունքը Արծրունիների նկատմամբ, նրա մոտեցումն այս հարցին լիովին բացատրելի է: Այս կապակցությամբ բավական հետաքրքրություն են ներկայացնում Արծրունիների տոհմական պատմիչ Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկությունները, որոնց մեջ կատարյալ մոռացություն են արված Խորենացու ներկայացրած երկու տարբերակներն էլ, թեև դրանք, Խորենացու ամբողջ երկի հետ միասին, անշուշտ, ծանոթ են եղել Թովմային¹⁴:

Այսպես թե այնպես, բայց Խորենացու ներկա ստուգաբանությունը Հարստացնում է նրա պատմությունը (նաև հայ առասպելաբանությունը) մի նոր առասպելով՝ պատանու և արծվի մասին:

Նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններից ծագող տեղեկատվության ցուցադրումը կարող է երկարորեն շարունակվել, այն տարբեր չափերով ընդլրկում է բոլոր ստուգաբանված դեպքերը: Սակայն անձնանունների

ստուգաբանությունը ևս քիչ բան չի տալիս: Բերենք մի քանի օրինակ: Այսպես, Սանատրուկ-«սուրբ Սանտուս» (9) զուգի Սանտուր հանդես է գալիս որպես Սանատրուկ արքայի դայակը: Կորգվաց լեռներում ճանապարհորդելիս ընկել են բքի տակ, Թադվի ձյան մեջ: Դայակը երեք օր ու գիշեր պահել է մանկանը իր կրծքերի միջև, փրկել: «Զորմէ առասպելաբանեն»՝ զբոս է Խորենացին,՝ եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յատուկածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն»: Բայց խալույն եւթ, իր սովորության համաձայն, Պատմահայրը ձգտում է «ճշմարտեցնել» առասպելը. «Բայց որչափ մեք եղար վերահասու՝ այսպէս է, չուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պատմահաց մանկանն և դայեկին» (11, 36): Այստեղ ևս ստուգաբանությունն իր հետ առասպել է բերում:

Արա Գեղեցիկի թու Անուշավանի Սոսանուեր պատմատիտղոսը և դրա ստուգաբանությունը որպես «սօսիներին ձօնյալ», նոր լույս է սփռում հայ հեթանոսական կրոնի և ծիսակատարությունների խավար բնագավառը: Այստեղ հանդես է գալիս ոչ միայն Հին Հայերի՝ սոսինների սաղարթների սոսափյունից զուշակություններ անելու սովորույթը, այլև դրան, հավանաբար «Սոսանուեր» պատմատիտղոսով և սրբավայրի քրմապետի պաշտոնով հայոց նահապետների անմիջական մասնակցության փաստը: Դրանք, ըստ Խորենացու, սկզբնավորված պիտի լինեին դեռևս Արամայակի ժամանակ (1, 20):

Առեղծվածի առջև է կանգնեցնում Վայկունիք - Վայկուն ստուգաբանությունը: Վայկունիքը գաւառ է (ըստ Խորենացու՝ լեռ) Սևանա լճի ավազանում, Վայկունը՝ Հայաստանն ասպատակած մի «յեղուգակ», որը «խուլվէր զերկիրն Հայոց» այն պահին, երբ հայոց Տիգրան թագավորը պաշարում էր Պաղեստինի Պողոմայթ քաղաքը: Լսելով Վայկունի մասին, Տիգրանը, փրկագին ստանալով քաղաքից, չտալու է Հայաստան (11, 14):

Առեղծվածայինն այն է, որ, ինչպես ասվել է վերը, Տիգրանի կողմից Պողոմայիդի պաշարման, փրկանքի, Հայաստանից ստացված ըոթի և Տիգրանի աճապարելու պատմությունն անում է նաև Հովսեպոս Փրավիտը՝ իր «Հրեական պատերազմի» մեջ: Բայց նրա մոտ Հայաստանը «խուլվողը» ոչ թե Վայկուն է, այլ հռոմեական զորավար Լուկիլլոսը: Թե սա ինչպես է վերածվել Վայկունի՝ այդ է առեղծվածայինը և սրա բացատրությունը մենք դեռևս չունենք¹⁵: Սակայն Խորենացու այս տեղեկատվությունը ինքնին շատ հետաքրքրական է, այն լրացնում է նրա Պատմության մի քանի նմանօրինակ տեղերի թիվը:

Կարելի է բազմաթիվ և անձնանունների հետ կապված օրինակները, բայց ավելի նպատակահարմար է այժմ էլ դիմել տեղանունների ստուգաբանության բերած տեղեկատվությանը, որն, անսպասելիորեն շատ ուրույն կերպարանք է ձևաբերում:

Ստուգաբանված տեղանունների ընդհանուր թիվը 38 է: Աշխարհագրական տեղաբանման տեսակետից դիտարկելիս, գտնում ենք, որ զբաղեցրել երկուսը՝ Հայք և Արմեն (Արմենիկը), ընդգրկում են ողջ Հայաստանը, 5-ը ցրված են, ըստ որում զբաղեցրել մեկը՝ Մաթաբը, Հայաստանից դուրս է: Մնացած 31-ը խիստ կենտրոնացած են. 8-ը՝ Վանա լճի շուրջը, 23-ը՝ Արարատյան դաշտում և նրա շրջա-

¹⁵ Մանանդյանի բացատրությունը (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 189) Համոյից Համարել չի կարելի:

¹⁴ Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, 1, 2, էջ 83-84: Թովմայի Համար նպատուցուցիչ պիտի լինեին Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորի որդիներ Աղրամելիքից և Սանասարից ծագող Արծրունիներին Համարել թագավորի արծվակիրները: Իսկ «Հաղամակերտյան» տարբերակի բացակայությունը, թերևս, կարելի է բացատրել այսպես՝ դարերի ընթացքում այն դուրս էր մղվել տոհմական բանավոր ավանդությունից, ուստի և խորթ էր թվում Թովմային:

Թովման առաջ է քաշում Արծրունի տոհմանվան դարձյալ «արծուի» բառով ստուգաբանման միանգամայն այլ մեկնաբանություններ: Նա գրում է. «Խնդրէ զնա (Արծրունիների՝) Կյուրոս անունը կրող նախնուն - Գ.Ս.) Վաղարշակ յԱրշակալ և առնու ամէ զնա ընդ իւր ի Հայս, և անուանէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ ըստ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունդն կերպարանօք: Բայց ոչ գիտեմ, թէ յանուն աշխարհին թէ ըստ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունիս: Երկրորդ վանս բնակութեան նախնեացն նորա Աղրամելեայ և Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Աղրունիք: Երրորդ վանս արիւթեան քաջութեանն, արծուաբար քաջապարտապէս խելախութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝ յարծուս առակելին զնոսա»: Ինքը՝ Թովման, նախադասությունները տալիս է այս մեկնաբանություններից առաջինին: Դեռ ավելին, թագավորական արծվակիր լինելու պարտականությունը Արծրունիներից էլ ավելի հեռացնելու նպատակով, Թովման վերագրում է այն մեկ այլ տոհմի: Հատկանշական է, որ դրա համար ընտրվում է Ափղահակի գավառներից ծագող տոհմը, որը Խորենացու մոտ անվանված է Մուրացեան, և որի նահապետները, ըստ Խորենացու, եղել են թագավորության երկրորդ դեմքերը, այսինքն, խաղացել են այն դերը, որը, թերևս, ակնկալում էին իրենք Արծրունիները:

կայքում: Ի՞նչ է Հետևում այստեղից: Արդյո՞ք այն, որ Արարատյան դաշտը մասամբ և Վանի շրջակայքը, ավելի ծանոթ էին խորհրդային, քան Հայաստանի մյուս, ստուգաբանված տեղանուններից զուրկ շրջանները: Այսպիսի եզրակացությունը Հապճեպ կլինեի և Հակասում է այն փաստին, որ «Հայոց պատմություն» մեջ, բացի մեր 38 տեղանուններից, Հիշատակված են ևս շուրջ 120 տեղանուն, որոնցով բավականաչափ Հագեցված են, բացի մեր նշած երկու շրջանից, նաև մյուս շրջանները:

Արդ, ինչո՞ւ խորհրդային Հայաստան աչքով չի նայել նաև այդ շրջաններին և զրկել է ստուգաբանությունից նրանց տեղանունները, մանավանդ որ կան այնտեղ այդ նպատակին ծառայեցնելու Համար շատ հարմարները, ինչպես օրինակ, Աժդանական, Աղթամար, Արարադ (!), Բագրևանդ, Զարիշատ, Խրամ, Հաշտեանք, Մարանդ, Վայոց ձոր, Փայտակարան և այլն, և այլն: Անշուշտ, ստուգաբանական միջոցների պակասությունը է, որ ես է պահել խորհրդային ընդգրկելուց իր համակարգում նաև դրանք, դրանց մի մասը, կամ ուրիշները, այլ նրա Հետապնդած Հատուկ նպատակները:

Տեղանունների նշված խմբերը ուշագրությունը գնեցին պարզվում է, որ խնդիրը իրենց՝ աշխարհագրական շրջանների մեջ է, այլ նրանց Հետ կապված մի այլ երևույթի: Ինչո՞ւ են աչքի ընկնում խորհրդային Պատմության մեջ նշված երկու՝ Վանի և Արարատյան դաշտի շրջանները: Անշուշտ, առասպելների արտակարգ հարստությամբ: Համոզվելու համար, որ ստուգաբանությունների նշված կուտակման պատճառը Հենց այդ է, որ դասավորում ենք դրանք մեկ այլ կտրվածքով, քան արված է մեր Հիմնական ցուցակում, այն է՝ ըստ առասպելների: Այդ դեպքում ստանում ենք հետևյալ պատկերը: 38 ստուգաբանված տեղանուններից 4-ը կապվում են Օլիմպիոդորոսի պատմած՝ աստվածաշնչական Սեմի՝ Հայաստանի բնակեցման առաջին փուլին վերաբերող առասպելին (1, 6): Դրանք են.

Սիմ (իև) - Սեմ

Զարուանդ - Զրուան

Տարօն - Տարբան

Ցրօնք - Սեմի որդիներից բաժանման վայրը

Հաջորդ Հինգը կապված են Մար Աբաս Կատինայի պատմած՝ Հայկ Նահապետի՝ Հայաստանի բնակեցման երկրորդ փուլին վերաբերող առասպելին (11, 11): Դրանք են.

Հայք (երկիր) - Հայկ

Հայք (գաղութներ) - Հայք (Հայեր)

Հայոց ձոր - Հայք (Հայեր)

Հարք - Հարք (Հայեր)

Գերեզմանք - Բելի մահվան վայրը

Եվս երկուսը կապված են Արամի արշավանքների ավանդության հետ (1, 14): Դրանք են.

Արմէն, Արմէնիկք - Արամ

Մաժաք - Մշակ

15-ը կապված են Արամանյակի և նրա սերունդների՝ Արարատյան դաշտի և նրա շրջակայքի բնակեցման առասպելի հետ (1, 12): Դրանք են.

Արազած - Արամանյակ

Արմաիր - Արամայիս

Երասի - Երաստ

Շիրակ - Շարայ

Մասիս - Ամասիս

Փառախոտ - Փառոխ

Յոլակերտ - Յոլակ

Գեղ (լեռ) - Գեղամ

Գեղարքունի (գաւառ) - Գեղամ

Գեղարքունի (լիճ) - Գեղամ

Գեղամի (դաստակերտ) - Գեղամ

Գառնի - Գառնիկ

Սինիք, Սիսական - Սիսակ

Այրարատ - Արայ

Աղուանք - «Աղու»

Մնացած 12-ից 5-ը կապված են Օլյումպ քուրմի պատմած Երվանդ - Արտաշես պալքարի հետ (11, 46): Դրանք են.

Բագարան - Բագին

Մարմետ - «մար ամատ»

Մարաց մարդ - մար

Երուանդավան - վանիկ

Մննդոց - բաղմաթիվ և տարբեր կենդանիներ

Վերջին 7-ը չեն միավորվում որևէ պիտակի տակ: Դրանք են.

Վայկունիք - Վայկուն

Վանանդ - Վունդ (վինդ)

Արշարունիք - Արշաիր

Մանեայ այրք - Մանի

Բագաւան - Բագին

Որթք - որթ

Աշտիշատ - «յաշտից տեղից»

Այսպիսով, 38 ստուգաբանված տեղանուններից 26-ը կապվում են խորհրդային մանրամասն շարադրած՝ Հայ ժողովրդի ծագման և տարածման առասպելափանդությունների հետ: Այստեղ դժվար է միտում և նպատակ չտեսնել: Խորհրդային ցանկացել է այս, իրեն հատկապես սիրելի դրվագները, կարծես, նկարագրողը առավել շոշափելի, տեսանելի դարձնել, նրանց մեջ Հանդես եկող Սեմի՝ զեպի Տարոն, Հայկի՝ զեպի Հարք և Վանա լճի ավազանը, Արամանյակի՝ զեպի Արարատյան դաշտ և նրա սերունդներից, հատկապես Շարայի, Գեղամի,

Միասին երթուղիները, որոնք տանում են, Համապատասխանաբար, դեպի Շիրակ, Սևանի ավազանը, Սյունիք և Աղվանք: Վերջապես, Արամի Հաղթարշավը դեպի Կապադովկիա:

Գալով Արտաշեսի և նրա՝ Երվանդի դեմ մղած պայքարի ու Հաղթանակի պատմությունը, խորենացին, Հավանաբար, իր գնահատականները սանդղակում, ինչ-ինչ պատճառներով, այն դասել է մյուսների շարքը:

Հայագիտության մեջ արձանագրված է, որ Մովսես խորենացու պահպանած այս առասպելը - սովանդությունները՝ գոնե երթուղիների իմաստով, իրենց Հաստատումն են գտնում իրերի ժամանակակից, այսինքն՝ մ. թ. ա. II Հազ. վերջին և I Հազ. առաջին դարերի սեպագրական՝ խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, այլև հին հունական և հին պարսկական աղբյուրների մեջ¹⁶: Մովսես խորենացու մատուցած ստուգաբանություններն, այսպիսով, իրենց ժողովրդաստուգաբանական բնույթով Հանդերձ, կարծես լավագույնս շարելով, բավականաչափ հստակեցնում են այդ երթուղիները, նպաստելով Հայերի և Հայերենի՝ լեռնաշխարհով մեկ տարածման ընդհանուր պատկերի վերարտադրմանը:

Ի եզրափակումն սույն աշխատության, անհրաժեշտ ենք Համարում անդրադառնալ խորենացու ստուգաբանական Համակարգին ևս մի տեսանկյունից:

Նախորդ շարադրանքից կարելի էր համոզվել, թե որքան սերտորեն են կապված խորենացու ստուգաբանությունները իր իսկ պատմած առասպելների հետ: Սակայն, խոսքս այստեղ լինելու է ոչ թե այդ կոնկրետ նյութական կապերի մասին, այլ վերաբերում է խորենացու ստեղծագործության ստուգաբանական և առասպելական ոլորտների ավելի բարձր մակարդակի փոխադրվածությանը, կարելի է ասել, նրանց հարադատությանը, եթե ոչ նույնությունը:

Խորենացու հանգես բերած առասպելները երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը բուն առասպելն է, որը շատ վաղ դույներով, հաճախ մանրամասն, երբեմն էլ բառացի մեջբերումներով շարադրվում է Պատմահայրը: Մյուս փեղկը առասպելի «ճշմարտեցված» տարբերակն է: Առասպելների «ճշմարտեցման» այդ երևույթը դեռևս 100 տարի առաջ դիտարկել ու փայլուն բնութագրել է և «ճշմարտեցում» տերմինն էլ առաջարկել Մանուկ Աբեղյանը: Այն կայուն է Պատմահոր՝ իր իսկ շարադրած առասպելների զերբնական, «Հրաշքային», պարզապես նաև արտասովոր կողմերը, նրանց «այլաբանությունները» (խորենացու բառն է) բանականորեն մեկնելու, հրաշքերծելու և այդպես մշակված տարբերակով ընթերցողին ներկայացնելու մեջ:

Օրինակները բազմաթիվ են և չափազանց հանրահայտ, որպեսզի այստեղ պրանք կրկնելու անհրաժեշտություն լինի: Հիշեցնենք միայն Արտաշեսի, Սաթի-նիկի առասպելները: Միայն «ճշմարտեցման» մասին մեր առածը շոշափելի դարձնելու համար վերհիշենք մանուկ Սանատրուկ արքայի՝ ձյան տակից փրկվելու մի քանի էջ առաջ մեջբերված դեպքը, ուր առասպելում փրկվելն աստվածներից ուղարկված «նորահրաշ սպիտակ էակ» է, իսկ ըստ խորենացու «ճշմարտեցված» տարբերակի՝ պարզապես սպիտակ մի շուն:

Այսպես, ուրեմն, առասպելները խորենացու մոտ «երկփեղկ» են: Երկու

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ս ա ռ ց ս յ ա ն. Մովսես խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները - ՊՐՀ, 1992, N 2-3, էջ 27-50:

փեղկերից մեկը, բուն առասպելը, իր ողջ կառուցվածքով, որպես միավոր վերցված է ժողովրդի բերանից, այնպես, ինչպես կա: Մյուս՝ «ճշմարտեցված» փեղկը խորենացու բանականության ծնունդն է, այն, որպես խնդրի լուծում փնտրված է ու գտնված: Բայց այդ երկու փեղկերը հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութի մասին մեկը մի կերպ է պատմում, մյուսը՝ բոլորովին այլ կերպ, «ճշմարտեցումը» մերժում, քայքայում է բուն առասպելը: Միևնույն ժամանակ Պատմահոր նպատակն առասպելը «ճշմարտեցնելիս» ժխտական, ավերիչ է ամենևին, այլ կառուցողական, արարիչ: Իր բանական մոտեցումներով խորենացին ցանկանում է ոչ թե ոչնչացնել առասպելը, այլ վերակառուցել, գտնել նրա թաքնված իմաստը, բացել «այլաբանությունը» և պիտանի դարձնել բուն պատմության շարադրանքի մեջ օդոս՝ գործելու համար:

Եթե մենք այժմ խորենացիական առասպելը իր երկփեղկվածությամբ և դրանից ծագող հետևանքներով համեմատենք խորենացիական ստուգաբանությունների հետ, ապա դրանց մեջ նմանություն, զերթն նույնություն կարձա՞նագրենք:

Հիշումի, ստուգաբանությունները նույնպես երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը ստուգաբանվող միավորն է, մյուսը՝ ստուգաբանողը: Դրանցից առաջինը վերցված է իրականությունից, աշխարհից, նաև առասպելից: Դա տոճմանուն է, անձնանուն կամ տեղանուն: Մյուսը, ստուգաբանողը, փնտրված է, գտնված որպես խնդրի լուծում, այսինքն՝ խորենացու բանականության արդասիք է, այն դեպքում, երբ մատուցված է «գրքից» պատրաստի վիճակում (այդ դեպքում էլ «գրքում» է փնտրված ու գտնված): Ստուգաբանությունների երկու փեղկերը, ինչպես և առասպելների փեղկերը, հակադրություն են ներկայացնում և ակտիվ կողմը՝ ստուգաբանողը, որպես կանոն, քայքայում, մերժում է պասսիվ, ստուգաբանվող կողմին, ճիշտ և ճիշտ, ինչպես «ճշմարտեցումը»՝ բուն առասպելին, սլարտագրելով նրան իրեն խորթ տեսք: Օրինակ, «արծուի ունի» ստուգաբանողը «Արծունի» ստուգաբանվողին պարտադրում է լինել «Արծուկունի»: Ճիշտ է, խորենացին գործը չի հասցնում մինչև այդօրինակ ձևափոխումները, քանի որ ստուգաբանվող տարրերը՝ տոճմանունները, անձնանուններն ու տեղանունները չափազանց հաստատուն են և ձևափոխման աննիթակա, բայց որոշ փորձեր, այնուամենայնիվ, անում է, ինչպես տեսանք վերը¹⁷:

Միևնույն ժամանակ, խորենացու նպատակը՝ ստուգաբանելիս, ինչպես և առասպելը «ճշմարտեցնելիս», ամենևին ժխտական չէ, այլ կառուցողական, արարիչ: Նա ցանկանում է ոչ թե խեղել ստուգաբանվող միավորը (կամ առասպելը), այլ իմաստավորել, դյուրըմբռնելի և, ի վերջո, պիտանի դարձնել իր ստույգ պատմության մեջ ներմուծելու համար:

Այսպիսով, դիտարկված երկու ստեղծագործական միջոցները՝ խորենացու կիրառմամբ, իրենց բնույթով ակնհայտ հարադասություն են ցուցաբերում միմյանց նկատմամբ, գրեթե նույնանում են:

Որպես այդ հարադասություն - նույնության ցուցանիշ և խորհրդանիշ կարելի է ներկայացնել խորենացու կողմից առասպելների «ճշմարտեցման» մի

¹⁷ Օրինակները վերը բերված են: «Երուանդական», «Երուանդաանի», «Մարաց մարդ», «Մարանց մարդի», «Վահունի», «Վահունու», «Հաւունի», «Հաւ(ե)նունու» փոխարեն:

գետք, որը միևնույն ժամանակ, նրա առաջարկած ստուգաբանություններից մեկն է: Դրան մենք արդեն վերը հանդիպել ենք, բայց արժե նորից մեջ բերել:

«Հայտ կամեղով երգել յառասպելսն՝ Դոմեստիոսն ասեն եկեալ»՝ գրում է Խորենացին,՝ սր է ինքն կայր Դոմեստիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրամանս նորա և զգորսս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (II, 54):

Այստեղ Դոմեստիոս - Դոմեստիանոս գուցե միաժամանակ և՛ ստուգաբանություն է, և՛ «ճշմարտեցում»: Հատկանշական է նաև «այլաբանել» բառի օգտագործումը: Այդպիսի մի գետք է նաև Արգետան - Արգամ ստուգաբանություն - «ճշմարտեցումը»: Ասվածը չի նշանակում, թե Խորենացու ստուգաբանությունների և «ճշմարտեցումների» միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Նրանք ունեն իրենց օրյակտով առանձնահատկությունները թե՛ մասնակիցների տարբեր բնույթի և թե՛ մշակման մեթոդների մեջ: Բացի այդ, ամենացայտունը դրանց տված արդյունքների տարբերությունն է: Եթե Խորենացու՝ վառ գույներով շարադրած առասպելը նրա իսկ «ճշմարտեցուցիչ» մամլիչի տակով անցնելով դուրս է գալիս մեծ մասամբ նախնացած, աղբատացած, գույները խամրած տեքստով, որը, սակայն, նրա համար գերազանցիկ է, ապա ստուգաբանության գեպըում պատկերը ճիշտ հակառակն է: Ստուգաբանված անունը ոչ միայն խմսատափովում է (Իհարկե, Խորենացու ընկալմամբ), այլև, ասես, թե և առնում, լուռ ու մուսջից դառնում խոսուն, նշանակալից, լույս է տալիս, հատկապես՝ տեղանունները: Օրինակ Սիմ լեռը՝ Սեմով ստուգաբանվելով, աստվածաշնչական շուք է ստանում, «Գեղեգ՝ մանք»-ը, որպես Բելի նետահարման վայր դառնում է պատմական հուշարձան, Մաթաթը՝ Մշակ-ով ստուգաբանվելով ստանում է իր հիմնադրման պատմությունը և այլն: Այդպես՝ և՛ տոհմանունները, և՛ անձնանունները:

Սակայն, եթե առասպելի «գունաթափման» և ստուգաբանության «գունազարդման» երևույթը մեզ համար ակներև է, ապա Խորենացու աչքում այն գոյություն չի ունեցել: Նրա աքսիոլոգիական (գնահատաբանական) սանդղակը մերից շատ է տարբերվում: Երկու այդ հակադիր արդյունքները նրա համար ունեն միևնույն արժեքը, միևնույն տարողությունը՝ երկուսն էլ «ճշմարիտ» են, երկուսն էլ հավաստի և պիտանի ներմուծվելու նրա ստույգ պատմության հյուսվածքի մեջ:

Մենք կիրառեցինք Մ. Աբեղյանի 100-ամյա պատմություն ունեցող «ճշմարտեցում» պատրաստի բնորոշումը, փաստորեն տարածելով այն, բացի առասպելներից, որոնց կապակցությամբ այն ներմուծված է, նաև ստուգաբանությունների վրա: Շարունակելով, մենք կարող ենք որոնել և գտնել «Հայոց պատմության» նաև այլ ոլորտներ, բացի երկու բնարկվածներից, որոնք ևս կարող են միավորվել այդ պիտանի ներքո և ծառայել, այսպիսով, Խորենացու ստեղծագործական գինատոցի ավելի խոշոր, ընդգրկուն միավորների բացահայտմանը:

Որպես այդպիսի ոլորտի նմուշ, կարելի է բերել այն իրավիճակը, երբ միևնույն իրադարձության կամ երևույթի մասին Պատմահայրն ունեցել է տարբեր աղբյուրներից ծագող հակասական տեղեկություններ, որի առջև նա չի ընկրկել, այլ դիմել է «ճշմարտեցման» ուղուն: Իսկ, որպես զրա բազմաթիվ կոնկրետ օրինակներից մեկը, կարելի է ներկայացնել 40 տարի առաջ «Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ» իմ հոգվածում հրապարակված Հետևյալ զրվագը: Խորենացին պատմում է Տիգրան Մեծի ղեկավար Պաղեստին կատարած

արշավանքի, այնտեղից հրեա բնակչության, այդ թվում և քահանայապետ Հյուրկանոսի, գերեվարման և Հայաստանի քաղաքներում բնակեցման մասին: Խորենացու այս ծավալուն հատվածը գրեթե ամբողջությամբ կրկնում է Հովնաթոս Փրավիտի «Հրեական պատերազմի» համապատասխան հատվածը, բացի... արշավանքի մասնակիցների անուններից և գերեվարության պարագաներից: Հովնաթոսի մոտ հայերի փոխարեն գործում են պարթևները, և այլն և, որ պիտանի է, հրեից քահանայապետ Հյուրկանոսը գերեվարվում է ոչ թե Հայաստան, այլ... Բաբելոնիս:

Սակայն, ի հեռու Հովնաթոսի, Փավստոս Բուզանդը կարճառոտ հաղորդում է, որ Տիգրանն է Հյուրկանոսին գերեվարել Հայաստան... (IV, 55):

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես է լուծել խնդիրը Խորենացին: Հետևելով Փավստոսի հաղորդածին, նա Հովնաթոսի ամբողջ այդ դրվագը, իր մանրամասնություններով, շուտ է տվել հայերի վրա: Չմոռանանք, որ մեր խնդիրն այստեղ պատմական ճշմարտության բացահայտումը չէ ամենակին...¹⁸:

Բերված օրինակի մեջ պարզորոշ արտահայտվում է և «ճշմարտեցումը»: Ավելին: Նրան հատուկ են առասպելների և արտահայտությունների համար վերը նշված բոլոր հատկանիշները: Նախ, ներկայացված օրինակը «երկրեղի» է՝ կազմված երկու տարբեր աղբյուրների տվյալներից: Ապա, այդ տվյալները հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութը նրանք տրամադծորեն տարբեր ձևով են արտացոլում: Բուզանդի ասածը մերժում, քայքայում է Հովնաթոսի արած պատմությունը: Միևնույն ժամանակ Խորենացին, Հովնաթոսի պատմածը Բուզանդով «ճշմարտեցնելիս», ունի ոչ թե ավերիչ, այլ արարիչ, կառուցողական նպատակ՝ դարձնել այն իր պատմության դրվագներից մեկը:

Ինչպես ակնարկվեց վերը, այս ոլորտից կարելի է և շատ ուրիշ օրինակներ բերել: Իսկ մեր կարծիքով, ավելի մանրադնին և լայն դիտարկելով ամբողջ խնդիրը, կարելի կլինի այս նույն համակարգի մեջ ներգրավել Խորենացու պատմության նաև այլ ոլորտներ:

ЭТИМОЛОГИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В “ИСТОРИИ АРМЕНИИ” МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Резюме

В статье проводится системный анализ всех собственных имен, для которых Мовсес Хоренаци дает этимологии в своей “Истории Армении”. Эти собственные имена - общим числом 84 - подразделяются на три группы: 1) патронимиконы, 2) личные имена, 3) топонимы. Изучение данного материала показывает, что Хоренаци широко применял метод “народной этимологии”, который вполне характерен для

¹⁸ Իսկ եթե դառնանք դրան, ապա Հ. Մանանդյանը, այնուհետև նաև մենք, փորձել ենք որսալ այս դրվագի մեջ պարունակող ստույգ-պատմական տարրը (տե՛ս Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 257.- Բանբեր Մատենադարանի», 1956, N 9, էջ 31-36:

его эпохи. Этимологии в свою очередь распадаются на три группы, по способу их реализации. Самой распространенной среди этимологий Хоренаци является простая этимология, когда этимологизируемое слово целиком или частично входит в ее состав (например, Мажак - *Мишак*, Вахуни - *Вахагн*). Таких этимологий у Хоренаци примерно 66 единиц. Вторая группа — это - “скрытые этимологии”, когда этимологизируемое слово передано посредством его близких или отдаленных эквивалентов, либо же - функционального описания (например, Спандуни - *спанд*, Цронк - *црвел*). Подобных этимологий - 8. Третья группа - “двуличная этимология”, когда этимологизируемое слово расчленяется на две части, каждая из которых этимологизируется отдельно (например, Абгар - *аваг айр*, Гнуни - *гини уни*). Нами зафиксировано 6 подобных этимологий.

THE ETYMOLOGY OF PROPER NAMES IN THE HISTORY OF ARMENIA BY ARMENIA BY MOVSES KHORENATSI

Summary

The author presents a systematic analyses of all proper names for which Movses Khorenatsi gives etymologies in his §History of Armenia¹. These 84 proper names are divided into 3 categories: 1) patronymics, 2) personal names, 3) toponyms. The investigation of this data shows that Khorenatsi had used the method of §folk-etymology², which is typical in his period. In their turn, the etymologies consist of 3 groups, according to the method of their realization. The most common among the etymologies of Khorenatsi is the simple etymology, when the key-word appears in the proper name (for example, *Mazhak-Mshak*, *Vahuni-Vahagn*). Khorenatsi offers 66 such etymologies. The second category is the §hidden etymology³, when instead of the key-word one of its close or distant equivalents are in use, or by means of its functional description (for example, *Spanduni-spand*, *Tsronkh-tsrvcl*). Khorenatsi has 8 etymologies of this type. The third category is the §twofold etymology⁴, when the proper name is divided into two parts, both being etymologized separately (for example, *Abgar-avag ayr*, *Gnuni-gini uni*). We have fixed 6 such etymologies.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՏՑԻ ՈՂԵՐ ՆՈՐ ՄԵԿԵԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» երրորդ գրքի 68-րդ գլուխը՝ «Ողբ վառն բառալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն Արշակունեաց, եւ Եպիփանոսաւորութեանն յազգէն Գրիգորի» վերաբերեալ բազմաթիւ բնութիւններ, մեկնաբանութիւններ եւ թարգմանութիւններ (որոնք եւ միշտ մեկնաբանութիւն տարրեր են պարունակում) առարկա է դարձել Հայագիտական գրականութեան միջ:

Այսպէս, Ներսէս Ակինյանը Ողբի բովանդակութեանը միանգամայն անհամարժեք է համարում «Հայոց պատմության» բովանդակութեանը, այլեւ, ընդհանրապէս, V դարի առաջին կեսի պատմական իրականութեանը: Նա պնդում է, որ Ողբը ընդհանրապէս V դարի գործ է եւ Մովսես Խորենացու գրչին իսկ չի պատկանում, այլ VIII դարի պատմիչ Ղևոնդի երկի վերջաբանն է¹: Իհարկեւ, Ակինյանի այս կարծիքը կանխակալ է եւ անընդունելի. Ողբի գոնե առաջին մասը ոչ միայն համահունչ է բուն «Պատմության» բովանդակութեանը, այլեւ համատարբ է նրան բառապէս, բառապատկերման, աղբյուրների, նրանց իրացման ձևի եւ այլ կողմերով:

Այսուհանդերձ, նաեւ այն Հետազոտողները, որոնք կասկած չունեն Ողբի՝ Խորենացու գրչին պատկանելու եւ «Պատմության» հարազատ մաս լինելու վերաբերյալ, ստիպված են նրա երկրորդ մասի կապակցութեամբ փաստարկներ որոնել, ապացուցելու համար, որ այն եւ համահունչ ու հարազատ է «Հայոց պատմության»:

Բանն այն է, որ Ողբը, երկու մասից բաղկացած լինելով, առաջին մասը հարազատորեն, թեեւ յուրահատուկ հուզական, հրապարակախոսական ձևով արտացոլում է «Պատմության» վերջին գլուխներում պատմականորեն նկատարագրված իրադարձութիւնները՝ Արշակունիների վերջին ներկայացուցիչ Արտաշեսի գահազրկումը եւ Սահակ Պարթևի գրկումը կաթողիկոսութեանից ու նրա մահը: Երկրորդ մասը, սակայն, որ հասարակութեան գերողբերական վիճակ եւ բնութեան սարսափելի արհաւիրքներ է պատկերում, իսկապէս չի աղերսւում ոչ «Պատմության» բովանդակութեանը, ոչ էլ V դարի պատմությանը:

Նշենք նաեւ, որ Խորենացու «Պատմության» երրորդ գրքի 68-րդ գլխի վերջնագիրը ծածկում է նրա բովանդակութեան առաջին մասը միայն, մինչդեռ երկրորդ մասը լրովին դուրս է մնում այդ ծածկից:

Ահա, ուրեմն, Ստ. Մալխասյանը նշելով, որ «Հայոց պատմութեանը», ինչպէս որ այն շարադրել է Մովսես Խորենացին, այլեւ V դարի իրականութեանը, հիմք չէին տալիս գրելու Ողբի երկրորդ մասը, գտնում է, որ այս գրվածք պարզապէս «արտահայտութիւն է նրա (Խորենացու-Գ.Ս.) վշտահար հոգու եւ հոռետես արամազդութեան»²: Չնայած այս բացատրութեան պարզունակ եւ

¹ Ն. Ա. Կ. Ի. Ն. Ս. Մովսես Խորենացու Ողբը Ղևոնդ Երեցի պատմության վերջաբանն է. «Հանդես ամսօրյա», 1930, հունվար-փետրվար, N 1-2:

² Եվ ավելացնում է. «Պուշկինը մի անգամ գրել է «Как эта глупая луна на этом глупом небосклоне». Ոչ մի ընթերցող, իհարկեւ, չի ընդունի, որ անմեղ լուսինն ու երկնակամարը հիմար լինեն, այլ բոլորն էլ այնպէս կհասկանան, թէ այս սողերը գրեմն բանաստեղծը

Հուլիսական բնույթին, այն համարտվության տարր է պարունակում: Այն խորացնում ու լրացնում է Լ.Զեքիայանը. «Արդարեւ,- դրում է նա,- խորհնացիի երկը վերջ մը կպատմե, լավ էս, վերջը Հայոց թագավորության, որուն կկապվի նաև վախճանը Մ.Գրիգոր Լուսավորչի Տունին կաթողիկոսական հանրապետության: Այս վերջինս ունեցած է ժամանակակիցներուն համար շատ ավելի սուր և տրամադիր նշանակություն մը՝ քան ինչ որ կրնա ունենալ Հայ ներկա սերունդներուն համար և կամ զոր կրնա վերագրել անոր զուտ բանական եզրերով, որեւիցե պատմական վերլուծում: Թագավորությունը, Արշակունյաց հարստությունը ի մասնավորի, խորհրդանշին էր Հայոց միություն և մեծության, իսկ Լուսավորչի Տունը՝ երաշխիքը Հայ նվիրապետության «հաստատության», Հայոց եկեղեցիական «անշարժության»:

«Այս կրկնակի վերջը, բայց հատկապես թագավորության վախճանը, Պատմահոր համար կնկարագրեն՝ իսկին իր մեջ «բացարձակ» վերջ մը, վերջ մը՝ որ չի կրնար «սրբազորվել», վերջ մը՝ որով տուժածը չի կրնար վերադարձվել, վերաշահվել, վերստին համարվել: Բան մը վերջացած է հոն ընդմիջում»³...

Արժանին հատուցելով Հեղինակի՝ պատմականության ակզորունքի նրբին ըմբռնանքը, դառնում ենք, որ այսուհանդերձ ասովածը թեև ընդհուպ մոտեցնում է մեզ համոզիչ պատասխանին, բայց չի հասցնում նրան: Այն փաստարկը, որ ներկա սերունդների մոտեցումները կամ պատմական վերլուծման արդյունքները չեն կարող լիովին գնահատել ազդեցությունն այն աստիճանը, որ ունեցավ այդ «կրկնակի» կամ «բացարձակ» վերջը խորհնացու վրա, այնուամենայնիվ ի վիճակի չէ համոզիչ կերպով ապացուցել, թե ինչպես Պատմահայրը, ինչքան էլ խորապես ցնցված ու ակզված լինել, կարող էր այդպիսի դուշներով, որակումներով և մանավանդ ընդվանձի իր իսկ պատմության մեջ կամ այլուր չարձանադրված արհավիրքները ևս ներկայացնել, նկարագրել իր ժամանակի իրականությունը, ակներև հակասությունն մեջ ընկնելով «Պատմության» շարադրանքի, էլ չենք ասում, իր իսկ տեսածի հետ:

Առեղծվածի բանալին, իմ կարծիքով, այն հանգամանքն է, որ մենք Ողբի երկրորդ մասը պիտի դիտենք ոչ թե որպես նկարագրություն, այլ նախատեսում, կանխագուշացում: Այդ դեպքում ամեն ինչ իր տեղն է ընկնում: Խորհնացին խորապես ազդված և ցնցված է այդ, Լ.Զեքիայանի բառերով ասած, «կրկնակի վերջով», որը նրան նաև որպես «բացարձակ վերջ», մշտնջենական, անզառնալի վերջ էր ներկայանում, անշուշտ կարող էր նախատեսել Ողբի սարսափները, և այս արդեն ամենևին չի հակասում նրա «Պատմությանը»:

Հոգեկան փառ արամադրության մեջ է եղել: (Իրականում այս խոսքերը ոչ թե Հեղինակային են, այլ պատկանում են Օնեգինին): «Ողբի գրության ընթացքում,- շարունակում է Մալխասյանը,- երբ Հեղինակն այնպես սուր կերպով զգացել է Հայ ժողովրդի անխնայությունը և անկախությունը գրկվել, մեծ, անփոխարինելի ուսուցիչների կորուստը և իր անձնական գրկանքները, նա համակվել է խոր, անփոփ պշտով, ընկել է հուսահատության մեջ և այս զգացմունքների ազդեցության տակ խոսացրել է իրական պակասություններն ու չարիքները...»: Մ ո վ ս ե ս ի ն ո ռ ե ն ա ց ի. Հայոց Պատմություն, Թարգմանություն, ներածություն և ծանոթությունները դուրսի Ստ.Մալխասյանցի. Երևան, 1940, էջ 343, ծան. 358:

³ Լ.Զեքիայան. Նորից Մովսես Խորենացու «Պատմության» մասին.- ՊԲՀ, 1993, N 1-2, էջ 31:

Այսպիսով, բացատրությունը հետևյալն է: Ողբի այդ երկրորդ մասը, որն սկսվում է «Վարդապետը տխմարը» բառերով և շարունակվում մինչև գրքի վերջը, ոչ այլ ինչ է, քան մարգարեություն, գուշակություն, և ոչ՝ կոնկրետ իրավիճակի նկարագրություն, ինչպես որ այն ընկալվել և ընկալվում է⁴:

Քննարկենք Ողբի երկրորդ մասը՝ մեր Հայեցակետով: Այն իր շարադրանքի ոճով կտրականապես տարբերվում է նրա առաջին մասից և, պետք է ասել, «Հայոց պատմության» ողջ շարադրանքի ոճից (կամ ոճերից, քանի որ խորհնացին բազմաժանր է): Բավական է ասել, որ շարադրանքն այդտեղ, այսպես ասած, «արտաժամանակյա» է, չունի ժամանակ, ո՛չ անցյալ, ո՛չ ներկա և ո՛չ էլ ապագան, և այդ՝ «Հայոց պատմության» քննական հրատարակության նրան վերաբերող բոլոր 55 ստորերև: Մի քանի օրինակ բերենք տարբեր բովանդակություն ունեցող տեղերից, սկսելով Հենց առաջին տողից:

«Վարդապետը տխմարը և ինքնահաճը, տնձամբ առնալ պատիւ և ոչ Աստուծոյ կոչեցեալ. արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով...»

«Դատաւորք տմարդիք, սոււրք, խաբողք, կաշառաւորք, անընտրողք իրաւանց...»

«Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ դի՛ւնչ, իթէ՛ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարերց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացեալ, ամառն անձրևայլոց, աշուն ձմեռնացեալ, ձմեռն աստիկասառոյց... երկրի անբերութիւնը պողոց և անաճելիութիւնը կենդանեաց...»

«Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաշարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուարակիրս... զերեւոյնս տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց... «առումն քաղաքաւ և ամրոցաց... աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գեհնի»:

Պետք է ասել, որ առկա թարգմանություններից (նկատի ունեմ անգլերենը՝ Ռ. Թոմսոնի, ֆրանսերենը՝ Ժ.-Պ. Մահիի, երկու աշխարհաբարը՝ Ն. Ստեփանեի և Ստ.Մալխասյանի, երկու ռուսերենը՝ Մ.Էմինի և Գ.Սարգսյանի) և ոչ մեկում Ողբի շարադրանքի այս «արտաժամանակյա» ձևը իր հետևողական և վերջավորված արտահայտությունը չի գտել: Այսպես, անգլերեն և ֆրանսերեն թարգ-

⁴ Ն.Ակիկյանը վերը նշված հոդվածում, սահմանազատվելով այն Հեղինակներից, որոնք Ողբը համարում են «Հայոց պատմության» անբաժանելի մաս, գրում է. «Բայց և այնպես որոնք բարի Հայապետով մեծեցած են Ողբիս և համարած են զայն անբաժան մասն «Հայոց պատմության» նկատած են նաև Ե. դարու առաջին կեսի պատկերի ցրվածքով, Սահակի Մայրոցիի և անոնց Հակաթոռ կաթողիկոսների դեմքերը, տեսած են նաև 440-480թթ. չրճանի դեպքերի մասին մարգարեական ակնարկությունները» (էջ 11): Այստեղ հղման նիշ դնելով «ցրվածքով» բառի վրա, Ն.Ակիկյանը ստորադրում է հիշատակում է երկու հոդված՝ Կ.Զ. Պ ա մ մ ճ յ ա ն. Քննություն Ողբային Մովսիսի Խորենացու.- «Հանդես ամսօրյա», 1891, էջ 362-364, և Ն. Ո ռ ե ն ա ց ի. Քննություն Ողբային Մովսիսի Խորենացու, պրակ Բ, Ստոկհոլմ, 1888, էջ 21: Սրանցից առաջինը դառնում է, թե Ողբը գրված է «Պատմությունից առաջ և ապա կցված է նրան, երկրորդը՝ թե «Ողբը խորհնացվույն երկին գրված նախքան զպատեւագմն Վարդապետաց»: Ավելացնենք նաև, որ ըստ վերջին Հեղինակի կարծիքի, խորհնացու «Պատմությունը» շարադրվել է 486-490թթ.: Թե ինչպես է վերագրում Ն.Ակիկյանը այս Հեղինակներին (թե՛ ուրիշ Հեղինակների), թե նրանք Ողբի մեջ «տեսած են նաև 440-480թթ. չրճանի դեպքերու մասին մարգարեական ակնարկություններ», մեզ այնքան էլ հասկանալի չէ:

մանուկներուն քննարկվող հատվածը ծայրեծայր ներկայացված է մասամբ անցյալ և մասամբ՝ ներկա ժամանակներով: Հնարավոր է, որ այդ լեզուներով դժվար կամ անկարելի է եղել գտնել համարժեք թարգմանություն ձև:

Գայով Հայերեն թարգմանություններին, անկասկած է, որ աշխարհաբարը լիովին հնարավորություն է տալիս համարժեք գտնելուն, բայց, այսուհանդերձ, թարգմանիչները չեղումներ են թույլ տվել, թեև տարբեր չափերով: Այսպես, Խ. Ստեփանյանի մոտ դրանք ընդամենը երկուսն են, և երկուսն էլ ունեն որոշ «հանգամանք մեղմացուցիչ հանցանաց»: Դրանք են.

Խորենացի. «Աշակերտը հեզք առ ուռումն և փոյթը առ ի վարդապետել, որը նախքան գտնությունն աստուածաբանը» («արտաժամանակայն»):

Ստեփանյան. «Աշակերտներն ուսանելու մեջ ծուլ, ուսուցանելու մեջ շտապող, որոնք ոչինչ տեսություն չիմացած արդեն աստվածաբաններ են» (ներկա):

Այստեղ թարգմանիչին, ըստ երևույթին, չեղել է «որք» դերանունը, որը սակայն, Խորենացուն, ինչպես տեսնում ենք, չի խանգարել պահպանելու իր ընտրած ոճը:

Խորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանուսն և դժուարակիրս, հրամանս տալով անտանկիս» («արտաժամանակայն»):

Ստեփանյան. «Որովհետեւ տիրում են խիստ և չար թագավորներ, ծանր դժվարատար բաններ դնելով, անտանկի հրամաններ տալով» (ներկա):

Այստեղ էլ թարգմանիչին, հավանաբար, չեղել է «զի» նախդիրի առկայությունը, որը, դարձյալ, Խորենացուն չի խանգարել պահպանելու իր ոճը: Նշենք նաև, որ «զի» նախդիրն այստեղ, ինչպես այդ պատահում է երբեմն Խորենացու մոտ՝ նախադասության կամ պարբերության սկզբում, կոչված է գուտ ձևական կապ ստեղծելու նախորդ նախադասության կամ պարբերության հետ⁵ և նույնիսկ կարող է չթարգմանվել, ինչպես տվյալ դեպքում այդ տեսնում ենք, օրինակ Թոմասի և Էմիլիի թարգմանություններում:

Հատովածի մնացած մասի թարգմանությունը ժամանակի առումով լիովին հարապատ է բնագրին:

Ստ. Մալխասյանը ևս իր թարգմանություն մեջ թույլ է տվել Ստեփանյանի մոտ առկա այս գույժ չեղումները և ավելացրել մի շարք ուրիշներ: Դրանք Հիմնականում կուտակված են Ողբի քննարկվող մասի վերջին պարբերության մեջ: Օրինակ.

Խորենացի. «Վերակացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք դաւաճանեալք» («արտաժամանակայն»):

Մալխասյան. «Կտաւարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են...» (ներկա):

Թեև ուսուցչ լեզուն, Հայերենի նման, թույլ է տալիս թարգմանություն մեջ

⁵ Հմտ. օրինակ՝ «Գիտելով իմ, եթէ ոչ ինչ ծածկի ի քումէն թաղաւորութենէդ, այլ իբրեւ մտերմ քո՝ ավելի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն զրոյ: Զի Հրեաք, որ բնակեալ են ի դաւառս Պաղատինացւոյ՝ ժողովալ խաչեցին զԲրիտոս...»: («Թուղթ Աբգարու առ Տիրիմիոս», 11, 34): Կամ Սմբատի մասին. «...զգոյշ յամենայնի, և սուշութիւն յաղբոսածոց ունէր ի մարտս առաւել քան զամենայն որ: Զի յիս այնչափ առութեանց՝ օգնական եղբօրն Սաթրիկան յաշխարհն Արանաց հանդերձ զօրու երթայ...» (11, 52):

պահպանել Խորենացու առաջդրած շարադրանքի այս յուրահատուկ ոճը, սակայն Մ. Էմիլը ևս թույլ է տվել նման չեղումներ:

Խորենացի. «Եւ բարձուսն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ» («արտաժամանակայն»):

Էմիլ. Все вообще лишены любви и стыда (ներկա):

Խորենացի. «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանուսն և դժուարակիրս» («արտաժամանակայն»):

Էմիլ. Цари царят жестокие, налагающие большие, тяжёлые бремена... (ներկա):

Խորենացի «...Հաւատ վաճառեալ ընդ սնտաի կենցաղոյս» («արտաժամանակայն»):

Էմիլ. Вера продана за суетную жизнь (ներկա):

Խորենացի. «...աստուածապաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գեհէնի» («արտաժամանակայն»):

Էմիլ. Забыто служение богу и впереди - ад (ներկա):

Գ. Սարգսյանի ուսման Խորենացու թարգմանության մեջ ևս կա մեկ նմանօրինակ չեղում, որին կանդիդատները ստորեւ:

Արդ, Մովսես Խորենացու Ողբի քննարկվող մասի շարադրանքն ըստ Հեղինակի մտահղացման իսկապես «արտաժամանակայն» է, թե՞ այն ունի իր տրամաբանական ժամանակը: Անշուշտ, ճիշտ է վերջինը:

Խնդիրը պարզաբանելու համար դիմենք Ողբի մի այլ նախադասության, վերցրած նրա առաջին մասից: «Այժմ մարտք ի ներքուստ և արհաւիրք յարտաքուստ. արհաւիրք ի հեթանոսաց և մարտք ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ»: Եթե այս նախադասությունից հանենք սկզբի «այժմ» բառը և վերջում «և խորհրդականն չէ ի միջի...» և այլն, ապա կստացվի վերը քննարկվածին նման «արտաժամանակայն» մի շարադրանք: Բայց ի՞նչ փաստական տեսքով այն ներկային է պատկանում:

Արդ, եթե նույն նախադասություն մեջ, մի կողմից, «այժմ»-ը փոխարինենք «եղին» կամ «լինիցին» բառերով, իսկ «չէ ի միջի»-ն՝ «չէր ի միջի» կամ «չիցէ ի միջի» դարձվածքով, ապա բերված նախադասությունը կստանա անցյալի կամ ապառնի իմաստ: Ուրեմն, «արտաժամանակայն» արտահայտությունների ժամանակը կախված է նրանց համատեքստից, այն բանից, թե ինչպես են ներառվում կամ (և) եզրափակվում նրանք: Այս օրինակից չվերլուծելով, փորձենք որոշել Ողբի երկրորդ մասի շարադրանքի ժամանակը: Այն որոշակի է դառնում մի շարք համագամանքների շնորհիվ, որոնցից սկզբում անդրադառնանք հատվածը ներառող արտահայտություններին:

Հիշեցնենք, որ Ողբի առաջին մասն ամբողջությամբ նվիրված է, ինչպես և ազդարարում է գլխի վերնագիրը, հայոց թագավորության՝ Արշակունի տոհմից և հոգևոր հովուության՝ Լուսավորչի տոհմից վերանալու հետ կապված՝ հեղինակի ողբերգական ապրումների շարադրանքին: Հեղինակը դիտարկում է այդ իրողությունը ամենատարբեր կողմերից և յուրաքանչյուր անգամ հուսալքություն տալով և եղածի հետևանքների կապակցությամբ՝ թե՛ հայոց ազգի և թե՛ իր սեփական անձի առումով:

Եզրափակելով Ողբի այդ մասը, Խորենացին գրում է. «Եւ ոչ գիտեմ, եթէ

զիարդ յարմարեցից զողորհրդութիւնս... վաշխարհիս եկեալ աղետս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւնս: Այստեղ առաջին անգամ Ողբում Հնչում է աղետաբեր ապագայի կանխագուշակման պահը, որից հետո շարադրանքը շրջվում է դեպի այդ նոր ուղին: Հեղինակը ոգեկոչում է աստվածաշնչական ամենաերևելի մարգարեներից մեկին. «Զարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր և ողբա՛ ճանդերձ մարգարէանալով որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանալոցս եմք. գուշակեա՛ զյառնել Հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիա յիսրայելին»:

«Ողբա՛ ճանդերձ մարգարէանալով», շեշտում է Խորենացին, այսինքն՝ ոչ թե սոսկ ողբս, այլ ինչպես պատշաճում է մարգարեին, երևելով առկա թշվառութիւնից, գուշակելով դալիք թշվառութիւնները: Այնուհետև Պատմահայրը լիովին ճշգրտում է իր Հայցը, ասելով՝ «գուշակեա զյառնել Հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաքարիա յիսրայելին»:

Իսկ ի՞նչ է գուշակել Զաքարիա մարգարեն Իսրայելին «տգետ Հովիւների» վերաբերյալ, որը որպես օրինակ է բերում Պատմահայրը Երեմիային: Աստվածաշնչում Զաքարիայի մարգարեութիւնն մեջ կարգում ենք. «...դի ահաւասիկ ես (Աստված-Գ.Ա.) յարուցանեմ Հովիւ տգէտ ի վերայ երկրի. զվատեալն ոչ յանձանձիցէ, և զցրուեալն ոչ խնդրիցէ, և զբեկեալն ոչ բժշկիցէ, և զողջն ոչ դարմանացէ. և զմիս ընտրանացն կերիցէ, և զոտս նոցա փշրեցէ» (Զաք. ԺԱ, 16):

«Հովիւ» բառը, բացի խաշնարածից, ունի, ինչպես հայտնի է, նաև փոխաբերական՝ դեկավարի, Հոգեւոր և աշխարհիկ տարբեր մասնաւորի առաջնորդի (Աստծուց և թագաւորից սկսած մինչև վերակապու և քահանայ) իմաստ, որը և այստեղ կիրառված է և շեշտված «տգետ» ածականով: Առաջին առումի դեպքում այն անտեղի կլինէր: Հասկանալի է, որ այստեղ Խորենացին, Հղբով Զաքարիայի գուշակութեանը, բառացիորեն չէ, որ հետևում է նրան, քանի որ խոսում է ոչ թե մեկ «տգետ Հովիւ» (ինչպես այնտեղ է), այլ մի շարք, բազմաթիվ, «տգետ Հովիւների» գալստյան մասին, անշուշտ, ունենալով իր միտումը: Այդ միտումը ի հայտ է գալիս հենց Եզդրդ տողից, երբ, մեր կարծիքով, սկսում են կոնկրետ թվարկվել դալիք «տգետ Հովիւները» արդեն ոչ թե Իսրայելի, այլ Հայաստանի համար՝ վարդապետներ, կրօնավորներ, փիճակավորներ (եպիսկոպոսներ), զորականներ, իշխաններ, դատավորներ, ապա և թագաւորներ, վերակացունք, ինչպես և «նախքան գտեսութիւնն (այսինքն՝ տգետ) աստուածաբանք» - աշակերտներ և «փախչողք ի ժողովրդութիւնէ» ժողովրդականներ: Եվ այս բոլորը՝ օժտված այնպիսի բնութագրումներով, որոնք ամենաբնութագրող իմաստով տեղավորվում են Զաքարիայի «տգետ Հովիւն» տրված որակումների մեջ:

Այսպիսով, քննարկվող ներածական պարբերութեան մեջ Մովսես Խորենացին, մարգարեանալու կոչ տնելով Երեմիային և որպես օրինակ Հանդես բերելով Զաքարիայի գուշակութիւնը Իսրայելին, կարծես հանձն է առնում Երեմիայի դերը և իր բերանով գուշակութիւններ անում Հայաստանի ապագայի վերաբերյալ:

Այստեղից էլ պարզվում է այս «արտաժամանակյա» ամբողջ շարադրանքին վերադրելի ժամանակի հարցը ու միևնույն ժամանակ Հաստատվում, որ այն ոչ թե սովորական, այլ գալիքի բնութագրում է, այսինքն՝ մարգարեութիւն:

Այժմ անհրաժեշտ է առանձին անդրադառնալ մարգարեութեան մի հատվածի, որը բերվեց վերը՝ «արտաժամանակյա» նմուշների շարքում, սակայն

չքննարկվեց թարգմանութիւնների առումով, որովհետև հասուկ գիտարկում է պահանջում:

Կրկնում ենք հատվածը: «Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ վի՛նչ, եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարեաց փոփոխել զբնութիւնս իւրեանց: Գարուն երաշտացիալ, ամառն անձրեայոյց, աշուն ձմեռացիալ, ձմեռն սաստիկասառայց...»: Ինչպես տեսնում ենք, Պատմահայրն այստեղ ևս չի դավաճանել իր գուշակութեան համար որդեգրած «արտաժամանակյա» ոճին:

Իսկ ինչպիսի՞ն են թարգմանութիւնները: Համեմատելով վերը Հիշատակված վեցը:

Մահ. «Or, quel indice nous confond de tous ces crimes, ci ce n'est que Dieu nous a abandonnés et que les éléments ont changé leur nature? Le printemps est devenu torride, l'été pluvieux, l'automne hivernal, l'hiver d'un froid intense...»

«Այսպես, ուրեմն, ի՞նչ ցուցանիչ է մեզ ապացուցում այս բոլոր մեղքերը, եթե ոչ այն, որ Աստված լքել է մեզ և որ՝ տարբեր փոխել են իրենց բնույթը: Գարունը դարձել է տոթային, ամառն՝ անձրեային, աշունը՝ ձմռան նման, ձմեռը՝ սաստիկ ցուրտ...»:

Թոմաս. What then does this demonstrate, save that God has abandoned [us] and that the elements have changed their nature? Spring has become dry, summer very rainy, autumn like winter, and winter has become very icy.?:

«Ի՞նչ է ապացուցում այս, բացի այն բանից, որ Աստված [մեզ] լքել է և որ՝ տարբեր փոխել են իրենց բնույթը: Գարունը դարձել է չորային, ամառը խիստ անձրեային, աշունը՝ ձմռան նման, և ձմեռը՝ սաստիկ ցուրտ...»:

Մալխասյան. «Եվ ի՞նչ է այս բոլորի ապացույցը, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել և տարբեր փոխել են իրենց բնութիւնը - դարունը՝ երաշտ, ամառը սաստիկ անձրեային, աշունը՝ ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ...»:

Ստեփանե. «Եվ հետո այս բոլորի փոխարին ի՞նչ է, եթե ոչ Աստծու մեղ անտես անելը և տարբեր իրանց բնութիւնը փոխելը: Գարունը առանց անձրևի, ամառը խիստ անձրևներով, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ սառած...»:

Эмин: “И следствием всего этого то, что Бог покинул нас и изменил природу стихий: весна сухая, лето дождливое, осень - ставшая зимою, зима суровая...”

«Եվ այս բոլորի հետևանքը այն է, որ Աստված լքել է մեզ և փոփոխել տարբեր բնույթը. դարունը չորային է...» և այլն:

Սարգսյան. “Что же служит пеней за все это, как не пренебрежение со стороны Бога и изменение стихиями своих свойств? Засушливая весна, дождливое лето, морозная осень, суровая зима...”

«Եվ ինչն է պատիժ ծառայում այս բոլորի համար, եթե ոչ Աստծու կողմից արհամարհվելը և տարբեր իրենց բնույթը փոխելը: Չորային դարուն, անձրեային ամառ...» և այլն:

Ակնհերևաբար, այս թարգմանութիւնների մեջ երկու տարբեր իմաստային մոտեցում է նկատվում, որը գալիս է «յանդիմանութիւն» բառի մեկնաբանութիւնից ու թարգմանութիւնից:

Թարգմանիչների առաջին եռյակը հասկացել է այն որպես «ապացույց»,

որպիսի դեպքում ստացվում է հետևյալ իմաստը՝ մեր մեղքերն ապացուցում են, որ Աստված մեզ էրել է: Երկրորդ ելակը հասկացել է այդ բառը որպես «Հետևանք, հատուցում, պատիժ», որպիսի դեպքում իմաստն այսպիսին է. մեղքերի հատուցումն այն է, որ Աստված մեզ էրել է:

«Ապացույց» իմաստը, բացի այլ ամենից, այստեղ անտրամաբանական է: Մեղքերն այնքան ցցուն են ներկայացված, որ որևէ ապացույցման կարիք չունեն: Տրամաբանական է հավատակը. Աստված մեզ էրել է մեղքերի պատճառով: Հենց այս իմաստն էլ ընկած է երկրորդ ելակի թարգմանությունների հիմքում: ՆՀԲ-ը տալիս է «յանդիմանություն» բառի երկու հիմնական իմաստ, մի կողմից՝ «կշտամբություն, խրատ» իրենց տարատեսակներով, մյուս կողմից՝ «ապացույց» իր տարբերակներով: Սրանցից երկրորդը բոլորովին խորթ է Մովսես Խորենացու բառագործածությունը: Եթե վերանանք վիճահարույց դեպքից, կիրառման մնացած դեպքերը (1,6,111,14,32) կշտամբելու, քննադատելու, խրատելու իմաստ են տալիս: Նույն պատկերն է «յանդիմանեմ» բայի (II, 46, III, 31, 65) և «յանդիմանեալ» դերբայի (I, 17, II, 29, III, 38, 63) դեպքերում:

Գալով «յանդիման» հիմքի կիրառմանը, այն բոլոր դեպքերում նշանակում է «հանդեպ», «դիմաց», «դեմ դիմաց» (I, 29, III, 17, 39, 50, 65, 67):

Ահա, խնդրո առարկա դեպքը կապվում է հենց «հանդիմանություն», «խրատ» և այլն և ոչ՝ «ապացույց» իմաստի հետ: Մենք մեր թարգմանության մեջ ելել ենք այն ըմբռնումից, որն առկա է, ինչպես տեսանք, նաև Ստեփանի և էմինի թարգմանություններում:

Քննարկվող նախադասության բոլոր հիշատակած թարգմանողները թույլ են տվել նաև այլ շեղումներ բնագրից: Սրանցից մեկն էլ այն է, որ Խորենացու «արտաժամանակյա» ոճին նրանք քերականական ժամանակ են հաղորդել: Այս տեսակետից ամենաճշգրիտը, թեև ոչ անթերին Ստեփանի և իմ թարգմանություններն են: Ստեփանի մոտ թերությունը «փոխարենը ի՞նչ է» արտահայտությունն է: «է» օժանդակ բայի առկայությունն է, որով պարտադրվում է ներկա քերականական ժամանակը, և նույնը ինձ մոտ՝ что же служит пеней? - «ի՞նչն է պատիժ ծառայում» արտահայտության մեջ: Ստեփանի մոտ պիտի լինի «և փոխարենն ի՞նչ» իսկ ինձ մոտ՝ какова же пеня? - «և ինչպիսի՞ պատիժ»:

Մյուս չորս թարգմանությունները շատ ավելի հեռու են բնագրից, ներկայացնելով նախադասությունը անցյալ կատարյալ ժամանակով՝ «աստված մեզ էրել է», այսինքն հաղորդելով ողջ նախադասությանը կատարվածի իմաստ, որը բնագրում բացակայում է:

Երկրորդ շեղումն առկա է, բացի իմ թարգմանությունից, բոլոր մյուսներում: Դա «մեզ» դերանվան առկայությունն է «Աստված մեզ էրել է (կամ «անտես է արել»)» արտահայտության մեջ, որը Խորենացու մոտ խալալ բացակայում է: Թոմսոնն է միայն, որ «մեզ»-ը առել է անկոնսիստենտ փակագծերի մեջ՝ [us], նշելով դրանով, որ այն բնագրում չկա:

Այս բոլոր դիտողությունները հաշվի առնելուց հետո քննարկվող նախադասության թարգմանությունը ստանում է բնագրային հետևյալ ոչ միայն «արտաժամանակյա», այլև վերացական տեսքը. «Եվ ապա այս բոլորի դիմաց (հանդիման, փոխարենն, հատուցումն, պատիժն) ի՞նչ (այսինքն՝ այսպիսի դեպքերում) ի՞նչ է

լինում-Գ.Ս.), եթե ոչ Աստծու անտես անելը և տարրերի իրենց բնույթը փոխելը: Գարունը՝ երաշտ, ամառն անձրևային...» և այլն: Սա հեղինակի եզրահանգումն է հնարավորի կաղալիցությունը, և ոչ՝ հաղորդում տեղի ունեցածի (կամ ունեցողի) մասին, այսինքն՝ լիովին համահունչ է գուշակության ժանրին:

Թարգմանության այս հանգուցային նախադասության բովանդակությունը իր հույժ հետաքրքրական արձարժումն է գտնում մեկ այլ հեղինակի՝ Անանիա Երևակացու գործերում: Նախ հիշեցնենք էմինի թարգմանությունը. «Вот покинул нас и изменил природу стихий: весна сухая...» և այլն: Սա փաստորեն մեկնաբանություն է և ոչ թարգմանություն: Խորենացու մոտ ապավ է. «...անտես անել Աստուծոյ և տարերց փոխել զնոյութիւնս իւրեանց»: Էմինն այստեղ, թեև կամայաբար, բայց տրամաբանորեն ճիշտ ավելացրել է տարրերի փոփոխման մեխանիզմը, որը Խորենացու մոտ, իրեն հատուկ սեղմ ու խտացված ոճին համապատասխան, սղված է: Այդ մեխանիզմը, սակայն, մանրամասն բնութագրված է Անանիայի երկու գործում՝ «Յաղագս կենդանատեսակաց» և «Յաղագս որ ի մէջ երկնի և երկրի են շարժմունք և տեսութիւնք»:

Դրանցից առաջինում կարգում ենք. «Երկոտասանեքեան սոքա (կենդանատեսակ-Գ.Ս.) շարժին չորիւք տարբերութեամբ՝ առ ի լինել միոյ տարևոր ժամանակի... և առնեն ջերմութիւն և ցրտութիւն, խոնաւութիւն և երաշտութիւն, և իշխեն փոխմանց օդոյ և ժամանակաց: Բայց եթէ Աստուածային ինչ հասանէ հրաման, փոփոխին տարերց բնութիւնք. թէ արևոք յողորմածութիւն կամ ի խրատ՝ որպէս զի լինել ի ձմեռնային ժամանակի ջերմութիւն, կամ յամալային ցրտութիւն և ձիւնաբերութիւն, և շնչումն սառնամանեաց՝ որ է արտաքոյ բնութեան ժամանակի, դիտելի նմա միայնոյ»⁶:

Տարրերի բնությունն, այսպիսով, փոխվում է Աստծու հրամանով ի բարեգործություն կամ ի պատիժ մարդկանց:

Անանիայի մյուս գործից իմանում ենք, թե ինչպիսի մարդկանց ի պատիժ են լինում բնության արհալիրքները՝ «այս ի վրէժնդրութիւն անդգամաց և ի խրատ այնոցիկ որ գահ և դերկիւղ Արարչին չունին ի հոգիս իւրեանց»⁷:

Այս երկու մեջբերումները, նախ, առարկայորեն ցուցադրում են Խորենացու մոտ սոսկ ենթադրվող՝ Աստծու անտես անելու և տարրերի փոփոխման միջև եղած կապը և փոփոխման բուն մեխանիզմը («աստուածային հրաման»): Երկրորդ, նրանցով մեկ անգամ ևս իր հաստատումն է գտնում Խորենացու օգոստոսործած «յանդիմանություն» բառի մեր կիրառած «Հատուցում», «պատիժ» իմաստը, բանի որ հար և նման պարագաներում նրանցում առկա են վերջիններս հումանիզմները՝ «վրեժնդրություն» և «խրատ» բառերը:

Այստեղ մենք չենք զբաղվի Խորենացու Ողբի և Երևակացու տվյալ գործերի աղբյուրալիտական կապի, հնարավոր ազդեցություն ուղղության խնդրով, գործը պատկերացնելով այնպես, որ տարրերի բնույթի փոփոխման թեման ոչ Խորենացու և ոչ էլ Երևակացու մենաշնորհն է եղել: Այն ընդունված էր վաղ քրիստոնեական

⁶ Տե՛ս Անանիայի Երևակացու Համարողի Մատենագրութիւնք: Տեքստը մշակեց և հրատարակության համար պատրաստեց պրոֆ. Ա.Գ. Աբրահամյանը, Երևան, 1943, էջ 324:

⁷ Ա ն ա ն ի ա Շ ի բ ա կ ա ց ի. Տիեզերագիտութիւն և տոմար, աշխատությունը Այ. Աբրահամյանի, Երևան, 1940, էջ 35:

գրականության մեջ, հատկապես գուշակությունների բնագավառում⁸։ Բացի այդ, համեմատելի հատվածների նյութական, բառային նմանություններն էլ առանձնապես ցցուն չեն⁹։

Անցնենք այժմ մարդաբանության սարսափներով և շարադրանքը եզրափակող նախադասություններ։ Նորենացին այսպես է գրել։ «Յորմէ (այսինքն՝ այդ սարսափներէ) պահեսցէ զմեզ Բրիստոս Աստուած, և զամենեանսն՝ ոյք երկրպագին նմա ճշմարտութեամբ»։ «Պահէլ» բայը, մասնավոր իր ապառնի ձևով, ինքնին բավականաչափ պերճախոս է. այստեղ աղաչանք է ապահովել մի բանից, որը կարող է իրականանալ ըստ գուշակության, բայց կարող է և կանխվել՝ Աստծո ողորմածությամբ։ Այսինքն՝ այս դիմումը, քննարկվող տեքստի վերը դիտարկված ներածության հար և նման, բոլոր դեպքերում տեղափոխում է գործողությունը «արտաժամանակյա» վիճակից՝ ապագա, այսինքն՝ գուշակության ոլորտը։

Միանգամայն նոր երանգ է ներմուծում սույն նախադասության երկրորդ մասը. «...և զամենեանսն՝ ոյք երկրպագին նմա ճշմարտութեամբ»։ Այսինքն, Պատմահոր աղաչանք - դիմումը բոլոր մարդկանց չի վերաբերում, այլ միայն բարեպաշտներին։ Իսկ մնացածները՝ Այստեղ այդ հարցի պատասխանը չկա, բայց այն կա, ինչպես տեսանք, Անանիայի մոտ՝ վերը մեջ բերված Հատվածներից երկրորդում, որտեղ ընտելացնող արհաւիրքները սահմանվում են «ի վրէժնիս գրուծին անգղամաց և ի խրատ այնոցիկ որ զահ և զերկիւղ Արարչին չունին ի Հոգիս Իւրեանց»։ Այս պահը տրամաբանորեն ենթադրվում է նաև Նորենացու մոտ։

Սա մի թեմա է, որ Հիմնովին և քանիցս շեշտված է Աստվածաշնչում՝ «Հովհաննես առաքյալի Հայտնություն» («Ապոկալիպսիս»)՝ մեջ, որտեղ իր այլ արտահայտությունների կողքին, կարդում ենք. «Երանելիք են՝ որ պահեն զպատուիրանս նորա. Նոքա ունին իշխանություն ուսող ի փայտէն կենաց և մտանել ընդ դրոշմա բազաբին (Նոր, գալիք Երուսաղեմի-Գ.Ս.)։ Այլ կցեն արտաքս չունք, և դեղատուրք,

⁸ Որպես օրինակ կարելի է ներկայացնել հատվածներ երեքի եկեղեցական Հայերից III դարում ապրած Կիպրիանոսի գուշակությունից։ «Зимою дождь не оживляет семян, лето не дает тепла. чтобы созреть плодам, Весна потеряла свое прежнее обаяние, Осень - свое плодородие» Ծավոր, մեր գրադարաններում չկարողացա գտնել Կիպրիանոսի երկերի բնագրերը, և հատվածները արված են ըստ М. Волошин. Лики творчества. Пророки и мстители, Л., 1988, с. 189 գրքի։ Բանի որ Հեղինակը նշում է, որ ինքը ազատ թարգմանություն է արել բնագրից, ապա այդ «ազատությունը» չթանձրացնելու համար ուսերենից Հայերեն չենք թարգմանում։ Ծարուհակությունը նույնպես շատ հետաքրքրական է մեր թեմայի առումով։ «Дети рождаются лысыми... растёт безлюдие. Земля без пахараей... Нивы пустыньны. И в нравах тот же упадок. Нет больше невинности, нет справедливости или дружбы». Հիմն. Նորենացու Ողբը. «Եւ բարձունս առ Հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամոթոյ... սիրելիք դաւաճանեալ... Հաւատ վաճառեալ ընդ սնոսի կենցաղոյր...» և այլն։ Տե՛ս և ստորև էջ 129, ծան. 13, եկեղեցական Հայր Լակտանցիոսի գուշակությունից բերված հատվածը։

⁹ Այսպես, Գր. Խալաթյանը չի էլ գուշակում, ինչպես որ սովորություն ունի, Անանիայի հատվածը Նորենացու համապատասխան հատվածին որդես նրա աղբյուր, այլ բերում է այն սոսկ սողաատակում (Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, ч. II, Материалы, М., 1903, с. 143. прим. I), իսկ Ակնիչյանը, զուգարկելով Հանդերձ, նշում է, որ Անանիայի հատվածը «թերևս հեռավոր աղբյուր միայն կնկատվի» (Նորենացու համար) (նշվ. աշխ., էջ 27)։

¹⁰ Լ. Զեքիյանը ևս նկատել է «Ողբին ներհայտորեն Հայտնաբանական (apocalyptic) շեշտերը», նշվ. աշխ., էջ 31։

սպանողք և կռապաշտը, և ամենեքեան որ սիրեն զստություն» (ԻԲ, 14-15)։

Ի մի բերելով խնդրի քննարկումը, կարող ենք արձանագրել, որ Մովսես Նորենացու Ողբի երկրորդ, եզրափակիչ մասը ոչ թե իր ժամանակի Հայ իրականության նկարագրությունն է, նույնիսկ խոսքացած գուշակությամբ, այլ աստվածաշնչական մարդաբանի երեմիայի ոգեշնչմամբ և Զաքարիայի օրինակով Պատմահոր բերանով արված մարդաբանություն - գուշակություն։

Այսպիսով, Մովսես Նորենացու «Հայոց պատմություն» մեջ կիրառված պատմողական, հեռտրական, նկարագրական, ուղերձային, ներքողական, բանաստեղծական և այլ ժանրերին ավելանում է ևս մեկը՝ մարդաբանականը։

Իր գուշակությունը շարադրելու համար Պատմահայրն ընտրել է մի յուրահատուկ, անսովոր «արտաժամանակյա» ոճ, որը նրա շարադրանքը կարծես օգուտ կտված անկշռության վիճակում է պահում և արտակարգ ուժով տպավորություն գործում ընթերցողի վրա։ Իր բովանդակության այս նոր լուսաբանությամբ այն նոր հիմք և ուղղություն է տալիս Նորենացու պատմավիճակագրական, գաղափարախոսական, հասարակական, աստվածաբանական և ժամանակին հատուկ վախճանաբանական Հայացքների հնարավոր հետազոտություններին։

Հարց է ծագում, ոսկայն, թե ինչն է դրդել Նորենացուն Հանդես գալ նմանօրինակ գուշակությամբ։ Կարելի է ենթադրություն անել, թե սույն գուշակությունը իր պատմական հիմքն է ունեցել «Հայոց պատմության» մեջ չընդգրկված, բայց Նորենացու ապրած 440-490 թթ. իրականության մեջ¹¹, այսինքն՝ եղել է vaticinia ex eventu- արդեն ստիզի ունեցածի վրա Հենվող կեղծ գուշակություն։ Սակայն սա էլ առանձնապես Հենակետեր չունի այդ տասնամյակների պատմության մեջ, որոնք լի էին Պարսկաստանի դեմ ազգային-ազատագրական և զրադաշտականության դեմ կրոնական պայքարով, որի հետքերը Ողբում հազվի թե նշմարելի են։ Ուրեմն, ի՞նչն է դրդել, այնուամենայնիվ։

Նախ, չնչին, որ Պատմահայրը Հիմք է ունեցել այդպիսի գուշակություն անելու, որպիսի Հիմքը փայլուն ցուցադրում է Լ. Զեքիյանը վերը մեջ բերված հատվածում, թեև ինքը, մեր կարծիքով, մի քիչ չափազանցելով, այն բավարար է համարում նույնիսկ նկարագրություն անելու համար¹²։ Այստեղից, համեմայնաբար, հետևում է, որ այդ Հիմքը միանգամայն բավարար է եղել գուշակություն անելու համար։ (Այդ Հիմքը, Հիշեցնենք, Նորենացու կողմից անհամեմատ ավելի սուր ընկալումն էր «կրկնակի» վերջի՝ այսինքն՝ պետական և հոգևոր իշխանությունների կորստյան, զրա ընկալումն էր որպես «բացարձակ» վերջի, ինչը մեր սերունդների կամ գիտական եզրահանգումների համար հնարավոր չէ, նկատի ստանելով մեր իրազեկությունը հետագա պատմությանը)։

Իսկ ի՞նչ հանգամանքներ են նպաստել կամ ավելի լավ է ասել՝ թեղադրել, որ Պատմահայրը իրացնի այդ Հիմքը, դիմի գուշակության, մարդաբանության։ Դրանք, իմ կարծիքով, երկուսն են։ Մեկը Պատմահոր ապրած ժամանակներին հատուկ ավարտաբանական (վախճանաբանական) ուսմունքներն ու Հայացքներն էին, որոնք գուշակություններ էին ծնում խոր ճգնաժամ ապրող Հռոմեական

¹¹ Հիմն. վերը, էջ 129, ծան. 4։

¹² Տե՛ս վերը, էջ 128։

կայսրության և մերձավոր երկրների մոտայուս կործանման վերաբերյալ¹³: Հայաստանը ևս դիտվում էր որպես այդ գործընթացի մասնակից և թագավորության ու հոգևոր իշխանության կորուստը ավելի քան արդարացնում էր այդպիսի մոտեցումը:

Երկրորդը «Աստվածաշնչի» անուրանալի ազդեցությունն է Պատմահորենացիի, որը հատուկ ազդեցության կարիք չունի: Տվյալ դեպքում հատկանշական է Երեմիայի և Զաքարիայի՝ Հին կտակարանը եզրափակող մի ամբողջ շարք մարգարեություններից երկու երեկի Հեղինակների այդչափ ցցուն վկայակոչելու և իրեն օրինակ ծառայեցնելու փաստը¹⁴: Ձի կարելի աչքաթող անել նաև Խորենացու մոտ պարզորոշ կերպով շոշափվող «Հովհաննես առաքյալի Հայտնության» («Ապոկալիպսիս») այն գաղափարը, թե կիրկլին միայն բարեպաշտները:

Ինչպես Հին և Նոր կտակարաններն ավարտվում են մեկը՝ մարգարեությունների շարով, մյուսը՝ «Հայտնության» դուշակությամբ, այնպես էլ Պատմահայրն իր «Հայոց պատմությունն» ավարտել է Ողբի եզրափակիչ մասը կազմող դուշակություն-մարգարեությունով:

“ПЛАЧ” МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ В НОВОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Резюме

В литературе о “Плаче”, заключающем “Историю Армении” Мовсеса Хоренаци, отмечается несоответствие содержания его второй части как самой “Истории”, так и действительности V в., когда она была написана. Предложенные объяснения неубедительны. Исследование текста автором показало, что эта часть “Плача” - не *описание* социаль-

¹³ Վերը մեջբերված՝ Կյարիանոսի դուշակությանը (էջ 136, ծան. 8), որը Հենց այդ ոլորտին էր պատկանում, ավելացնենք եկեղեցական երեկի Հայրերից ևս մեկի՝ Լավտանցիոսի (250 - մոտ. 325թթ.) դուշակությունից հատվածներ, դարձյալ, նույն պատճառով, ռուսերեն թգվով: “Мир подходит к концу. Зло царит в мире... Меч пройдет по миру и пожнет жатву. Имя Рима будет стерто с лица земли... И придут времена ужаса. И не будет таких, кому мила жизнь. Города будут разрушены до самого основания огнем и мечом, землетрясениями, наводнениями... Земля не даст плодов своих человеку... Животные станут умирать”. М. Волошин. Указ. соч., с 140. Հմմտ. սրանք Խորենացու Ողբի Հետ. «Ջրոց առաւելուն անօդուս և նուազելն անհնարաւոր. երկրի անբերութիւնք պտղոց և անաճելիութիւնք կենդանեաց, այլ և սասանմունք և դրրմունք... առումն բաղաբաց և քանդումն ամրոցաց. աւերումն աւանաց և հրդեհումն շինուածոց. սովք անբալք և ճիւղանդութիւնք և մահք բազմօրինակք...»: Սրանք ժամանակին հատուկ դուշակությունների ընդունված ձևակերպումներ են:

¹⁴ Զմոռանանք Հիշատակել այստեղ առկա ևս մի «մարգարեական» վկայակոչում (ավելի ճիշտ՝ դրեթե բառացի մեջբերում), այս անգամ աստվածաշնչական Եսայի մարգարեից, որի «Ոչ գոյ խաղաղութիւն ամպարչտաց՝ ասէ տէր» դարձվածքը (Ես., 57, 21) Պատմահայրը ներկայացնում է այսպես. «Ըստ այնմ եթէ չիք խաղաղութիւն ամբարչտաց»: Հետաքրքրական է նշել, որ քննարկվող տեքստում սա միակ նախադասությունն է ներկա քերականական ժամանակով, և այն, մեջբերում վրնելով, էլ ավելի ցցուն է դարձնում մնացած շարադրանքի «արտաթամանակյա» բնույթը:

ных и стихийных бедствий, постигших страну, а *пророчество*. Тому свидетельство само ее содержание, оригинальная “вневременная” форма ее изложения, указания предвещающего и заключающего ее абзацев и другие обстоятельства. Пророчество выражает фрустрацию, вызванную у Мовсеса Хоренаци утратой царской власти Аршакидами и духовной власти - родом Григория Просветителя, что представлялось автору подлинной гибелью Армении. Оно написано под влиянием эсхатологических идей времени, порожденных упадком Римской империи, а также серии пророчеств, завершающих Ветхий завет, и Апокалипсиса, завершающего Новый завет.

THE NEW INTERPRETATION OF §LAMENT OF MOVSESKHORENATSI

Summary

The literature on “Lament”, completing the “History of Armenia” of Movses Khorenatsi mentions about a discrepancy of the contents of its second part to both the “History” and the Vth century’s reality, when it was written. The suggested explanations are unconvincing. The investigation of the text by the author showed, that this part of “Lament” isn’t a description of social and elemental disasters of the land, but it’s a prophecy. It’s own matter, the original “out of time form of its statement, the indications of preliminary and final paragraphs and other circumstances witness to it. The prophecy has expressed the frustration, evoked at Movses Khorenatsi by the loss of reign power with Arshakids and spiritual power-with kin of Gregory Illuminator, which seemed to the author to be a genuine destruction of Armenia. It was written under the influence of eschatological ideas of time, raised with the decline of Roman Empire and the series of prophecies, completing the Old Testament as well as “Apocalypsis”, completing the New Testament.

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ

ՊԱՏՄԱՀԱՅՐ ՀԵՐՈՂՈՏՈՍՐ

1. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԻ ԿՅԱՆՔԸ

Հին Հունաստանի մշակույթի գործիչները կյանքի մասին մեզ հասած տեղեկությունները խիստ սուղ են, ի տարբերություն ռազմական-քաղաքական գործիչների մասին տեղեկությունների: Հերոդոտոսը ևս բացառություն չի կազմում: Սուսկ մի քանի հիշատակություն ավելի ուշ շրջանի հեղինակների մոտ, համեմատած նրանց սեփական կարծիքներով ու եզրահանգումներով. եղածն այս է: Այդ տվյալները որոշ դեպքերում ավելի ստուգություն են ձեռք բերում, եթե հաստատվում են Հերոդոտոսի գործի այս կամ այն հատվածի բովանդակությամբ:

Առկա տվյալների համաձայն Հերոդոտոսը ծնվել է Փոքր Ասիայի Հունական Հալիկառնոս քաղաքում մ.թ.ա. 484թ.: Մասնակցել է քաղաքին տիրած բունակալի դեմ ծավալված պայքարին ու ստիպված եղել լքելու հայրենիքը: Ապրել է Սամոս կղզում, այնուհետև՝ կարճ ժամանակ, կրկին հայրենիքում, իսկ մ.թ.ա. 443թ. Պերսիկյան նախաձեռնությամբ Իտալիայի Հոդի վրա Հունական մի նոր գաղութի՝ Թուրիայի կազմակերպման ուղղությամբ եռանդուն գործունեություն ծավալել ու ապրիներ ապրել, գուցե և մահացել այնտեղ. մ.թ.ա. 430 և 425 թթ. միջև:

Հիմք կա ենթադրելու, որ նրա «Պատմության» ներածական նախադասություն ակիզոր՝ «Հերոդոտոս Հալիկառնոսցին ժողովեց պատմությունն այս...» նախապես ունեցել է հետևյալ տեսքը. «Հերոդոտոս Թուրիացին ժողովեց պատմությունն այս...», քանի որ այդպես են մեջ բերում այն Արիստոտելյան և մի քանի այլ հին հեղինակներ:

Կյանքի թուրիական հատվածը, ուրեմն, շատ նշանակալից է եղել Հերոդոտոսի համար, հավանական է, որ նա այնտեղ է ստեղծել իր «Պատմությունը»:

Մեզ հասած այս կենսագրական տեղեկություններում ակներևաբար պակասում է երկու կարևորագույն հանգամանք, որոնք մեզական նշանակություն ունեն նրա երկը ճիշտ ընկալելու և արժեքավորելու համար: Դրանք են Հերոդոտոսի կապը Հելլադայի խոշորագույն քաղաքական և մշակութային կենտրոն Աթենքի հետ և նրա բազմաթիվ ու հետափոր ճանապարհորդությունները: Երկուսի մասին էլ իմանում ենք Հիմնականում իր «Պատմության» այնպիսի հատվածներից, ուր նա ականատեսի տեղյակություն է դրսևորում Աթենքի և, ընդհանրապես, Ատտիկայի, ինչպես և Հունաստանից հեռու գտնվող մի շարք երկրների նկատմամբ:

Աթենքի հասարակության հետ Հերոդոտոսի ունեցած սերտ կապի մասին է ակնարկում Եփեսեիոս Կեսարացու «Բրոնիկոնի» հայերեն թարգմանության մեջ (II, 212) պահպանված, մ.թ.ա. 445թ. թվագրված մի տեղեկություն, ըստ որի «Երդոտոսայ յԱթենս գիրս ընթերցեալ՝ պատուեցաւ» («Հերոդոտոսը կարգալով Աթենքում իր ստեղծագործությունները՝ պատվի արժանացավ»):

Պլուտարքոսը իր հերթին գրում է, թե Հերոդոտոսը աթենացիներից ստացել է 10 տաղանդ արժեքով պատվավոր մի նվեր: Սրանք լրացվում են, բացի այստեղից՝ Աթենքի ու նրա շրջակայքի հետ լավ ծանոթություն հաստատանքից, նաև այն անդրադարձումներով, որ նկատել են հետազոտողները մի կողմից Հերոդոտոսի «Պատմության», մյուս կողմից նրա աթենացի ժամանակակիցներ պատմաբան Թուկիդիդեսի, ողբերգակ Սոփոկլեսի և այլ հեղինակների գործերի միջև: Այս բոլորով փաստարկվում է Հերոդոտոսի՝ Աթենքում երկար ապրիներ, հավանաբար Վր. 40-ական թվականներին, ապրելու և գործելու հանգամանքը, իսկ վերջինս էլ բացատրում է նրա շեշտված աթենասիրությունը, որին դեռ կանդորադատանք:

Հունաստանի քաղաքներից, բացի Սամոսից և էգեականի այլ կղզիներից, Հերոդոտոսը հավանաբար ապրել է Դելփիում, այցելել Հյուսիսում ընկած Մակեդոնիա, Թրակիա ու Հյուսիսային-մերձսեծովյան Հունական Օլբիա գաղութը, իր հայրենի Հալիկառնոսի հարող փոքրասիական մի շարք հունաբնակ քաղաքներ: Թուրիայում ապրելով, նա այցելել է Սիկիլիայի Սիրակուզա քաղաքը:

Հուլյնի համար առավել հազվադեպ երևույթ էին Հերոդոտոսի կատարած աֆրիկյան և ասիական ճանապարհորդությունները: Դրանք հավաստվում են հեղինակի՝ ականատեսի դերում հանդես գալու մասին հիշատակություններով, նկարագրությունների ճշմարտաբանությամբ: Նա շրջել է Աֆրիկայի երկրներից Եգիպտոսում և Լիբիայում, իսկ Ասիայում՝ Ասորիքում, Փյունիկիայում, Ասորեստանում, Բաբելոնում, Պարսկաստանում: Այդ ուղևորությունները տեղի են ունեցել, հավանաբար, մ.թ.ա. 455 և 446թթ. միջև:

Ճանապարհորդությունների նպատակը պարզ է, բայց արդյունքն ակնբախ է. այցելած երկրների մասին Հերոդոտոսը հայտնում է առաջնակարգ, հաճախ եզակի, տեղեկություններ, որոնց մի մասն էլ վերաբերում է մեր և հարևան ժողովուրդների պատմությանը:

2. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ

Պատմագրությունը, այն իմաստով, որը մենք վերագրում ենք այդ հասկացությանը, ծնունդ է առել հին Հունաստանում մ.թ.ա. VI - V դդ.: Հին Արևելքի քաղաքակրթությունների՝ եգիպտականը իր հիերոգլիֆ բազմահարուստ դպրությունը, սեպագրականը՝ իր շումերական, բաբելոնաասորական, խուրրիական, ուրարտական, խեթական ու հին պարսկական ճյուղավորումներով, մնացել են առանձին իրադարձությունների կամ միատարր երևույթների շարանների արձանագրման մակարդակի վրա:

Առաջին հույն պատմիչների համար հնուց ի վեր կիրառվում է «լուգոլո-փոսներ», այն է՝ «լուգոսը (բանը, խոսքը) գրի առնողներ» տերմինը: Դրանց առանձնահատկությունների թվին են պատկանել մեծ մասամբ նյութի ժամանակագրական և տարածքային ընդգրկման համեմատական սահմանափակությունը (մի քաղաքի, մի երկրի, մի տոհմի վերաբերող տարբեր նյութերի շարադրանք), պատմական դեպքերի նկարագրությունից զիջաբանական, աշխարհահազրական և ազգազրական բնույթի շեղումները, առասպելների պարզունակ-

բանություններ» երկն այսպես է սկսել. «Ես գրել եմ այն, ինչ ինձ ճշմարտացի է թվում, որովհետև հույների բազմաթիվ պատմածները ծիծաղի են արժանի»։ ասել է, թե հեղինակը իր լած-կարգացածից գրի է առնում միայն իրեն հավաստի թվացող մասը։ Հերոդոտոսը, աղբյուրների նկատմամբ քննադատաբար տրամադրված լինելով հանդերձ, միանգամայն այլ, անհամեմատ ավելի լայն ու զիտական մոտեցում է ցուցաբերում աղբյուրներից ստացած նյութին ընթերցողին մատուցելու ինչպիսիք։ Նա գրում է. «Ես պարտավոր եմ հաղորդելու այն ամենը, ինչ պատմում են, բայց այդ ամենին հավասար, իհարկե, ես պարտավոր չեմ։ Այս սկզբունքին ես կհետևեմ իմ ամբողջ պատմության մեջ» (VII, 152)։

Այստեղից բխում է ոչ միայն այն, որ պատմագիրը չի թաքցնում իրեն հասած տեղեկությունների հարստությունն ու պարտադրում ընթերցողին բավարարվել իր կատարած ընտրությունը, այլև զիտակցում, որ իրեն անհավաստալի թվացող նյութը կարող է մեկ ուրիշին վստահելի և արժեքավոր ներկայանալ։ Ուստի նա նույնիսկ հաճախակի մեջ է բերում նույն իրադարձության մասին իրեն հասած հաղորդումներից երբեմն իրարամերժ տարբերակներ, նշելով իր նախընտրած տարբերակը։ Այսպիսի մի դեպքից հետո, օրինակ, նա գրում է. «Այս պատմությունն ամենահավանականն է, բայց քանի որ կա նաև պակաս հավանական պատմությունը, այդ ևս պետք է ասվի» (III, 9)։ Հարգանքն ընթերցողի նկատմամբ, անշուշտ, պատիվ է բերում պատմագրին։

Հերոդոտոսը անհրաժեշտ է համարում նաև հաճախակի հաղորդել, թե ինչ ճանապարհով են հասել իրեն այս կամ այն տեղեկությունները, դրանով ևս հնարավորություն տալով ընթերցողին ինքնուրույն դատելու նրանց վստահելիության աստիճանի մասին։ Նա այդ մասնավորապես կիրառում է օտար երկրների մասին պատմելիս։ Այսպես, նա գրում է. «Մինչև այստեղ այն, ինչ պատմեցի, իմ սեփական հզորակացություններն են, հիմնված անձամբ իմ տեսածի և հավաքած տեղեկությունների հիման վրա։ Այսուհետև կպատմեմ այն, ինչ լսել եմ Եգիպտոսի պատմությունից, ավելացնելով նաև իմ տեսածները» (II, 99)։ Մի այլ տեղ կարդում ենք. «Իմ հետազոտությունները ես ավելի ծավալեցի, ինչու իբրև ականատես գնալով մինչև Ելիփանտինե քաղաքը, իսկ այնտեղից հետո արդեն հարցնելով ու լսելով» (II, 29)։

Պետք է, սակայն, կարծել, թե պատմագիրը թղթին է հանձնել անխորի այն ամենը, ինչ իմացել ու լսել է. երբ նա լիովին համոզված է որևէ խնդրում, ապա այլևս տարբերակների ներկայացմանը չի դիմում։

Արդ, մի՞շտ է արդյոք Հերոդոտոսը հարազատորեն հաղորդում իր աղբյուրներից ստացածը։ Ընդհանուր պատասխանն, անշուշտ, դրական լինելով, չի կարելի մոռացություն չանել, որ պատմագիրն ունեցել է իր, այն էլ գործը, անձնական ու քաղաքական համակրանքներն ու հակակրանքները (տե՛ս ստորև), որոնք իրենց կնիքն են դրել դեպքերի ու դեմքերի գնահատման վրա, ոմանց գուցե ոչ լրիվ ըստ արժանիության փոաբանելու կամ արդարացնելու, մյուսներին, ընդհակառակն, մեղադրելու ու պարսավելու խնամով։ Բայց սա միանգամայն բնական է։

Եթե վերանայնք բնական այս կողմից, ապա Հերոդոտոսի «Պատմությունը» վերին աստիճանի արժանահավաստ է թե՛ այն խնամով, որ նա հմտորեն է ընտրել իր աղբյուրները, այսինքն՝ դիմել է այնպիսիներին, որոնցից ավելի հավանություն

կար ստանալ գործերի ճշմարտացի պատերը, և թե՛ այն, որ նա այդ աղբյուրները հարազատորեն է վերարտադրել։

Նոր չլիճանի պատմագրությունը, դեգերելով Հերոդոտոսի նկատմամբ վստահության և անվստահության միջև, այսօր հակվել է դեպի առաջինը։

Մեզ, բնականաբար, շատ են հետաքրքրում Հերոդոտոսի տվյալները Հայաստանի և Հայերի մասին, որոնց կանգնադրումները առանձին։ Դրանք Արևելքի երկրների մասին «Պատմություն» պարունակած հարուստ տեղեկությունների մասն են կազմում։ Անցյալ դարի կեսերից սկսված և հակադասական հնադիտական նյութ հանդես բերած պեղումներից առաջ, Հին Արևելքի երկրների մասին հիմնական տեղեկությունները դալիս էին, Աստվածաշնչի կողքին, Հերոդոտոսի «Պատմությունից»։ Պեղումների հետևանքով հայտնաբերված քաղաքներն ու տաճարները, նրանցում գտնված՝ արվեստի ու կենցաղի անթիվ առարկաները և բազմահազար զբաղվող հուշարձաններն ու վավերագրերը Հերոդոտոսի պատմածներից շատ բան հերքեցին, նրանցում շատ բան ճշգրտեցին, բայց և շատ բան էլ հաստատեցին ու լրացրին, հակադասական չափով բարձրացնելով նրա, որպես ճշմարտապատում պատմագրի, հեղինակությունը։ Պարզվեց, օրինակ, որ այն, ինչի մասին նա պատմում է որպես աղանատես, որպես կանոն հավաստի է։ Այդպիսին է Եգիպտոսի և Բաբելոնի վերաբերյալ նրա պատմածը։ Է՛լ ավելի մեծ հավաստիություն ու ճշգրտություն են ցուցաբերում նրա տված տեղեկությունները պարսիկների ու պարսից հակադասավալ տերության մասին, տերություն, որի մասն է կազմել Հայաստանը Հերոդոտոսի օրոք։

Այս հանգամանքն, անշուշտ, Հերոդոտոսի ձեռքի տակ պարսկական գործերն արտացոլող առաջնակարգ աղբյուրների առկայության արդյունքն է։ Հետագոտոներն այստեղ, բացի պատմագրի՝ դեպի պարսկական քաղաք էլլեաստան կատարած ճանապարհորդության տպավորություններից, առանձնացնում են երեք տրվի աղբյուրներ։ Առաջին՝ Ղուճատտոսում հանգրվան գտած պարսից ավագանու իրազեկ ներկայացուցիչների հաղորդումները (օրինակ, հայտնի գորավար Մեգաբիդոսի որդի Ջուպուրոսի), երկրորդ, Պարսկաստանում հանգրվանած Հույն գործիչների (օրինակ՝ հույնական թեմիստոկլեսի) հետևողների հաղորդումները։ Վերջապես, պարսկական տերության արքայական դիվանատան կողմից երկրի ծայրերն առաքվող պաշտոնական վավերագրերի պատճենները, որոնք այնուհետև թարգմանվում էին տեղական լեզուներով։

Այս վերջին երևույթը ամենից լավ հաստատվում է Դարեհ I-ի հայտնի Բեհիստունյան եռալեզու արձանագրության տվյալներով և օրինակով։ Նախ, Դարեհն ինքն է հայտնում, թե հրամայել է արտադրել այն կավե աղյուսակների և կաշվե փաթեթների վրա, այսինքն, համապատասխանաբար՝ ակկադերեն և արամեերեն լեզուներով, և ուղարկել բոլոր երկրները։ Սրա նյութական ապացույցն էլ առկա է. գտնված են այդ արձանագրության առանձին հատվածները պարսկական լեզվի վրա՝ ակկադերեն գրված կավե աղյուսակներ և թե՛ արամեերեն գրված կաշու փաթեթների նմուշներ։ Ի դեպ, նշենք այն հանրահայտ փաստը, որ պարսից տերության արքանի դիվանատան ու նրա մասնաճյուղերի գործնական, ինչպես և ժամանակի միջազգային լեզուն հենց արամեերենն էր։ Երկրորդ, Հերոդոտոսը գարմանալի սկստ ծանոթություն է ցուցաբերում նշված արձանագրության առանձին մասերի բովանդակությանը։ Այն դրսևորվում է ոչ միայն այլոթների ու գործող

անձանց անունների հարադաս վերադասարկումը (օրինակ՝ Դարեհի գահակալման դրամատիկ պատմություն, ընդհուպ մինչև նրա գործակիցների անունները՝ Վինդաֆառնա, Ուտանա, Գաուրբուհա, Վիդառնա, Բադարուխա, Արդամանիշ՝ Բեհառուեյան արձանագրության մեջ և, համապատասխանաբար, Ինտաֆեռնես, Օտանես, Գորբուլաս, Հյուլաունես, Մեգարիդու և Ասպաթինես՝ Հերոդոտոսի մոտ, տարբերվում է միայն վերջին անունը), այլև նույնիսկ ոճական որոշ արտահայտությունների նույնությունը:

Միշտ չէ, սակայն, որ նմանություններն այսբան հստակ են դրսևորվում: Հետադուտոլներին, օրինակ, շատ զգվարություններ են պատճառում Հերոդոտոսի մոտ հանդես եկող՝ Աբեմեյան տերության ստորաբաժանումների՝ աստրապությունների ու նրանցից գանձվող արքունի հարկերի թվարկման (III, 90-96) և Բեհառուեյան արձանագրության նմանօրինակ (սակայն առանց հարկերի հիշատակման) թվարկման առնչության խնդիրները: Հարցն այն է, որ այդ երկու թվարկումներն միջև կան և աչքի զարնող ընդհանրություններ և էական տարբերություններ: Նմանությունները, բնականաբար, խոսում են Հերոդոտոսի՝ արքունի արձանագրություններին ծանոթ լինելու օգտին՝ վերը նշված ուղիներով: Տարբերությունները վկայում են իր թվարկման համար նրա ունեցած լրացուցիչ աղբյուրների մասին: Խնչ աղբյուրներ էին դրանք: Մասամբ դարձյալ պաշտոնական պարսկական (ուրիշ ինչ աղբյուրներում կարող էին գտնվել յուրաքանչյուր աստրապությունից գանձվող հարկերի չափերը), բայց ավելի մանրամասն, մասամբ էլ՝ այլ (այսինքն, ինչպես նշվեց, Հունաստանում ապաստանած պարսիկների, Պարսկաստանում ապրած հույների, լոգոգրափոսների պատմածները և այլն) աղբյուրներ:

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Հերոդոտոսն իր նկարագրություններն անելիս երբեք չի բավարարվել մեկ աղբյուրի տվյալների շրջանակներով, այլ սինթեզել, ի մի է բերել իրեն մատչելի բոլոր նյութերը՝ երբեմն նշելով աղբյուրները, երբեմն՝ ոչ:

Ինչպես կտեսնենք սուրբ, այս պրոբլեմները հաճում են նաև Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի և հայերի մասին մատուցած տվյալների հետազոտողի առջև:

4. ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԻ ԱՇԽԱՐՀԱՅԱՑՔԸ ԵՎ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՂՄԱՆՈՐՈՇՈՒՄԸ

Ժամանակի ողուն համաձայն, Հերոդոտոսի վերաբերմունքը բնութայն և հասարակության երևույթներին, այսինքն՝ նրա աշխարհայացքն ընդգրկում է, մի կողմից, առողջ դատողության ու թալես Միլետցու օրերից ձևավորված տարերային մասերիալիզմի և, մյուս կողմից, հնագույն ժամանակներից եկող դեցապալատության միջև ընկած գիտակցության լայն սպեկտրը: Հերոդոտոսը որևէ հստակ, յուրօրինակ փիլիսոփայական հայացքներ չի դրսևորել, այլ առաջնորդվել է ընդունված տեսակետներով: «Պատմության» մեջ առասպելներ ներկայացնելիս, նա լոգոգրափոսների օրինակով որպես կանոն ջանացել է հրաշալիքները դրանք, «ճշմարտել» ու ներկայացնել պարզունակ ու անհրաժեշտ լոգոգրափոսներ, որոշ դեպքերում, սակայն, առասպելը ուժի մեջ թողնելով և կամ անվերապահ հավատ ընծայելով

հունական այլևայլ գուշակների, հատկապես դելֆյան գուշակի կանխատեսություններին:

Աստվածները խանդուռ ու նախանձուտ են մարդու և նրա գործունեության նկատմամբ. բավական է մարդկանցից մեկն անցնի Հաջողությունների կամ արարքների իր համար սահմանված չափը, որ աստվածները նրանից վրեժխնդիր լինեն, զրկեն ամեն ինչից, ընդհուպ մինչև կյանքից: Այս է Հերոդոտոսի հավատը՝ իր ժամանակակիցների հավատին համընթաց:

Բայց ժողովուրդների վրա, համոզված է պատմագիրը, իշխում են միևնույն աստվածները: Գրեթե բոլոր հունական աստվածներին նա գտնում է նաև այլ երկրներում, սակայն, Եզրպոտոսում, ու հաճախ նախապատվություն տալիս այդ երկրներին՝ այս կամ այն աստծու պաշտամունքը հույների կողմից նրանցից փոխ առած համարելով:

Մարդիկ, պատմական գործիչները, ըստ Հերոդոտոսի, ծագում են աստվածներից կամ առասպելական հերոսներից: Պատմության շարժիչ ուժը, մեծ իրադարձությունների պատճառները մարդկանց կրքերն են՝ սերը և ատելությունը, վիրավորանքը և վրեժխնդրությունը: Արդարության և անարդարության մոտիվը ևս պատմական կարևոր գործոն է նրա աչքում: Բախտի, ճակատագրի գաղափարը, կանխաձեռնված իրականացման անխուսափելիությունը ծայրեիծայր տոգորում են նրա պատկերացումները պատմության ընթացքի մասին: Այս իմաստով Հերոդոտոսը շատ հեռու է իր կրտսեր ժամանակակից Թուկիդեդից, որի ներդրումը համաշխարհային պատմագրության մեջ իր ժամանակի համար կատարելապես գարմանալի՝ պատմական խնդիրներին խոր սեպիլատական մոտեցման էր:

Ինչպես նշվեց արդեն տարբեր ժողովուրդների վրա իշխող աստվածների կապակցությամբ, Հերոդոտոսը ամենին հակված չէ դերադասելու հունականը՝ ոչ հունականից, հակադրելու այն բարբարոսականին («բարբարոսը» նրա բերանում նշանակում է պարզապես «ոչ հույն» առանց որևէ քամահրական երանգի), ինչպես այդ սովորական դարձավ հաջորդ դարաշրջանում՝ ստրկատիրության ծագմանը համընթաց (ստրկները դերադանցապես բարբարոսական ծագում ունեին): Ընդհակառակը, համեմատելիս նա հաճախ նախապատվություն (հնություն, իմաստություն, քաջություն, օրենքներ, բարքեր և այլ խնդիրներում) տալիս է արևելքի ժողովուրդներին՝ եգիպտացիներին, բաբելոնցիներին, պարսիկներին:

Հավասարապես և Հերոդոտոսին օտար են համահունական զգացումները: Հայրենասեր է արդյոք նա: Անշուշտ: Բայց նրա հայրենասիրությունը համահունական բնույթի չի կրում երկու կարևոր պատճառով: Առաջին, որ հնում գոյություն չի ունեցել համահունական հայրենիք, այլ եղել են շուրջ երկու հարյուր պոլիսներ՝ քաղաք-պետություններ, որոնք էլ հանդես են եկել որպես համապատասխան քաղաքացիների հայրենիքներ: Բացի այդ, եղել են պոլիսների դաշնակցություններ, այս կամ այն աչքի ընկնող պոլիսի հեգեմոնիայի ներքո: Այս երևույթը որոշ երանգավորում է տվել հայրենասիրական զգացումներին, սակայն ոչ հաստատուն, ինչպես որ հեղհեղուկ էին նաև այդ դաշնակցությունները: Երկրորդ՝ դարի առաջին կեսի հունա-պարսկական պատերազմների պատմությունը Հերոդոտոսը շարադրել է ոչ թե պատերազմների ժամանակ, երբ համընդհանուր՝ Պարսկաստանի կողմից նվաճելու վտանգը այսպես թե այնպես միախորհել էր քաղաք

- պետությունների մեծ մասի ջանքերը, այլ դարի վերջին երրորդում ծավալված ներհանրապետական պատերազմների նախօրյակին և, թերևս սկզբնավորման պահերին: Իսկ այդ ժամանակն արմատապես տարբերվում էր նախորդից և բնութագրվում երկու Հակամարտ ճամբարներում՝ Աթենականում և Լաևոնականում (Սպարտայի) ընդգրկված քաղաք-պետությունների փոխադարձ ծայրահեղ ատելություններ, որն ավելի ուժգին էր և մահացու, քան նախորդ շրջանում պարսիկ նվաճողների դեմ առաջացած ատելությունը: Այժմ միջհունական թշնամությունը որոշ դեպքերում փոխարկվում էր նաև պարսկասիրության, որի աստառն էր Հակառակորդ ճամբարի ուժերի դեմ Պարսկաստանից ակնկալվող օգնությունը:

Այս խնդրում Հերոդոտոսն ուներ իր Հստակ կողմնորոշումը՝ նա Աթենքի ջատագով էր, Հեռաբար՝ Հակապարտայական: Սակայն այս ընդհանուր դրույթը երբեմն - երբեմն տեղի է տալիս առանձին բացառությունների առջև, Հանդամանք, որ Հիմնականում կապված էր Հերոդոտոսի կենսագրություն իրադարձությունների հետ:

Այսպես, նա մեծազույգ սիրով էր լցված իր Հայրենի Հալիկառնա քաղաքի նկատմամբ, առիթը էլ էր կորցնում արտահայտելու այդ սերը: Մինչդեռ Հալիկառնասը իր բնակչության կազմով դորիական քաղաք էր, ինչպես Սպարտան, և ոչ Հոնիական, ինչպես Աթենքը: Ստորև կտեսնենք, որ Հալիկառնասի նկատմամբ սերը որոշ վերապահությունների է հանգեցնում նույնիսկ Հերոդոտոսի Հակադորիականության մեջ:

Ի դեպ, Պարսկաստանի նկատմամբ պատմագրի որոշակի թուլությունը նույնպես նրա Հալիկառնասի լինելուց է գալիս: Այս քաղաքը պարսից թագավորի իշխանության տակ գտնված փոքրասիական հունական քաղաքներից էր: Հերոդոտոսը ծնվել ու մեծացել էր այդտեղ, ընտելացել ու Համակերպվել պարսկական տիրապետության միջավայրին, մերվել ու գուցե նույնիսկ կապվել այդ իրավիճակի հետ:

Այսպես, կարելի է նկատել, որ Հունա-պարսկական պատերազմներին որպես առիթ ծառայած՝ 499թ. փոքրասիական հունական (Հոնիական) քաղաքների՝ Միլետ քաղաքի ղեկավարությունը, պարսից տիրակալության դեմ բարձրացրած ապստամբությունը Հերոդոտոսի Համակրանքին չի արժանանում. Հպատակները պիտի ճանաչեն իրենց տիրոջը: Պարսիկները, պարսից արքան պատմագրի աչքում թշնամի են դառնում լուի այն պահից, երբ, այսպես ասած, չափն անցնում են, ձգտում իրենց օրինական տիրույթներից՝ փոքրասիական հունական քաղաքներից գատ զավթել նաև եվրոպական Հունաստանը:

Հերոդոտոսը որոշակիորեն Համակրում է նաև Սամոս կղզի - քաղաք - պետությունը, որտեղ նա երկար տարիներ է անցկացրել և շատ մերձավորներ ձեռք բերել: Պատմագիրն աշխատում է մեղմացնել կամ արդարացնել պատերազմի ժամանակ սամոսցիների թուլ ավանդմանը:

Առեղծվածային բնույթ է կրում Հերոդոտոսի անհատնում սերն ու Համակրանքը Դելփի քաղաքի ու նրա աշխարհահռչակ՝ Ապոլոնի տաճարի ու սրա դուշակի նկատմամբ, եթե Հալիկառնան սրանց թշնամական դիրքը Աթենքի Հանդեպ և անցած պատերազմների ընթացքում դուրսործ պարսկասիրությունը: Երևում է՝ այստեղ ևս նրա կենսական կապերը շատ զորեղ են գտնվել:

Սակայն ամենաուժեղ ու նվիրական զգացումները Հերոդոտոսին կապում են, անշուշտ, Աթենքի հետ: Աթենքում Հերոդոտոսը չվիճել է խոշորագույն քաղաքական դործիչ Պերիկլեսի ու նրա շրջապատի հետ, որն ընդգրկում էր Հունական դասական մշակույթի ծաղկման այդ ժամանակի խոշորագույն Հանճարեղ ներկայացուցիչներին՝ Ֆիդիաս, Սոփոկլես, փիլիսոփա Անաքսագորաս և ուրիշներ: Հերոդոտոսը, Հավանաբար, եղել է այդ «Պերիկլեսյան խմբի» անդամ: Համենայն դեպս, նա իր «Պատմությունում» աթենական «ուկեղարի» անբաժան մասն է կադմում: Նա Հանդես է գալիս որպես Աթենքի ու նրա կազմած ճամբարի ջատագով, Աթենքը Հայտարարում Հունաստանի փրկիչ: Պերիկլեսյան պատերազմների նախօրին, քաղաքական միջնորդի չի կացման պայմաններում, Հերոդոտոսը գրել է. «Այժմ ես ստիպված եմ բացահայտ ասել իմ կարծիքը, որ շատերին տհաճ կարող է լինել: Եթե աթենացիները, սարսափելով վերահաս վտանգից, լքեն իրենց քաղաքը (ի դեպ, այդ էր Հորդորում կատարել դելփյան գուշակը՝ Գ.Ս.) կամ Հանձնվին Գոնրեստին, Հեղադան կհպատակվեն պարսիկներին: Ուստի ե եթե մարդ ասի, թե աթենացիները եղան Հեղադայի փրկիչները, ճամբարության դեմ մեղանշած չի լինի: Երբ նրանք նախընտրեցին Հեղադայի ազատությունը, ապա դեռևս պարսիկների կողմը չանցած բոլոր Հեղինների մեջ նրանք ղեկավարելու արվեստը ավելի քան արժնացրին և աստվածների օգնությամբ ես քեցին արքային» (VII, 139):

Քաղաքական գրգռապատճառներից ծնված Հակակրանքը Հերոդոտոսի մոտ արտահայտվում է առաջին Հերթին երկու երկրյալ թշնամիների նկատմամբ, այն է՝ Կորնթոսի, որ աթենացիների Համար բախտորոշ դեր խաղացող ծովային առևտրի բնագավառում նրանց ամենահզոր ախոյանն էր, և Ատտիկայի անմիջական հարևան Թեբի, որն անընդհատ ապստամբություններով հնուց ի վեր ավարի ու ավերի է ենթարկել Աթենքը:

Գալով Աթենքի Հիմնական քաղաքական ախոյան Սպարտային (Լաևոգեմոն, Լաևոնիկա), Հերոդոտոսի կողմից սպասվելիք թշնամական անվերապահ դիրքորոշման մեջ որոշ երկվություն է նկատվում: Մի կողմից նա պարտավանքի է ենթարկում սպարտացիներին՝ նրանց ժամանակակից գործերը, մյուս կողմից Հարգանք է ցուցաբերում նրանց անցյալի, օրենքների ու բարքերի նկատմամբ և, իհարկե, անվերապահորեն բարձր է գնահատում Սպարտայի արքա Լեոնիդասի և 300 սպարտացիների սխրանքը Թերմոպյուլյան կիրճում:

Հերոդոտոսի քաղաքական այս կողմնորոշումների մեջ իր դերն ունի, անշուշտ, նաև Համապատասխան պոլիսների Հասարակարգի խնդիրը: Դժվար է պատմագրին վերադառնալ Ռոյների Հայտնի քաղաքական կառավարման երեք ձևերից (դեմոկրատիա, օլիգարխիա, միապետություն) որևէ մեկի ջատագովի դերը: Նա, այո՞, դեմ է բունաստիքությանը (սիրանիա), բայց օրինական, ավանդական իշխանության ձևերը նա Հարգում է: Նա ներկայացնում է երեք պարսիկ գործիչների՝ Դարեհի, Օտանեսի և Մեգարսիդեսի վեճը, որում առաջինը պաշտպանում է միապետության գաղափարը, մյուս երկուսը՝ Համապատասխանարար՝ դեմոկրատիայի և օլիգարխիայի սկզբունքները: Իհարկե, վեճի միջավայրը չի՞նձու է, արտահայտվում են զուտ հունական տեսակետներ: Սակայն կարևորն այդ չէ, այլ այն, որ թեև վերջում Օտանեսը (դեմոկրատիայի պաշտպանը) Համարվում է պարտված, բայց ընթերցողն այդ եպրակացությունը չի հանգում, երեքի կողմից

էլ զորեղ փաստարկներ են բերվում, և մնում է մտածել, որ Հերոդոտոսը լավ է համարում այն վարչակարգը, որն ափելի ավանդական է ու սովորական տվյալ երկրի համար: Աթենքի համար դա, անշուշտ, դեմոկրատիան է և, որպես աթենասեր, Հերոդոտոսն իր մի շարք ասույթներում հսկվում է չափավոր դեմոկրատիայի կողմը, պաշտպանելով իրավահավասարության սկզբունքը, ազատության գաղափարը և այլն:

5. ՀԵՐՈԴՈՏՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՉԵՎԸ

Հերոդոտոսից պահպանվել է միայն մեկ ստեղծագործություն՝ «Պատմությունը»: Մեզ հասած տեքստը բաղկացած է ինը գրքից, որոնք վերնագրված են ինը մուսոնների անուններով, սկսած պատմության մուսա Կլիոյից: Այս բաժանումը և անվանումները, սակայն, հելլենիկները չեն, այլ իրականացված են հետագայում, Ալեքսանդրիայի գերմանականների կողմից: Թեև ի՞նչ է եղել Հերոդոտոսի տված բաժանումը՝ մեզ հայտնի է: Պետք է ենթադրել, սակայն, որ բաժանումը եղել է և երկի ենթաբաժինները կոչվել են նույն բառով, որով հեղինակն անվանում է իր ողջ գործը՝ «լուս» («բան», «խոսք»): Այսպես, նա հիշատակում է իր Եգիպտական լուսը (այսինքն՝ «Պատմություն» Եգիպտոսի նկարագրությանը նվիրված հատվածը), Ասորիստանյան լուսը (որ մեզ չի հասել) և այլն:

«Պատմություն» հիմնական բովանդակությունը, ինչպես արդեն նշվել է, մ.թ.ա. V դարի առաջին կեսի Հունա-պարսկական պատերազմների նկարագրությունն է, սակայն դրան նախորդում է մի սովոր, գործի կեսը զբաղեցնող, ներածական մաս (I - IV գրքերն ամբողջությամբ և V գրքի 1-29 պարագրաֆները), որտեղ հեղինակը կուսակալ է հսկայական նյութ տարբեր երկրների ու ժողովուրդների պատմության, աշխարհագրության ու ազգագրական նկարագրի վերաբերյալ:

Այս տարաբնույթ նյութը միավորվում է Հունապարսկական պատերազմների պատմական հիմքերն ու պատճառները պարզաբանելուն հատկացված մի հենքով: Այդ հենքը հեռու է օբյեկտիվ հիմքերի ու պատճառների բացահայտումից, և ինչպես վերը նշվեց, հյուսված է մարդկային կրքերի, մեղքի ու վրեժ-խնդրության, ճակատագրի անխուսափելիության և այլ նմանօրինակ մոտիվներից: Բայց այն էլ ի հայտ է գալիս բավականաչափ հազվադեպ ու ներկայանում որպես նախապես հավաքված հարուստ, բայց խառնաբաղ նյութի՝ հեղինակի կողմից կազմակերպման, միավորման մի փորձ, որը, սակայն, այդպես էլ չի հանգեցրել նյութի այդ բազմազանության մեջ իրական օրգանական կապ կամ ամբողջություն ստեղծելուն:

Ներածական մասի բովանդակությունը հետևյալն է: Սկզբնական մի քանի պարագրաֆներ, որոնցում շարադրված է Հերոդոտոսի նպատակը, հաջորդում է Լիդիա երկրին նվիրված լուսը, II գրքը գրեթե ամբողջությամբ կազմում է Եգիպտոսի լուսը, III գրքում շարադրված է Սամոս կղզու պատմությունը, IV գրքը նվիրված է սկյութական լուսին, այստեղ են նաև Կիրենայի լուսը և Լիբիայի լուսը: V գրքի սկզբնական երեք տասնյակ պարունակում են Թրակիայի լուսը: Պարսկաստանի լուսն ավելի ծավալուն է. սկսվելով I գրքից՝ այն շարունակվում

է մինչև ներածական մասի վերջը, ընդմիջվելով թվարկված լուսներիով: Այն տարածվում է, այնուհետև, ըստ հուլյան, մինչև VII դրբը ներառյալ:

«Պատմություն» երկրորդ, հիմնական, Հունա-պարսկական պատերազմների պատմությունն անող մասն սկսվում է V գրքի 30-րդ պարագրաֆից և շարունակվում մինչև աշխատության վերջը՝ IX գրքի 122-րդ պարագրաֆը: Այստեղ շարադրանքը անհամեմատ ավելի սլացիկ ու հետևողական է և քայլ առ քայլ նկարագրում է պատերազմական գործողություններն ու նրանց հետ կապված իրադարձությունները: Այստեղ ևս կան մի քանի, Սպարտայի և Աթենքի պատմությանը նվիրված, չեղումներ, բայց դրանք քիչ են և կարճառոտ, համեմատած ներածական մասի լուսների հետ:

Հերոդոտոսի «Պատմությունը», ամենայն հավանականությամբ, անավարտ է մնացել: Վերջին նախադասություններն ամենևին նման չեն այսպիսի մի երկի եզրափակմանը: Մնաց է, հավանաբար, որ ընդհատել է պատմահոր աշխատանքը:

Հերոդոտոսի «Պատմությունը» շատ հեռու է միապաղաղ շարադրվածից: Այն, այսպես ասած, բազմաժան է, նույնիսկ՝ բազմաժան: Պատմական իրադարձությունների չոր ու հակիրճ նկարագրությունների կողքին այստեղ հանդիպում ենք գեղարվեստական փայլուն ոճով գրված նովելների՝ հյուսված այնպիսի պատմական անձնավորությունների շուրջը, հրաշապատումների, տարբեր ժողովուրդների բարքերի ու սովորույթների հյուսված նկարագրությունների, աշխարհագրական գեղուցազրերի: Իրար հաջորդում են նկարագրական, պատմողական և խոսակցական ոճերը:

Հերոդոտոսի լեզուն Հունարենի հոնիական բարբառն է, որն այդ ժամանակները տարածում էր գտել որպես գրական լեզու: Եվ «Պատմություն» ինքը կարող է համարվել հունական գեղարվեստական արձակի առաջին խոշոր կոտավը:

Արդեն անցյալ դարից սկսած, հետազոտողները զուգահեռներ են անցկացնում Հերոդոտոսի պատմողական ոճի և Հունական դասական քանդակագործության միջև: Դիտվել են, օրինակ, այնպիսի նմանություններ, ինչպես աստվածների քանդակները V դարում ներկայացվում էին նախորդ չորսնի արխայիկ, ստատիկ ձևերով, մինչդեռ կենդանիները, մարդիկ, առավելապես երիտասարդները՝ շարժուն ու կենսական, կենդանի ձևերով, այդպես էլ Հերոդոտոսի մոտ աստվածներն ու Հին ժամանակների հերոսները մոտմոտանալ ու ծանրաշարժ են, իսկ իր ժամանակի գործող անձինք՝ եռանդուն ու ճկուն:

Վերջին տասնամյակներում նմանություններ են հայտնաբերվել Հերոդոտոսի՝ իրադարձությունների որևէ ցիկլի շարադրանքի և Հունական տաճարների եռանկյունի ճակտոններին քանդակված տեսարանների միջև: Երկու դեպքում էլ կենտրոնը զբաղեցնում է հիմնական իրադարձությունը կամ կերպարանքը, իսկ նրանից հետո ու առաջ, իսկ ճակտոններին՝ աջ և ձախ, դասավորված են նվազող ծավալներով կամ բարձրություններով երկրորդական, երրորդական իրադարձություններն ու կերպարանքները: Արդյոք գիտակցված է եղել Հերոդոտոսի կողմից նման կոմպոզիցիան, թե՞ այն ինքնաբերաբար է առաջացել նրա մոտ՝ իշխող ճաշակների, նորմերի ու մտայնության ազդեցության ներքո՝ զգալի է ասել:

Բոլոր դեպքերում Հերոդոտոսի երկի գեղարվեստական ազդեցությունը ընթերցողի վրա, ինչպես հնում, այնպես էլ այսօր, շատ խորն է:

6. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԳԻՐ

Հերոդոտոսն, անշուշտ, առաջնակարգ գրող է, սակայն նրա «Պատմություն» մասին խոսելիս առաջին Հերթին պետք է անդրադառնալ գրքի պատմագրական արժեքին, որ բառացիորեն անդերազանհատելի է: Պետք է տարբերել այդ արժեքի երկու կողմը: Մեկը պատմագրի հագորդած հսկայածավալ ու կարեւորագույն նյութն է՝ Հին աշխարհի երկրներն ու ժողովուրդներն մասին, մյուսը՝ նրա «Պատմություն» դերը որպես համաշխարհային պատմագրություն ու պատմագիտության ակունքի, որի համար նա կոչվել է «Պատմահայր»: Հերոդոտոսն այդ գիտությունն սկզբունքներով, այն է՝ պատմական աղբյուրների տվյալների սպառիչ ընդգրկման, համադրման ու սինթեզման հիմնադիրն ու մշակողը, պատմական պրոցեսի պատճառային-հետևանքային հաջորդակցություն հայտնաբերողն ու ցուցաբերողն է, թող որ այդ պրոցեսի շարժիչ ուժը ներկայանում է նրա մոտ մարդկային կրքերի ու ճակատագրի քմահաճությունների տեսքով: Հետագա պատմագրությունը կարող էր այդ կողմը, նախապես, սակայն, որդեգրելով սկզբունքները:

Նմանապես նա հիմնադիրն է պատմական աշխարհագրությունն ու ազգագրությունը, որոնց ծնողները, ծագելով նրա «Պատմությունից», հետագայում ծաղկեցին ու վերածնցին առանձին, թեև օժանդակ, պատմական գիտությունների:

Հերոդոտոսը սանդղծ է մի գործ, որին լիովին պատշաճում է նրա կրասեր ժամանակակից, նրանից շատ տարբեր, բայց նույնքան հանճարեղ պատմագիր Թուկիդիդեսի «Համերթություն պատմության» - որակումը, որը Թուկիդիդեսը կիրառել է իր սեփական գործի նկատմամբ, այն էլ ի հակադրումն Հերոդոտոսի «Պատմություն»: Իրար ժամանակակից գործիչները կարող են թիրազանհատել միմյանց, սա հաճախակի հանդիպող երևույթ է, բայց երկու և կես հազարամյակի հեռուներից դիտելով՝ երկուսի գործերն էլ արժանի են երևում այդ պարտավորեցնող բնութագրմանը, իսկ Հերոդոտոսի երկը ներկայանում է նաև որպես մարդկային քաղաքակրթության իրական հիմնաքարերից մեկը:

7. ՀԵՐՈՂՈՏՈՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հերոդոտոսի «Պատմությունը» տեղեկություններ է պահպանել նաև Հին Հայաստանի և Հայերի մասին, որոնք թեև մեծաքանակ չեն, բայց հույժ կարևոր են: Այդ տեղեկությունների առանձնակի արժեքն այն է, որ դրանք հունական պատմագրություն էջերից մեզ հասած հնագույն տեղեկություններն են մեր երկրի մասին, և որ դրանք պահպանվել են ոչ թե մի այլ պատմիչի, այլ պատմահայր Հերոդոտոսի երկում:

Հետազոտողներն ամենից ավելի ուշադրություն են նվիրել Հայերի մասին Հերոդոտոսի այն հաղորդմանը (V, 73), ըստ որի նրանք «փյուռլակալան վերաբնակիչներ» են (Φρυγῶν ἄποικοι), որից կարելի էր բխեցնել, իբր հայերը ծագում են փյուռլակացիներից: Գիտություն այսօրվա տվյալները այսպիսի եզրակացությունը չեն արդարացնում, այսինքն՝ պարզ է, որ հայերը երբեք

փյուռլակացիների մասը չեն կազմել: Մյուս կողմից, Հերոդոտոսի այս ցուցումը վաղուց ի վեր կենարոնացրել է հետազոտողների ուշադրությունը Հայոց լեզվի և փյուռլակերենից պահպանված տարբերի համադրման վրա, որը և բերել է այն կարծիքի, որ երկու այդ լեզուներն ազգակից են և թրակերենի հետ կապվել են հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ճյուղերից մեկը՝ թրակափոյուզաձայնական ճյուղը: Այս եզրակացությունը կարևոր նշանակություն ունի Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոբլեմի լուծման գործում: Ի դեպ, Հերոդոտոսի սույն ցուցումը այս կամ այն բնույթի իր զուգահեռներն ունի նաև ուրիշ Հույն հեղինակների գործերում:

Պատմահայր մնացած հաղորդումները կարելի է բաժանել երկու խմբի, որոնցից մեկը վերաբերում է Հայաստանի տարածքին, նրա սահմանների բնութագրմանը, իսկ երկրորդը որոշ պատկերացում է տալիս երկրի կյանքի մասին: Դիտարկենք նախ երկրորդ խմբի տվյալները:

Հերոդոտոսի ամենածավալուն հաղորդումը Հայաստանի մասին վերաբերում է բաբելոնացի առևտրականների ճանապարհորդություններին մեր երկիրը (I, 194): Պատմագիրը որակում է այդ տեղեկությունը որպես Բաբելոնում իր լածներից ամենագրամանավոր: Առևտրականները, պատմում է նա, Հայաստանում ուղևորվելու ճյուղեր են կտրում, նավերի կմախքներ կառուցում և պատում դրանք մորթիներով: Նավերը կտրած են, վահանի տեսքով, տարբեր չափերի, մինչև 160 տոննա (5000 տաղանդ) տարողություն ունեցող: Հասակին հարկ լցնելով ու բառնալով գլխավորապես փյունիկյան սափորների (կարելի է հասկանալ նաև՝ կարմիր սափորների) մեջ լցրած վիտով, նրանք վարում են նավերը գետի (Եփրատի, որի ակունքները, ըստ Հերոդոտոսի մի այլ հաղորդման, գտնվում են Հայաստանում) հոսանքն ի վայր: Յուրաքանչյուր նավի վրա լինում է մեկ կամ մի քանի ավանակ: Բաբելոնում սուլրանքը, ճյուղերն ու հարող վաճառելուց հետո մորթիները բառնում են այդ ավանակներին և վերադառնում Հայաստան (Հոսանքն ի վեր նավարկելն անհնարին էր), որտեղ կրկին նավեր են սարքում և նորից բեռնավորված դնում Բաբելոն:

Հերոդոտոսը եղել է Բաբելոնում, նրա պատմածը կասկածի ենթակա չէ: Առաջին եզրակացությունը, որ կարելի է հանել այս հաղորդումից, այն է, որ Բաբելոնի և Հայաստանի միջև կանոնավոր առևտրական երթևեկություն է եղել: Պատմագիրը հիշատակում է միայն բաբելոնացի առևտրականներին, բայց դրանով ամենևին չի բացառվում Հայ առևտրականների կողմից այդ ուղիներն օգտագործելու հանգամանքը: Ընդամենը երթևեկությունը կատարվել է ոչ միայն գետի հոսանքով, այլև ցամաքով, ավանակների քարավաններով: Նավերի կառուցման համար օգտագործվող նյութը, եթե բառացիորեն հասկանանք պատմագրին, ամբողջությամբ հայթայթվել է Հայաստանում և՛ ուղևոր ճյուղերը, և՛ մորթիները, և՛ հարող: Այստեղ են ձեռք բերվել նաև ավանակները: Որպես առևտրի հիմնական առարկա (ցավով ոչ հիմնականների մասին նա լուր է)՝ Հերոդոտոսը հիշատակում է գինին: Որոշ տարակուսանքի տեղ է տալիս «փյունիկյան» սափորների հիշատակումը, բայց հավանաբար խոսքն այստեղ կամ «փյունիկյան» ձև ունեցող սնդիկների, կամ պարզապես կարմիր սափորների մասին է, որոնք ևս արտադրվում էին Հայաստանում: Գրատի ծանրաբեռնումը կավանդվելով իրեն չէր արդարացնի:

Հայաստանից արտահանվող բոլոր ապրանքների՝ տեղում արտադրվելու մասին մենք, Հերոդոտոսի այս ցուցումներից բացի, ունենք նաև այլ վկայություններ, թե՛ գրավոր աղբյուրների և թե՛ իրերի, հնագիտական նյութերի: Այսպես, Հերոդոտոսի ճանապարհորդություններից կես դար հետո Հուլյն պատմագիր Քսենոփոնը, որն անցել է Հայաստանով մ. թ. ա. 401- 400 թթ., իր «Անաբասիսում» խոսում է Հայկական գիւղերի, նրանց մի քանի տեսակների գոյության ու բարձր որակի մասին: Պաղատանի եւ հնագույն ժամանակներից բազմատեսակ ու բազմազան առևտրական խնցրանքների Հապարավոր նմուշներ, որոնք վկայում են զարգացած խնցրագործության մասին:

Քսենոփոնի, նրանից հետո՝ Ստրաբոնի երկերում, իսկ նրանցից շատ առաջ՝ ստրեբտանյան և ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հարուստ տվյալներ են պահպանվել Հայաստանում ձիաբուծության և տեղական ձիերի բարձր որակի ու համարման մասին: Այդ տվյալները հաստատվում են պեղածո նյութերով, ըստ որում վերջիններս վկայում են նաև ավանակների օգտագործման մասին: Ինչ վերաբերում է բաբելոնացի առևտրականների օգտագործած մորթուն (պատմագիրը չի մասնավորեցնում, մա՞նր, թե՞ խոշոր եղջերավոր անասուններից էր դա ստացվում), ապա Հերոդոտոսը մի այլ կապակցությամբ (V, 49) հիշատակում է, որ Հայերը «առատ հոտեր ունեն», մի բան, որ նույնպես հաստատված է այլ գրավոր աղբյուրներով, ինչպես և հնագիտական նյութերով:

Որ Հայաստանի միջով իրոք անցել են առևտրական բանուկ ճանապարհներ, կրկին հաստատում է Հերոդոտոսը՝ Փոքր Ասիայից Պարսկաստան տանող հռչակավոր «Թագավորական ճանապարհը» նկարագրելիս (V, 52): Այդ ճանապարհն ունեցել է վարանական, ռազմական ու առևտրական մեծ նշանակություն: Այն հիմնականում սարահատակված էր, և նրա ամբողջ երկայնքով ձգվում էին օթևան-կայանները՝ կառուցված ճանապարհորդների հանգստյան և ճանապարհի անվտանգության համար: Այդ ճանապարհի մի խոշոր հատվածը՝ շուրջ 340 կմ (ըստ Հերոդոտոսի՝ 56, 5 փարսան. փարսախը հավասար է մոտավորապես 6 կմ, այն է՝ մեկ ժամվա ճանապարհ), որի վրա կառուցված էր 15 օթևան-կայան, ըստ Հերոդոտոսի, անցել է Հայաստանի տարածքով: Այն ձգվում էր արևմուտքից արևելք՝ Հայաստանի հարավային գոտում, Եփրատի արևմտյան կեմանի գետանցից սկսած և շարունակվելով Տիգրիսի վերին հոսանքի երկայնությամբ: Բնականաբար, այն մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի անտեսական կյանքում: Իդուր չէ, որ նրա հենց այդ հատվածին հարող հարավարևմտյան շրջաններն էին, մասնավորապես Մոփղը, որ մյուս շրջանների հետ համեմատած՝ անտեսապես առավել զարգացած վիճակում թևակոխեցին հաջորդ՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանը:

Վերը քննարկված վկայությունը՝ Եփրատի վրայով առևտրական երթևեկության մասին, մի այլ հարց էլ է հարուցում. եթե Հայաստանից Բաբելոն գինի էր արտահանվում, ապա ի՞նչ ապրանքներ էին ներմուծվում Բաբելոնից Հայաստան: Ձէ՞ որ առևտրականները էլին կարող գաղութականացնել երթևեկել: Բաբելոն, իհարկե, շատ ապրանքներ էր արտադրում՝ արմավ, ձիթ, հացահատիկ, գործվածքեղեն և այլն: Սրանց մասին Հերոդոտոսը լուր է, բայց կարելի է ենթադրել, որ մորթիների հետ մեկտեղ ավանակների բարավանները բեռնված էին նաև այլ ապրանքներով: Սակայն առևտրականների՝ Հայաստանից ներմուծվող

ապրանքների այնտեղ տարվող հիմնական համարժեքը, հաշվի առնելով գրաստների ծանրաբեռնվածությունը մորթիներով, պետք է որ արժաթը լինի:

Այդ եզրակացությունն է հանգեցնում Հերոդոտոսի մի այլ հաղորդում: Պարսկական տերության 20 ստորաբաժանումները՝ սատրապությունները, թվարկելիս նա նշում է յուրաքանչյուրից արքային տրվող հարկի քանակը՝ արծաթի տաղանդներով (տաղանդը հավասար է մոտավորապես 30 կգ): Ահա, Հայաստանի մասին կարգում ենք (III, 93). «Պակտյունիներից, արմեններից և հարևան երկրներից՝ մինչև Եփեսոսյան Պոնտոսը (Սև ծովը - Գ. Ս.) ստացվում էր 400 տաղանդ: Սա տասներեքերորդ շրջանն է»: Տարեկան շուրջ 12 տոննա արծաթի հսկայական գումար է, նույնիսկ եթե Հաշվի առնենք, որ նրա ծանրությունը ընկնում էր ոչ միայն Հայերի վրա, այլև հարևան որոշ երկրների, որովհետև սրանց մեջ թվով, տարածքով և կարողությամբ, ինչպես երևում է նույն Հերոդոտոսի այլ հաղորդումներից, գերակշռում էին Հայերը: Պետք է հաշվի առնել նաև, որ Հայերի մի այլ, արևելյան հատվածը, ինչպես կտեսնենք, երկու այլ ժողովուրդների հետ կազմելով տերության XVIII սատրապությունը, վճարում էր արքային ևս 200 տաղանդ (վեց տոննա) արծաթ: Այդ ամբողջ արծաթը, վճարվելու համար, պետք է առկա լինի, և դրա աղբյուրներից մեկն էլ, ահա, Բաբելոնի հետ Հայաստանի միջազգային առևտուրն էր:

Հանրագումարի բերելով Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին տվյալների այս խումբը, տեսնում ենք, որ Հայաստանը ներկայանում է որպես հարուստ, զարգացած գյուղատնտեսություն, առևտրական արտաքին կապեր ու ապրանքային տնտեսության որոշակի մակարդակ ունեցող երկիր: Նախորդ, ուղարկական շրջանի զարգացումն, ուրեմն, տվել էր իր դրական ու կայուն արդյունքները: Մարապտրական տիրապետությունը ևս, որի տակ ընկավ Հայաստանը մ.թ.ա. VI դարում, չէր արգելակել նրա առաջընթացը, գուցե նույնիսկ որոշ իմաստով (միջազգային կապերի ամրապնդման և այլն), խթանել էր նրա որոշ կողմերը: Հայկական Հասարակությունը, որ միավորում էր արդեն կազմավորված ժողովուրդին, բուռն զարգացում էր ապրում դասակարգա-առաջացման, սոցիալական բեռնացման, ստրկատիրական հասարակարգի վերընթաց շարժման ուղղությամբ, երևույթներ, որոնք հաջորդ՝ հելլենիստական դարաշրջանում պետք է հանգեցնեին Հայկական պետության հզոր վերելքին, նրա միջազգային նշանակության աննախընթաց աճին ու նրա շուրջը մեծ տերության առաջացմանը:

Այժմ դիտարկենք Հերոդոտոսի՝ Հայաստանի մասին հաղորդած տեղեկությունների մի այլ՝ տարածքային կողմը: Ինչպե՞ս է որոշում պատմահայրը Հայաստանի սահմանները մ.թ.ա. V դարի առաջին կեսի դրությամբ: Մանրամասն թվարկելով Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում գտնվող Հայիս գետի հոսանքին հարող երկրները, նա նշում է, որ այդ գետն իր ակունքն ունի Հայկական լեռներում: Հայիսի ակունքների տեղանքը գտնվում է հետագայի Փոքր Հայքի տարածքում: Հետագայի, որովհետև Հերոդոտոսն ակնհերևաբար Փոքր Հայքի մասին տեղեկություն հունի: Այդ տարածքը նրա պատկերացմամբ բուն Հայաստանի մեջ է մտնում: Սա շատ կարևոր է Փոքր Հայք և Մեծ Հայք հասկացությունների առաջացման ժամանակը ճշտելու համար: Փոքր Հայքին անձանթ է, ըստ երևույթին, նաև Քսենոփոնը՝ մ.թ.ա. V և IV դդ. սահմանադիրն: Հնագույն տեղեկություններն այդ երկրամասի վերաբերյալ պատկանում են Պոլիբիոսին (մ.թ.ա. II դ.), որը

հիշատակում է Փոքր Հայքը՝ Միհրդատ սատրապի իշխանության ներքո և հակադրում այն «Հայաստանի մեծ մասին», որի տիրակալն էր Արտաշեսը (Արտաշես I-ը): Այլիլի ուշ շրջանի հեղինակները՝ Ստրաբոնը, Ռուֆոսը, Փոքր Հայքի գոյությունը հասցնում են մինչև մ.թ.ա. III և IV դդ.¹ ընդհուպ մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակը, հրե ըստ Ռուֆոսի, Փոքր և Մեծ Հայքերի ուսումնասիրումները Դարեհ III -ի գործերի կազմում կազմում էին Գավգամելայի ճակատամարտում (331 թ. մ.թ.ա.) Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ: Փոքր Հայքի անջատումն ու Մեծ և Փոքր Հայքերի առաջացումն, ուրեմն, հավանաբար, պետք է թվադրել մ.թ.ա. IV դարի առաջին կեսին: Մինչ այդ, Հերոդոտոսի ժամանակ, դրանք միավորված են եղել մեկ՝ Հայաստան (Արմենիա) երկրի մեջ, որի հյուսիսարևմտյան սահմաններն, ահա, ընդգրկել են Հայկաի ակունքները:

Հաջորդ երկու հաղորդումները պատկերացում են տալիս Հայաստանի հարավարևմտյան, հարավային ու հարավարևելյան եզրերի մասին: Դրանք (V, 49 և V, 52) գրեթե իրար կրկնում ու հաստատում են, բայց երկրորդը (V, 52) ավելի մանրամասն է: Այստեղ որպես Հայաստանի արևմտյան հարևան նշված է Կիլիկիան (որն այն ժամանակ ավելի լայնատարած էր, քան հետագայում, և ձգվում էր դեպի Հյուսիս), և երկու երկրների սահման է համարվում «նավարկելի Եփրատ գետը»: Շատ հստակ ցուցում է: Հարավային սահմանը պատմագիրն առնչում է Տիգրիս գետի վերին հոսանքի հետ, որն այդ հատվածում ձգվում է արևմուտքից արևելք, իսկ Հայաստանի հարավարևելյան հարևան համարում է Մատինենների երկիրը, որը զբաղեցնում էր Ուրմիա լճի ավազանը: Բացի այդ, Հերոդոտոսն այդ տեղերում անցնող «Թագավորական ճանապարհի» նկարագրության կապակցությամբ նշում է Հայաստանի տարածքի ճշգրիտ երկարությունը՝ Եփրատի գետանցից մինչև Մատինենների սահմանը՝ փարսախներով: Ինչպես ասվեց, այդ տարածությունը հավասար է չուրջ 340 կմ (56,5 փարսախ): Տեղադրելով այն քարտեզի վրա՝ պարզվում ենք, որ Հայաստանի և Մատինենների երկրի սահմանագրությունը, ըստ Հերոդոտոսի, գտնվել է Վանա լճից դեպի հարավ ընկած՝ Տիգրիսի վտակ Բոհատանսուի վրա, այն գետի, որը Կենտրոնիս անվան տակ որպես Հայաստանի հարավային սահման (Կարդուխների երկրի հետ) նշում է նաև Քսենոփոնն իր «Անաբասիսում»²:

Այսպիսով, Հայաստանի արևմտյան ու հարավային սահմանները, ինչպես պատկերացնում էր Հերոդոտոսը, բավականաչափ հստակ են դժագրվում: Նույնը չի կարելի ասել արևելյան և հյուսիսային սահմանների մասին: Պատմագիրն այս կապակցությամբ ուղղակի ցուցումներ չուներ, մնում է դիմել նրա կողմնակի տվյալներին: Դրանք գտնում ենք Արեմենյան տերության XVIII սատրապության նրա տված ընդլայնված մեջ, որին մասամբ օրդեն ծանոթացել ենք: Այստեղ (V, 94) կարդում ենք, որ «Մատինենների, սատալյանների և ալարդների համար սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա տասնութերորդ շրջանն է»: Ինչպե՞ս են

¹ Ցավոք, Հերոդոտոսի այս կարևորագույն հաղորդման (V, 20) վերջին հատվածը անաղարտ չի պահպանվել: Այստեղ նրա հիշատակած «երկու նույնանուն գետերի» անունը մեզ հասած ընթարցում բացակայում է: Հետազոտողներն այն փրակադնում են «Զարատ», որպես երկու գետեր նկատի ունենալով Մեծ Զավր և Փոքր Զավր: Սակայն Հերոդոտոսի, որանցից առաջինի անունը գտնվում է Հայաստանում: Հնարավոր է, սակայն, որ խոսքն այստեղ իրականում Բոհատանսու-Կենտրոնիսի ակունքներին է վերաբերում:

տեղադրվում քարտեզի վրա այդ ժողովուրդների զբաղեցրած տարածքները: Մատինենները, ինչպես ասվեց, բնակվում էին Ուրմիա լճի ավազանում, սասակյանները՝ ըստ երևույթի, քարթվելալեզու ցեղեր՝ Սև ծովի հարավարևելյան անկյունի միջնակայքում՝ Ճորոխի ավազանում: Ալարդներն, ուրեմն, պետք է ասվելիս լինեին դրանց արանքում՝ Վանա լճի արևելքում և Արաքսի հովտում: Ալարդները կոչվող ցեղերի մասին գոյություն ունի ընդամենը երկու վկայություն, երկուսն էլ պատկանում են Հերոդոտոսին: Մեկը խնդրո առարկա վկայությունն է, մյուսին կանոնադրականը ստորև: Գիտության մեջ ալարդ ցեղանվանը տրվել է միայն մեկ մեկնաբանություն: Նրանք նույնացվել են ուրարտացիների հետ. համընկնում են թե՛ նրանց անվանումը, թե՛ դրաված տարածքը:

Այս տվյալներով որոշվում են Հերոդոտոսի պատկերացումները Հայաստանի, միաժամանակ նաև XIII սատրապության արևելյան ու հյուսիսային սահմանների մասին. դրանք կազմում էին մի գիծ, որ ձգվում էր Վանա լճի մերձակայքից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Սև ծովի հարավարևելյան անկյունը: Նույն գիծը կազմում էր XVIII սատրապության հարավարևմտյան սահմանը: Այդ սատրապությունը պետք է որ նշված գծի վրա հեցած եռանկյունու տեսք ունենար, որի երրորդ անկյունը տեղադրվում էր Կուրի միջին հոսանքի հովտի ինչ-որ մի կետում:

Գիտության մեջ բավական արմատավորված է այն կարծիքը, թե XVIII սատրապությունը ևս ունեցել է հայ բնակչություն, գուցե նույնիսկ գերակշիռ չափով: Որտեղի՞ց է ծագում այդ կարծիքը, եթե XVIII սատրապությունը հիշատակում է միայն Հերոդոտոսը և հիշատակում է բնակչության այն կազմով, որ նշեցինք վերը, այսինքն՝ առանց հայերի: Բանն այն է, որ Արեմենյան թագավորների եռալեզու արձանագրություններում, սկսած Դարեհ I -ի հայտնի Բեհիստունյան արձանագրությունից, տերությունը կազմող երկրամաս-սատրապությունների թվում հիշատակվում է պարսկական տարբերակում Արմինա (Արմենիա), իսկ բաբելոնյան (սակադերեն) տարբերակում՝ Ուրաշուտ² (Ուրարտու) կոչվող երկիրը, որի տարածքը ընկնում է, ըստ Բեհիստունյան արձանագրության, Մադա (Մոդիա, Մարաստան) և Կատպատուկա (Կատպոտուկիա) երկրների միջև, այսինքն՝ լիովին համապատասխանում է Ուրարտու պետության տարածքին, որն ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհը, այն է՝ Հերոդոտոսի հիշատակած XIII և XVIII սատրապությունները, կամ դրանց գերակշռող մասերը:

Այսպիսով, Հերոդոտոսի տվյալները, որոնք XVIII սատրապության մեջ հայերին չեն հիշատակում, որոշակի հակասություն մեջ են ավելի վաղ շրջանի իրավիճակն արտահայտող Բեհիստունյան արձանագրության տվյալների հետ: Մեզ, սակայն, այդ հակասությունը սոսկ թվացող է երևում և, որոշակի մեկնաբանություն ստանալով, կարող է վերանայ: Խնդրի լուծման բանալին, մեր կարծիքով, թաքնված է Հերոդոտոսի աղբյուրների տարաբնույթ նկարագրի մեջ:

Արդեն նշվել է, որ պատմագրի գիտելիքները հակայածավալ պարսից տերություն մասին անվել են մի քանի աղբյուրներից: Այստեղ, հետևելով մեր նպատակին, կբաժանենք դրանք երկու խմբի՝ տերության արքայական զվճանատան ու նրա տեղական մասնաճյուղերի պաշտոնական վավերագրերի և բոլոր

² «Ուրարտու» անվանման «Ուրաշուտ» ձևը սակադերենի բաբելոնյան բարբառի հնչյունական առանձնահատկություններից է բխում:

մնացյալ աղբյուրների: Մեզ արդեն հայտնի է, որ Հերոդոտոսը բավական ծանոթություն է ունեցել առաջին խմբի աղբյուրների հետ որպես պարսից արքայի տիրապետության տակ գտնվող Հայկական քաղաքի բնակիչ, որտեղ, ի թիվս այլ փոքրատիրական հունական քաղաքների, չըմանալով իրեն պաշտոնական վավերագրերը՝ ղեկավարական գործնական լեզու և ժամանակի միջազգային լեզու արամեերենով գրված օրինակներից հունարենի փոխադրված վիճակում:

Բեհիստունյան արձանագրության արամեերեն տարբերակի Եգիպտոսի Ելիփանտինե քաղաքում գտնված մի պատառիկ, բարեբախտաբար, վերաբերում է հենց Հայաստանի՝ Դարեհի դեմ սպառնալուծության հետ կապված իրադարձություններին:

Նախապես նշենք, որ արքանից հետևելով արձանագրությունները Համա-սլատասիանաբար երեք՝ պարսկական, էլամական և բաբելոնական գրչական դպրոցների, երեք տարբեր ավանդությունների և մշակությունների ծնունդ հանդիսացող գրիչների արտադրանք են: Նրանց երեք տարբերակներն, այդ պատճառով, լրիվ նույնական չեն. ամեն մեկին հատուկ են իրենց առանձնահատկությունները, որոնք արտահայտվում են արձանագրության բաժինների տարբեր համաձայն-նություններով, որոշ մանրամասների առկայությամբ կամ բացակայությամբ, օժանոտիկայի տարբերություններ և այլն: Վերջինիս օրինակը մենք արդեն ունենք. պարսկերեն տեքստի «Արմինայի» ղեկավար արքանից և արդեն ունենք. վերապրուկ դարձած «Ուրարտու» անունը՝ համաձայն ստուգաբանական դպրության հինավուրց քարայրած ավանդությունների: Ապարամբա՝ Արմինա-Ուրարտուի դեմ մղված պայքարի նկարագրության մեջ պարսկական տեքստը, օրինակ, չի տալիս սպանված թշնամիների քանակը, իսկ բաբելոնականը պարունակում է այդ թվերը և այլն:

Ահա, արամեերեն տարբերակը, որ չկա վիմագիր արձանագրության մեջ, բայց գոյություն է ունեցել գրված կաշվե փաթեթների վրա և հատվածաբար հասել է մեզ, սերտ հարադատություն է ցուցաբերում ոչ թե պարսկերեն, այլ հենց բաբելոններեն բնագրի հետ, ներկայանում որպես բաբելոնական դպրության ավանդություն մերձ մի ավանդություն արտադրանք, մի բան, որ բնական կթվա, եթե հաշվի առնենք երկու ժողովուրդների՝ արամեացիների և բաբելոնացիների դարավոր պատմամշակութային շփումները ու նրանց՝ սեմական լեզվախմբին պատկանող լեզուների սերտ ազդակցությունը: Այսպես, արամեերեն տեքստում ևս կան սպանված թշնամիների թվերը և «Արմինայի» փոխարեն առկա է «Ուրարտու» անունը՝ արամեերեն դպրությանը հատուկ տառային անձայնավոր (‘r’ գրությունը, որը ձայնավորներով օժտելով, կարելի է կարդալ Արարատ, Ուրարտու, Արարտ և այլ ձևերով):

Ահա, նման մի արամեերեն բնագրից արված հունարեն թարգմանության մեջ՝ ‘r’-ը տվել է հունական «ալաբո», ἄλαβος ձևը, որը բաղաձայնիկ լեզուներում տարածված առաջին r-ի հետագարձ տարնմանից մասն աղբյուր է: Այս ձևն էլ, բնականաբար, որդեգրել է Հերոդոտոսը:

Այսպիսով, պատմագիրը, ունենալով Հայաստանի արևմտյան մասի վերաբերյալ քիչ թե շատ մանրամասն տեղեկություններ, ստացված իր հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լոգոգրափոսների

գրառումներից, ի վիճակի է եղել ներկայացնել նրա սահմանները, ժողովրդի ծագումը, զբաղմունքները և այլն: Արևելյան մասի վերաբերյալ այդ աղբյուրները լուր են, և Հերոդոտոսը նույնիսկ չի իմացել, թե Հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում: Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, այն էլ արամեերենից արված հունարեն թարգմանություններից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու: Այսպես է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը բնակեցրել է ալբանոներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ հայերն են ապրել, ինչպես այդ բնում է Բեհիստունյան արձանագրության մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից: Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյություն չունեին, նրանք հայացել էին: Ուստի Հերոդոտոսի այս հատվածում հիշատակված ալբանոները իրականում պետք է հասկանալ հայերին և վերը մեջ բերված հատվածը (V, 94) հասկանալ այսպես. «Մատինները, սասպեյրները և արմենները վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Սա տասնութերորդ շրջանն է»:

Ալբանոները մասին Հերոդոտոսի երկրորդ և վերջին հիշատակությունը արվում է Հունաստան արշավող Քսենոֆոն թագավորի՝ իր բանակին արված զորատեսի կապակցությամբ, երբ պատմագիրը մի քանի էջի վրա մեկ-մեկ թվարկում է, թե ինչ ցեղերից ու ժողովուրդներից էր բաղկացած այդ բանակը: «Ալբանոները և սասպեյրները» առում է պատմագիրը՝ արշավում էին կոլիսերի նման զինված (VII, 79): Որտեղից են վերցված այս երկար ու բարակ թվարկումը և այս կոլիսիտ ցուցումը: Հերոդոտոսը չի թաքցնում այդ: «Թագավորը» գրում է նաև՝ ուղմականը նստած, անցնելով յուրաքանչյուր ազգության բոլոր ջոկատների առաջով, հարցնում էր նրանց անունները, իսկ զբաղվողները գրում էին» (VII, 100):

Այստեղ ևս Հերոդոտոսի տեղեկությունները գալիս են թագավորական ղեկավարության վարչական վավերագրերից, ուստի և նույն պատճառով, ինչպես վերը՝ ալբանոները իրականում Հայաստանից էին: Չիշտ է, նույն թվարկման մեջ Հերոդոտոսը հիշատակում է նաև արմեններին՝ փոյուզիացիների հետ միասին (VII, 73), սակայն այստեղ ևս, ինչպես սատրապությունների ցանկում, մենք գործ ունենք տաքերի աղբյուրների տվյալների սխեմեզման, չերտավորման հետ (տե՛ս վերը, էջ 574 և հաջ.):

Հերոդոտոսի հիշատակած ալբանոներին հաջորդվում փոխարինելու գաղափարն իր հաստատումն է գտնում ոչ միայն Բեհիստունյան արձանագրության, այլև Քսենոֆոնի հաղորդած տեղեկություններում: Հերոդոտոսից ընդամենը մի քանի տասնամյակ անց տարած ու Հայաստանն էլ անձամբ այցելած Քսենոֆոնը իր «Անաբասիսում» խոսում է, մի կողմից, ընդհանրապես Հայաստանի, մյուս կողմից, առանձին՝ Արևմտյան Հայաստանի մասին: Վերջինիս արևելյան սահմանները նա այսպես է որոշում. հարավում՝ Տեղեքոս գետը (IV, 4, 3-4), որը կամ Արածանու վերին հոսանքն է (Յ. Մարկվարտ), կամ նրա հարավային Մեղ փտակը (Ս. Երեմյան)՝ Վանա լճից արևմուտք, հյուսիսում՝ փոսիանների և հոպերիոնները (Հերոդոտոսի հիշատակած սասպեյրները) երկրները (VII, 8, 25), այսինքն՝ հայկական Բասանը՝ Արաքսի հովտում և Սպերը՝ Չորոխի ավազանում: Ուրբշ խոսքով ասած, այս սահմանագիծը մոտավորապես համընկնում է Հերոդոտոսի նկարագրած XIII և XVIII սատրապությունների սահմանին, որը, ինչպես հիշում

զրուհուրումն էր Հին արեւելյան տիպի դեսպոտիայի՝ միապետական կարգերի ամենատարածված ձևերից մեկի հանդեպ:

Պատերազմի ընթացքում և հաղթանակի հետևանքով առանձնապես բարձր վերելք ապրեց Հունական քաղաք-պետություններից Աթենքը, իր շուրջը ստեղծելով պոլիսների մի խոշոր միավորում, որը պատմության մեջ է մտել «Աթենական ծովային միություն» կամ «Աթենական Արքե» անուններով: Սա, իհարկե, ֆեդերացիա էր և ոչ պետություն, սակայն, այնուհանդերձ, Աթենքի ղեկավար և մյուս քաղաք-պետությունների ստորադաս դերը խիստ շեշտված էր, և գործը համարում էր Աթենքի կողմից սրանց անխնա ու բացարձակ շահագործման:

Աթենքում այդ ժամանակաշրջանում հանդես է գալիս Հունական քաղաքական խոշորագույն գործիչներից մեկը՝ Պերիկլեսը, որի օրոք բացի ռազմականից ու քաղաքականից, Աթենքն ապրում է նաև կուլտուրական գերազույն ծաղկման փուլ: ստեղծվում է Աթենքի Ակրոպոլիսի ճարտարապետական հուշակավոր համալիրը՝ իր թագն ու պսակը կազմող Պարթենոն տաճարով, որի վրա աշխատել է նաև հանճարեղ Ֆիդիասը, գործում են էսքիլոսի արժանավոր շարունակողներ Սոփոկլեսն ու Եվրիպիդեսը և այլ հանճարներ, որոնց թիվը վարմանայի շատ է մի փոքր ժողովրդի և համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածի համար:

Բարձր զարգացման են հասնում նաև Հունաստանի բազմաթիվ այլ պոլիսներ, և այս ծաղկման Հիմնական հանգրվանը պետք է տեսնել կրկին նրանց հասարակարգի՝ դեմոկրատիայի մեջ:

«Դեմոկրատիան», սակայն, որ նշանակում է «ժողովրդի տիրապետություն», սոյլալ դեպքում պայմանական տերմին է, որով կարելի է բնութագրել ողջ Հունաստանի քաղաք-պետությունների կամ պոլիսների կարգը՝ այն Հին արեւելյան դեսպոտիային հակադրելիս միայն: Իրականում դեմոկրատիան հատուկ էր Հունական պոլիսների մի թվին, որ ղլխավորում էր Աթենքը, մյուս թվին բնորոշ լինելով արիստոկրատիան կամ օլիգարխիան, և այդ թվերը այնքան էին հակադիր, որ պոլիսի բախվելն միմյանց հետ մի նոր պատերազմում, նախորդի լարվածությունը գերապանցող համառությունը ու դաժանությունը:

Բայց նույնիսկ այդ դեմոկրատիան այն չէր, ինչ մենք ենք հասկանում բառիս տակ, քանի որ դա ստրկատիրական դեմոկրատիա էր. նրա սահմաններից ամբողջովին դուրս էր մնում համապատասխան պոլիսների բնակչության մի ստվար, երբեմն գերակշռող մասը, ի դեմս սարգենների և կիսակալայալ արտադրողների: Դեմոկրատիայի պտուղներից օգտվում էին միայն քաղաքային համայնքների անդամները՝ սոյլալ պոլիսի լիիրավ քաղաքացիները, որոնց թիվը սահմանափակ էր, և որոնք միավորված էին համայնքի մեջ հենց որպես ստրկատերեր՝ իրական և կամ պոտենցիալ:

Հունական քաղաք-պետությունների մյուս՝ Սպարտայի գլխավորած թեկ հասարակարգի համար բնորոշ էր, ինչպես ասվեց, արիստոկրատիան կամ օլիգարխիան: Այս պետություններում իշխանության ղեկը զսեղվում էր արդեն ոչ թե համայնքի բոլոր անդամների, այլ, ինչպես ցույց են տալիս համապատասխան տերմինները, նրանցից «ազնվագույնների», «քեյրի», «ձեռքում, ազատների մնացած մասը պետական գործերից արտագատված և նույնիսկ «քեյրի» շահագործման առարկա դարձած լինելով:

Եվ ահա, երբ երկու հակադիր թվերի միասնական ջանքերով պարսկական

լծի վտանգը վերացված էր, Հերթը հասավ նրանց փոխադարձ հակասությունների ու թշնամության դրսևորմանը: Պատերազմը, որ ստացավ Պերպոնեսյան անունը, իհարկե, մղվում էր տարբեր պետությունների միջև, և նրա հիմքում ընկած էին նաև մի շարք տնտեսական պատճառներ, սակայն, իրականում, վերը նշված պարագաների շնորհիվ դա միաժամանակ քաղաքացիական պատերազմ էր, և դրանով են բացատրվում նրա որոշ առանձնահատկությունները: Նկատի ունենալ պատերազմի կողմերի տարբեր սոցիալական շերտերի՝ պատերազմի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը: Այս կետը կարևոր է Քսենոֆոնի կենսագրության որոշ էջեր և նրա աշխարհայացքի որոշ կողմեր ճիշտ ըմբռնելու համար: Մինչդեռ լակոնական (այսինքն՝ Սպարտայի. վերջինը կաշվում էր նաև Լակոնիկե կամ Լակեդեմոն) ճամբարի քաղաքներում ապրող՝ դեմոկրատական հայացքների տեր քաղաքացիները համարում էին հակառակորդ՝ աթենական ճամբարին և նույնիսկ հաղթանակ ցանկանում նրան ու գործում դրա օգտին, Աթենքի շուրջը համախմբված պոլիսների օլիգարխիա դավանող քաղաքացիները, բնդհակառակն, Սպարտայի հաղթանակն էին տեսնում և նույնիսկ ձգտում դուրսացնել այն:

Պատերազմը շատ դաժանորեն էր վարվում և ուղեկցվում էր Հելլենների կողմից Հելլենական իսկ քաղաքների բնակչության գերեվարմամբ և ստրկացմամբ, ամբողջ ծաղկուն շրջանների ամայացմամբ: Այն սկզբից ընթանում էր փոփոխական հաջողությամբ, նույնիսկ Աթենքի որոշ գերակշռությամբ, բայց հետագայում կշեռքի նժարը թեքվեց Սպարտայի կողմը, և վերջինը հաղթանակ ձեռք բերեց, դառնալով Հելլենական աշխարհի հեգեմոն՝ Աթենքի փոխարեն: Լակեդեմոնի իշխանությունը անհամեմատ ավելի խիստ ու դաժան էր, հանգամանք, որ արտահայտվել է նաև Քսենոֆոնի «Անաբասիս» համապատասխան գլուխներում, հակառակ Հելլենների լակոնատեր լինելուն:

Այսուհանդերձ, պերպոնեսյան պատերազմների բուն հետևանքները ավելի ընդգրկուն էին, քան մի ճամբարի հաղթանակը մյուսի նկատմամբ: Մնանկացան գաղափարախոսությունները երկու ճամբարների էլ, թե՛ պարտվածի և թե՛ հաղթողի: Դրա հիմքն էր իր՝ պոլիսի, քաղաք-պետության, որպես ներփակ ու ինքնաբավ պետականության ձևի, խոր ճգնաժամը, որը իր Հերթին արդյունք էր հասարակության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման, նրանց մեջ կատարված որոշակի տեղաշարժերի: Որպես դրանցից մեկը կարելի է նշել դասական պոլիսի ռազմական ու քաղաքական հզորության պատմական կազմող միջին հուլատեր քաղաքացիների շերտի քայքայումը, չերտ, որը հասարակության բնեղացման համընթաց տարբերվածվում էր մասամբ խոշոր, իսկ Հիմնականում մանր հուլատերերի և չքավորության մեջ, իր հետ տանելով պոլիսի նախկին ունակությունը՝ պահպանվելու որպես սոսկի բնական պետություն և միայնակ, առանց արտաքին ուժի օգնության, սանձահարելու իր ստրուկներին և ընդհանրապես շահագործվողներին:

Խաղաղաքադադարական միավորումների ստեղծման այն ձգտումը, որ ի հայտ եկավ Հունական աշխարհում դեռևս V դարում, պոլիսի ճգնաժամի ցուցանիշներից մեկն էր: Չէ՞ որ դրանց առաջացման մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն մի պոլիսի ձգտումը իշխել մյուսների վրա, այլև մյուսների ձգտումը արտաքին հենարան դառնել իր գոյությունը պահպանելու համար: Եվ ահա Պերպոնեսյան պատերազմներից հետո կրկին ու կրկին այդպիսի միավորումներ են ստեղծվում,

բաղադրական ուղղվածությունը բացարձակ-օլիգարխիական չլինելով Հանդերձ, շատ Հետո էր գեմոկրատական երանգից: Այս Հողի վրա է, ի դեպ, որ Հետագայում տեղի ունեցավ Սոկրատեսի բախումը Աթենքի իշխանությունների Հետ, որոնք և նրան մահվան դատապարտեցին:

Մի տեղեկություն էլ կա այս շրջանի մասին, իբրև Քսենոփոնը որոշ ժամանակ գեմոկրատ մեջ է եղել Բեոտիայում և այնտեղ ունեցողը Պրոդիկոս փիլիսոփային: Բայց սա վիճելի է նույն պատճառով, ինչ որ 424 և 422 թվականներին վերաբերող վերը նշված տեղեկությունները:

401թ. Քսենոփոնը իր բարեկամ Պրոքսենոսից, որ ծառայում էր փոքրասիական հույների պարսկական սատրապ, պարսից արքայից արքայից Աքեմենյան Կյուրոսի մոտ (այսպես կոչված Կյուրոս Կրտսեր), Հրավեր է ստանում մեկնել Փոքր Ասիա, Սարգես քաղաքը, Կյուրոսին ներկայացվելու նպատակով: Քսենոփոնը որոշում է դնալ և ճարպկորեն չընդունում է նույնիսկ այն խոչընդոտները, որ կարող էին նրա առջև Հարուցել... աստվածները: Սոկրատեսից խորհուրդ ստանալով նախապես Հարցում անել Դելֆյան պատգամախոսին իր գնալ-չգնալու մասին, նա այնպես է ձևակերպում Հարցումը, որ բացատրում է բացասական պատասխանը: Այս քայլը ցույց է տալիս, որ Քսենոփոնն իր արիստոկրատական, ուրեմն և լակոնափրական, Հայացքներով իրեն լավ էլ էր զգում Հայրենի Աթենքում և գործունեության ավելի նպաստավոր բնավայր էր փնտրում: Գուցե նաև զգտված էր իշխանությունների Հետ, Հատկապես այն բանից Հետո, երբ Սպարտայի՝ իր հաղթանակից Հետո Աթենքում Հաստատված կարգերը՝ «Երեսնի բռնատիրությունը», տապալվել էին:

Ինչևիցե, այդ քայլը վճռական դեր խաղաց նրա կյանքի Հետագա ուղու ընտրության առումով: Ներկայանալով Կյուրոսին և ընդունվելով նրա բարեկամների շարքը, Քսենոփոնը մասնակցում է նրա ձեռնարկված ռազմական արշավանքին դեպի Պարսկաստան: Կյուրոսի նպատակն էր տապալել իր եղբորը՝ Արտաքսերքսես Ի-ին և տիրանալ նրա գահին: Արշավանքը անհաջողությամբ է ավարտվում, Կյուրոսն ընկնում է Կունաքսայի վճռական ճակատամարտում, ուր նրա տասնհազարանոց վարձկան Հունական զորաբանակը, որի մեջ էր նաև Քսենոփոնը, թեև նույն ճակատամարտի ժամանակ իր զբաղեցրած թևում հաղթանակ է տանում, բայց և այնպես ստիպված է լինում բռնել Հեռավոր երկրից դեպի Հայրենիք նահանջի ուղին: «Անաբասիսը», որից էլ խմանում ենք այս բոլորը, գլխավորապես նվիրված է այս նահանջի նկարագրությանը: Այդ ղեկավարին պահին Քսենոփոնն իրեն զրևետում է որպես բանիմաց, խիզախ և սովորական զորահրամանատար և նպաստում 10.000 հույն մարտիկների վերադարձին Հունիա:

Սրանից Հետո նա որպես վարձկան զորքի Հրամանատար պատերազմում է նախապես Թրակիայի Թալափոր Սեթեսի գրոշի ներքո, իսկ այնուհետև, 396-394 թթ., ծառայում Սպարտայի բասիլևս Ագեսիլասի մոտ, որը պարսիկների դեմ ռազմական գործողություններ էր ծավալել Փոքր Ասիայում: Այս վերջին քայլը անշուշտ, ավելի ևս սրեց Քսենոփոնի Հարաբերությունները Աթենքի ղեկավարների Հետ: Իսկ երբ նա Ագեսիլասի Հետ միասին վերադարձավ Հունաստան և մասնակցեց Թեբեի և Աթենքի ու Սպարտայի դաշնակցության միջև ծագած նոր պատերազմին և նույնիսկ լակոնական զորքերի շարքերում մարտնչեց իր Հայրենիքի դեմ Կորոնեայի ճակատամարտում (394 թ.), աթենացիները դատավճիռ

կայացրին նրա նկատմամբ, Հայտարարելով նրան ցմահ վտարանդի: Սպարտան, ընդհակառակը, երախտահատույց եղավ Քսենոփոնին, Հատկացնելով նրան 387 թվականին Պելոպոնեսում Սկիրլուս բնակավայրի մոտ մի տուն և Հողամաս, որտեղ և Քսենոփոնը անցկացրեց շուրջ 17 տարի, զբեղվելով այստեղ իր երկրի հիմնական մասը, այդ թվում և «Անաբասիսը», և զբաղվելով իր սրտին մոտիկ գյուղատնտեսությամբ:

371թ. Պելոպոնեսում նոր ռազմական գործողությունների ծավալման կապակցությամբ Քսենոփոնը իր ընտանիքի Հետ տեղափոխվում է Կորնթոս: Քիչ անց Սպարտան և Աթենքը դաշինք են կնքում՝ ուղղված վտանգավոր Հատված Հզորացած Թեբեի դեմ, որի զորավարն էր հույակալոր էպամինոդասը: Քսենոփոնի երկու որդիները՝ Գրիլլոսը, որ իր պապի անունն էր կրում, և Դիոդորը մասնակցում են այդ պատերազմին: Գրիլլոսն ընկնում է Հերոսական մահով 362 թվականին Մանտինեայի ճակատամարտում: Այս նոր իրադրության մեջ Քսենոփոնի վերաբերյալ Աթենքում կայացած դատավճիռը չեղյալ է հայտարարվում, նա դադարում է վտարանդի լինելուց և Հնարավորություն ստանում վերադառնալ Հայրենի քաղաք:

Քսենոփոնը, սակայն, այդպես էլ չէր վերածեց այդ Հնարավորությունը, մնաց Կորնթոսում և կյանքի վերջին տարիները նվիրեց գրական գործունեության շարունակմանը: Այստեղ էլ նա մահացավ շուրջ 356թ., Հասնելով խոր ծերության Հասակի:

* * *

Քսենոփոնը ռազմապես չահագործվածությունների տեղ հեղինակ է եղել: Բացի պատմական գործերից, նա գրել է բարոյախոսական, տնտեսագիտական, գյուղատնտեսական, ռազմական, քաղաքական և նույնիսկ որսորդական բովանդակությամբ երկեր: Այդ բոլորը միավորվում է նրա աշխարհայեցողությամբ, որը ցայտուն կերպով ի հայտ է եկել նաև նրա պրակտիկ գործունեության մեջ: Նա ոչ միայն գրել է իր արիստոկրատական, լակոնափրական Հայացքների Համեմատ, այլև գործել, ուստի և փաստորեն Հասել է իր Հայրենի Աթենքի նկատմամբ դավաճանության (Հորջործում, որ մասամբ մեղմանում է Սպարտայի և Աթենքի միջև մղված պատերազմների վերը նշված քաղաքացիական բնույթի շնորհիվ):

Լակոնական իրականությունը նրան գրավում է իր օլիգարխիական Հասարակարգով, այլև իր պահպանողականությամբ, այն պարագայով, որ, ինչպես Համոզված էր Քսենոփոնը, Սպարտայում ավելի Հավաստարիմ էին նախնիների ազնիվ ավանդներին, ավելի էին պահպանել Հելլենական հիմնարկը խիստ ոգին: Լակոնական մանկավարժությունը, նրա կարծիքով, ինչպես և ընդհանրապես լակոնացիների աշխարհըմբռնումը ավելի սերտ էին կապակցված կյանքի պրակտիկ խնդիրներին, քան Աթենքիները, ուր իբրև Հավաստանց շատ էին տարվում վերացական ու տեսական խնդիրներով, զանց առնելով կենսական գործերը: Գործնականությունը, պրակտիկայի Հետ սերտ կապը, ըստ Քսենոփոնի, մարդու ամենանախընտրելի բարեմասնությունն է, որը Հավաստապես կարևոր է թի սոսկ մի տանտիրոջ ու Հողատիրոջ Համար, իր տան ու տնտեսության գործերը կադմակերպելիս, և թե քաղաքական կամ ռազմական զինավարժ ու թագավորի Համար,

Արքեմենյանների տիրապետության սկզբնավորման մասին ոչ թե հեռավոր հեռու, ինչ-որ օտար միջավայրից բազմաթիվ ձեռքերի միջնորդությամբ իրեն հասած աղտոտ լուրերի հիման վրա, այլ որպես մարդ, որ անձնապես չփոխել է Արքեմենյան տոհմի ամենապայծառ շառավիղներից մեկի՝ Կյուրոս Կրտսերի ու նրա չըբապատի հետ և եղել է Պարսկաստանում: Որքան էլ վիպական տեսք ունենա նրա գրածը, այս հանգամանքները և նրանց շնորհիվ Քսենոփոնի ձեռք բերած կենսական ու կոնկրետ պատկերացումները պարսկական միջավայրի մասին պիտի նրան մոտ պահեն բուն պատմական եթե ոչ իրողությունը, գոնե ոգուն: Չպետք է կասկածել, որ «Կյուրոսագրի» պատմաբանի աչքով վերլուծելով՝ հնարավոր է դուրս կորզել նրանից պատմական տվյալներ:

Մենք ցանկացանք հատկապես շեշտել այն հանգամանքը, նկատի ունենալով «Կյուրոսագրի» այն բավական ծավալուն բաժինը, որ վերաբերում է Հայաստանին (Արմենիային): Այստեղ 6-րդ դարի կեսերին առնչված հանգիս են դալիս հայկական թագավորությունը, հայոց թագավորը, նրա որդիներ Տիգրանը (որ ներկայանում է որպես Կյուրոսի բարեկամ և որակից) և Սաբարիսը, նրա գորավար էմբասար, տեղեկություններ են տրվում հայկական գործի՝ սյուրժիի և հետևակի բանակության մասին, արքունի հարստությունների մասին և այլն, հայերի փոխհարաբերությունների մասին Մարաստանի (Մեդիա) և այլ հարևան երկրների ու ժողովուրդների հետ:

Որքան արժանահամարություն կա այս տվյալների մեջ: Նորագույն կարծիքները դրական են: Նախ և առաջ Հայաստանը ևս այն երկրների շարքում է, որտեղ անձամբ եղել է «Կյուրոսագրի» հեղինակը. Կյուրոս Կրտսերի արշավանքի ձախուղումից հետո նա երկար ճանապարհ է կտրել Հայաստանի վրայով, որի մասին մանրամասն պատմում է «Անաբասիսում»: Ուրեմն այն, ինչ վերնաավելց Պարսկաստանի մասին, վերաբերում է նաև Հայաստանին: Բայց կա նրա հաղորդածի արժեքի երկրորդ երաշխիքը ևս: Մովսես Խորենացին, կրկին մ.թ.ա. VI դարի կապակցությամբ, պատմում է հայոց թագավորության, սրա արքաներ Երվանդ Սակավակացի ու նրա որդի Տիգրանի մասին, վերջինիս Կյուրոսի հետ դաշնակից լինելու և Մարական պետության հետ բախման մասին: Խորենացու պատմածը դուրս բերել Քսենոփոնի ասածից հնարավոր է նմանությունների կողքին էական տարբերությունների առկայության պատճառով: Ուստի մնում է ենթադրել, թե դրանք պատմական միևնույն իրականության այլադաս արտացոլումներն են: «Կյուրոսագրի» մասին, այսպիսով, հայ ընթերցողի համար, իր ընդհանուր արժանիքների հետ մեկտեղ, ունի նաև առանձնահատուկ նշանակություն:

Քսենոփոնի երկերի մեջ իր կարևոր տեղն ունի նրա «Հունական պատմությունը»: Սկսվում է այն 410 թվականից, այնտեղից, ուր ընդհատվում է, ինչպես նշվեց, Թուկիդիդեսի «Պատմությունը», և հասցվում մինչև 362 թ.՝ Մանտինեայի ճակատամարտը: Այն, այսպիսով, ծայրեծայր վերաբերում է իրադարձությունների, որոնց ժամանակակիցը, հաճախ ակնաստեսն ու մասնակիցն է եղել Քսենոփոնը: Այս հանգամանքը «Հունական պատմությունը» որոշակի չափով հուշերի բնույթ է հաղորդում, այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Մի կողմից, ժամանակակից ու ակնաստեսի զիրքը մեծապես բարձրացնում է Քսենոփոնի հաղորդածի արժեքը, մյուս կողմից, սակայն, գործում մասնակից լինելու հանգամանքը

որոշակի սուբյեկտիվ երանգ է տալիս նրա մեթոդական պատմական իրողություններին: Վերջինս ի հայտ է գալիս առանձին իրերի ոչ այնպես սխալ, որքան միակողմանի մեկնաբանմամբ: Ապարտալի համար որոշ աննպատակ հանգամանքներ Քսենոփոնը պարզապես լռության է մատնում, ուրիշ դեպքերի մասին ստեղծում իր ցանկացած սպավորությունը, ուշադրությունը կենտրոնացնելով. խնդրի էությունը փոխարեն, երկրորդական մանրամասների վրա և այլն: Այս բոլոր բացերով հանդերձ «Հունական պատմությունը», շարադրված լինելով Քսենոփոնի նման իրազեկ ու հմուտ հեղինակի կողմից, Հունաստանի հիշյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն ու ամենամանրամասն սկզբնաղբյուրն է:

* * *

«Անաբասիսը» (հայ գրականության մեջ՝ «Նահանջ բերում») կարող է համարվել Քսենոփոնի գլուխգործոցը թե՛ իր անզուգական արժեքով որպես պատմական սկզբնաղբյուր և թե՛ իր հոյակապ գրական-գեղարվեստական արժանիքներով:

Առաջին հայացքից «Անաբասիսի» մեջ պատմված իրադարձությունը աննշան է իր մասշտաբներով: Հիբալի, մի բյուր (տասը հազար) հույն վարձկան զինվորներ մասնակցում են պարսկական տերության մեջ տեղի ունեցող հերթական ապստամբությանը, արշավում դեպի Պարսկաստան՝ դահի հովակնորդի առաջնորդությամբ, և նրա վախճանից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջում դեպի հայրենիք: Սակայն այս աննշան իրադարձությունը հսկայական արժանաբեկ գտավ անտիկ աշխարհում և մոտավ օրինակելի սխրանքների դասական շարքը: Դեռևս մ.թ.ա. 36 թ. հռոմեական զորավար Մարկոս Անտոնիոսը, իր պարթևական արշավանքի ձախուղումից հետո թշնամի երկրի միջով նահանջելիս, ծանր բազաներին բացականչում էր. «Օ՛ր, Բյուրը»: Սակայն վերագրել Բյուրի արշավի ու նահանջի այս հոգևոր Քսենոփոնի գրչի գործությունը՝ կնշանակի բացահայտել ճշմարտության մի կողմը միայն: Մեզ հայտնի է, որ անկախ Քսենոփոնից, այդ նույն իրադարձությանն են անդրադարձել և ուրիշ հեղինակներ: Այսպես, դրա մասին իր երկում պատմել է հույն հեղինակ Քսենոփոնը, որն այդ ժամանակ զանգվելիս է եղել հակառակ՝ պարսից թագավորի ճամբարում, որպես արքայի անձնական բժիշկ: Այդ արշավանքի պատմությունը գրել է նաև ոմն Սոփենեստոս, որը հավանաբար «Անաբասիսում» նկարագրված Սոփենեստոս Ստիմֆալացին է, Բյուրի ստրատեգիաներից մեկը: Սրա գործը մեզ չի հասել: Ենթադրում են, որ մ.թ.ա. I դարի հեղինակ Դիոդոր Սիկիլիացու «Գրադարանում» պահպանված՝ Բյուրի արշավանքի բավական հանգամանակից նկարագրությունը (XIV, 19-31, 37) հիմնված է հենց Սոփենեստոսի գործի վրա: Եթե այս ենթադրությունը չափաբաշխ, ապա կպարզվի, որ գոյություն է ունեցել Բյուրի արշավանքի նաև մի չորրորդ պատմություն, որից օգտվել է Դիոդորը:

Իրադարձությունն, ուրեմն, գտնվել է հույն հասարակության ուշադրության կենտրոնում անկախ Քսենոփոնի գրածից: Ինչո՞ւ: Կարճ ասած, սա առավել դեպքն էր, երբ հունական մի զորքանակ այդչափ կտրվում էր իր հայրենիքից և ընդհանրապես իր հարազատ տարերքից՝ ծովից, հեռանում ցամաքի խորքը ու այն էլ գնում հասնում պարսկական պետության սիրտը և այնտեղ մարտի մեջ

Հաջողություններ չստացան՝ պարսից արքայից արքայի հակադասական ուժերի հետ: Սա ոչ միայն ստակ սխալներ էր, այլև հույների վաղեմի բազմաթիվ իրականացման փորձ՝ ուսանելի կարգով արշավել այն թշնամու հողը, տիրանալ այն թշնամու հարստություններին, որը իր հակադասական բանականությամբ մի ժամանակ հեղեղել էր հույների երկիրը: Նման ծրագրեր, ինչպես իմանում ենք հույական մատենագրությունից, փայտավել են V դարում, բայց նրանց իրականացման փորձերի մեջ Բյուրի արշավը առաջինն էր:

Էլ ավելի իմաստ է ստանում այս իրադարձությունը, երբ այն դիտում ենք Հաջորդ դարաշրջանի՝ հելլենիզմի տեսանկյունով: Հիրավի, քաղաք-պետությունների միավորման տեղեկները, որ հելլենիզմի նախանշաններից էր, ունի ոչ միայն պոլիսի ներքին ճգնաժամի հաղթահարման իմաստ, որը մենք վերը հատկապես շեշտեցինք, այլև ստրկատիրական ամեն մի հասարակությունում անստորիկ հատկանիշը կազմող՝ արտաքին նվաճումների, հարստությունների թաղանթի, մանավանդ գերեզմարությունների առավել մեծ չափով իրականացման նպատակ: Եվ ահա հելլեն հասարակությունը փորձով համոզվեց, որ ինքը սկզբունքորեն ի վիճակի է կատարել այդպիսի միջխաղի միջխաղի մի գործ՝ նվաճել Աքեմենյան հողը ու անաստան թվացող տերությունը: Եվ դրանից հետո նման ծրագրերն ու փորձերն չդադարեցին, մինչև որ չպատկերացին կատարյալ Հաջողություն արդեն Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Այսպես, Բյուրի արշավանքի, ինչպես ջրի կաթիլի մեջ, արտացոլվել է մի ամբողջ մեծ ու կարևորագույն դարաշրջանի ամենահատկանշական տեղեկները մեր:

Քսենոփոնի ստեղծագործության ընդ որում ուսումնասիրողները նշում են, որ «Անարասի» գրքում նրա դրապապատճաններից մեկն է եղել ինքնափառաբանումը. թերևս նրա բազմաթիվ է եղել իր նկարագրած ուժեղ անձնավորությունների փորձիչալ ցանկի մեջ ներմուծել իր սեփական կերպարը ևս: Այդ ձգտումը ապացուցվում է և այն հանգամանքով, որ Քսենոփոնը իր գրքին այս ուղղությամբ ազատություն է պատմածին՝ ավելի կշիռ տալու նպատակով «Անարասի» հրապարակել է ուրիշի անվամբ (ոմն թեմիստոկենես Սիրակուսացու, որ Հայտնի է Գլոսիանում ունեցել է, թե՞ ոչ) և իր մասին պատմածի քանակով ու ոգով: Քսենոփոն Աթենացին, որ զեպի Պարսկաստան արշավանքի ընթացքում դեռևս ստիպում է գտնվում, առաջին պլան է դուրս բերվում իսկույնից, իր կունաբայի ճակատամարտից և լավագույն գործավարների խորագիտ ազանությունից հետո հույներն ընկնում են ծանր ու անելանելի թվացող կացության մեջ և հույական անկում ապրում: Քսենոփոնը, աստվածների ներշնչմամբ, հորդոր է կարդում զինվորներին, վստահություն ներշնչում նրանց իրենց ուժերի նկատմամբ և, ընտրվելով ստրատեգոսների շարքը, փաստորեն ստանձնում է Բյուրի զեկավարությունը: Հետագա ողջ նահանջի ընթացքում զորքի բոլոր Հաջողությունները կապակցվում են Քսենոփոնի նախաձեռնության, իմաստության ու եռանդի հետ, սահմանափակվում են հեռուկա նրա կատարած գործողությունների հետ: Նույն ուղղությամբ են ներգործում նաև Քսենոփոն Հեղինակի կողմից Քսենոփոն ստրատեգոսի բերանը դրած բազմաթիվ ու երկարաշունչ ճառերը, այնպես որ Բյուրի վերադարձը Հանիա ընթերցողը սկսում է ընկալել որպես հիմնականում Քսենոփոնի ջանքերի արդյունք: Անշուշտ, սա չափազանցությունն պիտի համարել, մանավանդ որ, սահնք, Դիոգորի մոտ պահպանված համապատասխան

պատմվածքում Քսենոփոնի անունն իսկ հիշատակված չէ: Այս հանգամանքը ընդունակ էր ստվեր ձգելու ողջ «Անարասի» արժանահավաստության վրա, և եղել են հետազոտողներ, որոնք սուրբ են տվել այդ կարծիքին:

Սակայն երկի մանրագնին ուսումնասիրությունը ի վերջո հանգեցրել է այն միահամուռ տեսակետին, որ հակառակ Քսենոփոնի իր սեփական դերի գերազանահատման՝ «Անարասի» պատմական կտավը ոչ միայն ճշմարտացի, այլև վերին աստիճանի ճշգրիտ է դուրս գալիս այն բոլոր դեպքերում, երբ հնարավոր է լինում ստուգել նրա տվյալները: Քսենոփոնը եկել են այն եզրակացություն, որ Քսենոփոնը արշավանքի ողջ ընթացքում օրագիր է վարել, որը և օգտագործել է հետագայում «Անարասի» շարադրելիս: Օրագրի գոյությունն փաստի անկասկածելի ապացույց է, օրինակ, այն հանգամանքը, որ Քսենոփոնը իր երկում նշում է ոչ միայն կատարված անցումների թիվը, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի երկարությունը, մեծ մասամբ պարակալուն փարսախներով (փարսասնդ), այն տեղերում, երբ ընթացել են պարակալուն պետական (արքունի) ճանապարհների երկարությունը և դրանց վրա պարբերաբար դասավորված կայանները թույլ են տվել ճշգրտորեն նշել անցած տարածությունը: Մյուս դեպքերում մոտավոր ձևով ասպարեզներով և կամ ճանապարհի վրա ծախսած ժամանակով: Ոչ պակաս ցցուն կերպով են ցուցադրում Քսենոփոնի շարադրանքի ճշմարտապատվությունը նաև Արևելքում նրա տեսածի նկարագրությունները:

Պետք է չեչտել, որ «Անարասի», որպես պատմական աղբյուրի, արժեքը սուղին հերթին խաբարված է ահա ռազմերթի ընթացքում նրա հեղինակի տեսածի ու լսածի արձանագրման վրա, որը, իհարկե, իր նմանը չունի հույն գրականության մեջ: Քսենոփոնը Կյուրոսի հետ արշավելիս անցել է ողջ Փոքր Ասիան և Հյուսիսային Միջագետքը, տեսել բազմաթիվ երկրներ, քաղաքներ ու բնակավայրեր և տեղեկություններ է հավորում այս ամենի մասին, ինչպես և պարսիկների բարձր ոլորտներում, որտեղ նա անցնում-գառնում էր, տիրող բարքերի ու սովորությունների մասին: Սակայն առանձնապես և, կասեինք, հզուկի կարևորություն է ձեռք բերում նրա պատմածը այն պահից, երբ սկսվում է Բյուրի նահանջը անձանդ ու թշնամի երկրների միջով: Հույները կտրում-անցնում են Հայկական լեռնաշխարհը հարավից հյուսիս-արևմուտք, Վանա լճից հարավ ընկած Կարդուկների երկրից, բուն Հայաստանի և «Արևմտյան» Հայաստանի վրայով դեպի Սև ծովի ափերը ու այնուհետև ընթանում նրա հարավային ափի երկայնքով: Այդ ընթացքում նրանք ծանոթանում են տասնյակ ցեղերի ու ժողովուրդների հետ, որոնցից շատերը մինչ այդ հույներին հայտնի էին լավագույն դեպքում ստիկ անուններով:

Եթե նախապես հույները պարակալուն զորքի կազմում էին արշավում, որպիսի հանգամանքը նրանց մասամբ մեկուսացնում էր այցելած երկրների բուն միջավայրից, ապա այժմ՝ միայնակ, թողնված բախտի քմահաճույքին, ենթակա անսպասելի ու անձանդ փոփոխությունների: Այս ավելի է սրում նրանց ուշադրությունն ու դիտողականությունը համապատասխան երկրների ու նրանց բնակչության նկատմամբ: Վերջինի հետ նրանք անընդհատ ձգտում են անմիջական չփոխ հաստատել, փորձում լեզու գտնել, հնարավորին չափ առանց բախումների սնունդով համար իրենց ճանապարհը: Օգտագործում են հանգամանք համար նրանց կացարանները, սնվում նրանց սննդով, օգտվում նրանց հագուստից, տեսնում

ներանց զբաղմունքները, բարբերը, Հարաբերությունները, ճանապարհի առաջ-նորդները ընտրում են նրանցից և նման ուղիներով Հակապական իմֆորմացիա ստանում նրանց կյանքի մասին:

Երջանիկ պատահականությունները հույն գործարանական գտնվել է Քսենոփոնի վաղուհն պատրաստությունը, շահագրգռվածները և գրիչը ունեցող անձը, որը ներթափանց է այս բոլոր տպավորությունները և Հարաբերությունները Հանձնել թղթին: Հասկանալի է, թե որքան անգերազանահատելի նշանակություն ունի այդ համապատասխան ցեղերի ու ժողովուրդների պատմության համար: Այն շատ վաղ ցուցադրվում է Հատկապես Հայաստանի մասին Քսենոփոնի Հաղորդածով, որի հիման վրա իր լուսաբանումն է ստանում Հայ ժողովրդի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան, որը այլապես մոլթ կանար:

Որպես պատմական աղբյուրի՝ «Անաբասիս» մի այլ արժանիքն է հունական զորքի պատմության որոշ էջերի վաղ լուսաբանումը: Քսենոփոնը մի դարաշրջանում է ապրել, երբ սկսվում է վարձկան զորքի նշանակությունից վերելքը ժամանակի քաղաքական ու ռազմական խնդիրների լուծման մեջ, բայց երբ վարձկանությունն ծախսե հոգեբանությունը դեռևս չէր քայքայել Հելլենական զորքի հիմնովուրդը ազնիվ ավանդները: Բյուրը, փաստորեն, մի շարժումն ալոյին են ներկայացնում, բախտի քմահաճույքով նկատված օտար ցեղերի ու բնությունն անհրապույր դիրքը, և հետաքրքրականն այն է, որ հակառակ բոլոր արհամարհանքներին, նրանք պահպանում են իրենց կենսավերաբար ու նկարագրը: Մեծագույն վարպետություններ և, իհարկե, միանշանակ վավերագրորեն պատմում է Քսենոփոնը, թե ինչպիսի կյանքով է ապրում իր հայրենիքից հարյուրավոր մղոններ հեռացած Հելլադայի այս փշուրը:

Ահա պոլիսի գերագույն ղեկավար օրգանին՝ ժողովրդական Հավաքին փոխարինող զինվորների Հավաքը, որ գումարվում է ամեն անգամ արշավանքի հետ կապված սկզբունքային հարցերը լուծելիս, և որում ամենավերջին զինվորը իրավական տեսակետից հավասար է ստրատեգոսին ու կարող է քննադատել նրա և յուրաքանչյուր այլ անձնավորության գործողությունները և իր առաջարկները մտցնել, որոնք կրնան վերջին կամ կանխվեն Հավաքի ձայների մեծամասնությամբ: Իհարկե սա սկզբունքն է միայն, իսկ իրականությունը մեջ իրեն խիստ զգացնել է տալիս իշխանություն, ծագման, ունեցվածքի և այլ տեսակի տարբերություններից բխող հեղինակություն տարբերություններ: Ելույթները հաճախ միտումնավոր են ու ղեմադրվել, Հավաքի վճիռները որոշ ղեկավարում անխոհեմ: Բայց ընդհանուր առմամբ այս ղեմավարական արարողությունը ցույց է տալիս, թե որն է թշնամիներին ու արհամարհանքներին այս մի բուռն Հելլենների դեմադրելու կարողությունը: Այն, որ յուրաքանչյուրը նրանցից իրեն ազատ քաղաքացի, ինքնուրույն անձ է գտնում և գործում է գիտակցաբար: Սրանով, սակայն, ամենևին չի բացառվում զինվորական խիստ կարգապահությունը, առանց որի Հելլեններին փրկություն չէր լինի:

Այս կոլեկտիվը, շարժումն պոլիսը երբեք չի մոռանում հայրենիքում մոր կաթիլ հետ ներծծված այն գրգռումը, որ Հելլեններն իրենց բնությունը հակադիր են ոչ Հելլեններին՝ բարբարոսներին, գերազանց են նրանցից իրենց ազատությունը, իրենց ռոգևոր ու նույնիսկ մարմնական ուժերով: Բանավ-պոլիսը լրիվ պահպանում է նաև իր ստրկատիրական էությունը: Թշնամու երկիրն ասպատակելիս

Հելլենները, բացի իրենց անհրաժեշտ պարենից և այլ կենսամիջոցներից, ստանում են նաև բնակչությունը, այն Հարմար ղեկավարված վաճառելու և կամ առանձին աչքի ընկնող ստրուկներին իրենց հետ հայրենիք վերցնելու նպատակով: Իրենք էլ լավ հասկանում են, որ իրերի դժբախտ ընթացքի ղեկավարում կարող են, ազատ քաղաքացիներ լինելով հանդերձ, ստրկացվել, նույնիսկ եղբայր-Հելլենների կողմից: Այսպիսի մի ղեկավար՝ 400 զինվորների ստրկացումը, նկարագրված է «Անաբասիսում»:

Հելլեններին հետ արշավանքի մեջ են նաև նրանց աստվածները, որոնց հետ ամեն օր շփվում են զոհաբերությունների ու Հաղորդման միջոցով: Ոչ մի կարևոր քայլ չեն ձեռնարկում Քսենոփոնը կամ մյուս ստրատեգոսները, զորքին թե սեփական անձին վերաբերող, մինչև պահարկված կենդանու փորձաքի հետազոտման հիման վրա գուշակել չհայտնի աստվածների կամքը: Ձուհարկություն համար կենդանի հայթայթելու նպատակով հույները պատրաստ էին ծախել իրենց վերջին միջոցները: Մոռացություն չէին տալիս նրանք նաև իրենց մարմնամարդկային ավանդական մրցումները: Հաղթված Հայկական լեռնաշխարհից դուրս պրծած, դեռ հոգնած ու հյուսված, առաջին իսկ հնարավորության ղեկավարում նրանք կազմակերպում են այդպիսի մրցումներ և ամբողջ հոգով տրվում դրանց:

Նման հոսանքների վրա ամենևին տարօրինակ չի հնչում այն գաղափարը, որը մի քանի անգամ այս կամ այն առիթով արծարծվում է «Անաբասիսում» և անցնում իր՝ Քսենոփոնի մոլթով. արդյոք ճիշտ չի՞ լինի, փոխանակ հայրենիք վերադառնալու, որտեղ հայտնի չէ, թե ինչ է սպասում յուրաքանչյուրին, ընտրել որևէ ծովամերձ հարմարավետ վայր և մի նոր պոլիս հիմնադրել: Ու թեև այդ միտքը մերժվում է, բայց Հելլադայում կարելի է պատկերացնել, թե որքան դյուրին կարող էր այն իրականանալ:

Նվ, վերջապես, «Անաբասիսը» աչքի է ընկնում թե՛ Քսենոփոնի ստեղծագործությունների և թե՛ ողջ հունական գրականության մեջ իր բարձր գրական-գեղարվեստական արժանիքներով, որոնք գնահատվել են դեռևս հին հույների կողմից և որոնք հաճույք են պատճառում այսօրվա ընթերցողին ևս:

«Անաբասիսը» այս առումով դիտելիս հիշենք, որ այն գեղարվեստական ժանրին չի պատկանում, և հեղինակը խիստ սահմանափակված է եղել գեղարվեստական միջոցների կիրառման խնդրում: Քսենոփոնը դարմանք է պատճառում սուղ և զուսպ միջոցներով հիմնավոր արդյունքի հասնելու իր ունակությունները: Պատմական անձնավորությունների կերպարները և իրադարձությունների նկարագրությունները մրցում են իրար հետ արտահայտչականությամբ և ներգործման աստիճանով:

Սովորաբար առաջին հերթին մատնացույց են անում այն տեղը, որտեղ ներկայացված են Բյուրի դավադրաբար սպանված երեք զորահրամանատարների՝ Կրեարքոսի, Պրոքսենոսի և Մինոնի բնութագիր-դիմանկարները: Սրանք, հիրավի, տպավորիչ են: Սեղմ սողերով ոչ միայն զմայրված է երեք միանգամայն տարբեր անձնավորություն, իրենց թույլ ու ուժեղ, դուրեկան ու համակերպի կողմերով, իրենց գաղափարներով ու ձգտումներով, կյանքի նկատմամբ ունեցած պահանջներով ու շրջապատի հանդեպ վերաբերմունքով և այլն, այլև նկարագրերը հասցված են սոցիալական ընդհանրացումների աստիճանի, որով երեք զինվորականների

տիպական կերպարները բնութագրում են իրենց ծնած Հասարակությունը:

Այս Հատվածները, սակայն (ինչպես և քիչ ավելի վաղ տրված՝ Կյուրոս Կրտսերի Հմայիչ գլխանկարը), որոնք մահախոսականների բնույթ են կրում, ամենակին դրական «չեղումներ» չեն չարագրանքի բուն նյութից. նրանք Հիմնավորված են և նախապատրաստված նախորդ շարադրանքով: Նախքան դրանց հասնելը, ընթերցողն ինքը, հիշյալ անձերի արածի ու ասածի հիման վրա, Քսենոփոնի դրչի գեղարվեստական գործվածք, արդեն ստեղծում է իր մեջ նրանց կերպարների մոտավորապես նույն նկարագիրը, որն այնուհետև ստանում է հեղինակից՝ ավելի ճշգրիտ ու նրբին կերտվածքով: Սա է, ի դեպ, այդ բնութագրումների ներգործական ուժի մի էական ակունքը: Նրանք նախորդ շարադրանքի հանրագումարներն են մահվան խաղած զծի տակ:

Այս ատում ենք նաև չեղեղու համար, որ բազմաթիվ այլ, նման սեղմ բնութագրումներից զուրկ անձնավորություններ ևս հանդես են «Անաբասիսի» էջերից, որպես ցցուն ու բնորոշ կերպարներ: Եթե շարունակենք հույն գործարարների պատկերաշարը, ապա կարելի է հիշատակել Քսենոփոնի ընկերակից լավեղանոնացի ինյրիստոփոնին, որի բնորոշ գծերը նրա միջակ, տաղանդից զուրկ ամուր պրոֆեսիոնալիզմն ու կենսափորձն են, կամ դիավաժարար հանդես եկող Կոլոստադասին: Վերջինի գործողությունները Քսենոփոնը նկարագրում է ամենայն լրջությամբ, բայց ընթերցողի ականջին այն հնչում է որպես կծու ծաղր հեղինական գորավարների ևս մի «ստատիստիկ» նկատմամբ, որի ներկայացուցիչները, հակառակ իրենց չնչին կարողություններին, կաշվից դուրս են գալիս՝ որսալու իրենց բախորդ վարձկանության պղտոր ջրերում: Սոցիալական ընդհանրացումը այստեղ ևս, ինչպես այլ դեպքերում, առկա է:

Մի շարք «բարբարոսների» կերպարներ ևս՝ Տիաստիեոնեսի, Արիայոսի և ուրիշների, շատ տպավորիչ են: Հատկապես Սեթեսինը, խորամանկ, բայց կարճամիտ, իշխելու ծարավի, բայց անարի, թագավորություն նվաճել ձգտող, բայց միջոցներ խնայող, իրեն իսկ ծառայող մարդկանցից երկնչող թրակիական արքայիկի, որը կատարյալ հակապատկերն է մի այլ «բարբարոսի»՝ հզոր ու լայնախոս Կյուրոս Կրտսերի:

Ոչ պակաս դիպուկ ու հմայիչ են արշավանքի տեսարանների, ռազմական դրոժողությունների, առանձին ընդհարումների, առօրյա դեպքերի, խնջույքների նկարագրությունները, որոնց մեջ էի գտնվի պատահական, իմաստային վիջրից զուրկ բառ, և որոնք ընթերցողի համար դրեթե տեսողական էֆեկտ են ստեղծում և ներմուծում նրան նկարագրվող իրականության բուն մթնոլորտը:

Անկարելի է, ի վերջո, կրկին չհիշատակել Քսենոփոնի լեզուն, որին հենքի տված բնութագրումից մենք սկսեցինք սույն հոդվածը: Այն հերավի օրինակելի է համարվում իր քերականական հավասարակշռությամբ և հանգիստ արտահայտչականությամբ: Պատահական չէ, որ ավանդաբար հենց Քսենոփոնից և հատկապես «Անաբասիսից» են սկսում նոր ժամանակներում հունարենի ուսուցումը:

«Անաբասիսի» ներկա հայերեն թարգմանությունը հարազատորեն է վերարտադրում բնագրի ձևն ու ոգին և արժեքավոր ներդրում է բազմադարյան հայկական նվաճումների ունեցող և հատկապես հույն գրականության նմուշներով հարուստ հայ թարգմանական գրականության գանձարանը:

ՆԵԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՒՅԻ ԳԼՈՒԽԳՈՐԾՈՅԸ

Նիկողայոս Աղոնցի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրության ուսերեն բնագրի հրատարակությունը (Պ.Պետրեուզով, 1908) բոլորեց երեք քառորդ դարը: Հարկավ, նրա հայերեն թարգմանություն և հրատարակման խնդիրը հասունացած էր և կարող էր լուծվել նաև տասնամյակների առաջ: Սակայն այսօր էլ այն ոչ միայն ուշացած չէ, այլև ուշացած չէր լինի, եթե հրատարակվեր ևս տասնամյակների անց: Համաշխարհային պատմագիտության մեջ քիչ հետազոտություններ են, որ ժամանակի այսպիսի քննություն են բռնել. պատմական հետազոտությունները մեծ մասամբ սակավակյաց են:

Խոսքս գործնական գիտական նշանակության, և ոչ սոսկ «գիտական ժառանգություն» կոչված երևույթի մասին է, որը գլխավորապես վերաբերում է սոսկ իր ժամանակի գիտության մակարդակին լավ համապատասխանող գործերին: Աղոնցի երկը եթե իր որոշ մասերով կարող է դասվել «գիտական ժառանգության» շարքը, ապա հիմնականում, կարելի է ասել նույնիսկ ամբողջությամբ վերցրած, այն տակավին թաքն է: Թաքն է ոչ միայն մեղանում դեռևս չգերազանցված՝ պատմաբանասիրական վերլուծությունների իր մեթոդիկայով, ոչ միայն հիմնական ու հարակից այն եզրակացություններով, որոնք առայժմ անասան են մնում մեր պատմագիտության մեջ, այլև մի շարք այնպիսի խոշոր ենթաբաժիններով, որոնցում նվաճվածից հետագա հայ պատմագրությունը որևէ էական քայլ չի արել տակավին, և որոնք, այսպիսով, մնում են գիտության վերջին խոսք:

«Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում»-ը ընթերցելուց հետո նրա վրա ետադարձ հայացք ձգելով, գալիս են այն եզրակացության, որ այդ խորագիրը հեղինակի՝ իր և իր գործի նկատմամբ ունեցած ծայրահեղ պահանջությունն արդյունք է: Հիրավի, մենագրության բովանդակությունը անչափ ավելի լայն է, իրականում երկը ներկայացնում է Հայաստանի ներքին՝ սոցիալ-քաղաքական զարգացման պատմությունը՝ սկզբներից, այսինքն՝ ժողովրդի կազմավորման շրջանից մինչև մ.թ. 7-րդ դար, և այն էլ առաջին անգամ շարադրված այդպիսի պատմությունը: Համոզվելու համար բավական է դիտարկել երկը կազմող երեք դրվագները, որոնք են «Արևմտյան Հայաստանը», «Արևելյան Հայաստանը», «Նախաբարության ծագումը», հակառակ հերթականությամբ: Մենք այստեղ այդպես էլ կվարվենք, սկսելով մեր տեսությունը գիրքը եզրափակող «Նախաբարության ծագումը» դրվագից, որը հենց ծայր է առնում հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման խնդրից:

Ն. Աղոնցը այն ժամանակ ի վիճակի էլ էր շատ տեղ նվիրել նշված խնդրին, որովհետև առկա պատմական և լեզվական սակավ նյութը դեռևս բավականաչափ ուսումնասիրված չէր, և տակավին հրապարակի վրա չէին սեպագրական՝ իսկ թական, ասուրական և ուրարտական արձանագրությունների հարուստ նյութերը: Հետագայում, 30-ական թթ., այդ նյութերը դանախու էին Ն. Աղոնցի ուսումնասիրման անմիջական առարկան, նա իր վերջին մենագրության մեջ ստեղծելու

էր մի ծախսում, փաստական նյութերով հազեցած պատկեր¹։ Սակայն նախնական պարագաներում էլ Ադոնցը կանգնած է եղել ճիշտ ու մինչև օրս դործուն այն տեսակետի վրա, որ նախ, հայ ժողովուրդը առաջացել է, կազմավորվել է իր հետագա պատմության զարգացման բնավայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում, և երկրորդ, որ այն կազմավորվել է մի շարք, բազմաթիվ, էթնիկական բաղադրատարրերից, որոնց մեծ մասը տեղաբնակ էին, մի մասն էլ՝ եկվոր (էջ 439)։ Այստեղ հարկ չկա խորանալու այդ տարրերին Ադոնցի տված կոնկրետ բնութագրումների մեջ, քանի որ դրանք կրում են ժամանակի կնիքը և այսօր հնացած են։ Կարևոր է շեշտել նրա ընդհանուր-տեսական մոտեցման մնացուցիչությունը։

Հայաստանի ներքին՝ սոցիալ-քաղաքական զարգացումը ժողովրդի կազմավորման դարերից մինչև հայ մատենագրության տվյալներով լուսավորված ժամանակի սկիզբը՝ 4-րդ դարը, վեր հանելու համար Ն. Ադոնցի ձեռքի տակ եղել են դեպքերին ժամանակակից օտար աղբյուրների ընդամենը երկու՝ Քսենոփոնի (մ.թ.ա. 5-4 դդ.) «Անաբասիսի» և Պլինիոս Ավագի (մ.թ. 1-ին դ.) «Բնական պատմության» պարունակած հիմնական վկայությունները։ Հետևելով դրանց, այդ մեծ ժամանակաշրջանը նա բաժանում է երկու փուլի։

Առաջին փուլը Ն. Ադոնցը անվանում է «կոմարգոսների» (դյուղապետների) շրջան, օգտագործելով Քսենոփոնի այցելած հայկական դյուղի ավագի ղեղձավագի համար «Անաբասիսում» կիրառված հունական տերմինը։ Գյուղի նկարագրության մեջ Ն. Ադոնցը տեսնում է տոհմային հարաբերությունների հարազատ պատկերը. «Այդ բոլորը՝ գրում է նա,՝ հանդիսանում են ոչ այլ ինչ, քան տոհմային համակցության ձևի հատկանիշներ» (էջ 434)։ Այդ փուլը Ն. Ադոնցն անվանում է նաև «Տիգրանյան» շրջան՝ նկատի ունենալով մ.թ.ա. 6-րդ դարի հայոց Տիգրան Երվանդյան թագավորին ու նրա հետնորդներին։

Երկրորդ փուլը ստանում է «ստրատեգոսների» շրջան անվանումը ըստ Պլինիոս Ավագի՝ Հայաստանը 120 ստրատեգիաների բաժանված լինելու մասին հաղորդման։ Ստրատեգիաների մեջ Ադոնցը տեսնում է ֆեոդալական իշխանությունների, ստրատեգոսների մեջ՝ ֆեոդալ իշխաններ. «Հիմք կա ստրատեգիաները համարել տիրակալական իշխանություններ (владетельные княжества) թեկուզև նրանց զարգացման սկզբնական շրջանում» (էջ 435)։ Այս փուլը Ն. Ադոնցը անվանում է նաև «Արշակունյաց» շրջան և իր խնդրին է համարում «բացահայտել պատմական այն պրոցեսի էությունը, որը «կոմարգոսներին» հանգեցրեց «ստրատեգոսների» կամ այլ կերպ՝ տոհմային շրջանը՝ ֆեոդալականի» (նույն տեղում)։

Ադոնցը իրավացիորեն գտնում է, որ միայն Հայաստանի ներքին պատմությանը անմիջականորեն վերաբերող առկա խիստ սակավ նյութերի հիման վրա հնարավոր չէ ներթափանցել հիշյալ պրոցեսի էության մեջ։ Բայց դրա համար նա տեսնում է երկու այլ կարևոր հենարան։ Դրանցից մեկը հարևան երկրներից ծագող համապատասխան, բայց ավելի հարուստ նյութերը և դրանց հիման վրա կառույց-

ված տեսություններն են։ «Անհրաժեշտ է,՝ գրում է Ն. Ադոնցը,՝ որևէ մի դեկավար կոնցիպիցիա<...>։ Որպեսզի այդ կոնցիպիցիան լինի գիտականորեն ընդունելի, այն պետք է դուրս բերվի այնպիսի պատմական միջավայրից, որում շփվել են հայերը» (էջ 432)։ Այդ միջավայրը նա գտնում է իրանական աշխարհում։

Երկրորդ հենարանը Ադոնցը գտնում է բուն հայկական, թեև հետազոտվող շրջանի համեմատության մեջ ժամանակից մեզ հասած նյութերի, այն էլ՝ մ.թ. 5-րդ և հաջորդ դարերի հայ մատենագրական աղբյուրների մատուցած տվյալների մեջ, որոնք պետք է որ պահպանած լինեն անցյալի վերհուշերը, մանավանդ տերմինաբանության բնագավառում։

Կիրառելով այս երկու լծակները ի լրումն «կոմարգոսների» և «ստրատեգիաների» մասին հիմնական տեղեկությունների, Ն. Ադոնցը գալիս է այն եզրակացության, որ Արտաշեսի և Զարեհի (մ.թ.ա. 2-րդ դարի առաջին կես) «ժամանակին է վերաբերում տոհմային կարգերի փլուզման սկիզբը և սոցիալական նոր հարաբերությունների առաջացումը։ Հեղաշրջման էությունը կայանում էր սոցիալական զանգվածի շերտավորման և դասայնության սկզբունքի առաջացման մեջ. տոհմերի գլուխները կամ պետերը հետզհետե դառնում են անվանի մարդիկ՝ իշխանավորներ, և այդպիսով դրվում է ապագա տոհմական իշխանությունների սկիզբը։ Այս փոխակերպումն սկսվում է այն պահից սկսած, երբ տոհմի ավագի կոչումը դառնում է ժառանգական <...>։ Այս ճանապարհով հասարակական այն օրգանիզմը, որ առաջ միատարր ու իրավահավասար էր, բաժանվում է երկու սոցիալապես անհավասար մասերի՝ թվով փոքր մասը, որ ծագում է տոհմապետից, իշխում է, իսկ մեծամասնությունը՝ հպատակվում» (էջ 451)։ «Տոհմային հարաբերությունների քայքայումը,՝ շարունակում է Ադոնցը,՝ որն ուղեկցվում է դասայնության առաջացմամբ ի դեմս իշխանավորների, ապագայի տիրակալ-իշխանների, ավարտվում է Տիգրան Մեծի փոթորկալից դարաշրջանում» (էջ 455)։

Հայ հասարակության զարգացման հանդիմադրաբանաբան, ըստ Ադոնցի, հայ Արշակունիների առաջին ներկայացուցիչ Տրդատ 1-ի օրոք Հայաստանում «120 ստրատեգիաների ձևավորումն է, որ կարելի է համարել Հայաստանի հասարակական-քաղաքական աճի պատմության նոր իրավիճակի սկիզբը» (էջ 474)։

Ինչպիսիք հատվածները հատուկ մեկնաբանության կարիք չունեն։ Ադոնցը առաջինն է հայ պատմագրության մեջ, որ այսպիսի խորությամբ վեր է հանել հայ հասարակության շարժումը նախադասարակարգային հասարակությունից դեպի դասակարգային, կամ իր ըմբռնմամբ և տերմինաբանությամբ՝ «դասային» հասարակություն։

Ադոնցի ներդրումը հին Հայաստանի սոցիալական հարաբերությունների զարգացման ուսումնասիրության մեջ ճիշտ գնահատելու համար պետք է ընդունել, որ նրա ողջ մենագրությունում հենց այս դրվագն է, որից հետագայի հայ պատմագիտությունը ամենից ավելի է հեռացել։ Դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ վերջինս, նախ, զարգացել է այլ՝ մեթոդաբանության հիմքի վրա, և երկրորդ՝ պինվել է հայ հնագիտության հայթայթած այնպիսի նյութական աղբյուրներով, որոնց մասին Ադոնցի ժամանակ նույնիսկ երազել չէր կարելի։ Վեր է հանվել ու առանձնացվել հին Հայաստանի պատմության մի ամբողջ դարաշրջան, որը մենք բնորոշում ենք որպես ստրկատիրական, համենայն դեպս այն ո՛չ նախնադարյան

¹ Հրատարակված է հոմաճու, 1945թ.։ N. Adontz, Histoire d'Arménie. Les origines du X-e siècle au VI-e (Av. J. C.), Paris, 1945; Հայերեն թարգմանությունը՝ Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն։ Ակունքները՝ 10-6-րդ դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972։

է, ո՛չ էլ ֆեոդալական, այլ տեղավորվում է նրանց միջև, ընդգրկելով գրեթե հազարամյա մի ժամանակահատված: Վեր են հանվել այդ դարաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարգացման օրինաչափություններն ու առանձնահատկությունները²:

Իհարկե, այս պատկերացումները բավական հեռու են Ն. Աղոնցի տեսակետից, սակայն անկասկած հենց նրա բռնած ուղղությունն էր, որ շարունակվելով Հ. Մանանդյանի գործերում և բեղմնավորվելով նորօրյա պատմագրության որդեգրած տեսություններ, հանգեցրեց այդ արդյունքին³:

Դատնարով մենագրության հաջորդ դրվագներին՝ Հայկական ֆեոդալիզմի ծավալուն և խորունկ ուսումնասիրությունը, Աղոնցին գտնում ենք միանգամայն այլ պայմաններում՝ զինված գործի համար անհրաժեշտ առկա բոլոր նյութերով, և բնական է, որ այստեղ առավել վառ է հանդես գալիս նրա հետազոտական արտակարգ տաղանդի փայլը:

Իրացնելով վաղ միջնադարյան Հայ մատենագրության, հատկապես պատմագրության հարուստ տվյալները և դիտարկելով դրանք իր ժամանակ էտալոնային համարված՝ արևմտահայկական (Հիմնականում՝ ֆրանսիական) ֆեոդալական հասարակարգի հետ սխառնությունիկ տիպաբանական համագրության մեջ⁴, Ն. Աղոնցը տվել է Հայկական վաղ ֆեոդալիզմին հատուկ նախարարական տիրույթի դասական սահմանումը:

«Իրենց գրությունները՝ գրում է նա,՝ տեղիտուրիալ միավորները համարվում էին հալխասար և կազմում էին առհասարակ, որի գլուխ կանգնած էր տերը կամ տանուտերը՝ ու կոչվում էր տանուտերություն՝ կամ նախարարություն: Յուրա-

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, Հատ. 1, Երևան, 1971, ուր հանրագումարի են բերված Հին Հայաստանի պատմության բնագավառում Հայ պատմագիտության ձեռք բերած նվաճումները:

³ Ուշագրության արժանի է այն հանգամանքը, որ սովետահայ պատմագիտության՝ Հին Հայաստանի ներքին պատմության վերահանման օժանդակ միջոցները ևս իրենց ակունքն ունեն Ն. Աղոնցի հետազոտական մեթոդիկայի մեջ: Լայնորեն և արդյունավետ կիրառվել է, նախ, Հին Հայաստանին հարևան, ժամանակակից ու պատմական նույն օրինաչափություններով զարգացած երկրներից ծագող նյութը՝ Համանմանեցման (անալոգիայի) կարգով, ըստ որում, Աղոնցի ընտրած «Իրանական աշխարհին» դոմարվել են Հին և հելլենիստական Արևելքի ուղիչ հասարակությունների տվյալները: Երկրորդ, ավելի մեծ մասշտաբով ու խորությամբ է օգտագործվել Հայ վաղ միջնադարյան մատենագրությունը՝ Հին Հայաստանի վերաբերյիկ նյութը, հատկապես՝ տերմինաբանությունը: Ըստ որում, եթե Աղոնցի մոտ այդ նյութը, կրելով, բնականաբար, ֆեոդալական հասարակության կնիքը, ճշգրտ դեռ է կատարել Հայաստանի նախաֆեոդալական հասարակարգը ևս որպես ֆեոդալական ընկալելու իմաստով, ապա այժմ, հնագիտական և այլ աղբյուրների կուտակման պարզագույնում, այն մեծ հաջողությամբ ծառայում է Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարգերի բուն էություն հարազատ վերաբնութագրմանը:

⁴ Այդ համագրությունը, որն ընդօրինակել ու շարունակել է Հ. Մանանդյանը, ոչինչ այլ բան չի նշանակում, քան հեղինակների փաստարկներից մեկը, թե հիրավի Հայաստանում ևս գործ ունենք ֆեոդալիզմի հետ: Արևմտահայկական (ֆրանսիական) ֆեոդալիզմն այստեղ ծառայեցնում է սույն որպես հայտնային մոդել, այնպես, ինչպես մինչև վերջին ժամանակներս որպես այդպիսին էին ծառայում Հունական և Հռոմեական հասարակությունները՝ ստրկատիրական կարգերի համար: Պատմագիտությունն արդեն աղտոտազրկել է ֆեոդալիզմի առկայություն և ազատաբերվում է ստրկատիրական հասարակարգի առկայության այդօրինակ ապացույցների անհրաժեշտությունից:

բանչյուր տանուտերություն ներկայացնում էր մի ներիակ միջավայր, օժտված պետական իրավասություններով: Նրանք ունեին դատավարչական անկախություն և գերագույն իշխանություն այլ աստիճատներ: Տանուտերությունները յուրատեսակ մասնա պետություններ էին, որոնց գլուխ կանգնած իշխանները՝ արքայիկներ, փոքրիկ թագավորներ: Յուրաքանչյուրի իրավասություն սահմանները de facto կախված էին հզորության այն աստիճանից, որ նրանք ունեին տվյալ պահին: Պատմիչները հաճախ հիշատակում են մեծ տերերին՝ մեծամեծ ավազանուհի, և տարբերում ավազ տանուտերերին կամ նախարարներին կրտսերներից, ելնելով, ըստ երևույթին, նրանց համեմատական հզորությունից: Տանուտերության ընդհանուր դրույթումը պայմանավորված էր իշխանների և թագավորների ուժերի առկա հարաբերությամբ և դրսևորվում էր մերթ կենտրոնաձիգ, մերթ կենտրոնախույս ձգտումների գերակշռությամբ:

Հնարավոր դեպքերում թագավորները էջին վարսնում բռնադատվելու դաժնի նկատմամբ մեղանշած իշխանների կարվածքները» (էջ 505)⁵:

Բնականաբար, սույն լիարժեք իրավաբանական ընույթի սահմանմանը պակասում է սոցիալ-տնտեսական տարրը՝ ֆեոդալիզմը ոչ մարքսիստ պատմաբանին ներկայանում էր սոսկ իր քաղաքական (իշխանության մասնատվածություն, էջ 507) և իրավական (սոցիալական նվիրապետություն, վասալականություն) կողմերով: Այդպես էլ արտագրական հարաբերությունները Աղոնցի մոտ փոխարինված են հողային սեփականության հարցերով: Զննելով նախարարական Հայաստանին հատուկ սոցիալական նվիրապետության աստիճանները՝ վերից վար, սկսելով արքայից և մանրամասն ծանրանալով նախարարական և սեպհական աստիճանների վրա, պատմաբանը, ի վերջո, հասնում է գյուղական բնակչությանը և նշում, որ «գրավոր հուշարձանները որոշակիորեն տարբերում են գյուղացիությունը ազատներից, սակայն նրանց փոխհարաբերությունները և տերերից ունեցած հողային ընույթի կախվածությունն մասին համարյա թե ոչինչ չեն ասում» (էջ 534): Գյուղացիության վիճակին վերաբերող հաջորդ էջերում Աղոնցը իր ուշագրությունը հիմնականում սեռում է հարկերի, տուրքերի ու պարհակների խնդրի վրա: Սակայն հեղինակը գյուղացիության վիճակի կարևորագույն հարցը բնավ չի լքել ուսումնասիրության այս մակարդակի վրա, այլ հանգամանորեն ու խորն անդրադարձել է դրան հետազոտում, հատուկ աշխատություն մեջ, որն անվանել է «Հին Հայ իրականությունը»⁶: Ֆորմալական ֆեոդալական հաստատությունների հետ Հայ վաղ միջնադարյան իրականության համագրումը Աղոնցն այստեղ լրացնում է Հռոմեական իշխանության տակ գտնված 4-րդ դարի Փոքր Ասիային հատուկ հողային հարաբերություններին դիմելով: Դրանց լույսի ներքո հեղինակը հատկապես տարբերակում է նաև Հայաստանում թագավորական

⁵ Ն. Աղոնցի դործը այս բնագավառում շարունակել ու զարգացրել է Հ. Մանանդյանը իր «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» (Երևան, 1934) արժեքավոր մենագրության մեջ, որտեղ նա մանրամասն հետազոտության է ենթարկել նախարարությունների հարաբերությունը թագավորական իշխանության հետ, նախարարությունների ներքին կազմակերպությունը, ազատների, հոգևորականության, չինականների ու ռամիկների, ինչպես նաև քաղաքային բնակչության՝ արհեստավորների ու աստվածների վիճակը:

⁶ Ն. Աղոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948, էջ 157-205:

կամ պետական հողերը՝ «կալվածատիրական» (մասնավոր սեփականատիրական-Գ.Ս.) հողերից և Համապատասխանաբար գանազանում նաև այդ հողերի վրա աշխատող հողագործների երկու խմբերի վիճակը, երկրորդ խմբի հողագործներին Համեմատելով փոքրասիրական կոլոնների հետ: Նա ավելի հեռու է գնում, առանձնացնելով «կալվածատիրական» հողերի երկու կարգ՝ հարկված և հարկերից ազատ, որոնք իրենց հերթին ենթադրում են կոլոնատիպ հողագործների երկու տարբերակ:

Արդարև, պատմաբանն այստեղ խոշոր քայլ է անում դեպի արտադրական հարաբերությունների սկզբունքի ըմբռնումը:

Ն. Արդնցի հետազոտական մտքի թռիչքը իր բարձրակետին է հասնում «Հայաստանը Հոլանդիանուսի դարաշրջանում» մենագրության երկրորդ, միջին գրվադում: Սրա խորագիրն է «Արևելյան Հայաստանը», որի տակ հասկացվում է 387թ. բաժանումից հետո Հայաստանի՝ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած մասը: Իրականում, սակայն, այստեղ Արդնցի տեսարաշուով է նաև ամբողջ 4-րդ դարը, այսինքն՝ ողջ Հայաստանը ու նրա սոցիալ-քաղաքական վիճակը:

Իր ընդգրկումով, նյութերի սպառիչ օգտագործմամբ և պատմաբանա-սիրական վերլուծության նրբության տեսակետից Հայագիտության մեջ չգերազանցված նմուշ է տալիս Ն. Արդնցը «Նախարարությունների քանակական վերլուծությունը» գլխում: Նրա խնդիրն էր պարզել վաղ միջնադարում գոյություն ունեցած և գործած նախարարական տների քանակական և անվանական կազմը, նրանցից յուրաքանչյուրի խաղացած դերի ու նշանակության Համեմատական չափն ու աստիճանը, նրանց գինիորական հորուքները և դրանով պայմանավորված՝ Հայաստանի ռազմական կարողության սահմանները, և այդ բոլորը, ըստ Հնարավորության, երկու կարվածքով՝ և՛ Արշակունիների օրոք, և՛ մարզպանության ժամանակ:

Այդ նպատակով առկա աղբյուրները Արդնցը բաժանել է երեք խմբի. ա) վաղ միջնադարյան պատմիչներ (բացառյալ Խորենացին) և եկեղեցական ժողովների տվյալներ, բ) Գահնամակ և Զորանամակ, գ) Մովսես Խորենացու տվյալները, և իր վերլուծությունը տարել է դրանց քննական Համեմատությամբ: Առաջին խմբի աղբյուրները ավել են նրան նախարարությունների թվական կազմի ու կարգի կենդանի պատկերը, այդպիսինի բոլոր առավելություններով ու թերություններով հանդերձ, որ գոյություն է ունեցել 4-7-րդ դդ., իսկ երկրորդ խմբի աղբյուրները՝ զրա իրավական արտացոլումը: Սակայն Գահնամակն ու Զորանամակը մեզ են հասել ամենևին էլ ոչ որպես վավերագրեր, այլ որպես բազմիցս արտագրված ու խմբադրված գրական հուշարձաններ: Եվ Արդնցը ենթադրում է դրանք նախապես ամենամանրակրկիտ Հմտագույն աղբյուրագիտական քննության, որի բովանդակում և զգույնությամբ ու զգույնությամբ են միայն, որ նա գործի է դնում իր Համեմատությունները կատարելու համար:

Վերջապես այդ աշխատանքի արդյունքը Ն. Արդնցը համադրում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հանդես եկող՝ նախարարությունների համակարգի հետ, որը ստեղծվել է Պատմահորը մատչելի բոլոր հնարավոր աղբյուրների տվյալների միահյուսման միջոցով: Այդ կապակցությամբ Ն. Արդնցը նշում է. «Ներկայումս «Հայոց պատմությունը» հանդիսանում է Հայ Հին դարու-

թյան հուշարձանների տարիքը և ընդհանրապես նշանակությունը որոշելու փորձաքար» (էջ 292):

Ն. Արդնցի վեր հանած՝ 4-7-րդ դդ., այսինքն՝ նախարարության ծագման շրջանի այս Համայնապատկերը մինչև օրս ուժի մեջ է և Հազիվ թի նշական սրբագրումների ենթարկվել⁷:

Ն. Արդնցն այնուհետև ձեռնամուխ է լինում այդ Համայնապատկերին նաև տարածական տեսք տալու, քարտեզի վրա այն տեղադրելու խնդրին («Նախարարությունների տեղիտրոնի վերլուծությունը» գլուխը): Այստեղ առավել դժվարին, բայց և, ըստ երևույթին, Արդնցի համար առավել զբաղվիչ է եղել նախարարական տների դարգացման և նրանց տիրույթների շարժման պրոցեսի հետազոտությունը: Նախարարական տիրույթները քարացած միավորներ են եղել. դարերի ու տասնամյակների ընթացքում դրանք ուժացել կամ տրոհվել, միավորվել ու տեղաշարժվել են, մի մասին տիրող տոհմերը խալալ վերացել են պատմության ասպարեզից, դրանց տեղը զբաղել են նորածին նախարարական տներ: Ահա այս խոյ-տաքղեստ ու պատմական առումով նշանակալից պատկերն է, որն իր ներքին օրինաչափություններով ու պատճառներով հանդերձ, վեր է հանել Ն. Արդնցը իրեն հատուկ Հատվածում, ցուցաբերելով նույնպիսի վարպետություն պատմական աշխարհագրության բնագավառում, որպիսին նրան հատուկ է պատմության և բանասիրության մարզերում, և իր ստացած արդյունքը դարձնելով Հայկական ֆեոդալիզմի ուսումնասիրման անկյունաքարերից մեկը:

Մենագրության երկրորդ, միջին գրվադն ավարտվում է «Նախարարությունը և հուշարձանի իշխանությունը» գլխով: Հեղինակն այստեղ վերացել է կրոնա-դավանական հարցերից և պարզաբանել Հայ եկեղեցու ծագման և սոցիալ-քաղաքական դերի ու նշանակության բարդ խնդիրները: Այս գլխի վրա արժե ավելի հանգամանորեն կանգ առնել, որովհետև, մի կողմից, Հայագիտության մեջ այստեղ հետագա քայլեր զբեղել են արվել, իսկ մյուս կողմից, նյութը խիստ կարևոր է Հայկական վաղ ֆեոդալիզմը մարքսիստներն ըմբռնելու համար:

Ինչպես և նախարարությունների դեպքում, Արդնցին նախ և առաջ հետաքրքրում են հայկական պատմությունների հետ կապված քանակական և տեղի-

⁷Կ. Թումանովը (С. Туманов, Studies in Cristian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963) փորձում է վերանայել այս Համայնապատկերը, նշելով, որ Արդնցը անտեսել է մի քանի նախարարություններ, մի քանիսն էլ ներմուծել է առանց բավարար հիմքերի, և որ հայկականությունները նախարարների գինիորական ուժերի և զահերի կարգի մասին որոշ ճշգրտում են պահանջում (էջ 147 և հաջորդ): Նշենք սակայն, որ Թումանովի դիտողությունները ուշադրավ են, բայց մասնակի բնույթ են կրում: Առաջին հետաքրքրական են նրա փորձերը. ա) առանձնացնել նախարարական տների խմբեր ըստ նրանց ծագման (այսպես, նրա կարծիքով, 15 տուժ ծագում է Երվանդական թագավորական տոհմից, 9 տուժ՝ Արշակունիներից, 5 տուժ՝ ուրարտական ծագում ունեն և այլն, էջ 222), բ) տիպաբանորեն համեմատել Հայկական Զորանամակի թվական տվյալները Հռենոսյան կոնֆեդերացիայի իշխանների գինիորական ուժերի հետ՝ 1648թ. Վեստֆալյան հաշտության լիցիցիայի հետ, երբ Հռոմեական սրբազան կայսրությունն իր վերջնական անկումն էր ապրում (էջ 239-240), գ) բաժանել նախարարական զահերի կարգն արտահայտող ավանդական ցուցակը մի քանի այնպիսի հատվածների, որոնց ներսում էին կատարվում զահերի տեղաշարժերը, այսպիսով հասնել ճշգրիտ ողջ ցուցակի ներկայացրած ընդհանուր պատկերի վրա (էջ 247):

տորիալ հարցերը, որոնց լուծումը շոշափելիություն է հաղորդում հայ եկեղեցու պարզացման պատմությանը: Աղբյուրների քննությունը Աղոնցիին հանգեցնում է մի շարք թյուրիմացական կամ չափազանցված թվական տվյալները մերժելուն, հաստատուն կականներ ընդունելով 5-րդ դարի կեսի և 6-րդ դարի սկզբի ու կեսի երեք եկեղեցական ժողովների տվյալները, որոնք համապատասխանաբար տալիս են եպիսկոպոսությունների թվական աճի ստույգ պատկերը: Հետևելով եպիսկոպոսությունների տերիտորիալ բաշխմանը, Աղոնցը վեր է հանում Հայաստանի և հարևան երկրների (ուր եպիսկոպոսությունները կապված էին խոշոր հուգոսների տիրույթների հետ, այլ իրենց կենտրոններն ունեին քաղաքներում) եկեղեցիների կազմակերպման մեջ մի կարևոր տարբերություն. «Եկեղեցական իշխանությունը» գրում է Աղոնցը՝ բաշխվում է առավել ազդեցիկ իշխանական տոհմերի միջև՝ նրանցից յուրաքանչյուրի համար առանձին եպիսկոպոսություն հիմնելու միջոցով: Այստեղ մենք չենք հանդիպում միտրոպոլիտական կազմակերպության <...>, սերիտորիալ սկզբունք չենք գտնում: Եկեղեցական վարչական միավորը համընկնում է իշխանական տիրույթի հետ» (էջ 407): Այս երևույթը Ն. Աղոնցը շատ դիպուկ անվանում է եկեղեցական կազմակերպության նախարարականացում:

Աղոնցն անդրադառնում է հայ եկեղեցու ծագման խնդրին և համոզվել մեկնաբանելով պահպանված աղբյուր ու հեղհեղուկ տվյալները, ցուցադրում Հայաստանը 3-4-րդ դարերի ընթացքում ուղղված՝ քրիստոնեության երկու ալիք: Առաջին ալիքը գալիս է հարավից՝ Ասորիքից: Ուրպես իր եզրակացությունների ելակետ, Ն. Աղոնցն ընդունում է մ. թ. 3-րդ դարի կեսերին Հայաստանում գործած Հայտնի Մեհրուհյան եպիսկոպոսի նստավայրը Մոփեքում գտնվելու հանգամանքը: Մոփեքի այս քրիստոնեական կենտրոնը անմիջականորեն կապված էր Նեոսիայի կենտրոնի հետ, որտեղ դեռևս 2-րդ դարի վերջերին Աբգար 9-րդ թագավորն ընդունել էր քրիստոնեությունը: Այս փաստի վրա է հիմնված Աբգարի մասին Հայտնի աղանդությունը, որի մեջ, սակայն, Աբգար 9-րդը փոխարինված է նրա նախնի Աբգար 5-րդ՝ Քրիստոսի ժամանակակից թագավորով, և որը մանրամասն պատմում է թագոս առաքյալի քարոզչական գործունեության մասին: Նույն պատմությունը, ինչպես Հայտնի է, Հայացված տեսքով հանդիս է գալիս Մովսես Խորենացու մոտ: Աղոնցը զբոլորին, բայց փոստահարաբ արձակում է Հայոց եկեղեցու առաքելական ծագում ունենալու, ալանդության պատմական հիմքի հանգույցը:

Մեհրուհյան եպիսկոպոսի՝ Մոփեքի քրիստոնեական կենտրոնը սերելով Նեոսիայի եկեղեցուց, իր հերթին ժամանակի ընթացքում ծնել է Տարոնի եպիսկոպոսությունը, որտեղ գործել է Ալբիանոսի տոհմը: Տարոնը եղել է Աղբիանոսի և նրա հետնորդների նստավայր 4-րդ դարում, երբ այդ տոհմի ներկայացուցիչները պայքարել են Հայաստանի եկեղեցին գլխավորելու համար: Այսպիսի ընթացք է ունեցել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման առաջին ալիքը:

Քրիստոնեությունը երկրորդ ալիքը եկել է արևմուտքից, Կապադոկիայի և Փոքր Հայքի հունալեզու կենտրոններից, և իր առաքյալն է ունեցել ի դեմս Գրիգոր Լուսավորչի: Այն նախ և առաջ ուղղվել է Մեծ Հայքի Հյուսիսարևմտյան դավառները՝ Դարանաղի, Եկեղյաց, Դերջան և այլ, ուր Լուսավորչի ու նրա տոհմի կենտրոնն է դարձել ու մնացել Թորոսը: Այնուհետև այն հանգեցրել է քրիստոնեության հաղթանակին ամբողջ Հայաստանում:

Աղոնցը հետևողականորեն վեր է հանում այն կապը, որ նշմարվում է 4-րդ դարի քաղաքական անցքերի և Գրիգորի ու Աղբիանոսի հետնորդների պայքարի ընթացքի միջև: Հայաստանում Հռոմի գերակշռության պահերը, ինչպես հանգեցրել են սկզբում Գրիգոր Լուսավորչի հաղթանակին, այնպես էլ հետագայում պայմանավորել են նրա տոհմի ներկայացուցիչներին՝ հայ եկեղեցին գլխավորելու: Ասորական եկեղեցուն հեցուկ կանգնած Իրանի գերակշռությունը օրինաչափ կերպով զուգահեռվել է Աղբիանոսյանների իշխանությունը գալու պահերին: Համապատասխանաբար Գրիգորի հետնորդները եղել են հոռմասներ, Աղբիանոսիներ՝ պարսկասեր: Աղոնցին ավելի վառ, քան որևէ ուրիշ հետազոտողի, հաջողվել է ցուցադրել վաղ միջնադարյան հայ եկեղեցու քաղաքական դեմքը:

Ահա, այսպես, հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքին հետևելով, նրա հետագա սոցիալ-քաղաքական պարզացման ընթացքը տոհմային կարգերից մինչև դատային հասարակություն՝ ֆեոդալական կարգերի հաղթանակն ու ծաղկումը, ամփոփելով է, որ Ն. Աղոնցը դիմում է իր մենագրության վերնագրում ազգաբարձրած նյութին: Գրքի այս դրվագը, որը ըստ շարադրանքի հերթականության առաջինն է, կոչվում է Արևմտյան Հայաստան: Այն նվիրված է Հռոմեական կայսրությանը միացված Հայկական հողերի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը՝ սկսած 387թ. բաժանումից:

Աղոնցն այստեղ մի առ մի հետազոտում է այդ տարածքի քաղաքականապես տարբեր վիճակում գտնված երեք մասերը, այն է՝ Մոփեքը և նրա շուրջը խմբավորված իշխանությունները, այսպես կոչված սատրապությունները, որոնք ընդհուպ մինչև Հուստինիանոս կայսեր ժամանակը չարունակում էին օգտվել, գտնե ներքին խնդիրներում, ինքնավարության իրավունքից, այնուհետև «Ներքին» կոչված Հայաստանը՝ Մեծ Հայքի Հյուսիսարևմտյան շրջանները, որը թեև ալոչափ ինքնավար չէր, բայց և այնպես մինչև նվաճված կայսեր ռեֆորմները որոշակիորեն զերծ էր մնացել կայսրության վարչական մեքենայի մամլիչ գործողությունից և, վերջապես, Փոքր Հայքը:

Փոքր Հայքի՝ Ն. Աղոնցի ուսումնասիրությունը առանձնահատուկ կարևորություն ունի: Այդ երկրամասը, հնագույն ժամանակներում Հայքի օրբաններից մեկը՝ Հայաստան, բավական վաղ դուրս է մնացել հայ պետականության ոլորտից, ընդգրկվել Հռոմեական կայսրության մեջ ու հարմարեցվել նրա վարչական համակարգին: Ն. Աղոնցը գալիս է այն եզրակացության, որ այսուհետև հերձ, հակառակ գոյություն ունեցող կարծիքների, Փոքր Հայքը չարունակել է նշանակալից չափով մնալ հայաբնակ և առնչվել բուն Հայաստանի պատմությանը: Նա գրում է. «Փոքր Հայքի հողերի նշանակությունը Հայոց պատմության մեջ ըստ արժանության չի գնահատվում: Պատմաբանները Փոքր Հայքը առանց ալլապլության դուրս են հանում հայկական շահերի ոլորտից: ...Հիմք չկա Հայոց պատմությունից դուրս հանել ընդհանրապես Հայ բնակչությունը ունեցող մի ամբողջ շրջան: Իրականում Հայոց պատմական կյանքում Փոքր Հայքին վիճակվել է շատ լուրջ առաքելություն...» և այլն (էջ 81-82):

Ցավոք, Ն. Աղոնցի փայլուն նախաձեռնությունը՝ վերազնահատել Փոքր Հայքի պատմությունը «Հայկական տեսանկյունից», չարունակողներ գրեթե չի ունեցել, և նրա կատարածը փաստորեն մնում է այս բնագավառում գիտության վերջին խոսքը:

Յուզարեբերելով հայկական ու բյուզանդական իրականությունների համասարապես խոր, պրոֆեսիոնալ իմացություն, Ն. Ադոնցը լուսաբանում է Հուստինիանոս կայսեր (527-565թթ.)՝ Հայաստանում իրականացրած ռեֆորմների պատճառները, էությունն ու հետևանքները: Այս կայսրը իր առջև սնիրա-գործելի նպատակ էր դրել՝ վերականգնել Հռոմեական կայսրությունը նրա հզորությունը, զազաթմալեալիս դառնալով վիճակում, որի համար անհրաժեշտ էր համարում լարել իր տերություն բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև լուծել տերության մեջ մտած, բայց տակավին նրա վարչական և հարկային սխառնման չմեղմած, կայսրության կողմից կլանված, բայց դեռ չմարսված հողերի վերջնական լուրացման խնդիրը: Նման երկրների մեջ մի շարք առումներով Արևմտյան Հայաստանն ամենահերեքն էր: Հուստինիանոսի այստեղ իրագործած ռազմական վերափոխությունների նպատակը կայսրության արևելյան՝ պարսկական սահմանի ամրացումն էր: Նախկինում տրոհված ռազմական իշխանությունը միավորվեց Հայաստանի ստրատեգիայի ձեռքում, ձեռնարկվեց սահմանամերձ շրջաններում նոր հզոր ամրոցների ու քաղաք-ամրոցների կառուցման և եղածների հիմնովին վերակառուցման գործը: Բախտորոշը Հայաստանի համար Հուստինիանոսի ձեռնարկած քաղաքացիական վերակառուցումն էր: Արևմտյան Հայաստանը, ներառյալ Փոքր Հայքը, բաժանվեց չորս մասի՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայքերի, որոնց միջև տրոհվեցին և կորցրին իրենց ամբողջականությունը՝ ռազմաթիվ նախարարական տիրույթներ: Երկիրն անցավ հռոմեական նահանգային կառավարման ու հարկման ոլորտը: Մյուս հայտնի ռեֆորմով հայ իշխանական տներում ընդունված ժառանգականության կարգի մեջ էական փոփոխություններ մտցվեցին ըստ հռոմեական օրինակի. վերացվեց այստեղ ավանդաբար տիրող մայրաքաղաքը, որդիներից բացի, դուստրերին ևս ժառանգության բաժին ստանալու իրավունք սահմանվեց: Երկու ռեֆորմներն էլ, յուրաքանչյուրը յուրովի, նույն նպատակն էին հետապնդում, պարզաբանում է Ն. Ադոնցը, թուլացնել, կազմալուծել բյուզանդական Հայաստանի նախարարական համակարգը և այդպիսով իրականացնել երկրամասի կատարյալ հռոմեականացումը:

Դրվապը եզրափակող գլխում Ն. Ադոնցը բնութագրում է Հուստինիանոսի ռեֆորմների աղետաբեր բնույթը՝ Հայաստանի բյուզանդական իշխանության տակ գտնվող մասի համար: Նախարարությունների անկումից բացի, սկիզբ առավ կամ էսպես ուժեղացավ հայերի արտագաղթը հայրենիքից դեպի կայսրություն: Ճիշտ է, այս վերջին երևույթին հնարավոր է միանշանակ բացատրական գնահատական տալ. քանի որ բնդմնավորեց կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառները, ներմուծելով այնտեղ բազմաթիվ ու կարող հայ գործիչների ուժն ու եռանդը և փայլեցնելով նրանց կերպարները համաշխարհային պատմության թատերաբեմում և, բացի այդ, որոշակի վերածնունդ բերեց Փոքր Հայքի հայությունն ու հող նախապատրաստեց հետագայում Կիլիկիայի հայկական պետության առաջացման համար: Վերջապես, Ն. Ադոնցը վերոհիշյալ ռեֆորմների հետ է առնչում նաև Հայաստանում հռոմեական հայտնի դպրոցի ծաղկման երևույթը:

Այդպիսով, հանրագումարի բերելով շարադրվածը, կարելի է ասել, որ հանձին Ն. Ադոնցի՝ հայ պատմագիտության մեջ դրած է մի հեղինակ, որը առաջինն է ամփոփել հայ ժողովրդի սոցիալական պատմության հիմնական

երևույթները սկզբից մինչև վաղ միջնադարը ներառյալ: Եվ Ադոնցն այդ կատարել է ոչ միայն տալով նյութի պատմաբանասիրական և պատմաաշխարհագրական վերլուծության օրինակելի նմուշներ, այլև միավորելով XIX դարի դասական հայագիտության և եվրոպական քննական պատմագիտական մտքի նվաճումները: Այս ամենը Ն. Ադոնցի երկը դարձրել են հայագիտության մեջ տակավին չգերազանցված մի արժեք:

Ներկայացվող մենագրությունը հատուկ տեղ ունի նաև իր՝ Ն. Ադոնցի ստեղծագործության մեջ: Նրա մեջ կուտակված են պատմաբանի նախապես ձեռք բերած նվաճումները, և նրանից են ճառագայթել նրա գիտական հետազոտությունների կարևորագույն ուղղությունները՝ Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի՝ վերն արդեն հիշատակված մանրամասն հետազոտությունը, վաղ միջնադարի հայ պատմագրության խնդիրներին նվիրված աշխատությունների փայլուն շարքը, հայ-բյուզանդական հարաբերությունները լուսաբանող նրա հիմնարար գործերը, հունաբան դպրոցի ծանրակշիռ ուսումնասիրությունը, հայ գյուղացիության պատմության կարևորագույն էջերից մեկի լուսաբանումը և այլն: Այս էլ պետք է նշել նաև, որ ինչպիսի հետազոտական բարձունքների էլ հասած լինի Ադոնցը այս աշխատություններով, նրանցից ոչ մեկը ի վիճակի չէ մրցելու իր նշանակությունը ներկա մենագրության հետ: «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» մենագրությունը հիշավի Ն. Ադոնցի գլուխգործոցն է:

ՆԻԿՈԳԱՅՈՍ ԱԳՈՆՑ, ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

[ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ] ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Շուրջ երեք տասնամյակ է անցել Նիկողայոս Ադոնցի՝ «Հայաստանի պատմություն. ակունքները. X-VI դդ. մ.թ.ա.» աշխատության ստեղծման ու հրատարակման ժամանակից: Այն զբաղեցրել է 30-ական թիվ. վերջերին և լույս է տեսել Փարիզում, Ադոնցի մահվանից 4 տարի հետո՝ 1946թ.:

Ուրարտուի պատմությունն ամփոփող իր սույն աշխատությունը Ն. Ադոնցը անվանել է «Հայաստանի պատմություն», նրա «Ակունքները»: Սա նշանակում է, որ Ն. Ադոնցը Ուրարտուի պատմությունը դիտում է որպես Հայաստանի պատմություն մի մաս, նրա նախնական շրջան: Եվ այս բոլորը այնպիսի պարագաներում, երբ Ն. Ադոնցը ամենևին Հայաստանի Հայաստանի նշան չի դնում Հայերի և ուրարտացիների միջև ու ստալիել ևս՝ Հայերենի և ուրարտերենի միջև, գիտելով դրանք որպես էթնիկական ու լեզվական տարբեր երևույթներ: Այս հանգամանքը, բայց Ն. Ադոնցի, ամենևին չի խանգարում ուրարտա-Հայկական պատմամշակութային հաջորդականությունը պատմական փաստ համարելուն:

Պետք է շեշտել, որ մի շարք կարևոր դեպքերում Ն. Ադոնցը անբռնադրու կերպով դուրս է գալիս ուրարտագիտության սահմաններից և, վերլուծելով սկզբնաղբյուրների տվյալները, նոր մեկնաբանություն ու պարզաբանում տալիս ստույգագիտական կամ իրանագիտական խնդիրներին, ճշգրտում, օրինակ, ասուրական իշխողների ժամանակագրությունը կամ «Հայերի ծագումը» աշխատության մեջ համոզիչ փորձ կատարում վերանայել Դարեհ Վշտասպանի դահլիճում հանգամանքները և այլն:

Դժվար է, սակայն, գեթ թվարկել Ն. Ադոնցի այս գործի նույնիսկ կարևորագույն առանձնահատկություններն ու առավելությունները, և դա դուրս է մեր նպատակից: Ընթերցողը ինքը կընկալի և կգնահատի դրանք:

Անցած երեք տասնամյակներում Հին Արևելքի պատմության, սեպագրական բազմաթիվությունների և հատկապես դրանցից մեկի՝ Ուրարտուի պատմության ու մշակույթի հետազոտության առաջընթացը հիմնականում Հայկական է եղել: Հիշյալ գիտական պրոբլեմները եղել են համաշխարհային արևելագիտության ուղադրություն կենտրոնում, իսկ Ուրարտուն, մասնավորապես՝ խորհրդային և խորհրդահայ արևելագիտության հատուկ զբաղմունքի առարկա: Ուրարտուի հետազոտմանը կարևոր խթան են հանդիսացել համաշխարհային հուշակ վաստակած այնպիսի հուշարձանների պեղումները, ինչպիսիք են Հայաստանում Գարմիր բլուրը (Թիչլե-բախի), Արին-բերդը (Էրեբունի), Արմավիր և Դավիթբեկ բլուրները (Արգիշտի-խինիլի), Արևմտյան Հայաստանում (այժմ Թուրքիա)՝ Ալթինթեփեն: Այնինչ, Ն. Ադոնցի տրամադրության տակ են եղել միայն նախկինում իրականացված՝ Վանի պեղումների նյութերը: Էսպան ասել է նաև Հայտնի ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների քանակը, ինչպես և նրանց մշակման և ուրարտերեն լեզվի հետազոտման մակարդակը: Այս բոլորը, ամփոփելով գիտնականներ Գ. Ղափանցյանի, Բ. Պիտրովսկու, Գ. Մելիքիշվիլու, Ի. Դյակոնովի, [Ն. Հարությունյանի] և

ուրիշների, ինչպես և մի շարք արտասահմանյան գիտնականների հրատարակած մենագրություններում, սեպագրական արձանագրությունների լիակատար դիվաններում և բազմաթիվ հոգվածներում, մի նոր աստիճանի են բարձրացրել Վանի թագավորության ուսումնասիրությունը:

Ն. Ադոնցի ներկա աշխատությունն առաջին անգամ Հայերեն հրատարակելիս բնականաբար Հարց է ծագում, թե արդյոք պետք է՞ր այն ենթարկել որոշ դեպքերում իրաւաւոր խմբագրական-ծանոթագրական մշակման, այն է՝ ղեկ նետել կամ նորոգել հնացածը, լրացնել թերին, մի խոսքով, հարմարեցնել աշխատությունը գիտության այսօրվա մակարդակին: Ն. Ադոնցի նկատմամբ այսպիսի մոտեցումը, իհարկե, մերժելի է, քանի որ նրա յուրաքանչյուր աշխատություն պետք է դիտել որպես գիտական այնպիսի ժառանգություն, որը հետաքրքրական, կարևոր և ուսանելի է մեզ համար հենց իր ճանկան տեսքով, իր բոլոր կողմերով, ներառյալ նաև սխալները: Ուստի սույն հրատարակության իրականացումը հետևողականորեն ընթացել է բնագրի անաղարտ պահպանման նշանաբանի ներքո: Նույնը վերաբերում է և հատուրում ամփոփված հոգվածներին: Դաւնայով հատորի մանրակրկիտ ծանոթագրման խնդրին, ապա այն, իրականացվելու դեպքում, շատ հեռուն կտաներ, ստեղծելով սույն հատորի կողքին մի երկրորդը, քանի որ բազմաթիվ են Ն. Ադոնցի արժանիքները մասնավոր խնդիրները և շատ՝ նրա հաջորդների ջանքերով կատարված հավելումները: Ուստի ստորև կբավարարվենք միայն մի քանի բացատրական գիտություններով, որոնք վերաբերում են այսօրվա ընթերցողին հուշող հարցերին:

1. Ն. Ադոնցի աշխատության մեջ, բնականաբար, տեղ չեն գտել Հայկական լեռնաշխարհի տարածքի վրա հայտնաբերված՝ մարդու գործունեության հնագույն չրջանի հետքերը՝ պալեոլիթի (հին քարի դարի) նյութերը, քանի որ դրանց առաջին գյուտը տեղի է ունեցել 1943-1945թթ., իսկ հրատարակվել սկսել են միայն 50-ական թվականներին: Այդ նյութերը, ինչպես և պալեոլիթի հաջորդած մեզոլիթի (միջին քարի դար) և նեոլիթի (նոր քարի դար) նյութերը, որպիսիքները ևս հայտնաբերվել են Հայաստանում, ապացուցում են, նախ, որ մարդն ապրել ու գործել է այստեղ սկսած իր ծագման ժամանակից, և երկրորդ, որ մարդու գոյությունն ու գործունեությունն այստեղ անընդմեջ է եղել սկսած հնագույն ժամանակներից (կիս միլիոնից մինչև մեկ միլիոն տարի մեզանից առաջ), մինչև պատմական ժամանակները (4-5 հազար տարի մեզանից առաջ), երբ մարդկային հասարակության մասին արդեն սկսում ենք ստանալ գրավոր տեղեկություններ: (Մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն» հատոր 1-ին, Երևան, 1971, գլուխներ 1-10):

2. Ուրարտացիների և խուրրիների ծագման և Հայկական լեռնաշխարհի էթնիկական խմբերի պարզաբանման խնդրին նվիրված «Ռասայի և ծագման հարցը» ենթաբաժինը ընթերցելիս պետք է հաշվի առնել հետևյալը: Ն. Ադոնցի ներկա աշխատությունը շարադրման ժամանակաշրջանում քիչ բան էր հայտնի

* Հատկապես պետք է այդ նկատի ունենալ ուրարտական և ասուրական տեքստերի ու բառերի՝ Ն. Ադոնցի առաջարկած ընթերցմանը (առաջարկմանը), մասամբ և թարգմանությունները դիմելու: Դրանք արված են 30-ական թվականների գիտության մակարդակով, ուստի և օգտագործման դեպքում ենթակա են ստուգման նորագույն հրատարակությունների միջոցով:

Ուրարտուի տարածքում ու նրան հարող երկրամասերում բնակվող ցեղերի որպիսության մասին: Ն.Ադոնցը փորձում է լուսաբանել այդ խնդիրները, հենվելով սեպագրական աղբյուրների մեջ հիշատակված տեղանուններն ու ցեղանունները հետազոտելով մեջ հայտնի տեղանունների և ցեղանունների հետ համանունեցնելով: Այսպես, նա ընդհանրություն է գտնում «կաշկա» և «կոլխ», «ուրումե» և «իմեր», «աբեշա» և «ապշիլ», «խուբուշկի» և «արասկի», «մուշկ» և «մեսխ», «սուպրի» և «սասպեր» և ուրիշ ցեղանունների միջև: Քանի որ այս զույգերի երկրորդ անդամները մեծ մասամբ իբերական (վրացական) միջավայրից են ընտրված, ապա Ն. Ադոնցը կարծիք է հայտնում նաև առաջին անդամների՝ նույն միջավայրին պատկանելու մասին: Այստեղ պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի առաջարկած զույգերից միայն մեկն է՝ «աբեշա»-«ապշիլ» (ապշիլները արևադարձային ցեղեր են), որ դիմացել է ժամանակի քննությունը: Մյուսների նմանությունը արտաքին-պատահական է և չի վկայում հարազատության մասին: Այսպես, «կաշկա»-ն շատ ավելի համոզիչ կերպով այժմ համադրում են «գազգ» չերքես-աղբյուրական ցեղերի հետ, «ուրումե»-ն՝ «արմեն» («հայ») ցեղերի հետ, «խուբուշկին» կամ «խուբուշկիան» հաստատապես խուբուշկական բնակչությանը երկիր էր՝ Վանա լճից հարավ, «մուշկ» ցեղերը հնդեվրոպական (մասամբ՝ փոյուգիական, մասամբ, հավանաբար, հայկազուն) ցեղեր են («Հայերի ծագումը» գործի մեջ այդ թիզը ընդունում և զարգացնում է նաև ինքը՝ Ն. Ադոնցը), «սուպրի»-ն կամ «չուբրիան» կապ չունի «սասպեր»-ի հետ, նրա անունը ծագած լինելով «սուբարտու» «չուբարտու»-ից (խուբուշկների այլ անվանումը), իսկ երկրորդ գտնվելիս լինելով Վանա լճից արևմուտք տարածվող Ստանա չրջանում և այլն: Առկա սուղ նյութերից առավել հավանական եզրակացությունն այն է, որ Ուրարտու պետության տարածքի մեծ մասը հնուց բնակեցված է եղել խուբուշկ-ուրարտական լեզուներով խոսող ցեղերով (մանրամասն տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, գլուխներ 4, 9, 11):

3. Վերջին գիտողությունը վերաբերում է Ն. Ադոնցի՝ հայ ժողովրդի ծագման խնդրի հետ կապված մի կարծիքի, որը արտահայտված է թե՛ «Հայաստանի պատմության» և թե՛ «Հայերի ծագումը» անավարտ գործի մեջ: Ըստ Ն. Ադոնցի, հայկական ցեղերի մուտքը արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհի տարածք տեղի է ունեցել միայն Ուրարտուի թուլացման և անկման ժամանակաշրջանում՝ մ. թ. ա. VII դարի վերջերին և VI դարի սկզբներին: Շատ ավելի հավանական է այժմ արձարձվող այն տեսակետը, ըստ որի Ն. Ադոնցի ակնարկած հայաիզուց ցեղերը անդրեփրատյան չրջանից Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել դեռևս մ. թ. ա. XII դարում*։ Այստեղ նրանք բնակեցվել են հատկապես Վանա լճից դեպի արևմուտք մինչև Եփրատ տարածվող գոտին, իսկ մ. թ. ա. VII դարի վերջին և VI դարի սկզբներին լայնորեն տարածվել Հայկական լեռնաշխարհով մեկ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 1-ին, գլուխ 9 և 17):

СТРАНИЦЫ ИЗ РАННЕЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

СВИДЕТЕЛЬСТВО ПОЗДНЕАВВИЛОНСКОЙ КЛИНОПИСНОЙ ХРОНИКИ ОБ АРМЕНИИ ВРЕМЕНИ ТИГРАНА II

В своем неоконченном труде «Происхождение армян» (Origines des Arméniens) Н.Адонц писал: «... Согласно одному очень важному свидетельству, Британский музей обладал клинописной табличкой эпохи Селевкидов, где читается: «[Т]игран, царь государства Армения» (W. Belck, Aus den Berichten über die armenische Expedition, «Zeitschrift für Ethnologie», Einunddreissigster Jahrgang, 1899, pp. 269-270). Мы сожалеем, что не можем проверить факт существования этого документа, который имеет первостепенное значение для обсуждаемого вопроса. Если факт подтвердится, будет обречено определенное доказательство того, что до Арташеса существовала царская династия и что в ней было принято имя Ерванд»¹.

В упоминаемом Н.Адонцем труде В.Белька мы не находим более того, что сказано у Н.Адонца. Много раз я пытался различными путями, лично и при помощи коллег, разыскать в Британском музее упомянутую табличку, однако без инвентарного номера, который мне не был известен, это оказалось невозможным. В 1985 г. на очередной XXII Международной ассириологической встрече в Мюнстере (Германия) ассириолог доктор Вернер Майер, работающий в Риме, в Папском библийском институте, любезно информировал меня об этой табличке, а затем и прислал ксерокопию ее автографии (т.е. сделанной от руки копии клинописного текста), выполненной в свое время, согласно сообщению В.Майера, известным ассириологом Штрассмайером. Автография носит рабочий характер, почему и не может быть здесь нами опубликована. Пользуюсь случаем сердечно поблагодарить доктора В.Майера.

Табличка, вернее, сохранившийся ее фрагмент, представляет собой т.н. астрономический дневник, жанр клинописных документов, переживший прочие жанры и достигший начала нашего летосчисления. На фрагменте не сохранилось ни колофона, ни каких-либо других указаний на дату и место изготовления документа, так что датируется он по астрономическим признакам — I–II месяцами 230 г. селевкидской

* Գաղիկ Սարգսյանի ավելի ուշ գրած աշխատություններում հայոց կազմավորման խնդիրները նշանակալիորեն վերանայվել են ու լրացվել նախալեզվի և նախահայերենի տեղադրական հատակումների լույսի տակ. - հմմտ.

¹ В книге N. A d o n t z. Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au Vi^e (Av. J.C.) Paris, 1946, p. 344. Перевод на армянский язык: Ն. Ա դ ո ն ց. Հայաստանի պատմություն: Ավուսները. X-VI դդ. մ.թ.ա., Երևան, 1972, էջ 336:

эры², что соответствует 21 апреля – 17 июня 82 г. до н.э.^{2а}. Документ изготовлен в городе Вавилоне³.

Фрагмент содержит 18 неполных строк, из коих строки 1-6 и 12-18 представляют астрономический текст, а строки 7-11 содержат вкрапливаемые по вавилонскому обычаю в астрономический текст сведения⁴: о ценах на товары (стк. 7-8), данные о паводке (стк. 9), краткую историческую хронику (стк. 10-11), которая и нас в данном случае интересует. Предлагаем транслитерацию и перевод указанных двух строк.

10. ^{ur}Se-lu-ku-‘a-a šā ana eli ^{id} [diklat]

11. ^{ur}Ti]-ig-ra-nu mār šarri šā! ^{ur}Ar-mi-ni harānu ana ^{ur}X[... DU/DÜ-ma

10. *гор/од* Селевкия на Тигре[

11. Т] игран, сын царя *города* Армении (в) поход (или экспедицию) на! *город* X[... пошел/совершил.

Поскольку в нашем распоряжении лишь автография, причем – рабочая, рассматриваемого фрагмента, то по некоторым возникающим вопросам до ознакомления с оригиналом документа окончательного суждения вынести нельзя. В частности, невозможно составить даже приблизительного представления о первоначальной длине строк, обломанных с обоих концов, о чем конфигурация поверхности оригинала, возможно, могла бы что-либо подсказать. Можно лишь предположить, что строго вертикальный облом слева свидетельствует о близости кромки и что, видимо, до дополняемых в стк. 11 двух не вызывающих сомнения знаков ^{ur}Ti там больше ничего не было. В таком случае в стк. 10 до обломанного знака ^{ur}] можно дополнить еще один знак. Скорее всего это – ina – “в”, т.е. речь могла идти о том, что происходило “в Селевкии”. Не исключена возможность восполнения здесь знаков ana или ultu, что соответственно дало бы смысл “в Селевкию” или “из Селевкии”.

Перед словом Ar-mi-ni- Армения ожидался бы детерминатив страны ^{kur} вместо наличного детерминатива города ^{ur}, что, однако, не должно смущать; случаи такого чередования или, если угодно, смешения, весьма часты в аккадских текстах⁵.

Слово harānu (идеограмма KASKAL) в стк. 10 означает и военный

² A. Sachs. Late Babylonian Astronomical and Related Texts. Providence, 1955, p. XVIII.

^{2а} R. A. Parker and W. H. Dubberstein. Babylonian Chronology. 626 B.C. – A.D. 75. Providence, Rhode Island, 1956, p. 43.

³ A. Sachs. A Classification of the Babylonian Astronomical Tablets of the Seleucid Period. – Journal of Cuneiform Studies, vol. II, 2, New Haven, 1948, p. 271.

⁴ Ibid., p. 286.

⁵ Ср., напр., ^{kur}Ur-aš-tu – страна Урарту и ^{ur}Ur-a-tu – город Урарту (R. Zadok. Repertoire géographique des textes cunéiformes. Bd. 8, Geographical Names According to New- and Late Babylonian Cuneiform Texts. Wiesbaden, 1985, p. 320).

поход или экспедицию, и экспедицию мирного характера, скажем, торговую, просто дорогу, путешествие. Чрезвычайная бедность контекста не дает возможности распознать то или иное значение этого слова в данном тексте, но общие соображения диктуют скорее мнение о военном походе (или экспедиции).

В стк. 10 не очень ясно выписан третий от конца знак. Вертикальный клин увенчивается черточками, похожими на два вертикальных же клинышка, которые, однако, неестественно возвышаются над габаритами строки. Если все же принять их во внимание, то здесь следует читать šā – посессивную частицу; если нет, то здесь – знак ana – “на” или “в” (в направительном смысле). Мы предпочли последнее чтение, поскольку знак šā, выполненный тем же копиистом по всем правилам и при этом не похожий на обсуждаемый знак, встречается на нашем фрагменте еще трижды, в стк. 5, 11 (т.е. в строке, где находится и обсуждаемый знак) и 17. Впрочем, для понимания смысла фразы то или другое чтение этого знака не играет существенной роли.

Несравненно более важным было бы установление чтения последнего, частично обломанного, знака этой строки, с которого начинается название города–объекта похода/экспедиции. На копии после двух горизонтальных параллельных клиньев различимы головки трех горизонтальных параллельных клинышков, нижнего – более отчетливо, среднего и верхнего – менее отчетливо; один из них все же может быть изображением линии облома. Если все-таки предположить, что клинышков было три, то здесь может быть восстановлен знак g/k/qan в одном из трех вариантов, и тогда следует искать название города, начинающееся с Gan-, Kan- или Qan-

Однако не исключено, что клинышков было не три, а два. Тогда имеется возможность идентифицировать этот клинописный знак с LIMMU₂, одним из написаний цифры четыре. При помощи этого знака записывалась псевдоеограмма, означавшая название города Арбелы, с детерминативами города ^{ur} или ^{ki}, либо же без них⁶. В нашем случае это дало бы чтение ^{ur}Ar[baill – Арбелы – города, зафиксированного в репертуаре географических названий, связанных с завоеваниями Тиграна II (Strab., XI, 14, 15). Однако чтение LIMMU₂ могло бы повести и к восстановлению названия города Арапхи⁷, города, расположенного южнее Арбел, близ нынешнего Киркука⁸.

Все это лишь предположения, ибо при прочтении двух клинышков

⁶ См. R. Borger. Assyrisch-Babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978, 124, 42; R. Labat. Manuel d'épigraphie accadienne. Paris, 1976, 124.

⁷ Ibid.

⁸ Указание Страбона, в принципе, может относиться и к Аррапхе, поскольку он пишет: “Тигран не только отнял у парфян эти области (армянские “70 долин”. – Г.С.), но даже опустошил их собственную страну – области Нина (Ниневии. – Г.С.) и Арбел”. Аррапха же находилась не так уж далеко от этих

имеются и другие знаки, которые могли бы быть здесь восстановлены, скажем, знаки tag/k/q/ , ab/p , pab/p . А это привело бы ко множеству вариантов названий городов, кои могли бы тут быть восстановлены, правда, уже не в идеографическом, а слоговом написании. Короче, тут что-либо могло бы прояснить лишь ознакомление с оригиналом документа.

В конце стк. 11 мы альтернативно восстановили глаголы DÜ - ереџи - "делать", "осуществлять" и DU - алвк - "идти". Восстановление их основано на тексте другой, еще более поздней, чем наша, вавилонской хроники, вкрапленной в астрономический текст 234 г. селевкидской эры. Здесь в аналогичном контексте, при упоминании похода парфянского царя на страну Элам, употреблен глагол DU - "идти" и тут же, при упоминании сражения, учиненного царю Элама, употреблен глагол DÜ - "делать", "осуществлять"⁹. Естественно, что в обширной лексике аккадского языка можно было бы подобрать и другие глаголы, однако мы старались держаться лексики, современной нашей хронике.

Связаны ли строки 10 и 11 хроники по смыслу или же каждая из них является частью отдельной информации? Селевкия на Тигре, в отличие от Арбел, в репертуаре географических названий, связанных с Тиграном II, не зафиксирована. Столь далеко на юг он, по-видимому, не заходил, и какая-либо военная экспедиция или поход в эти края, совершенные царевичем Тиграном, не представляются слишком вероятными. С другой стороны, не следует, по-видимому, и начисто исключать возможность каких-либо контактов иного характера, для которых наша хроника дает достаточно оснований как по своему тексту, так и по самому факту своего существования.

* * *

Клинописная хроника 230 г. селевкидской эры демонстрирует уникальный случай контакта поздней вавилонской цивилизации с армянской действительностью. Уже одного этого обстоятельства было бы достаточно для оценки важности нового источника. Однако он,

городов. Трудность, помимо проблематичности прочтения в нашем тексте названия одного из этих городов, в другом. Войну с парфянами Тигран II должен был завершить к 83 г. до н.э., ибо в этом году он занялся овладением остатками державы Селевкидов, в основном - Сирии, Финикии, затем - Киликии. Предположить поэтому поход в область Арбелы - Аррапхи в 82 г. до н.э. затруднительно. Возможно, однако, что это могло быть экспедицией, имевшей конкретной целью переселение контингента населения Адиабены, т.е. исторической Ассирии, для заселения, как на это указывает Плутарх (Luc., 26), новой столицы - Тигранакерта, основанной около этого времени (см.: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1972, էջ 573 և ծան. 63).

⁹ См.: G. J. P. M c E v a n. A Parthian Campaign against Elymais in 77 B.C. - Iran, XXIV, 1986, p. 91.

несмотря на свою фрагментарность и краткость, вносит еще и коренные изменения в наши представления о некоторых вопросах истории и хронологии эпохи создания Тиграном II Великим крупной державы, охватывающей многие области Передней Азии, корректируя ряд сведений античных авторов.

Следует отметить, что вавилонские хроники разных эпох, всегда объективные и четкие, постоянно служат критерием для проверки других, в частности - ассирийских источников. Это, видимо, объясняется средой, в которой упомянутые хроники создавались, каковой являлись вавилонские храмы - центры тысячелетней письменной культуры, прекрасно осведомленные о событиях региона, но, как правило, далекие от политики.

Перевод и интерпретация интересующей нас строки хроники В.Бельком, повторенные у Н.Адонца, основаны на заочном знакомстве с документом, и из них выпадает, пожалуй, самое важное - наличие точной датировки и упоминание о царском сыне. Отсюда и неверные предположения о принадлежности "царя Тиграна" к доарташесидской армянской царской династии.

Чтобы по достоинству оценить эти данные хроники, нужно сделать небольшой хронологический экскурс. Тигран II родился около 140 г. до н.э.¹⁰ Это следует из указаний, с одной стороны, Цицерона, упоминающего его в 56 г. до н.э. (Pro Sestio, 27, 59), и Плутарха, сообщающего, что в 54 г. до н.э. в Армении царствовал уже сын Тиграна II Артавазд II (Crass., 33, 1), а с другой - Лукиана, по словам которого Тигран II прожил 85 лет (Makrobioi, 15). В 95 г. до н.э. Тигран в 55-летнем возрасте короновался армянским царем. Эта дата выясняется из сообщения Плутарха о том, что когда в конце 71 г. до н.э. посланец Лукулла Аппий Клавдий посетил Тиграна, тот уже царствовал в течение 25 лет (Luc., 31). До воцарения Тигран довольно долго был заложником у парфянского царя Митридата II Великого (124-88 гг. до н.э.) (Just.,

¹⁰ По Аппиану, отца Тиграна II также звали Тиграном (Суг., 48). Страбон его называет потомком (Ἀρταξίας) Артаксия (Арташеса I), (XI, 14, 15). Из сыновей последнего правили двое, Артавазд I и Тигран I - в промежутке между 160 и 95 гг. до н.э., однако неясно - в какой именно последовательности. По Мовсесу Хоренаци, Арташесу наследовал Артавазд, но, согласно Юстину (XLII, 2, 36), с Артаваздом воевал парфянский царь Митридат II, правивший в 124-88 гг. до н.э. Так что, скорее, Арташесу наследовал Тигран I, отец Тиграна II, затем правил Артавазд II, его дядя, до 95 г. до н.э., а после этого - Тигран II. Ж.Эльчибекян полагает, однако, что у Юстина Митридат II перепутан с Митридатом I (171-138 гг. до н.э.), который и воевал с армянским царем Артаваздом I около 140 г. до н.э. По ее мнению, сначала правил Артавазд I (160-116 гг. до н.э.), затем - его брат Тигран I (116-95 гг. до н.э.). См. Ժ. Գ. Է չ ի ր Ե Կ յ ա ն. Հայաստանը և Սիսկյանները. Երևան, 1979, էջ 71 և հաջ.:

Имя Зарех, как было сказано, является родовым в династии Арташесидов. Зарехом звали отца Арташеса I, согласно арамейским надписям последнего на межевых камнях. Зарехом звали и одного из сыновей Арташеса I, согласно сообщению Мовсеса Хоренаци (II, 53). Наконец, Зарехом звали и первенца Тиграна II, как об этом уже говорилось выше. Женское имя Зарухи, которое Гр. Ачарян производит от персидского “зар” — золото¹⁹, возможно, является производным от мужского имени Зарех, стяженной формой первоначальной формы Зарехуни (подобно тому, как наряду с названием города Зареһаван, имеется и название города Заришат, видимо, стяженной формы от первоначальной формы Зареһишат).

Если допустить все это, то можно предположить, что Зарухи, принцесса царского дома Арташесидов, получила свое имя, согласно древнему армянскому обычаю, по имени своего отца Заре́ха (ср. Тигран — Тигранухи, Смбат — Смбатухи, Тачат — Тачатухи и т.п.). Отцом же Зарухи мог быть Зарех — дядя Тиграна II по отцу и, тем самым, она могла быть двоюродной сестрой и супругой Тиграна II.

На основании сказанного можно попытаться дать новый вариант генеалогического древа династии Арташесидов²⁰. При этом основанием для принятия родоначальником династии Арташесом I родового имени устранившейся им же предшествовавшей династии “Ервандакан” (что, как и имя его отца Заре́ха, зафиксировано в его арамейских надписях на межевых камнях), видимо, послужило его происхождение от этого рода по материнской линии²¹, что и отражено в предлагаемом генеалогическом древе.

ՈՒՇԱՐԲԵԼՈՆՅԱՆ ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՏԵԳՐԱՆ ՍԵՃԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բրիտանական թանգարանում պահվում է Բաբելոն քաղաքից ծագող աստղաբաշխական մի սեպագրական «օրագրի» բեկոր, որի մեջ, այդ ժանրի վավերագրերի կազմման ավանդների համաձայն, առկա են նաև հատվածաբար պահպանված հակիրճ ժամանակագրական տեղեկություններ: Դրանցից մեզ հետաքրքրում է հետևյալ տողը. «Տիգրանը, (քաղաք) Արմինիի թագավորի որդին,

դեպի (քաղաք) X [...] արշավանք [կատարեց ...]: Այս տողի մոտավոր բովանդակությունը, աղծառված ձևով, հիշատակել են դեռևս Վ.Բեյլը (1899 թ.) և Ն.Ադոնցը (1946 թ.), սակայն վավերագրի ինքնագրի (սեպագրական պատճենի) հետազոտությունը ինձ է վիճակվել: Հստ բեկորում պահպանված աստղաբաշխական տվյալների, մասնագետները վավերագիրը թվագրում են սիրիկյան տոմարի 230 թ. առաջին երկու ամիսներով (մ.թ.ա. 82 թ. ապրիլի 21 – հունիսի 17):

Այս բացարձակ թվագրումը ստիպում է վերանայել Տիգրան II-ի դարաշրջանին վերաբերող՝ Ապպիանոսի մի հաղորդման (Mithr., 104) վրա կառուցված, գիտություն մեջ արմատացած որոշ ժամանակագրական և փաստական պատկերացումներ: Այսպես, ըստ վավերագրի մ.թ.ա. 82 թ. արշավանքի ելած Տիգրան Կրտսերը, Տիգրան II-ի որդին, մանավանդ նրա երկու ավագ եղբայրները, ի հեճուկս Ապպիանոսի հաղորդման, չէին կարող Միհրդատ Եվպատորի դուստր, Տիգրան II-ի հետ մ.թ.ա. 94 թ. ամռանացած Կեոպատրայի որդիները լինել: Նրանք ծնվել են դրանից առաջ, երեքն էլ, հավանաբար, Տիգրան II-ի՝ Պարթևստանում պատանդ եղած ժամանակ: Պարզվում են նաև նրանց՝ մեկը մյուսի հետեից Տիգրան II-ի դեմ ապստամբելու պատճառները: Արվում են և այլ եզրակացություններ: Հոգվածում առաջարկված է Արտաշեսյանների ծագումնաբանական ծառի մի նոր տարբերակ:

¹⁹ Հր. Ա ճ ա ո յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան. Հ. Բ., էջ 175: Հմմտ. Գ. Խ. Տ ա ր կ ի ս յ յ Ն. Царица Эрато. — Кавказ и Византия, 6, Ереван, 1988, с. 18 слд.

²⁰ Տր. Հ. Մ ա ն ա ն ղ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 303:

²¹ Տմ. Գ. Խ. Մ ա ր զ ո յ ա ն, Հեղինատական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 70:

включающих собственно эллинистический период, а также первые три века н.э., которые применительно к Армении могут быть названы пост-эллинистическим периодом, некоторые отрасли духовной культуры армянского общества развивались под прикрытием эллинистического одеяния. Оно, однако, постепенно изнашивалось и под влиянием исконно местной сущности соответствующих процессов заменялось местным же одеянием.

Эти процессы включали изменение и социальной природы армянской культуры. Не секрет, что основной ареной развития и распространения эллинизма в любой стране была культура господствующих классов; то же было и в Армении. И вот в упомянутой эволюции важную роль сыграла всплывавшая постепенно из глубины общества на поверхность и утверждавшая свою роль культура народных масс. Дееллинизация культуры была одновременно ее демократизацией. Однако вклад эллинизма этим отнюдь не был зачеркнут. Он был лишь творчески освоен и органически влился в национальную армянскую культуру.

Попытаемся вкратце проследить упомянутые явления на конкретном материале, относящемся к различным областям духовной культуры – к языку, литературе, театру, религии, науке.

Пока что наиболее ранними документальными свидетельствами проникновения греческого языка в Армению и применения его здесь являются греческие надписи из Армавира – древней столицы Армении (к западу от Еревана). Здесь было обнаружено семь надписей, высеченных на двух больших каменных глыбах. Наиболее вероятная их датировка – это рубеж III и II вв. до н.э. Надписи поражают разнообразием содержания. На одном из камней находим: царское письмо – обращение “царя армавирицев Митраса” к “царю Евронту” с пожеланием благоденствия; полный перечень названий месяцев селевкидского календаря; два текста, фиксирующих какие-то исторические события, с упоминанием некоего “эллина Нумения”, причем в одном из них дважды упоминается Армения. В одной из надписей на другом камне встречаются имена Гесиода, автора “Трудов и дней”, и его брата Перса; вторая надпись представляет собой стихотворный текст в 12 строк, отдельные предложения или словосочетания которого могут быть соотнесены с отрывками из трагедий Еврипида; третья надпись, возможно, является вотивным текстом: в ней упомянута четверка лошадей.

Такая пестрота в содержании надписей, с одной стороны, конечно, затрудняет общую их оценку, их подведение в целом под какую-либо определенную категорию эпиграфических памятников. С другой стороны, однако, это же разнообразие свидетельствует о разносторонности интересов автора (авторов) надписей, о значительной его (их) эрудиции, включавшей сведения о древнейшей греческой поэзии, греческой классической трагедии, о селевкидском календаре, о

греческих эпистолярных формулах и т.п. и, вместе с тем, сведения об Армении, о связанных с нею исторических событиях и об именах ее властителей. Все это, несомненно, придает надписям огромный историко-культурный интерес, они являются ярким свидетельством проникновения греческого языка и культуры в Армению.

Ряд надписей, датируемых более поздним периодом, показывает, что греческий язык в это время продолжал обслуживать армянское общество в качестве письменного языка, и, в частности, языка государственной канцелярии, осуществляя эту функцию наряду с арамейским языком, унаследованным от ахеменидской имперской канцелярии.

Одним из интересных образцов греческих надписей армянских царей является строительная надпись из Гарни, высеченная на квадре крепостной стены в 11 году царствования Трдата I, следовательно, в 76 г. н.э. Особый интерес в ней представляет термин *λειτουργός*, интерпретация которого дает основание судить о существовании в древней Армении института литургии, правда, существенно отличного от полисной литургии тем, что здесь акция совершается в пользу не города, а царя; литург, по-видимому, оплачивает стоимость стен царской крепости, номинальным основателем которой в надписи выступает царь.

Большой интерес представляет греческая надпись из Тигранакерта, относящаяся к рубежу III и IV вв. н.э. Это позднейший, можно сказать пережиточный образчик очень распространенного в эллинистический период рода документов – посланий царей городам, в которых они высказывали городской общине свою волю в виде пожеланий, сообразуясь с полуавтономным статусом городов в государстве.

Из других греческих надписей на территории Армении следует отметить две эпитафии, датируемые II в. н.э. Одна из них относится к даме по имени Атенаис, мать которой, судя по ее имени – Антония, дочь Лукия – была римлянкой, отец же, возможно, армянином. Другая посвящена хилиархом стоявшего в древней столице Армении Валаршапате подразделения XV легиона Аполлинарис Поплием Элием Валентом своей жене и дочери. В обоих случаях, в особенности же во втором, ожидалась бы эпитафия, скорее, на латинском языке. Тот факт, что обе они сделаны все же на греческом, свидетельствует о распространенности этого языка в Армении и о применении его, помимо царской канцелярии, в других областях жизни. Греческий язык, обслуживавший армянское общество в качестве письменного языка, окончательно утерял эту свою роль с изобретением армянских письмен в начале V в. и с превращением в связи с этим армянского языка в язык письменный.

Усиление эллинизма в Армении в I в. до н.э. в значительной мере было связано с фактом массового переселения Тиграном II (95-55 гг.

до н.э.) жителей эллинистических полисов завоеванных им стран в армянские города — как в новооснованную столицу Тигранакерт, так и в другие города, сложившиеся в предшествующий период. Переселено было, вероятно, не менее полумиллиона человек.

Источники дают возможность восстановить некоторые явления эллинизма, так или иначе связанные с упомянутыми фактами. Из них наиболее выпукло выступают данные об эллинистическом театре в Армении. Они одновременно свидетельствуют о новом этапе проникновения в Армению произведений греческой классической литературы. Согласно сообщению Плутарха ("Лук.", 29), Тигран II построил в Тигранакерте театр и пригласил для представлений труппу греческих актеров. Если это был подлинный, т.е. обычный театр — а сообщение Плутарха не допускает иного толкования, — то его создание должно было быть обусловлено наличием достаточной массы зрителей, причастных к греческому языку. Зрителями театра мыслились, несомненно, в какой-то мере переселенцы из эллинистических городов, привычные к обычаям полисной жизни. Однако подлинной целью создания театра на армянской почве, разумеется, не могло быть удовлетворение потребностей этих слоев населения. Таковой было стремление привить армянскому обществу греческий театр как один из важнейших элементов эллинистической культуры. Стремление же к восприятию и насаждению в Армении этой культуры явственно прослеживается в деятельности как самого Тиграна II, так и его потомков и проявилось также в титуле "Филэллин", который носили некоторые из них.

Еще одно сообщение Плутарха ("Красс", 33) об эллинистическом театре в Армении касается периода правления сына Тиграна II — Артавазда II (55-34 гг. до н.э.). В столице Армении Арташате, где сошлись два союзника — парфянский царь Ород и армянский царь, они смотрели "Вакханок" Еврипида в исполнении греческой труппы Ясона из Тралл. Дело происходило в период битвы при Каррах, и во время спектакля прибыл гонец с головой Красса на острие копья. Из сцены, описанной Плутархом в весьма драматических тонах, независимо от степени правдоподобия ее отдельных деталей, явствует, во всяком случае, что и после Тиграна II интерес к эллинистическому театру в Армении не угасал — ставились произведения греческих трагиков и с этой целью приглашались знаменитые греческие актеры.

Интерес сообщения Плутарха увеличивается на фоне тут же сообщаемого им известия о том, что царь Артавазд II и сам писал трагедии. Это значит, что описанный случай с постановкой "Вакханок" не был эпизодическим явлением в Армении, и здесь, по-видимому, именно в столице Арташате, возможно, существовал и театр, в котором наряду с греческими трагедиями ставились и произведения Артавазда. Эти произведения, которые, к сожалению, до нас не дошли, были написаны

на греческом языке и, конечно, находились в русле эллинистической литературы; однако они могли иметь и местные особенности, в частности — в сюжете, персонажах и т.п. Ибо не подлежит сомнению, что армяне в предшествующий период создали самобытные игры и действия культово-театрального порядка, и внедрение эллинистического театра в Армению не могло бы протекать вовсе без влияния на него указанных местных форм. В дальнейшем мы получаем сведения об этих играх и действиях из армянских источников V и следующих веков. Жизнь же эллинистического театра в Армении была недолговечной.

История армянского языческого пантеона изучена недостаточно, однако основные линии его развития известны. Первоначальный пантеон зафиксирован уже состоящим, помимо исконно армянских божеств, также из божеств хуррито-урартского и хеттского круга. Соприкосновение с иранским обществом привело к изменениям, выразившимся в том, что часть старых богов — Хайк, Ара, Торк и другие, была низведена до уровня героев, а их божественные функции были воплощены в богах с иранскими именами Арамазд, Вахагн, Митра, Анахит и т.п. Проникновение в Армению иранской теонимии, однако, ни в коей мере не свидетельствует о внедрении в Армению иранского зороастризма с его дуалистичностью. Армяне оставались при своей прежней религии, лишь частично заменив имена богов. Прекрасную параллель этому явлению составляет широкое проникновение в армянскую ономастику иранской антропонимии, которая, видимо, применялась здесь без учета ее важнейшей — смысловой, этимологической — стороны, т.е. она не принесла с собой связанной с ней идеологии. Эти любопытные явления ждут еще своего исследователя.

Известна большая распространенность синкретизации религий в эллинистический период посредством сопоставления или отождествления местных богов с эллинскими по признаку приблизительного сходства их божественных функций. Заманчивость подобной синкретизации заключалась, вероятно, в том, что она давала возможность навести в местных пантеонах больший порядок, выстроить богов по определенному ранжиру — качеству, в общем свойственное греческому пантеону, если отвлечься от нередких и в нем непоследовательностей и отклонений.

Это явление не миновало и армянское общество. Бог Арамазд, верховное божество, был сопоставлен с Зевсом, бог Вахагн — с Гераклом, богиня Анахит — с Артемидой, Митра (или иногда Тир) — с Аполлоном-Гелиосом и т.п. Эти отождествления в пережиточном виде мы встречаем еще в христианской армянской историографии V в., а именно в трудах Агафангела, Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци. То, что они действительно восходят к эллинистическому периоду,

иллюстрируется фактом их упоминания уже в I в. до н.э. в соседней с Арменией Коммагене, стране, связанной с Арменией вековыми политическими, культурными и этническими узами, в которой к тому же около четырех столетий правила ветвь армянской династии Оронтидов (Еруандакан). В святилище на Немруд-даге, построенном представителем этой династии Антиохом I, современником Тиграна II, были установлены колоссальные статуи, посвященные, как явствует из надписей, трем богам – Зевсу-Оромазду, Аполлону-Митре-Гелиосу-Гермесу, Гераклу-Артагну (т.е. Вахагну)-Аресу и богине Коммагене. Последняя выступает как коммагенская ипостась той же богини Анахит, важнейшей функцией которой в армянском пантеоне, было, как известно, именно попечительство над страной.

Несомненный интерес для нашей темы, в дополнение к сказанному, представляет факт существования в древней Армении также института культа царской династии и обожествления живого царя. Эта очень распространенная в эллинистическом мире, как ее часто называют, “политическая религия” была призвана возвести авторитет царя и царской власти на недостижимую высоту. Обожествленные цари зачастую отождествлялись с каким-либо классическим божеством – с Зевсом, Аполлоном, Дионисом, Гелиосом и т.д.

Примеру могущественных Селевкидов и Птолемеев следовали и правители малых стран – Пергама, Вифании, Каппадокии, Понта. Богатейшие данные имеются по одной из самых малых стран эллинистического мира Коммагене. Эти данные, как уже отмечалось, можно в какой-то мере отнести и к Армении. Коммагенское святилище на Немруд-даге было посвящено именно династическому культу, и царь Антиох I рядом с упомянутыми колоссальными статуями четырех божеств воздвиг и пятую – свою собственную. Поблизости он расположил в два ряда десятки стел с барельефами, изображающими его предков с отцовской и материнской стороны, и снабдил эти стелы соответствующими греческими надписями. С отцовской стороны Антиох возводил свою генеалогию через ряд Ароандов (арм. Еруанд, у античных авторов – Оронт) – царей и сатрапов к Ахеменидам и к самому Дарию I; с материнской – к Селевкидам и, далее, к Александру Македонскому.

Данные о собственно армянских святилищах этого характера, сохранившиеся в повествовательных источниках V в., напоминают коммагенские святилища. Так, из “Истории Армении” Мовсеса Хоренаци мы узнаем, что один из армянских царей, относимых им ко II в. до н.э., Валаршак, “построил храм в Армавире и установил в нем статуи Солнца и Луны и изображения своих предков”. Далее автор называет статуи Солнца и Луны также статуями соответственно Аполлона и Артемиды. У другого армянского автора V в. Агафангела эти же божества названы их местными именами – Тир и Анахит. Согласно

данным еще одного армянского автора V в. Фавстоса Бузанда, родовая усыпальница армянских Аршакидов находилась в крепости Ани, при храме Зевса-Арамзда.

Уже самый состав божеств, связанных с культом предков – Зевс-Арамзд, Аполлон-Тир-Гелиос (Солнце) и Артемида-Анахит-Луна – указывает на связь армянского варианта культа династии с соответствующими коммагенскими и, далее, селевкидскими культами, где также в первую очередь выступают Зевс и Аполлон. Наблюдаются явные черты сходства и в организации культа.

Ряд других данных о культе царской династии в древней Армении относится к отождествлению живого царя с каким-либо божеством. В одном из прологов Помпея Трога упоминается “Тигран, прозванный Богом”, – несомненно, Тигран II. Легенду “Царя Тиграна, Бога” читаем на монете одного из следующих Тигранов. Об отождествлении Тиграна II с богом Гераклом-Вахагом свидетельствует история, рассказанная у Мовсеса Хоренаци, где царь Тигран явно выступает в роли бога-драконоборца Вахага, который, согласно данным того же Мовсеса Хоренаци, а также, как мы помним, надписей из Коммагены, идентифицировался с Гераклом. О том же свидетельствуют монеты Тиграна II с изображением Геракла на оборотной стороне.

Сын Тиграна II Артавазд II, видимо, отождествлялся с Гелиосом-Митрой. С именем Артавазда связаны легенды митраистического круга, согласно которым Артавазд заключен в цепи в недрах горы, и ему предстоит выйти оттуда и разрушить (в другом варианте – спасти) мир. До нас дошли и монеты Артавазда II с изображением на оборотной стороне квадриги, какой обычно правит Гелиос.

Аршакиды, пришедшие к власти в Армении в середине I в. н.э., сохранили привившуюся здесь традицию обожествления царских предков и правителя. Трдат I (66-80 гг. до н.э.) в греческой надписи из Гарни именует себя “Гелиосом-Тиридатом”. В дальнейшем культ царя в Армении подвергается определенной романизации, и в греческой царской надписи из Тигранакерта, относящейся к самому концу III или к началу IV в. н.э. и, следовательно, принадлежащей Трдату III (298-330 гг.), речь идет уже о “судьбе” (τύχη) монарха, что являлось, как известно, важной составной частью императорского культа в Римской империи.

Все эти явления исчезают с победой в Армении христианства в начале IV века.

Перейдем к области науки. Речь идет о первых шагах развития историографии на почве Армении. Начало армянской историографии принято приурочивать ко времени изобретения армянских письмен, т.е. к V в. н.э. Однако целый ряд обстоятельств заставляет пересмотреть этот тезис. Это факт высокого уровня развития армянской государст-

венности во II-I вв. до н.э., в период правления династии Арташесидов, и далее в I-V вв. н.э., что само по себе должно было породить острую необходимость в историографии, в фиксации истории государства. Это, далее, факт бурного, подобного взрыву, расцвета армянской историографии в V в., что невозможно исторически осмыслить без предположения о предварительном постепенном накоплении продуктов историографической мысли. Эти общие соображения подкрепляются и конкретными данными. Таковые имеются уже со времени Тиграна II. Уже отмечалось, что он был поборником эллинизма; он собирал вокруг себя представителей греческой образованности. Из этих лиц нас, в аспекте зарождения на армянской почве историографической мысли, могут заинтересовать Амфиократ Афинский, написавший не дошедшее до нас сочинение "О великих мужах", в котором, возможно, было отведено место и Тиграну II, и особенно Метродор Скепсийский. Это были представители типичного для эллинистического периода слоя бродячей эллинской интеллигенции.

Сведения о Метродоре сохранились у многих античных авторов (Страбон, Плутарх, Плиний, Цицерон, Афинея, схолии к Аполлонию Родосскому). Метродор прослыл ненавистником римлян. Авторы отзываются о нем, как о разностороннем деятеле — "муже многоведующем" — политике, философе, риторе, естественнике, историке и отмечают удивительный стиль его писаний. Нам известны названия некоторых из них: "Александр, или О наличии разума у бессловесных животных", "Об обычаях", "О Тигране".

Нас, естественно, интересует здесь последнее из названных произведений, от которого, к сожалению, сохранился лишь короткий мало-значительный отрывок. Поскольку Метродор умер в 70 г., его труд о Тигране II должен был охватить первый, завоевательский период истории правления этого царя, когда им была создана огромная держава, простиравшаяся от Каспия до Средиземного моря. Написанный, по всей вероятности, по царскому заказу, труд носил, конечно, панегирический характер. Во вводной части могло быть рассказано и о предшественниках Тиграна II (начиная, возможно, с основателя династии Арташесидов), источником для чего могли бы служить как местная традиция, так и античные авторы, например Полибий, как известно, хорошо осведомленный об Арташесе I.

Считать труд Метродора о Тигране одним из фактов зарождения историографии в Армении заставляет то обстоятельство, что он не оказался эпизодическим и единичным в армянской действительности. Метродор имел продолжателя, притом уже не грека, но армянина, хотя и писавшего на греческом языке. Это был царь Артавазд II (55-34 гг. до н.э.), о котором уже упоминалось как о драматурге. Тот же Плутарх сообщает, что он писал и исторические сочинения ("Красс",

33). Плутарх отмечает, что часть их сохранилась; они читались, следовательно, еще спустя полтора столетия после создания; до нас, однако, они не дошли. Об их содержании можно только гадать, но предположение, что они были посвящены именно истории Армении, не будет произвольным.

Сведения о дальнейшем развитии историографической мысли в Армении мы получаем из произведений армянских раннесредневековых историков, упоминающих свои источники и своих предшественников, в частности — из "Истории Армении" "отца армянской истории", автора V в. Мовсеса Хоренаци.

Мовсес называет многие из своих источников — письменные и устные, местные и иностранные. Часть их пока остается загадочной. Нас здесь интересуют те из упоминаемых им письменных источников, которые сложились в самой Армении, независимо от того, на каком языке они были написаны. Это в первую очередь "Храмовая история", приписываемая им перу Олюмпа (Олимпия) — жреца храма Зевса-Арамазда в крепости Ани, в древнеармянской области Даранали на Евфрате.

Основное содержание труда Олюмпа, как оно выявляется в "Истории Армении" Мовсеса Хоренаци, — это история царя Арташеса I (Артаксия античных авторов): история его борьбы с узурпатором Ервандом (Оронтом Страбона), победы, основания столицы Арташат (Артаксаты античных авторов), военных походов Арташеса, внутренних реформ, в том числе размежевания земли на частную и общинную посредством установления межевых камней и т.п.

Если исключить, правда, существенный, но вместе с тем характерный для Мовсеса Хоренаци анахронизм в датировке правления царя Арташеса (смещение более чем на два столетия), то факты, сообщаемые со слов Олюмпа, удивительно созвучны данным эпиграфических памятников (а именно межевых камней с надписями на арамейском языке от имени Арташеса I) и античных авторов — Диодора, Юстина, Аппиана, Плутарха и других — об этом царе. Особенно наглядно сходство с данными Страбона, наглядно настолько, что побуждает искать связь между двумя авторами — Олюмпом и Страбоном. Можно предположить, что оба они — непосредственно или опосредованно — пользовались одними и теми же или сходными материалами местного происхождения — чем-либо вроде упоминавшихся выше трудов Метродора или Артавазда II.

Наиболее вероятное время жизни историка-жреца Олюмпа — I-II вв. н.э. Его греческое имя, разумеется, не означает, что он был грек: Олюмп был жрецом, хотя в свое время и несколько эллинизировавшегося (как показывает двойное имя — Зевс-Арамазд), но все же исконно армянского храма, и нет оснований не считать его армянином;

но писал он, видимо, на греческом языке.

По-гречески же писал, по всей вероятности, и живший при дворе армянских Аршакидов, как полагают, в IV в., ученый сириец Мар Абас Катина, как называет его Мовсес Хоренаци, или Мараба Мцурнский, как он назван у анонимного автора V-VII вв. Он написал историю Армении, широко пользуясь армянской устной традицией — сказаниями и легендами, бытовавшими в народе, а также письменными источниками — царскими архивами и каким-то греческим трудом по хронологии. Его труд послужил важнейшим источником для Мовсеса Хоренаци и для упомянутого анонимного автора. Итак, те отрывочные данные, которые дошли до нас, позволяют судить о том, что историография, зародившаяся в эллинистический период на земле Армении, развиваясь в храмах и при царском дворе, была важным фактором расцвета в V веке, непосредственно после изобретения армянских письмен, подлинной национальной армяноязычной историографии, давшей такую блестящую плеяду авторов, как Корюн, Агафангел, Фавстос Бузанд, Лазар Парпеци и “отец армянской истории” Мовсес Хоренаци.

Общая характеристика значения и роли черт эллинизма в духовной культуре древней Армении была дана в начале статьи, и к этому возвращаться мы не будем. Ограничимся лишь формулированием наиболее общего вывода. Влияние одной культуры, цивилизации на другую не является односторонним действием. В различной степени и в различном смысле, но активны всегда обе стороны — влияющая и воспринимающая. Зачастую даже последняя превосходит в активности первую, будучи более заинтересованной воспринять, чем первая — воздействовать.

В заключение — следующее. Занимаясь вопросами контактов различных культур и цивилизаций, мы постоянно сталкиваемся с прямо-таки пугающим разнообразием сочетаний и комбинаций таких контактов. При этом обнаруживается явная неразработанность, зачастую просто даже отсутствие методики научного подхода к ним, что побуждает нас утверждать, что проблема в целом находится в небрежении. Между тем она, на наш взгляд, имеет полное право на превращение в отдельную отрасль исторической науки, охватывающую соответствующие явления не только древности, но всех эпох истории человечества, вплоть до наших дней.

Мы далеко не достаточно дифференцируем такие термины, как влияние, взаимовлияние, соприкосновение, воздействие, взаимодействие, столкновение, слияние и другие понятия этого рода, характеризующие варианты контактов культур и цивилизаций, хотя их значение, как и значение их различий, огромно. Этого рода явления мы привыкли оценивать на глазок, притом часто — с порядочной дозой эмоциональности. И наше данное сообщение не составляет исключения в этом.

А ведь тут, как это имеет место в других областях исторической

науки, возможны и необходимы точные дефиниции, четкие критерии, тщательная систематизация фактов, их количественный и качественный анализ, их обобщение, выработка на этой основе определенной теории, призванной выявить и общие закономерности и хронологически-ареальные особенности, выяснить, наконец, самый механизм различного вида контактов культур и цивилизаций в амплитуде от столкновения до слияния, сделать возможным математическое моделирование этих процессов и т.д.

Нам кажется, что эта необходимость уже осознается, и одно из свидетельств этого — самый факт постановки во главу угла проблематики нынешней XIV конференции “Эйрене” именно проблемы “Античный мир и Восток”.

ՀԵԼԼԵՆԻՑՄԻ ԳԾԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԵԼՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՄԵՁ

(Ամփոփում)

Հելլենիստական սինկրետիկ մշակույթի նկարագիրն ու դերը տարբեր են եղել նրա տարածման արեալի՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի տարբեր երկրներում։ Նրանք դժուար են Հին ու արդեն կարծրացած քաղաքակրթությունների օրհաններում, ինչպես նաև նոր-նոր քաղաքակրթության ուլիճ բռնած Հասարակածային ընկալման Համար արդեն Հաստատացած, զարգացման մեծ Հեռանկար ունեցող երկրներում, որոնց թվին էր պատկանում Հայաստանը։

Այսպիսի երկրներում Հունական մշակութային ձևերին վիճակված էր գերազանցապես տեղական մշակութային պրոցեսների արտաքին Հարգարման դերը, որը շարունակվում էր այնքան ժամանակ, մինչև մշակվում էր ուրույն, այսպես ասած, ազգային Հարգարմանը։ Սակայն այդ դեպքում էլ Հելլենիզմը խստորէն էր կորչում։ Որպես կուլտուր-պատմական նվաճում, մշակույթի մեջ Հարստում էին նրա սանդղապորձորին վերամշակված և իրացված տարրերը։

Հայաստանում այդ պրոցեսները շարունակվել են շուրջ վեց դար, ընդգրկելով բուն Հելլենիստական (մ.թ.ա. III-I դդ.) և ետհելլենիստական (մ.թ. I-III դդ.) ժամանակաշրջանները, տարածվելով բացի նյութական մշակույթից, նաև Հոգևոր մշակույթի մի շարք բնագավառների վրա՝ լեզու և գրականություն, թատրոն, կրոն և պաշտամունք, գիտություն։

Հելլենիստական մշակույթի հոգևոր արդասիրը Հայաստանում մ.թ.ա. III- II դդ. սահմանադրվելիս պատկանող Արմավիրի Հունարեն արձանագրություններն են, որոնք ցուցադրում են իրենց ստեղծողի լայն հորիզոնը։ Նա անեղիկություն է ունեցել, օրինակ, Հնագույն Հունական պոեզիայի, Հունական դասական ողբերգության, Հունական նամակագրական բանաձևերի, մանկեղծյան օրացույցի և արանց կողմին՝ Հայաստանի անցուղարձի, Հայոց իշխողների մասին։ Հաջորդ դարերի մի շարք Հունարեն արձանագրություններ վկայում են, որ Հունարենը, արամեերեն լեզվի կողքին, նախաանորոշյալ չըջանում ծառայել է

Հայաստանում որպես գրավոր լեզու, կիրառվելով արքայական գրասենյակում, երկրի վարչական կառավարման ոլորտում և կյանքի այլ բնագավառներում:

Հունական գրականության ու արվեստի ներթափանցման մի նոր փուլ են Հայաստանում հեղինակաւոր թատրոնի մոտերը Հայաստան Տիգրան II-ի (95-55 թթ. մ.թ.ա.) օրոք ու նրա ջանքերով և հարստեւումը առնվազն Արտավազդ II-ի (55-34 թթ. մ.թ.ա.) օրոք: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, նաև ինքն է հեղինակել ողբերգություններ, հանգամանք, որը թելադրում է մեզ չթերազնահատել ողջ երևույթի կուլտուր-պատմական նշանակությունը:

Հայկական հեթանոսական պանթեոնը իր զարգացման երկար ճանապարհին բազմաթիվ շփումներ ու փոխազդեցություններ է ունեցել խեթական, խուրրի-ուրարտական, սեմական, հին պարսկական և այլ պանթեոնների, հեղինակաւոր շրջանում՝ նաև հունականի հետ, որի հետևանքով Հայկական մի շարք աստվածություններ համազրկվել ու նույնացվել են նրանց քիչ թիվ շատ համապատասխանող հունական աստվածություններին: Այս հանգամանքը արտահայտվել է աստվածների կրկնակի անվանումների մեջ. Արամավազդ-Ջևս, Վահագն-Հերակլ, Անահիտ-Արտեմիս, Տիր (կամ Միհր)-Ապոլլոն (կամ Հելիոս):

Հեղինակաւոր խոշոր տերություններում խիստ տարածված «բաղաբական կրոնի», այն է՝ արքայական ղեկավարության և իշխող թագավորի պաշտամունքի ազդեցությունը հատկորեն նշմարվում է այդ երևույթի հայկական տարբերակում: Այդ վերաբերում է և՛ պաշտամունքի կազմակերպման ձևերին, և՛ նրան մասնակից դարձված դասական աստվածների կազմին, և՛ առանձին թագավորներին այս կամ այն աստծու հետ նույնացնելու պրակտիկային:

Գիտության բնագավառում նշելի է Հելենիզմի դերը Հայաստանում պատմագրության սկզբնավորման ու նախնական զարգացման առումով: Տիգրան II-ի արքունիքում ապրող հույն հեղինակ Մետրոդորոս Սկեպիացին գրել է Տիգրանի պատմությունը: Պատմական երկեր է ստեղծել Արտավազդ II-ը: Խորենացու «Հայոց պատմություն» կարևորագույն աղբյուրներից է Դարանաղյաց Անիի Ջևս-Արամավազի տաճարի քուրմ Օղյունայի II-ի (Օլյունայոս, հավանաբար մ.թ. I-II դդ. ապրած) «Մեհենական պատմությունը», որն ըստ երևույթին գրված է հույն լեզվով պիտի գրված լինի նախամենարայան հայ պատմագրության մի ուրիշ կարևոր ներկայացուցիչ՝ Մար Արատ Կատինայի կամ Մարաթա Մոսրենացու երկը: Նախամենարայան շրջանի պատմագրական մտքի այս զարգացումը դարձավ V դարում հայ դասական պատմագրության ծաղկման նախադրյալներից ու գործոններից մեկը:

Առկա փաստերը հիմք են տալիս պնդելու, որ մի բաղաբակրթության, մի մշակույթի վրա մյուսի ունեցած ազդեցությունը գրեթե երբեք միակողմանի գործողություն չի լինում, այլ վերածվում է համագործակցության: Հաճախ նույնիսկ առավել ակտիվ է ընկալողը, ավելի շահագրգռված լինելով ընկալելու, քան ներգործողը՝ ներգործելու:

Բաղաբակրթական-մշակութային շփումների բնագավառը՝ ընդհարումից մինչև միաձուլում իր ամպլիտուդով, որ ներառում է բազմաթիվ երանգներ ու տարբերակներ, մեզ ներկայանում է որպես պատմական գիտության առանձին ու կարևոր բնագավառ, եթե վերաբերենք այն մարդկության պատմության ողջ ընթացքին՝ սկզբից մինչև մեր օրերը:

ЦАРИЦА ЭРАТО

Исследование древнеармянского языческого пантеона выявляет в нем ряд пластов, знаменующих наряду с бытованием исконно армянских божеств контакты древнеармянской культуры с соседними цивилизациями. Наиболее древний состав пантеона вырисовывается очень лаконично. Там возникают фигуры Айка — главного божества и эпонима армян, Ара — армянского варианта умирающего и воскресающего божества, имеющегося во всех древних религиях, Астхик («Звездочка» — индоевропейского происхождения) — богиня любви и Торка — связующего звена между армянским и хетто-лувийским миром.

Во второй половине I тыс. до н.э. усиление иранского культурного влияния приводит к основательному изменению армянской теонимики. Во главе пантеона выступает уже Арамазд (ир. Ахура-Мизда), а в его составе Ваагн (ир. Веретрагна), Анахит (ир. Ардвисура Анахита), Миhr (ир. Митра), Тир. Характерно отсутствие Анхиро-Манью (Ахримана) — злого начала иранской дуалистической зороастрийской религии, означающее сравнительную поверхность результатов контакта. Дело сводилось, видимо, в основном, к приписанию функций старых армянских божеств новым именам. Старые же имена лишаются божественного содержания, им приписывается человеческая природа, они превращаются в героев.

Третий пласт армянского пантеона связан с распространением эллинизма на Востоке. Результаты греческого влияния, однако, были еще менее глубоки, ибо не произошло и вытеснения принятых теонимов, а лишь сопоставление, иногда — идентификация местных и греческих божеств по признаку приблизительного совпадения функций.

Армянская и греческая версии труда армянского автора V в. Агафангела дают картину этих сопоставлений в таком виде: Арамазд-Зевс, Тир-Аполлон, Ваагн-Геракл, Анахит-Артемид, Астхик-Афродита, Нанэ (месопотамского происхождения)-Афина, Миhr (Митра)-Гефест¹. Возможно, часть этих сопоставлений носит лишь литературный, т.е. искусственный характер, но некоторые из них безусловно были приняты в религиозной практике, ибо подтверждаются рядом параллельных данных. Так, у других армянских авторов V в. Моисей Хоренского и Фавстоса Бузанда встречаем пары Арамазд-Зевс и Ваагн-Геракл². Аполлона и Артемиду Моисей сопоставляет с Солнцем и Луной³,

¹ История Армении Агафангела. Тифлис, 1909 (на древнеарм. языке), §§ 778-790, 809; Agathangelus und die Akten des Gregors von Armenien. Neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen, 1887, S. 65 ff.

² Моисей Хоренский. II, 14, 53; Фавстос Бузанд, III, 14.

³ Моисей Хоренский. II, 8, 12.

разумея под ними, хотя и не называя, тех же богов Тира и Анахит. Жизненность этих сопоставлений так или иначе подтверждается и греческими надписями I в. до н.э. в святилище на горе Немруд Антиоха, царя страны Коммагены, заевфратской соседки Армении, управлявшейся ветвью армянской династии Ервандакан. Здесь встречаем сопоставления: Зевс-Оромазд, Аполлон-Митра-Гелиос-Гермес, Геракл-Артагн (тот же Вагагн)-Арес⁴.

Другой сферой отражения эллинистических традиций в древней Армении явился институт обожествления и культа царских предков и правящих царей и цариц, бытовавший у Птолемеов и Селевкидов, а вслед за ними принятый и в других эллинистических государствах, а также у парфян и армян. Местным источником этой "политической религии" был обычный у всех народов культ умерших предков. Культ царских предков в Армении был учрежден во втором веке до н.э., если не ранее⁵, а культ правящего царя — в I в. до н.э., при Тигране II Великом (возможно, отчасти в связи с созданием им крупной эллинистической державы), по примеру Птолемеов и Селевкидов. Однако культ правящего царя прочно привился в Армении. Обожествленный правитель отождествлялся, опять-таки по аналогии с эллинистическими государствами, с каким-либо классическим божеством. Так, Тигран II был отождествлен с Гераклом-Вагагном, его сын Артавазд II — с Митрой, подобно тому как Птолемеи отождествлялись с Гераклом или Аполлоном-Гелиосом, Селевкиды с Зевсом и Аполлоном, Митридат VI Евпатор с Дионисом и т.п.

Следует отметить, что для обнаружения и изучения культа царской династии на почве Армении огромную роль, наряду с античными источниками и нумизматическими и эпиграфическими данными, играют известия, сохранившиеся на страницах "Истории Армении" Моисея Хоренского. Точнее, они являют нам тот основной материал по этому религиозно-политическому институту в Армении, который подтверждается, дополняется и уточняется прочими перечисленными видами источников. Отсылаю читателя к моим предшествующим работам, где все это освещено подробно⁶. В данном случае мне хотелось бы добавить еще одну деталь, касающуюся обожествления правящих цариц, явления,

⁴ K. Humann und O. Puchstein. Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, 1890, S. 232 ff.

⁵ См. Г.А.Тирацян. Вопросы преемственности официального культа в античной Армении. ВОН, 1985, № 10, с. 58 слд.

⁶ См. G. Kh. Sarkissian. On the Problem of the Cults of the Hellenistic World (The Cult of the Royal Dynasty in Ancient Armenia), "Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums", Budapest, 1968, p. 283 sqq; Г.Х.Саркисян. Обожествление и культ царей и царских предков в древней Армении, ВДИ, 1966, № 2, с. 3 слд; его же, Армения эллинистического периода и Мовсес Хоренаци, Ереван, 1966 (на арм. яз.), глава I.

опять-таки обычного в эллинистических государствах⁷, но в Армении пока не отмеченного.

Наш этюд следует начать с упоминания довольно известных исторических событий. В 20 г. до н.э. император Август, крайне недовольный независимой политикой царя Арташеса II, направляет в Армению Тиберия Клавдия Нерона с заданием низложить его и посадить на престол его брата Тиграна, проживавшего в Риме после казни их отца Артавазда II Клеопатрой в Александрии в 31 г. до н.э. Арташес II был убит заговорщиками, и заменивший его Тигран III процарствовал приблизительно до 8 г. до н.э. Он чеканил монеты с легендой гласившей: Βασίλεως Μεγάλου Τιγράνου Θεοῦ ("царя великого Тиграна Бога")⁸. Последний термин означает также, что был учрежден его культ.

После смерти Тиграна III воцарился его сын Тигран IV, без санкции римлян, что вызвало их недовольство. Около 5 г. до н.э. Тигран IV был низложен римлянами и заменен Артаваздом, его дядей, еще одним из сыновей Артавазда II, опять-таки воспитанным в Риме. Однако Артавазд III во 2 г. до н.э. был изгнан армянами и к власти вновь пришел Тигран IV. Сближение в это время парфян с Римом побудило его также обратиться к Августу, который благосклонно переадресовал его к Гаю Цезарю, вершившему восточные дела. Однако контакт не состоялся — Тигран IV, последний отпрыск мужского пола династии Арташесидов, был убит в борьбе с горцами в 1 г. н.э.⁹

Как нарративные (Тацит, Дион Кассий и др.)¹⁰, так и нумизматические данные свидетельствуют о том, что Тигран IV имел супругой и соправительницей свою сестру по имени Эрато. Из нарративных источников не ясно, имело ли место это соправительство с самого начала воцарения Тиграна, т.е. с 8 г. до н.э., или только во второй срок его царствования — во 2 г. до н.э. — 1 г. н.э. Нумизматические данные явственно свидетельствуют в пользу второго варианта. Монеты Тиграна IV делятся на две группы. В первой он выступает один и

⁷ Несколько примеров: Птолемей I и Береника — Θεοὶ σωτῆρες (M. P. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, Zweiter Band, Die hellenistische und die römische Zeit, Zweite durchgesehene und ergänzte Auflage, München, 1961, S. 151); Птолемей и Арсиноя — Θεοὶ ἀδελφοί (ibid, S. 159); Афродита — Арсиноя (Strab., XVII, 1, 16); Клеопатра II — Исида (Nilsson, S. 164); Лаодика, супруга Антиоха III (Nilsson, S. 169); Пергамские царицы (Nilsson, S. 171); царица Вифинии Апама — мать Никомеда II (149-127) (Nilsson, S. 176); Лаодика, мать Антиоха Коммагенского — Λαοδίκη Θεά (надпись горы Немруд); Клеопатра из рода Селевкидов (125-121) - Θεά (E. Babelon, Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, p. 228) и др.

⁸ З.Птукян. Монеты династии Арташесидов, Вена, 1969 (на арм. яз.), с. 54 слд.; Х.А.Мушегян. Денежное обращение в Армении (V в. до н.э. — XIV в. н.э.), Ереван, 1983 (на арм. яз.), с. 58 слд.

⁹ Я.А.Манандян. Критический обзор истории армянского народа, I, Ереван, 1944 (на арм. яз.), с. 295 слд.

¹⁰ Tac., Ann., II, 3; Dio, LV, 9, 4; 10a, 5.

титлуется βασιλεύς “царь” или βασιλεύς μέγας “царь великий”, во второй – вместе с Эрато, и титулуется βασιλεύς μέγας νεός “царь великий, юный” (или, м.б., “новый” в смысле “вновь”?) или же βασιλεύς βασιλέων “царь царей”. Эрато в обоих случаях выступает как Ἐράτω βασιλέως Τιγράνου ἁδελφή “Эрато, царя Тиграна сестра”. Интересно, что к этой второй группе примыкает еще одна, пока единственная монета, в которой Тигран IV выступает с уже знакомым титулом βασιλεύς μέγας νεός, но сопровождаем не Эрато, а Августом, с титулом Καῖσαρ θεός θεῶν υἱός σεβαστός “Цезарь бог, бога сын, Август”¹¹. Вероятно, это самая последняя монета Тиграна IV, демонстрирующая его ожидания от Августа.

Итак, судя по этим данным, Эрато правила с Тиграном IV лишь во второй его срок, т.е. со 2 г. до н.э., а в 1 г. н.э., после гибели брата-супруга-соправителя, она, как сообщает Дион Кассий, отреклась от престола. Согласно сообщению Тацита, после кратковременного правления трех римских ставленников Эрато уже единолично, правила еще раз, до 8 г. н.э.¹² На ней кончается династия Арташесидов, правивших в Армении, таким образом, около двух столетий.

Пристального внимания заслуживает имя царицы Эрато, потому что Эрато – это не рядовое имя, а имя одной из муз, девяти спутниц Аполлона, музы лирической и эротической поэзии. Судя по перечню в энциклопедии Паули-Виссова, это имя употреблялось в древности, если отвлечься от нашего случая, только в мифологии. В самом деле, из девяти случаев его употребления восемь относятся: к упомянутой музы, к одной из кормилиц Диониса, к одной из Нереид, к дриаде, к одной из обратившихся в птиц сестер Мелеагра, к одной из Данаид и т.д. Девятая – армянская царица Эрато¹³. Кажется логичным и этот девятый случай рассматривать как имеющий отношение к сфере мифологии и религии и заключить, что царевна носила это имя не с рождения, а получила его при воцарении и обожествлении. Согласно обычаю, описанному выше и действовавшему также в Армении, она была отождествлена с божеством, в данном случае оказавшимся почему-либо наиболее подходящим – с музой Эрато¹⁴.

Известная нам антропонимика династии Арташесидов подкреп-

ляет, что нашу версию – в ней совершенно отсутствуют греческие имена. Все девять царствовавших лиц этой династии носили лишь три имени: Арташес, Артавазд, Тигран. Из имен их отцов, братьев и сыновей, по данным античных авторов и эпиграфики, известны еще Зареһ (Ζαρης), имя отца Арташеса I (zrytr, zryhr – в арамейских надписях этого царя)¹⁵ и сына Тиграна II (Sariaster)¹⁶, а также Гурас (Гобрас – может быть, Куруш-Кир?)¹⁷.

Очень важно, что Монсей Хоренский в числе имен сыновей Арташеса I наряду с именем Артавазд, действительно, как показывают античные источники, являвшимся именем сына этого царя, упоминает имя Зареһ – одно из родовых имен Арташесидов. Это придает уверенность при опоре на данные историка также в части сведений, сообщаемых им по поводу имен окружения царя Тиграна II. Правда, здесь он имеет в виду Тиграна Ервандяна, царя Армении VI в. до н.э., но давно уже установлено, что большая часть его данных об этом царе в действительности относится к Тиграну II¹⁸.

Речь в данном случае идет о его жене Заруһи и его сестре Тигрануһи, выданной замуж за мидийского царя Аждаһака. Первое из этих имен – Заруһи – несомненно является производным от мужского имени Зареһ, его феминизированной и стяженной формой: Зареһ>*Зареһуһи>Заруһи¹⁹ (ср. стяженную форму названия города Заришат<*Зареһашат), что подтверждается, опять-таки, частым применением имени Зареһ в роде Арташесидов; по-видимому, жена Тиграна II была из этого же рода. Второе имя – Тигрануһи – феминизированная форма мужского имени Тигран²⁰.

Нам известно, на сей раз документально, из текста одного из авроманских папирусов, также имя дочери Тиграна II, выданной за парфянского царя Митридата II. Оно двойное: Аутома-Ариазатэ²¹. Последнее имя – заведомо иранского происхождения, этимология же первого – Аутома – пока не ясна. Возможно, как полагают, оно является

¹⁵ См. А.Г.Периханян. Арамейская надпись из Зангезура, ИФЖ, 1965, № 4, с. 109.

¹⁶ Valerius Maximus IX, 11.

¹⁷ Plut., Luc., 32.

¹⁸ Ср. М.Абебян. Армянские народные легенды в истории Мовсеса Хоренаци, Вагаршанат, 1901 (на арм. яз.), с. 379 слл.; Г.Х.Саркисян. Историография домесроповского периода. – ИФЖ, 1979, № 1 (на арм. яз.), с. 120 слл.

¹⁹ Вопреки Г.Ачаряну, выводящему это имя из персидского слова “зар” – золото (“Этимологический словарь”, т. II, с. 175); в этом случае ожидалось бы скорее другое, раскатистое “р”.

²⁰ Это имя ожидалось бы для дочери Тиграна, согласно обычаю. Однако ее и Тиграна отец звался, согласно Монсею Хоренскому, Ервандом.

²¹ E.H.Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, “Journal of Hellenic Studies”, vol. 1, Part 1, 1915.

¹¹ Птукян, там же, с. 57 слд.

¹² Tac., Ann., II, 4.

¹³ PW RE, II Halbband, col. 354 f.

¹⁴ Кстати, почетный титул “Бог”, означавший учреждение культа, носил не только отец Эрато – Тигран III, что уже отмечено выше, но и ее муж Тигран IV, судя по одной из чеканенных им монет, на которой имеется этот почетный титул. Судя по другой его монете, на оборотной стороне которой изображен Геракл-Ваһагн, он, подобно своему прадеду Тиграну II, был также отождествлен с этим богом (см. Мушегян, Указ. соч., с. 62 и 63).

феминизированной формой армянского имени Атом, Атовм, этимология которого, однако, также не ясна.

Итак, в антропонимике Арташесидов, как в ее мужской, так и в женской частях, мы сталкиваемся с именами иранского происхождения, но ни разу — с греческим именем. Это обстоятельство резко выделяет рассматриваемое нами имя Эрато и подкрепляет нашу точку зрения о том, что здесь мы имеем дело не с личным именем, а с именем благоприобретенным, связанным с актом обожествления этой царицы.

В этой связи большой интерес представляет и контекст, в котором выступают у Моисея Хоренского два упомянутых женских имени — Заруһи, Тигрануһи (имена, соответственно, жены и сестры царя Тиграна). Контекст таков. Муж Тигрануһи, мидийский царь Аждаһак, желая настроить жену против ее брата Тиграна, говорит ей следующее: "Не ведаешь ты, что брат твой Тигран возревновал по поводу того, что ты — царица ариев, побуждаемый своей женой Заруһи. И чем же это кончится, если не моей смертью прежде всего, а затем ее воцарением над ариями и вступлением в число богинь"²².

Отсюда становится ясным, что сведения Моисея Хоренского об обожествлении в древности представителей царской династии распространялись не только на ее мужских представителей, что было подчеркнуто нами выше, но и на женских. В данном случае не столь важно, что речь идет о царице ариев (т.е. здесь — мидян, а вообще у Моисея — иранцев), а не об армянской царице, а важен тот факт, что историк знал о возможности обожествления также царя.

Еще более существенным подспорьем для подтверждения нашего мнения по поводу обожествления царицы Эрато является довольно хорошо известный и совершенно синхронный эпизод из истории Парфии конца I в. до н.э. — начала I в. н.э. Около 20 г. до н.э. император Август послал в дар парфянскому царю Фраату IV рабыню италийского происхождения, по имени Муза. Она полюбилась царю, родила ему сына Фраатака и стала царицей.

Дабы расчистить путь своему сыну к трону, она добилась отсылки в Рим в качестве заложников старших царевичей с их семьями. Во 2 г. до н.э. Фраат IV был отравлен, и на трон вступил Фраатак. Во 2 г. н.э. Муза обвенчалась со своим сыном. В этом инцесте усматривают обычаи зороастризма²³. Чеканились монеты — драхмы, тетрадрахмы и медь с изображением Фраатака и Музы; последняя в них выступает как *Θεά Ούρανία Μουσα Βασίλισσα* — "Богиня Урания Муза царица"²⁴.

Нас привлекает составное имя Музы. Появление имени Урании,

одной из девяти муз, музы астрономии, с добавлением *Θεά* — "богиня" — исследователи царского культа эллинистического периода Л.Серфо и Ж.Тондрио²⁵ трактуют как очередной случай обожествления правителя, на сей раз — правительницы, в Парфии; вывод, которого трудно избежать. Кстати, предшествующий случай касается первого мужа Музы — Фраата IV, который в греческой надписи назван *Θεός* ("бог")²⁶.

Возникает, однако, вопрос, откуда именно взялось имя Урания. Вопрос осложняется фактом италийского происхождения Музы. Носила ли Муза имя Урании с рождения или украсилась им лишь по случаю воцарения и обожествления? И если второе, то все же где искать истоки этого имени — в италийской ли эрудиции Музы, вероятно, получившей на родине хорошее образование и имевшей представление о музах, или же в парфянской действительности. Однозначные ответы на эти вопросы едва ли могут быть даны, и лишь можно предположить, исходя из факта крайне редкого употребления имен муз для смертных, в частности — имени Урании, что это имя было присвоено ей уже в Парфии, притом по поводу ее обожествления.

В энциклопедии Паули-Виссова это имя отмечено лишь для мавританской царицы, жившей опять-таки на грани старой и новой эры²⁷ и, не исключено, получившей его в аналогичных обстоятельствах; далее, для танцовщицы конца IV в. н.э., времени слишком позднего, чтобы учитывать этот случай в наших рассуждениях. В остальных случаях применение этого имени, как это было выше отмечено и по поводу имени Эрато, относится сплошь к области мифологии. Им называлась одна из дочерей Океана и Фетиды, и оно служило прилагательным к именам различных богинь, особенно часто Афродиты²⁸.

Итак, пример Теи Урании Музы также подтверждает наше мнение об Эрато, во-первых, благодаря полноте и несомненности документации, представляющей все нужные данные для вывода об обожествлении этой царицы и отождествлении ее с музой Уранией, а во-вторых, — сходству обстоятельств. Под последними я разумею хронологическое совпадение двух эпизодов и близость среды и обычаев парфянского и армянского обществ, как видно, допускавших такого рода явления. Сходство тянется вплоть до инцеста, который, однако, в армянском варианте был менее радикальным, и в этом виде был принят также, как известно, у Птолемея и Селевкидов. Речь идет о браке брата с сестрой. Мне представляется даже, что можно думать и о какой-то

²² Моисей Хоренский, I, 29 (30).

²³ N. Debevoise. A Political History of Parthia, Chicago, 1983, p. 143 sqq.

²⁴ P. Gardner. The Coinage of Parthia, L, 1877, p. 46.

²⁵ L. Cerfaux et J. Tondriau, Un concurrent de christianisme. Le cult des souverains, "Bibliothèque de théologie", Série III, vol. 5, Paris, 1957, p. 260.

²⁶ Nilsson, S. 171.

²⁷ PW RE 17. Halbband, col. 931 ff.

²⁸ Там же.

материальной связи между явлениями парфянской Теи Урании Музы и армянской Эрато, о влиянии одного из них на другое, хотя пока и трудно определить, какая из сторон могла быть влияющей и какая – воспринимающей.

Вместе с тем имеется между ними и существенная разница, заключающаяся в том, что царица Муза была первоначально лишь рабыней, родом из Италии, а царица Эрато – первоначально армянской царевной (притом, видимо, родившейся не в Риме, в бытность там ее отца Тиграна III, т.е. до 20 г. до н.э., а в Армении, если следовать данным нумизматики, свидетельствующим о ее воцарении лишь во 2 г. до н.э.). Поэтому Муза и все, что с ней связано, не столь показательны для среды парфянской, сколь Эрато – для среды армянской. Последняя была сгустком, средоточием традиций и обычаев, накопленных династией Арташесидов за время ее двухвекового правления.

Это последнее обстоятельство дает возможность рассмотреть и некоторые другие аспекты идентификации армянской царицы с одной из муз, помимо уже рассмотренного аспекта обожествления правителей и правительниц в древней Армении.

Уже во II в. до н.э. на почву Армении были занесены образцы греческой поэзии и трагедии, а также эпистолярного жанра. Их отрывки сохранились до наших дней на греческих надписях из древнейшей столицы Армении – Армавира²⁹. В I в. до н.э. Тигран II Великий (95-55 гг. до н.э.), правивший также бывшим Селевкидским сирийским царством и имевший одной из резиденций Антиохию на Оронте, собрал при своем дворе в новооснованной столице Тигранакерте ряд представителей греческой образованности – философов, историков, риторов, архитекторов, возможно – поэтов, несомненно – актеров, которые должны были играть в построенном им здесь театре³⁰. В этой среде были написаны на греческом языке одна или две истории царствования Тиграна³¹. Сын Тиграна, Артавазд II (55-34 гг. до н.э.), по сообщению Плутарха, сам писал трагедии, истории и речи, а также ставил при своем дворе греческие трагедии в исполнении греческих актеров³². Отмечу еще небольшую, но интересную для разбираемой темы деталь – на одной из монет Артавазда II его имя, выписанное в родительном падеже, снабжено, вместо обычного окончания – *ου* (Ἀρταουάσδου) архаичным, полностью и давно вышедшим к тому времени из употребления

²⁹ А.И.Болтунова. Греческие надписи Армавира. – Известия АрмФан СССР, 1942, № 1-2, с. 52 слл.; Я.А.Манандян. Армавирские греческие надписи в новом освещении, Ереван, 1946, с. 26 слд.

³⁰ Plut., Luc., 22, 29, 32.

³¹ Амфикратом Афинским (Liv., IX, 14, 6) и Метродором Скепсийским Strab., XIII, 1, 55; Plin., NH, XXXIV, 1b, 2; Plut., Luc., 2, 3-6; Schol., Apoll. Rh., IV, 133 – Fragmenta historicorum graecorum, III, p. 204.

³² Plut., Crass., 33.

окончанием – *ω* (Ἀρταουάσδew)³³. Имела ли место здесь стилизация или что другое, но сам факт указывает на изощренность автора в греческой словесности, а автором этим, естественно, представляется сам Артавазд II. Добавим ко всему этому, что начиная со времен Тиграна II импорт эллинской культуры, как материальной, так и духовной, стал сознательной политикой армянских царей, что отразилось также в титулатуре его преемников: Тигран III – отец Эрато, а возможно, и Тигран IV – ее муж – титуловались “филэллинами”³⁴.

Эта общая картина при предложенной выше интерпретации значения имени Эрато обогащается новыми немаловажными чертами – греческая культура оказывается известной определенным слоям древнеармянского общества в столь тонких деталях, как представление о девяти музах – покровительницах “искусств”, спутницах Аполлона, также хорошо известного в Армении.

³³ Х.А.Мушегян. Денежное обращение в Армении, Ереван, 1983 (на арм. яз.), с. 55.

³⁴ Птукян, с. 54 слд.

К ПРЕДЫСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ*

1. Трехтысячелетний период досоветской истории армянского народа как бы разделен пополам культурным "взрывом" V в. Первая половина — это время образования народа и государственности, политического взлета на международной арене, в области культуры — постепенного накопления ценностей, порожденных внутренним развитием или внешними импульсами. Вторая половина — это время политического упадка и, наоборот, могучего подъема культуры, распространения ее цивилизующего влияния за пределы страны.

Тот же V в. делит развитие армянского языка на периоды дописьменный и письменный, причем создание письменности послужило как бы запалом для общекультурного "взрыва".

Все это давным-давно известно, и тем не менее пока остаются нераскрытыми механизмы "взрыва" и, в частности, несмотря на имевшие место попытки, пребывания необъясненным факт языкового совершенства армянской литературы (переводной и оригинальной) у самих ее истоков.

Настоящее сообщение содержит еще одну попытку подступиться к объяснению этого явления.

2. Начну с напоминания элементарного факта, что армянский язык сложился, развивался и стал языком своего народа еще до обретения им письменности. Эта аксиома иногда несколько заслоняется в наших глазах обстоятельством употребления в древней Армении других письменных языков. Посмотрим, однако, какова их возможная сфера.

Общества Армянского нагорья еще до II тыс. до н.э. соприкасались с письменной культурой хеттов и хурритов и, возможно, не оставались непричастными к ней. Параллельно здесь зарождалась урартская иероглифика. Однако она была потеснена заимствованной и приспособленной к урартскому языку ассирийской клинописью. Памятники этой письменной культуры охватывают время от последней трети IX до VII вв. до н.э. включительно. В целом эту письменность можно охарактеризовать как **дворцово-административную**. Она не пустила никаких корней в иных сферах жизни, даже в среде самих урартов на их родине — бассейне озера Ван, и была полностью безвозвратно утрачена с падением государства Урарту и его военно-административных опорных пунктов — городов и крепостей.

Период с VI по III вв. до н.э. лишь условно, из-за отсутствия на сегодняшний день памятников, можно назвать "межписьменным". Не

* Доклад, прочитанный на II международном симпозиуме по армянскому искусству.

следует сомневаться в том, что принятый в канцелярии Ахеменидской державы арамейский язык с его письменностью применялся также в Армении, входившей в VI–IV вв. в ее состав в качестве сатрапии. Первые известные нам на территории Армении арамейские надписи, надписи царя Великой Армении Арташеса I, сделанные на межевых стелах около 180 г. до н.э., также заставляют некоторыми своими характерными деталями прийти к заключению о наличии предшествующего пути развития арамейской письменности на местной почве. Эти надписи, стандартные по содержанию, тем не менее, по ряду особенностей языка и графики распадаются на территориальные группы, демонстрирующие контуры провинциального деления древней Армении. Подобная децентрализация канцелярского дела свидетельствует о некоторых корнях, какие, в отличие от урартской, пустила арамейская письменность в недрах общества. О том же говорят единичные арамейские надписи на посуде. Царская надпись из Гарни, относящаяся к грани II–III вв. н.э., демонстрирует продолжительность применения арамейского языка в Армении.

Наряду с арамейской в Армении распространилась и греческая письменная культура — порождение эллинизма. Ее первые памятники — надписи в Армавире — также относятся к началу II в. до н.э. (или к концу III в.). Пестрота их содержания не дает возможности подвести их под единую эпиграфическую рубрику, но взамен свидетельствует о весьма широкой эрудиции их автора (или авторов), судя по варваризмам языка, — не грека.

Через III–I вв. до н.э. тянется цепочка монет армянских царей с греческими надписями. Для следующих трех столетий имеются эпитафии, а также надписи армянских царей из Гарни, Апарана и Тигранакерта.

Наличный состав памятников, действовавших в Армении параллельно арамейской и греческой письменности, пока не дает возможности различать сферы их применения, и приходится все еще говорить об общей для обеих сфер, которую, пожалуй, можно охарактеризовать как **административно-бытовую**. Бытовую функцию они выполняли, разумеется, среди высших слоев общества, а греческий язык, возможно, проник несколько глубже в среду городского населения.

Письменная культура Армении IV в. не засвидетельствована памятниками, однако имеется сообщение нарративного источника конца V в. — "История" Лазаря Парбского, о том, что в царской канцелярии в конце IV в. дела все еще вершились на греческом и сирийском языках.

3. Следующая ступень развития письменной культуры древней Армении ознаменована созданием Месропом Маштоцем в начале V в. письмен, предназначенных специально для армянского языка. Непосредственным результатом этого было возникновение армянской

литературы (переводной и оригинальной). В настоящем сообщении необходимо вновь подчеркнуть факт ее языкового совершенства уже у самых истоков.

Это явление большинством исследователей считается несовместимым с представлениями о первых шагах литературы. Ссылка на аналогичное положение в древнегрузинской, славянской, арабской и других литературах не снимает вопроса, а лишь умножает число возможных объектов исследования. Упомянутое явление правомерно породило в науке попытки его объяснения — в основном, двух типов. Первое, что в домесроповский период уже имелась какая-то армянская литература, пусть стиснутая в каких-либо узких социальных рамках и пусть пользовавшаяся несовершенным алфавитом. Второе, что в домесроповский период в процессе проповедования в Армении христианского вероучения практиковались пересказы на армянский язык, а то и устные переводы, отдельных отрывков Библии и другой соответствующей литературы (наиболее четко это мнение выражено у М.Орманяна).

Первое утверждение внешне более эффектно и, возможно, не совсем лишено основания. В самом деле, имеется целый ряд указаний на существование письмен для армянского языка в домесроповский период; одно из них относится к так называемым “даниловым письмам”. Но все дело в том, что отнести практике их применения сколь-нибудь значительную общественную роль и приписать ей какие-либо существенные результаты в интересующем нас аспекте не представляется возможным. Этого не допускает вся совокупность известных нам фактов о возникновении армянской письменности. Возможно существование домесроповской письменности, как увидим ниже, в совершенно ином смысле.

Гораздо перспективнее второе утверждение, заслуживающее, как мне кажется, дальнейшей разработки. Но попытка углубиться в его существо сразу же ставит нас перед новой задачей, а именно: если пересказы и устные переводы цитат в процессе проповедования христианства в Армении имели место и были необходимы, то почему же эта необходимость не привела к изобретению армянского алфавита, скажем, в начале IV в., как она же привела к этому в начале V в.? Тем более странной представляется такая оттяжка, если допустить, что идея армянского алфавита все время дремала где-то поблизости, в виде ли “даниловых” или других письмен. Вспомним, что Маштоц в первую очередь прибег к их помощи. Не следует ли предположить, что в домаштоцевский период что-то тормозило введение алфавита?

Попытка решения поставленной выше основной задачи неизбежно должна коснуться и этого комплекса вопросов.

4. Выше мы познакомились со сферами действия письменных языков в древней Армении и могли убедиться, что они были весьма

ограничены и, во всяком случае, не затрагивали (и, видимо, не имело нужды затрагивать) народные массы. И вот, на фоне постоянного бдительного осознания того самоочевидного факта, что единственным общенародным языком армян все время продолжал оставаться именно армянский язык, мне кажется, имеются основания выработать более определенную гипотезу о предистории армянской письменности.

Вспомним прежде всего, что уже в III в. Армения стала объектом посещений христианских миссионеров с юга, из сирийской среды, и с запада, из Каппадокии, из среды греческой. С победой христианства в Армении на государственном уровне проповедь многократно интенсифицировалась, проникая во все более отдаленные уголки страны, а ряды ее носителей в большой степени пополнялись армянами. Нет нужды говорить о том, что подобные миссии, выполняемые на греческом или сирийском языке, если исключить узкую специфическую аудиторию, были бы абсолютно бессмысленны. В гуще народа христианство могли проповедовать только на армянском языке, как армяне, так и неармяне. Где и как эти последние овладевали языком — это вопрос чисто технический.

Очевидно также, что следует провести четкую грань между проповеднической деятельностью, направленной на распространение христианского вероучения, и официальным богослужением, ибо, как на это в конце V в. прямо указывает Лазарь Парбский, накануне изобретения письмен богослужение в персидской части Армении осуществлялось на сирийском языке, оставаясь, как подчеркивает автор, совершенно непонятным прихожанам (а в византийской части, очевидно, на греческом, с тем же, примерно, эффектом).

Вернемся к проповедям. Несомненно, они должны были изобилать цитатами и отрывками из канонических текстов. Их образцами могут служить произведения греческих и сирийских, а также армянских отцов церкви IV в., написанные на греческом или сирийском языках и дошедшие до нас в армянских переводах V в. Разумеется проповедники могли и импровизировать, и их деятельность, вероятно, варьировалась в амплитуде импровизации — пересказа-перевода. В связи с проблемой доведения образцовых и канонических текстов до арменоязычного слушателя в период до изобретения армянских письмен я хотел бы ввести тезис об их, так сказать, **гетерозепическом**, т.е. иномречевом, чтении или произнесении.

Нам знакомы **гетерографические** тексты, скажем арамейско-персидские, в которых арамейские слова-гетерограммы при произнесении заменялись персидскими эквивалентами, отчего тексты звучали полностью по-персидски. Под гетерозепическим же чтением или речением я разумею устный перевод с оригинала, имеющегося под рукой или в памяти переводчика.

Именно так должно было обстоять дело с проповедниками христианства в Армении в домесроповский период. Имеется ряд данных о греческих и сирийских школах в Армении в это время. Техника гетероэпического чтения или речения должна была в них постепенно развиваться от пересказа к переводу и могла дойти до совершенства, доступного профессионалу.

5. Предлагаемая гипотеза имеет очень уязвимое место. Она не подкрепляется прямыми доказательствами — памятниками. Но дело в том, что памятников и не может быть, поскольку этот вид чтения их не оставлял. Нам придется ограничиться косвенными подтверждениями, которых, однако же, огромное множество, поскольку ими могут служить буквально все упоминания о проповеднической деятельности в армяноязычной среде.

Первым известным нам из источников лицом, которому может быть приписана попытка гетероэпического чтения или речения, является сирийский писатель Бардеан, возможно, армянин по происхождению, который (по сообщению Моисея Хоренского) явился в начале III в. в Армению проповедовать христианство. Последним по времени можно считать Месропа Маштоца накануне изобретения им алфавита. В двухвековом промежутке между ними среди множества известных и неизвестных нам проповедников следует выделить Григория Просветителя, с именем которого, возможно, связан определенный этап развития гетероэпического чтения.

Таким способом в виде цитат или отрывков могла читаться практически вся Библия или ее существенная часть, особенно — Новый Завет. Это и должно было облегчить ее письменный перевод и обеспечить его высокое качество. Следует помнить, конечно, что первый вариант письменного перевода Библии затем (два с лишним десятилетия) отрабатывался, и известная нам «царица переводов» является результатом также этого процесса. Но усматривать секрет ее совершенства только в этом — едва ли возможно. Во всяком случае такой тезис, если его выдвинуть, не легко будет обосновать.

В том же ракурсе можно рассматривать и часть прочей переводной литературы проповеднического и, возможно, не только чисто проповеднического толка, появившейся с изобретением письмен.

Так, в процессе гетероэпического чтения или речения, в период, предшествовавший изобретению письмен, развивался и совершенствовался армянский язык, в первую очередь, разумеется, в части терминологии и лексики вообще. Постоянный непосредственный контакт оратора со слушателями, неотъемлемая черта проповеди, не давал впадать в языковую изоционность, уводил от соблазна рабского копирования иноязычного текста за счет понятности речи, заставлял развивать и совершенствовать язык, не выходя, однако, за рамки его законо-

мерностей. Все это и сказалось на литературном языке «золотого века», на его терминологии. Возможно, что такой ход развития присущ, помимо армянской, также некоторым другим словесностям.

Выше мы задались вопросом, чем объяснить, что хотя необходимость в армянском алфавите (как ее формулируют наши первоисточники — Корюн, Парбский и другие, применительно ко времени Маштоца) на деле несомненно возникла раньше, по крайней мере в связи с установлением христианства в Армении, тем не менее ни тогда, ни далее, в течение всего IV в., изобретение алфавита не состоялось.

Тем, возможно, отвечает наша гипотеза, что гетероэпическое чтение представляло собой уже определенную общественную силу, идею, имевшую живых носителей, и, заменяя в какой-то мере алфавит, тем самым мешало достаточно острому осознанию необходимости литеризации армянского языка.

Если «данииловы» или другие подобного рода письмена — не фикция, то тем более следует допустить существование в домесроповский период некоего противовеса идее литеризации — гетероэпического чтения, удовлетворяющего в течение определенного времени проповедническим нуждам.

В дальнейшем необходимость письма нарастала широким потоком, усиливаясь, помимо религиозных, и многими другими культурными потребностями армянского общества, во много раз превышавшими возможности прежних средств. И тогда пришло время Месропа Маштоца.

МОИСЕЙ ХОРЕНСКИЙ И ДАВИД НЕПОБЕДИМЫЙ (Опыт установления источниковедческой связи)

В «Определениях философии» Давида Непобедимого (Анахта), армянского философа второй половины V — первой половины VI вв., встречаемся со следующей мыслью: «Արդևն արասցուք և երրորդ գիրտն, որ ասէր, թէ ուստի՞ ասի սահման: Եւ պարտ է գիտիլ, եթէ սահման ասի ի փոխաբերութենէ գեաւից և ագարակային սահմանաց. քանզի և առաջինքն յերկաքանչիւրոցն անշարիութենէ փախչելով, յառաւելատացութենէ և ի պակասատացութենէ, գտին զսահմանադրութիւն. զի յիւրեանցն վայելեացն և յալոցն փախչեն: Արդ, նոյնպէս և սահման պարասահմանելով գենթակայ իրն՝ որոշէ զնա յալոցն...»:

“Приступим к третьей главе, в которой говорится — откуда возникло определение. Необходимо знать, что определение возникло от подражания границам сел (гевл’ов) и земельных наделов (агарак’ов), ибо предки <наши>, чтобы избежать двух крайностей, излишества и недостатка, установили границы, дабы пользоваться своим и не трогать чужого. Подобно этому и определение, отграничивая данный предмет, отделяет его от других <вещей>”¹.

В «Истории Армении» Моисея Хоренского читаем: «Յետ ամենայն տաքինութեանց և զորոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել. քանզի բազմամարդացոյց զաշխարհն Հայոց, եկամուտս բազումն ածելով ազգս և բնակեցուցանելով ի լեռնս և ի հովիտս և ի դաշտս: Եւ նշանս սահմանոցն հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարերն կոփել չորեքկուսին, և պնակաձե փոսիլ զմէջնս, ծածկելով յերկրի, և չորեքկուսին ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն յերկրէ: ... Բայց ասի, ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհին Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղապս շինութեան երկրի»²:

“После всех подвигов и мудрых деяний Арташес приказал разделить (т.е. размежевать. — Г.С.) границы деревень (гевл’ов) и полей (агарак’ов), так как он увеличил народонаселение армянской земли введением в нее многих чужеземцев, водворяя их в горах, долинах и равнинах. Пограничные знаки утвердил он такие: приказал обтесать четырехгранные камни, выдолбить в середине их круглое углубление, зарыть их в землю и поставить на них четырехугольные башенки, слегка возвышающиеся над землею... Относительно благоустройства нашей страны говорится, что во время Арташеса не было неводеланной земли в Армении — ни на горах, ни на полях”³.

¹ Դաւիթ Անյաղթ, Սահմանք իմաստասիրութեան (Давид Непобедимый (Анахт). Определения философии, сводный критический текст. Пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии С.С.Аревшатяна, Ереван, 1960, с. 36-37.

² Մ.Խոր., II, 56:

³ “История Армении” Моисея Хоренского. Новый пер. Н.О.Эмина, М., 1893, с. 104.

Эти два отрывка обнаруживают несомненное сходство: в обеих речь идет об одной и той же исторической реалии — размежевании земли. Однако столь же очевидно и различие в аспектах привлечения реалии философом и историком. Аспект философа определим словами С.С.Аревшатяна: “Огромный интерес для истории науки, в особенности для философии, представляет мысль Давида о том, что возникновение определения как логической категории непосредственно связано с практическими нуждами людей. Земельные отношения — вот тот источник, который, по Давиду, породил, а затем сделал достоянием логического мышления идею определения”. (Далее приведен цитированный выше отрывок). “Как видим, — продолжает С.С.Аревшатян, — происхождение логической категории определения объясняется Давидом не имманентными свойствами разума, а его способностью обобщенно отражать свойства объективного бытия”⁴.

В отличие от философа историк приводит ту же реалию в качестве одного из событий истории Армении. Эта разница в аспектах определяет ряд особенностей в приведенных отрывках, не затмевая, однако, их сходства, которое выражается в текстуальном описании самого явления, в определении происхождения явления, в логическом обосновании необходимости явления.

Начнем с последнего пункта. Философ указывает, что земля была размежевана с тем, чтобы одним не досталось слишком много, другим — слишком мало. Историк повествует о том, что резко увеличилось население страны, не осталось неводеланной земли, т.е., иными словами, размежевание, которое ранее, при обилии свободной земли, не было обязательным, затем стало таковым и было осуществлено. Связь между двумя суждениями очевидна. Их объединяет осознание необходимости размежевания, однако историк объясняет его причину, а философ определяет его цель. Таким образом, суждение философа, независимо от того, существует ли материальная связь между двумя приведенными отрывками, логически следует за суждением историка, домысливает его.

Переходя ко второму пункту сходства, заключающемуся в том, что оба автора упоминают об обстоятельствах происхождения интересующего их факта — размежевания земли, также следует отметить различие их подхода. Одного интересует лишь то, что размежевание земель было проведено еще в древности, “предками”, задолго до него, и он не испытывает необходимости в уточнении того, кто именно из “предков” явился инициатором этой акции. Для другого же представляет первостепенную важность упоминание конкретного исторического деятеля — царя Арташеса. Таким образом, и здесь прослеживается та же логическая последовательность, что и в первом случае: от констата-

⁴ Давид Анахт, Сочинения, М., 1975, с. 16, сл.

ции историком конкретного факта – к обобщенному указанию философа. Однако и тут материальная связь двух отрывков может быть лишь постулирована, хотя и с большим, чем в предыдущем пункте, основанием.

На почву подлинной материальной связи мы вступаем, лишь обратившись к последнему (в нашем перечне – первому) пункту. Перед нами следующие словосочетания: *գեւաղից և ագարակային սահմանը* (букв. “... границ *гевл*’ов и *агарак*’овых...”) у философа и *գիւղացիների և ագարակների սահմանը* (букв. “... границы *гевл*’ов и *агарак*’ов ...”) у историка.

Как же следует квалифицировать сходство заинтересовавших нас отрывков? Имеются три возможности: 1) сходство случайно; 2) сходство происходит из факта использования обоими авторами одного и того же источника; 3) один из авторов в данном случае зависит от другого.

Случайность сходства теоретически не исключается, но практически едва ли мыслима. И дело не только в концентрации в одном и том же предложении и в одинаковом смысловом сочетании трех разных терминов – *гевл*, *агарак* и “граница” (что само по себе показательно, но, в конце концов, могло бы быть и результатом того, скажем, что сочетание этих терминов являлось стереотипным, фразеологически закрепленным выражением в языке того же времени или в определенном роде литературы; хотя этого нет – сочетаются лишь термины *гевл* и *агарак*⁵). Сами контексты, как мы видели, обнаруживают, хотя и не текстуальную, но достаточно явственную смысловую близость. Случайный характер совпадения столь многих звеньев в двух сообщениях можно считать в сущности исключенным.

В качестве второй из возможных причин исследуемого нами сходства было указано использование нашими авторами одного и того же источника. Теоретически это предложение опять-таки допустимо, и даже в большей мере, чем первое. Однако вероятность общего источника всегда зависит от того, может ли быть таковой конкретно указан; если этого нет, к подобному допущению следует прибегать лишь после того, как все прочие возможности исчерпаны. В данном случае мы абсолютно ничего не можем сказать об источниках интересующего нас отрывка у Давида (если, конечно, исключить то, что таким источником была сама “История Армении” Моисея Хоренского). Об источнике же

⁵ Перечень случаев сочетания терминов *гевл* и *агарак* в армянской литературе V в. см. Գ. Խ. Սարգսյան, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիները մասին, Ե., 1962. Гевл – деревня, село, как известно, обозначал сельскую общину; агарак же – частновладельческое поле или хозяйство (см. С. Т. Еремян. О рабстве и рабовладении в древней Армении. – Вестник древней истории, 1950, № 1, с. 14). Таким образом, акцию царя Арташеса следует рассматривать как размежевание общинных и частновладельческих земель. Об этом подробно см. Գ. Խ. Սարգսյան, Հիմնական տնտեսական զարգացման և Մովսես Խորենացու, Երևան, 1966, с. 184.

отрывка Моисея в науке высказаны различные предположения, ни одно из коих не подходит для решения проблемы источника Давида. Чтобы продемонстрировать это, вкратце охарактеризуем наличные мнения.

Гр. Халатянц полагал⁶, что Моисей Хоренский в данном вопросе основывался на отрывке из Агафангела, где сказано: “Затем, придя в армянскую страну, персидский царь назвал места своим именем... Отрывки, установили границы”⁷. Действительно, Моисей Хоренский отразил это сообщение в своей “Истории Армении”. Вот это место: “Страну он сделал своей данницей и утвердил повсюду свое имя. Он также обновил межи, учрежденные Арташесом, установил в земле камни и, изменив их название, наименовал их Арташировскими”⁸.

Ясно, что упоминание о *гевл*’ах и *агарак*’ах, о межевых камнях, тем более – подробное описание последних, данное в приведенной в начале выдержке, никак нельзя возвести к Агафангелу. Ясно также, что и Давид не опирался в своем сообщении на Агафангела.

В 1906 г. на побережье оз. Севан впервые был обнаружен один из межевых камней царя Арташеса I с надписью, а затем, в течение десятилетий, число их дошло до восьми. Естественно, было высказано мнение (И. А. Орбели), что эти камни идентичны с межевыми камнями, упоминаемыми Моисеем. Было также установлено, что надписи на камнях – арамейские и содержат имя, отчество и родовое имя царя Арташеса I⁹. Разумеется, если эти камни видел Моисей Хоренский, их мог бы видеть и Давид. Но ведь у Давида нет речи о камнях, и вывести его сообщение из факта обозрения им камней весьма затруднительно.

Далее было замечено, что описание межевых камней у Хоренского разнится от их действительного вида. Моисей характеризует их как *չորեքկուսի... տարրակալի* (“четырёхгранные или четырехсторонние... башенки”, в то время как это плоские плиты. И что особенно важно, Моисей Хоренский, всегда очень внимательный к надписям на камне, не упускавший возможности упомянуть и описать их как в случаях, когда надписи были понятны (например, греческая надпись из Гарни), так и в случаях их недоступности ему (например, урартские клинописные надписи), ни слова не говорит о наличии надписей на межевых камнях Арташеса.

Возникает вопрос, видел ли он их в действительности, читал о них или слышал. За семь столетий, отделяющих Моисея Хоренского

⁶ См. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в “Истории Армении” Моисея Хоренского. Опыт критики источников, М., 1896, с. 278.

⁷ Ագար., 36:

⁸ Մովս., II, 77:

⁹ См. А. Я. Борисов. Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении, “Вестник древней истории”, 1946, № 2; И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова. Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. – Там же, 1955, № 2.

от Арташеса I (189-160), межевые камни вполне могли быть растасканы и утеряны. Во всяком случае, если он и видел их, не вызывает сомнения тот факт, что он имел о них и стороннюю информацию. Иначе невозможно понять, откуда он узнал, что эти камни — дело рук царя Арташеса. Ведь прочитать сделанные на них древние арамейские надписи он не мог, а если прочитал, то уже совершенно непонятно его молчание о них.

Мною было сделано предположение, что информацию о межевых камнях или хотя бы об их принадлежности царю Арташесу Моисей Хоренский получил из того же источника, из которого он почерпнул большую часть своих сведений об этом историческом деятеле, а именно — из “Храмовой истории” Олюмпа, жреца храма Зевса — Арамазда в крепости Ани области Дарана¹⁰.

Приписать знакомство с “Храмовой историей” жреца Олюмпа также Давиду мы не беремся. Для этого нужны были бы хоть какие-либо основания, кроме того общего рассуждения, что если этот источник был известен Моисею, то он мог быть известен и Давиду.

Таким образом, установить источник, общий для Давида Непобедимого и Моисея Хоренского в части упоминания и описания размежевания земель, пока нам представляется невозможным, хотя это, повторяем, теоретически не исключено.

Итак, наиболее надежным решением вопроса об истоках сходства изучаемых отрывков остается вывод о прямой зависимости одного из наших авторов от другого. И тут из двух возможностей мы должны уместить ту, согласно которой Хоренский мог заимствовать свои сведения у Давида. Объяснение философом цели размежевания земель, как было сказано, логически покоится на положении, обрисованном историком; упоминание Давида о “предках”, как об инициаторах размежевания, может быть естественно возведено к сообщению Моисея о конкретном “предке” — царе Арташесе, обратное же предположение связано с большими трудностями и т.д. О том же свидетельствует, помимо всего, сам характер трудов философа и историка; историческая реальность попала в труд первого случайно, в качестве примера, а в труде второго она занимает свое прочное место, являясь необходимым звеном в цепи повествования.

Установление источниковедческой связи между “Определениями философии” Давида Непобедимого и “Истории Армении” Моисея Хоренского, притом связи, имеющей, судя по всему, направление Моисей > Давид, может сыграть немалую роль в толковании различных проблем, связанных с этими выдающимися деятелями культуры древней Армении.

¹⁰ См. *Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, ր. 184, ր.*

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՅԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.

ՊԱՏՍԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՊԱՏՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՇԱՀԱՐԿՈՒՄՆԵՐ*

Հայերի էթնոգենեզի, այսինքն՝ ծագման և ժողովրդակազմավորման խնդրի ուսումնասիրությունը երկար ճանապարհ է անցել, որի վերջը դեռ չի նշմարվում: Եթե էթնոգենեզի հարցը, բացառությամբ այն ժողովուրդների, որոնք կազմավորվել են միջնադարում կամ նոր ժամանակներում, ընդհանրապես բարդ ու խճճված հարց է, ապա Հայերի համար այն հատկապես այդպիսին է, շնորհիվ երկու հանգամանքի: Մեկը մեր ժողովրդի հնությունն է, որով նա մրցում է այսօր պահպանված ամենահին ազգերի հետ, մյուսը՝ աշխարհաքաղաքական այն տարածքը, էթնիկական սեղանադրի այն հանգույցը, որը նա պատմականորեն զբաղեցրել է:

Այսուհանդերձ, կատարված հետազոտական աշխատանքները շատ մեծ են և արժանի, որ ժամանակ առ ժամանակ անդրադառնանք արվածի հանրագումարին, արձանագրենք նվաճումները, ինչպես և թերին ու սպիտակ բծերը, աշխատանքի հետագա ծավալմանը ի շահ:

Անցած ուղին կարելի է սխեմատիկ կերպով պատկերացնել հետևյալ կետերով.

Ա) Միջնադարյան կամ նախապիտան շրջան: Այստեղ Հայերի ծագմանն անդրադարձած պատմիչների մշտական կայուն ուղեցույց է ծառայել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»:

Բ) Գիտական շրջան, որի կարևորագույն իրադարձություններն են եղել օտար՝ հունա-հռոմեական և սեպագրական աղբյուրների ներմուծությունը և Հայոց լեզվի՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելությունը հաստատումը: Այդ շրջանը ձգվում է մինչև մեր ժամանակները, սակայն նրան զուգահեռ արձանագրելի է ևս երկու ուղղություն: Դրանցից մեկը «նոր ուսմունքի» ազդեցությունը կրած հետազոտությունների ուղղությունն է, իսկ մյուսը՝ Հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերը քաղաքականացնելու ուղղությունը, որը Հասցրել է խոր ակոս փորել ժողովրդի պատկերացումների մեջ:

Ահա, այսպիսի ճանապարհի հետ է դործ ունեցել Լավրենտի Բարսեղյանը իր «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ» մենագրությունը շարագրելու:

* Պատմագիտական սույն քննարկումը զբղի և ընթերցվել է Հայագետ Լ.Ա.Բարսեղյանի «Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմագիտության մեջ» գովադրական առեմախոսության պաշտպանության պատահությամբ՝ իբրև պաշտոնական ընդդիմախոսություն: Թերևս կարելի էր վերստին չհրապարակել՝ եթե «երևակայությունը մտաւիողների» ու «անմաքուր սնունդ» առաջարկողների թիվը այդքան մեծացած չլիներ: Գ.Սարգսյանի սույն հոդվածը տասնամյա պրպտումների ամփոփում է և զգաստության կոչ միաժամանակ: - Պ.Մ.:

Պետք է ասել, որ Հեղինակը ամենայն բարեխղճությամբ և անաչառությամբ հետևել է այս երկար ճանապարհի բոլոր հանգրվաններին: Աշխատությունը բաղկացած է ինը գլխից:

Առաջին գլուխը կրում է «Հնագույն գրավոր վկայությունները Հայերի ծագման մասին» խորագիրը: Այստեղ վերաբերում է են, նախ, Հունական աղբյուրների (Հերոդոտոս, Եվդոքսոս, Ստրաբոն, Պոմպեյոս Տրոգոս, Հովսեփոս և այլն), ապա միջնադարյան Հայ (Ագաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս, Խորենացի և այլն), ապա վրացի և արաբ հեղինակների համապատասխան տեղեկությունները, Հայերեն աշխարհագրաբ թարգմանություն: Այս գլխի նկատմամբ ունենք երկու դիտողություն: Բացակայում են Աստվածաշնչի տվյալները՝ ըստ բնագրի: Դրանք սոսկ նկարագրված են Հեղինակի կողմից և ոչ լիովին ճշգրիտ, այն է՝ «Հայերի ծագման մասին Հին Հայկական ավանդության հիմքում ընկած է Սուրբ գիրքը: Ըստ Աստվածաշնչի... Ջրհեղիցի հետո Նոյի երեք որդիները՝ Սեմը, Բամը և Հաբեթը սերունդներ ունեցան: Հաբեթի թոռներից էր Թորգոմը, որից ծնվեց Հայկը» (էջ 9): Հակառակ վերջին պնդմանը, Հայկը որպես Թորգոմի որդի՝ Աստվածաշնչում ամենևին չի հիշատակվում: Հայկը հիշատակվում է Աստվածաշնչի մեկ այլ տեղում, որպես Համաստեղության անուն (Հունարեն՝ Օրիոն):

Երկրորդ, Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել է Եփեսոս Կեսարացու (IV դ.) կարևորագույն, թեև ընդամենը 3-4 բառից բաղկացած, մի ցուցում: Նրա «Բյուրեխնում» կարդում ենք. «Թորգոմ և ի նման է՝ Հայք»: Ո՞րն է այս հակիրճ տեղեկության անշնահատկի նշանակությունը: Այն, որ դեռևս IV դ., այսինքն՝ մեր ազգային պատմագրության սկզբնավորումից առաջ, արդեն ավանդություն կար, և այն էլ՝ նաև արտահայկական միջավայրում, որ Հայերը ծագում են Թորգոմից:

Աշխատության երկրորդ գլուխը վերնագրված է «Հնագիտության և էթնիկական մարդաբանության տվյալները»: Գլուխը շարադրված է Հանգամանորեն և բանիմաց կերպով:

Երրորդ գլուխը՝ «Հին արևելյան դրավոր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մասին», Հեղինակը հիմնականում նվիրել է խեթական աղբյուրների տվյալներին և նրանց լուսաբանմանը է. Ֆորերի, Ժ. Կոնտենոյի, Բ. Հրոզնու, Ի. Գյուտերբուխի, Գր. Ղափանցյանի, Ի. Դյակոնովի, Գ. Մելիքիշվիլու և այլ ուսումնասիրողների կողմից: Շարադրանքն այստեղ ևս շատ հանգամանալից է և շոշափում է էթնիկական զանգվածների տեղադրման, տեղաշարժերի ժամանակագրության և հայոց ժողովրդակազմավորմանը հնարավոր մասնակցության ստակերները:

Այստեղ ունեն մի մասնավոր դիտողություն: Խոսվում է Նիխրիտանի քաղաքի տեղագրման մասին և այդ կապակցությամբ տրվում են Հ. Մանանդյանի (1956թ.) և Ս. Երեմյանի (1966թ.) անունները: Պետք է ասել, որ Նիխրիտանի տեղագրությունն ավելի վաղ, 1946թ., տվել է Բ. Պիտրովսկին, համադրելով այն Նիփեկետ Հայկական տեղանվան հետ: Բացի այդ, այս գլխում համեմատաբար քիչ ուշադրություն է դարձվում ուղարկական աղբյուրներին, որոնք, սակայն, էական նյութ են պարունակում Հայերի հետ կապված էթնիկական տեղաշարժերի, էթնոլոգիայի հայալեզու կայագրորի առկայության և այլ խնդիրներին մասին, որոնց շուրջը

ստեղծված է գիտական գրականություն: Նույնը պիտի ասել Հին պարսկական աղբյուրների վերաբերյալ: Այստեղ պիտի ընդգծվեր Արմինա տեղանվան նշանակությունը որպես Հայաստանի առաջին լիարժեք անվանաձևի, որի մասին ևս բավականին գրականություն կա:

Չորրորդ գլուխը, որ վերնագրված է «Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների լեզվի և հայերենի ծագման հարցի շուրջը» մենագրության առավել հաջողված գլուխներից է: Լեզվաբան չլինելով հանդերձ, Լ. Բարսեղյանը կարողացել է համոզեն թափանցել լեզվաբանական նրբությունների մեջ և տալ ոչ միայն շոշափվող պրոբլեմների և նրանց լուսաբանման հարազատ պատկերը, այլև անել ընդհանրացնող ամփոփումներ: Այս գլխի նյութերին մենք դեռ կանգադառնանք սուրբ:

Հինգերորդ գլուխը կրում է «Մովսես Խորենացու «Հայոց մեծերի ծննդաբանություն» շուրջ» վերնագիրը: Այն բազմաթիվանգամ է, սկսվում է Խորենացու աշխատանքի մեթոդիկայի որոշ կողմերի բնութագրմամբ: Հեղինակը միանգամայն ճիշտ է գնահատում Խորենացու տված ստուգաբանությունների էությունը, նշելով, որ դրանք չէին պայմանավորում տարաբնակեցման ուղիները, այլ իրենք էին պայմանավորված պատմական իրադարձություններով և ծառայում էին նրանց իսկություն հիմնավորմանը (էջ 112): Լ. Բարսեղյանը մանրամասն վերաբնութագրում է Խորենացու տվյալները Հայկի և Հայկյանների դաշտափն առաջ Հայկական լեռնաշխարհում ապրած բնակչության մասին: Գովելի է, որովհետև մեր որոշ «Հայրենասիրներ» հաճույքով կընթին այդ հատվածները Խորենացու «Պատմությունից»: Իսկ Բարսեղյանը, ընդհակառակը, լայն էքսկուրսով դեպի ասորեստանյան արձանագրությունները, պատմական հիմնավորում է փնտրում այդ տեղեկությունների համար: Նույնպիսի փորձ է անում նաև Հայկի և նրա սերունդների տեղաշարժերի մասին Խորենացու տված տեղեկությունների, ինչպես և Տորքի ու նրա Հայր Պապեամի նկատմամբ, այս անգամ դիմելով արդեն խեթական աղբյուրներին: Նշելի են նրա դիտողություններն Արամ և Մշակ ու Խոռ և Մանավազ դուքերի կապակցությամբ: Անկախ այդ փորձերի հաջողության աստիճանից, զեռահատելի է Հեղինակի ձգտումն ապացուցել իրեն ժամանակակից օտար աղբյուրներով Խորենացու հաղորդումների արժանահավատությունը, և ոչ թե սոսկ պնդել այս վերջինիս վրա՝ ի հեռու հավատի աղբյուրների, ինչպես որ հանդիպում ենք մեր մամուլում:

Շարադրանքում կան նաև որոշ հակասություններ, որոնցից նշեմ մեկը: Հեղինակը համաձայն չէ իմ այն կարծիքին, որ Հայկի ու նրա սերունդների՝ Բաբելոնից դեպի Հայկական լեռնաշխարհ տեղաշարժի դրվագը պետք է համարել Աստվածաշնչի ազդեցություն (էջ 114): Սակայն մի քանի էջ հետո նա ինքը մեծ հաջողությամբ հիմնավորում է այդ կարծիքը, գրելով. «Անկասկած, բրիտանոնության վաղ շրջանում, Ջերմեռանդ կղերական պատմագիրները, որպես սկզբունք, Հին ազգերի ծագումը կապելով Բաբելոնի աշտարակաշինության հետ, հավանաբար Հայերի, որպես մի հնագույն ժողովրդի, ծագման պատմությունն էլ սկսել են Բաբելոնից» (էջ 125):

Վեցերորդ գլուխը վերնագրված է «Հայերի ծագման հարցերը պատմագիտության մեջ 18-19-րդ դարերում»: Այն, ինչպես չորրորդ գլուխը, շոշափում

է մեծ մասամբ Հայերի ծագման հետ կապված լեզվաբանական հարցեր և նույնչափ հանդուրժված է: Յուշադրված է 19-րդ դ. առաջին կեսին պատմադիմադրության մեջ տիրող՝ միջնադարից եկող անգործը և այն իրարանցումը, որ բերեց Հայերին՝ հնդկությունյան լեզվաբանական լեզվաբանական հաստատումը, նախ Հ.Պետերմանի կողմից՝ 1837թ., որը սակայն, դեռևս դասում էր Հայերենը իրանական լեզուների շարքը, ապա և Հ.Հյուբշմանի, որն ապացուցեց հնդկաարական լեզվաբանական ներսում Հայերենի ինքնուրույն լեզու լինելու փաստը:

Յոթերորդ դարի վերնագրված է «20-րդ դարի առաջին կեսի պատմադրությունը և Հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հարցերը»: Շարադրանքից հետևում է, որ այս չընթանում պրոբլեմի հետազոտություններն ընթացել են երկու ուղղությամբ՝ մեկը շարունակում էր և զարգացնում Հայերենի հնդկաարական լեզու լինելու պատմական հետևանքները արժեքավորումը, մյուսը հակադրվեց այս տեսությունը: Առաջին տեսություն կարկառուն ներկայացուցիչներն էին Յ.Մարքիսյանը, Հր. Աճառյանը, Մ.Աբեղյանը: Հեղինակը խնամքով նշում է նրանց ներդրումները:

Մյուս թևը ներկայացնում էին Գր.Ղափանցյանը, Ա.Ղարիբյանը, Բ.Պետրովսկին, Բ.Առաքելյանը և Ս.Երեմյանը, որի առաջին փորձերի մասին պիտի խոսվեր այս և ոչ թե հաջորդ գլխում, ինչպես որ արված է: Հիշատակելով այս բոլորին, հեղինակը ցավով, չի նշում, որ նրանք մի ուղղություն էին կազմում և որ այդ ուղղությունը ձևավորվել էր Ն.Մառի «Հարեթական տեսության» ազդեցության տակ: Նրանք բոլորն ավելի կամ պակաս չափով հետևողականորեն մերժում էին Հայերենի հնդկաարական բնույթը, բացասում հնդկաարական նախահայերենի և նախալեզվի գոյությունը, էթնիկական զանգվածների միջադեպները և դրանց հնարավոր ազդեցությունը ժողովրդականավորման վրա: Հայերին նրանք համարում էին տեղաբնակ ժողովուրդ:

Վիճակը, փաստորեն, կտրականապես փոխվեց 1950թ. լեզվաբանության հարցերի մասին Հայտնի քննարկումից հետո, ու սա ևս անպայման պետք է արձանագրեր մեր հեղինակը:

Նախալեզվին ութերորդ դարից կրում է «Արդի պատմադրություն հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման մասին» վերնագիրը: Այն ամենից ավելի ծավալուն է և ընդգրկում է 86 էջ: Այս գլուխը ևս ու համարում էր կարևոր ներդրում հայ պատմադրության պատմության մեջ, քանի որ այն ամենայն մանրամասնությամբ և օբյեկտիվորեն վերաբերողում է նշված ժամանակաշրջանում Հայոց կազմավորման պրոբլեմին այսպես թե այնպես մերձեցած բոլոր հեղինակների գործերը: Ըստ որում, յուրաքանչյուրը համար խնամքով և առանձին կետերով առանձնացնում է հիմնական դրույթներն ու եզրահանգումները, ինչպես և արտացոլում ծագած բանավեճերը: Այս գլխում ևս, նախորդի նման, նշմարվում է երկու կոնցեպտուալ ուղղություն, սակայն նրանք մասամբ նոր են: Առաջին ուղղությունը գտնում է, որ հնդկաարական Հայերենի կրողները Հայկական լեռնաշխարհ են թափանցել Բալկաններից: Դրանք են հիմնականում Ս.Երեմյանը՝ իր երկրորդ փուլի աշխատություններում Ի.Դյակոնովը և Գ.Ջալուկյանը: Ընդհանուր ուղղություն կազմելով հանգրված, նրանք շատ տարբեր են մանրամասնելում և, բացի այդ ի տարբերություն նախորդ այդ ուղղության

հետազոտողների, շատ մեծ ուշադրություն են դարձնում այն կարևորագույն խնդրին, թե գտնվելով արդեն Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում, հետագա ինչպիսի ճակատագիր են ունեցել Հայերենի այդ կրողները, ինչպիսին են եղել նրանց կրթությունները, ինչ ցեղերի հետ, ինչպես և ինչ արդյունքով են չլիկ և այլն, կարճ ասած թե ինչպես է կազմավորվել Հայ ժողովուրդը:

50-ական թթ. հետո ծագել է և պատմալեզվաբանության մեջ բավականին ամուր դիրքեր գրավել մի նոր տեսություն հնդկաարական նախալեզվի և նախահայերենի վերաբերյալ: Այն առաջադրել են լեզվաբաններ Թ.Գամրելիձեն և Վ.Իվանովը (տես՝ նրանց «Հնդկաարական լեզուն և հնդկապոսությունը», I, II, Թբիլիսի, 1984 մեծագրությունը, որին նախորդել են բազմաթիվ հոդվածներ): Այս տեսության մասին Լ.Բարսեղյանը մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում իր մենագրության IV գլխում:

Հիշատակված հեղինակներն իրենց տեսությունը կարճառոտ ամփոփում են հետևյալ կեպ. «Համահնդկաարական լեզուն, որի գործունեությունը նախքան նրա տրոհումը և նրանից ինքնուրույն լեզվական միավորների անջատումը վերագրելի է մ.թ.ա. IV հազ. ոչ ուշ ժամանակաշրջանին, պիտի նախապես տարածված լիներ որոշակի աշխարհագրական շրջանում» (Հատ. II, էջ 865): Այդ աշխարհագրական շրջանը հեղինակները սահմանափակում են Փոքր Ասիայի արևելյան և Իրանական սարահարթի արևմտյան մասերով, ներառելով, բնականաբար, նրանց միջև ընկած Հայկական լեռնաշխարհը: Այստեղ են ապրել, ըստ հեղինակների, տասնյակ հնդկաարական լեզուների (Հոնարների, լատիներների, հայերենի) և այլ լեզվախմբերի (գերմանական, սլավոնական, հնդիրանական և այլ) նախնական կրողները՝ ցրվելուց առաջ, յուրաքանչյուրը գրավելով մի համաստարածք: Հայերենի նախնական կրողները, նրանց կարծիքով ապրել են Փոքր Ասիայի արևելյան մասում: «Այստեղից,» գրում են հեղինակները, «նախնական հայերը հետագայում տարածվում են պատմական Հայաստանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, մակաշերտվելով խուլի-ուրարտական ենթաշերտի վրա» (նույն տեղում, էջ 912):

Այս տեսությունը, հիմնավորված լինելով հսկայական քանակությամբ փաստերով, մեզ այսօր հավանական է ներկայանում և պիտանի՝ կողմնորոշվելու հայերի ծագման խնդրում: Եվ այն էական ազդեցություն է գործել մեր լեզվապատմադրության վրա, սակայն նրա «տեղայնացման» մեջ առկա են և խեղաթյուրումներ, որոնց հիմնական մասը տեղ է գտել Ի.Իշխանյանի հանրահայտ գրվածքներում:

Իշխանյանի Հայացքները ևս Լ.Բարսեղյանը շարադրում է ամենայն մանրամասնությամբ և օբյեկտիվությամբ (Բարսեղյան, էջ 226-241): Ու թեև նա գնահատման փորձ չի անում, սակայն այդ շարադրանքից էլ երևում են նշված հեղինակի գրվածքների ծայրահեղություններն ու արտառուց կողմերը, որոնք արտահայտվում են պատմական փաստերին անհարկ պնդումներով, ինչպես և Գամրելիձե-Իվանովի բավականաչափ ծանրակշիռ հիմնավորված տեսության մեջ հախուռ և անհիմն միջամտություններով:

Ներկայանալով ընթերցողին որպես Գամրելիձե-Իվանովի տեսության «ուղղափառ» հետևորդ, Իշխանյանը, իրականում, առանց որևէ հիմնավորման,

խիստ էական սրբազրույթներ է անում նրա մեջ: Այսպես, հնդկությունը նախալեզվի տրոհումը առանձին լեզուների և լեզվախմբերի, ըստ Իշխանյանի, տեղի է ունեցել «ամենաուշը» մ.թ.ա. VI-V հազարամյակներում, այսինքն՝ նշված տեղում նախալեզվից 2 և ավելի հազարամյակ առաջ: Սրանով նա ջանում է «Հնացնել» հայոց լեզուն այդքան ժամանակով: Այնուհետև Իշխանյանը պնդում է, թե հայերենի կրողները «Հենց սկզբից», ուրեմն՝ նախահայերենից, տեղավորված են եղել Մեծ և Փոքր Հայքերի ողջ տարածքում, այսինքն, դրաված են եղել հնդկադարձների նախահայերենի, փաստորեն, ոչ թե որևէ մի անկյունը, ինչպես մյուսները, այլ առնվազն՝ կեսը:

Իհարկե, Գամդերիլիձե-Իվանովի հետ կարելի է վիճել (և վիճում են, ինչպես, օրինակ, Ի.Դյակոնովը), բայց, կրկնում եմ, ոչ հիմնադրել պնդումներով, իսկ Իշխանյանի պնդումները Հենց այդպիսին են: Մի խոսքով, Իշխանյանը Հանդես է գալիս նշված տեղում տեղաթյան դավառական մի տարբերակով, որի՝ բոլորիս ձանձրացրած բնաբանն է. «Մենք ամենահինն ենք և ամենամեծը»:

Այսպես հաշիվ տեսնելով իրեն օտար մի բնագավառի՝ հնդկադարձություն հետ, Իշխանյանն անցնում է հայերի ցեղանվան ամենավաղ պատմական հիշատակության որոնմանը և գտնում այն Արմանի (մ.թ.ա. III հազ.) տեղանվան մեջ: Այդ տեղանվան աշխարհագրական տեղադրման խնդրով զբաղվել են սեպագրի այնպիսի անվանի մասնագետներ, ինչպիսիք են Հրոզնին, Գյուտերբուխը, Ունգերը, Գիլբեր, Դյակոնովը: Ավելացնենք մեր կողմից Վալդենբերն, Գարեյիլին, Ալդոնցին: Նրանց կարծիքով Արմանին գտնվել է Հայքի տեղում Սիրիայում: Այդ են վկայում վերջերս էլքայում պեղված սեպագրական նյութերը: Ն.Ադոնցը ժամանակին նախադրույթներ է. «Արմանին ոչ մի կապ չունի Հայաստանի (Արմանիա) անվան հետ, պետք է խուսափել նման փորձից»: Իսկ փորձերը պատկանել են Մ.Գալուսկյանի կարգի՝ սեպագրին և նրանով դրված աղբյուրների լեզուներին անձանով մի երկու հեղինակների, որոնց շարքն, ահա, եկավ լրացնելու Իշխանյանը:

Ըստ Իշխանյանի, Արմանին ոչ միայն գտնվել է Հայաստանում, այլ Հենց ինքը Հայաստանն է՝ իր ամբողջ ծավալով: Դարձյալ, ի՞նչ պատմաաշխարհագրական, տեղանվանական փաստեր են բերվում մասնագետների առաջադրած այդ բնույթի փաստերին հակադրելու համար: Եվ ո՞չ մի. Իշխանյանը բավարարվում է «ծիրանի տեսությամբ», այն է՝ ակկադերենում արմանու նշանակում է «ծիրան», իսկ Հայաստանը հնում համարվել է ծիրանի հայրենիք: Համարվել է, բայց այդ փաստը ինքնին, առանց ուղեկցող պատմաաշխարհագրական փաստարկների ոչինչ չի տալիս Արմանիի տեղադրման համար: Ի դեպ, ըստ սեպագրական ակկադական աղբյուրների, Տիգրիսի Իլյալա վտակի հովտում ևս գոյություն է ունեցել Արման անունով քաղաք: Աշխարհագրության մեջ տեղանունների համընկնումները փոքր թիվ է՛ն կազմում:

Իշխանյանն այնուհետև պնդում է, որ Արմանին նույն տարածքի վրա փոխարինել է Հայաստան, սրան էլ՝ Նաիրին, սրան էլ Ուրարտուն (Բիայնիլին), սրան էլ՝ Արմինա-Արմենիա-Հայաստանը:

Արդ, Արմանին Հայաստ է՛, քանի որ մեկը գտնվել է Սիրիայում, մյուսը՝ Եփրատի վերին և ձորերի ավազաններում: Հայաստան էլ Նաիրի է՛, որովհետև

վերջինս գտնվում էր Վանա լճի ավազանից (ներառյալ) դեպի Արևմտյան Եփրատի հովիտը ձգվող տարածքում: Բացի այդ, Հասարակությունը ետ-ետ դնալ չի սիրում. Հայաստան թագավորություն էր՝ միանձնյա թագավորով, և է՛ր կարող փոխարինվել Նաիրի՝ հեղհեղով ցեղային միավորման, բաղկացած երեքս 30, երեքս 40 կամ 60 ցեղերից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր «արքայիկը»՝ ցեղապետը կամ, նույնիսկ, որոշ դեպքերում, ցեղապետահին:

Նաիրին էլ իր հերթին չի վերածվել Ուրարտուի, այլ պարզապես նվաճվել է Նաիրիի արևելյան մասում սկզբնավորված Բիայնիլի-Ուրարտու թագավորության կողմից, վերջինիս՝ Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասը նվաճելու և մեծ կայսրություն ստեղծելու ընթացքում: Բիայնիլիի առաջին երկու թագավորները նույնիսկ կրում էին «Նաիրիի արքա» տիտղոսը:

Ուրարտական (Բիայնիլյան) պետությունը ևս (ոչ իսկ նշված թագավորությունը, և ոչ էլ կայսրությունը) Հայաստան համարել հնարավոր է՛: Այն կիրառել է ուրիշ, ոչ Հայերեն, խոսակցական լեզու, ստեղծել ուրիշ, ոչ Հայկական նյութական մշակույթ, որոնք նախապես գոյատևելով Վանա լճի շրջակայքում, այնուհետև տարածվել են (լեզուն՝ սոսկ թագավորական արձանագրությունների ձևով), նվաճումներին համընթաց, Հայկական լեռնաշխարհով մեկ, և կայսրության անկման համընթաց էլ վերացել են պատմաբանից (նյութական մշակույթը՝ թողնելով իր որոշակի հետքերը տեղական բնակչության միջավայրում): Բուն Ուրարտուի (Բիայնիլիի) բնակչությունը ձուլվել է Հայերին:

Ուրարտուները նորոգություն են, այդպիսի լեզու չի եղել, այն Իշխանյանի երեակալության արգասիքն է: Նա հնարել է այդ անվանումը ի շահարկումն խուռիերենի և ուրարտերենի լեզվական հարազատության վաղուց հայտնի փաստի: (Նույնն է, իմի տեսնեք, թե լեհերն ուրուտներն է կամ հակառակը): Ուրարտուները ոչ մի տեղից չի ներմուծվել, այն իր հուշարձաններով վկայված է միայն ու միայն Ուրարտուի տարածքի վրա: Այնպես որ՝ նրա համադրելը, ինչպես անում է Իշխանյանը, իսկապես դրսից, ժամանակի միջազգային լեզուներ լինելու հանդամանքով, ներթափանցած ակկադերենի, արամեերենի և հունարենի հետ՝ կատարյալ աչքակապություն է:

Գալով Հայկական պետականության զարգացմանը, այն նախապես տեղի է ունեցել Արևմտյան Եփրատի հովտում, ուր ստեղծվել են մի շարք թագավորություններ՝ դեռևս մ.թ.ա. II հազ.՝ Հայաստ, Թորգոմի տուն, Սուլամե, Միլդո, Խաթե և կիսանկախ Իշխանություններ վերին Տիգրիսի հովտում՝ Ալքի, Արմե, Ուրմե և այլ: Սրանց մեծ մասն ընկել է Ուրարտական կայսրության տիրապետության տակ: Վերջինիս փլուզումից հետո գոյացել է առաջին համահայկական պետությունը Հենց Ուրարտական կայսրության տարածքի վրա՝ Երվանդակյանների իշխանության ներքո:

Թե մեկի փլուզումը, և թե մյուսի գոյացումը նախապատրաստվել էր Հայկական ցեղերի՝ Ուրարտուի ներսում ծավալված ակտիվ դործունեությամբ և տեղաշարժերով, որոնք հատկապես մեծ թափ առան մ.թ.ա. VIII դ. կեսերից՝ Ուրարտական կայսրության թուլացման համընթաց և հասցրին Հայկական տարբեր լեռնաշխարհի եզրերին:

Սա է պատմության այս հատվածի համեմատաբար իրատեսական

պատկերը, ինչպես որ այն գծագրվում է սեպագրական և այլ, այդ թվում և հայկական՝ խորենացու «Պատմության» տվյալների հիման վրա: Այդ պատկերը կարող է, իհարկե, և սրբագրվել, սակայն ոչ «իշխանյանական» մեթոդներով, այսինքն՝ երևակայությամբ մտրակելով և փաստորեն աղավաղելով:

Կարելի է և շարունակել արձանագրել նույն հեղինակի միևնույն բնույթի և մակարդակի խիզախումների թվարկումը, օրինակ՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» վարկաբեկումը՝ նրանից այնպիսի հարցերի չինձու պատասխաններ աքցանով դուրս կորզելու միջոցով, որոնց՝ այդ մեղ համար սրբագրան, փաստերով անհավի վազեցած, բայց և իր ստեղծման պատմական պայմաններով սահմանափակված երկը պարզապես չի կարող, ի վիճակի էլ պատասխանել: Կարելի է հիշատակել նաև «Ժողովուրդ» եզրի հիմնադրի անորոշությունը և բազմաշահափայտության հանգամանքի շահարկումը, որն արտահայտվում է ցեղ, ցեղախումբ, ժողովուրդ, ազգ, հասկացությունների նույնացման, այսինքն՝ ժողովուրդի (ժողովուրդների) կազմավորման պատմական երևույթի և գործի ընթացքի արհամարհման մեջ և այլն:

«Հանգուցյալի մասին կամ լավ, կամ՝ ոչինչ», ասում է լատինական առածը: Ես չեմ գտնում, որ խախտել եմ այն: Նախ, ես բարձր եմ գնահատում Ռ.Իշխանյանի ներդրումն իր բուն մասնագիտության (ժամանակակից հայերեն, գրքագիտություն) ոլորտում, երկրորդ՝ այս բոլորը ես գատ-գատ բազմիցս գրել եմ դեռ նրա կյանքի օրոք: Վերադառնալ ինձ գրեց Լ.Բարսեղյանի գիրքը, որտեղ շատ ցցուն և հետևողականորեն շարադրած մեր պատմագրության պատմության բնականոն, գիտական ընթացքը հանկարծակի ընդմիջվում է Իշխանյանի բազմաբանականացված, սեկուլոն գաղափարներով լի, անհանդուրժող պնդումներով, որոնք այսուհանդերձ, կամ, ցավոք, թերևս հենց այդ հատկությունների շնորհիվ, խորապես թափանցել են մեր շատ հայրենակիցների հոգիները, անմաքուր անհղով անելով նրանց հայրենասիրական զգացումները:

Լավրենտի Բարսեղյանի մենագրության վերջին, իններորդ գլուխը, հանրագումարային բնույթ է կրում: Այստեղ, վերստին, հակիրճ դիտարկվում են հայերենի ծագմանն ու կազմավորմանը վերաբերող աղբյուրները և նրանց շուրջն առաջացած տեսություններն ու կարծիքները: Այս գլխում առկա են նաև իրեն, հեղինակի, որոշ տեսակետներ, որոնք մասամբ վիճելի են և մասամբ էլ՝ հետաքրքրական հարցադրումներ են պարունակում: Դրանց կարելի է առանձին տնդրագրաճալ:

Գնահատելով աշխատությունն ամբողջությամբ, ես գտնում եմ, որ հեղինակը շատ շնորհակալ գտր է կատարել և էական նպաստ է բերել մեր պատմագրությանը: Այն օգնում է կողմնորոշվել արծարծված բարդ պրոբլեմների հետ կապված բազմաբնույթ և բազմալեզու աղբյուրների մեջ, ինչպես և դրանց շուրջը առաջացած գիտական գրականության ու նրա մեջ առկա բազմաթիվ կարծիքների, տեսակետների ու տեսությունների և նրանց բախումների մեջ: Ես նորից կշռեմ նաև հեղինակի բարեխղճությունը այդ բոլորի մանրամասն, օբյեկտիվ ու անաչառ ներկայացման պարագայում:

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ

Աբգար - 27, 28, 96, 184

Աբգար Ինչորդը - 184

Աբգար Հինգերդը - 184

Աբգար Ուկկամա (Ուխիսամա), Աբգար Արշամայ - 104, 113

Աբգարյան Գ. - 75, 95

Աբեղեան, Աբեղէնից տէր, Աբել, Այդ Աբեղեան - 73, 81, 84, 85, 89, 99, 100, 101, 114

Աբեղյան Մ. - 7, 24, 48, 54, 56, 57, 122, 124, 238

Աբուլղենու - 29, 30

Աբրահամ - 48, 107

Աբրահամեան - 81, 82

Աբրահամյան Ա. - 135

Ագաթանգեղոս - 10, 26, 28, 67, 68, 78, 84, 101, 233, 236

Ագեուխոս - 166, 168, 169

Ադադեհարի Երկրորդ - 51, 52

Ագոնց Ն. - 5, 24, 50, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 201, 240

Ադրամելք - 118

Աժգահակ - 89, 117, 118

Ալեքսանդր Մակեդոնացի - 17, 38, 39, 156, 164, 172

Ալիշան Ղ. - 75

Ալէսցի - 73, 74, 81, 85, 93, 102

Ալիսյան Ն. - 127, 129, 136

Ակուսիլոս - 142

Ահրիման - 109

Ահուրա-Մազդա - 40, 109

Աղբիանոս - 184, 185

Աղբիանոսյաններ - 185

Աղեքսանդր Բազմալեզ - 29

Աղեքսանդրիա, Աղեքսանդրա (Հրեա թագուհի) - 108, 109

Աղու - 63

Անաույան Հր. - 67, 77, 94, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 200, 238

Ամասիա - 63, 106, 107, 112, 121

Ամասկունի - 81, 82

Ամատունի, Ամատունի տէր - 73, 82, 84, 94, 95, 110, 113, 114

Ամախանու Մարկիպիոս - 12

Ամփիկրատես Աթենացի - 13, 41

Այլերա Վիլհելմ - 50, 51

Այծենական - 81, 83

Այդ Աբեղեան - 85

Անահիտ - 40

Անահիտ-Արտեմիս - 214

Անանիա Շիրակացի - 59, 135, 136

Անանու - 13, 19, 20, 32, 48, 70, 90, 93, 95, 97, 104, 105, 106, 107, 108, 112

Անանու-Սերբու - 70, 90, 93, 105, 106

Անաքսագորաս - 149

Անգեղ տուն - 77, 81, 95

Անգեղեայ - 73, 75, 90, 94, 95

Անգեղյաններ - 82

Անգլու-Մանյու-Ալբիման - 40

Անձեւացի, Անձաւացի, Անձաւացիաց տէր, Այդ Անձաւացի - 73, 74, 78, 81, 84

Անտիգոնոս - 27

Անույ (կին Աժգահակի) - 117

Անուշաւան Սոսանուէր - 97, 115, 119

Աշահմարեան - 85, 89

Աշխաղար - 89

Աշխաղարեան - 73, 82, 87, 88, 89

Աշխեն - 89

Աշուտ-Ասուդ - 102, 103, 114

Աշուցան(ն), (Գաշուցան) - 73, 75, 81, 85, 86

Ապահուների, Ապահուեաց տէր, Այդ

Ապահունի - 73, 81, 84

Ապոլոն, Ապոլոն - 40, 116, 148

Ապպիանոս - 12, 102, 201

Առանեանք (Առանյաններ) - 75, 90

Առան(ի) - 63, 73, 74, 82, 90

Առաւելեան(ն) - 73, 85, 86

Առաւելեանն, Առաւան - 73, 85, 99, 100, 102

- Առաքելյան Բ. - 24, 238
 Առիտ - 29
 Առուեղեանք - 81
 Առուենեան - 81
 Ասարխաղդոն - 69
 Ասճնեան - 81, 83
 Աստղիկ - տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի
 Աստղիկ
 Ասպետ - 84
 Աստղիկ - 40
 Ասուդ-Աշուտ - 103
 Ավդալբեկյան Թ. - 8, 24
 Արա Գեղեցիկ - 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 63, 106, 108, 119, 121
 Արամ նաՀապետ - 40, 47, 54, 55, 64, 65, 82, 104, 105, 106, 109, 112, 120, 122, 237
 Արամեանք - 105
 Արամու - 105
 Արամազդ - 13, 40
 Արամազդ-Ջեւա - 214
 Արամայիս, Արամայիր - 63, 106, 107, 115, 121
 Արամանյակ, Արամենակ, Արմենակ, Արմենակ - 56, 58, 62, 63, 66, 97, 99, 105, 106, 107, 108, 114, 115, 119, 121
 Արգամ-Արաղաւան-Արգաւան - 89, 102, 103, 117, 124
 Արգալան - 15
 Արգիշթի Առաջին - 47, 59, 60, 61
 Արդունանիշ (Ասպարթինես) - 146
 Արդունիք - 118
 Արիայոս - 50, 176
 Արիտոտեղես - 140
 Արծրունեաց երկրորդն - 78, 79, 84
 Արծրունեաց երրորդն - 84
 Արծրունի - 16, 48, 73, 81, 84, 94, 95, 111, 117, 118, 123
 Արշակ - 30, 118
 Արշակունիներ - 9, 13, 14, 38, 39, 41, 42, 76, 78, 80, 83, 100, 127, 128, 131, 178, 179, 182, 183
 Արշամ, Մովսէս Թապալոր - 104
 Արշաւիր - 106, 121
 Արշաւիր, Կամսարի որդի - 102, 109
 Արջամ-Արշամ - 103, 104
 Արսիս - 50
 Արտեմիս - 40, 116
 Արտաշէան - 87
 Արտաշէս - 15, 16, 127
 Արտաշէս Առաջին - 14, 21, 26, 27, 31, 41, 82, 88, 89, 95, 96, 98, 101, 110, 116, 117, 121, 122, 156, 179, 230
 Արտաշէս Արշակունի - 21, 75, 76, 77, 127
 Արտաշէս Միջին - 22, 89
 Արտաշէսեան(ն) - 81, 85
 Արտաշիսյաններ - 7, 41, 201
 Արտաշիր Առաջին - 19
 Արտաշիր Սասանյան - 22, 26, 75, 76, 77, 79
 Արտաշիր Պապական - 42
 Արտավազդ (որդի Արտաշէսի) - 15, 41, 82, 89, 117
 Արտավազդ երկրորդ - 14, 41, 214
 Արրամու Ուրարտացի - 54, 55
 Արտաքսերքսես երկրորդ - 166
 Աւածացին - 81, 83
 Ափրիկանոս - 28, 30
 Ափրոդիտէ - 98
 Աքածեցի - 81
 Աքածու - 85
 Աքեմենյաններ - 170
 Բաբ (որդի Տիգրան երկրորդի) - 116
 Բագարուխա (Մագաբիզոս) - 146
 Բագադիա - 102, 103, 114
 Բագարատ - 95, 96, 99, 100, 102, 103, 114
 Բագրատունիներ - 19, 21, 22, 32, 73, 80, 95, 96, 99, 100, 103
 Բագուրատունի - 81
 Բազ - 63, 89, 99
 Բասենացի - 80, 81
 Բասենոյ դատաւորն - 84, 86
 Բարդաւան - 13, 28, 31
 Բարդանես - 50
 Բարդափրանես - 27
 Բարթիկյան Հ. - 24, 109
 Բարշամ - 64
 Բարսեղյան Լ. - 235, 237, 239, 242
 Բաքան - 81, 82
 Բեկ - 53, 54, 56, 57, 63, 69, 97, 105, 113, 124
 Բեկ-Մարդուկ - 53, 54
 Բեկ-Տարծի-Իլուման - 51
 Բեկք Վ. - 201

- Բերոսյան Սիրիլա - 29, 104
 Բերոսոս - 29
 Բզնունական - 73, 89
 Բզնունի, (Բզնունական) - 63, 77, 81, 90, 99
 Բժնունի - 85
 Բյուզանդացի Ն. - 24, 129
 Բյուբ - 171, 172, 173, 174, 175
 Բյուբասպ Ամրահակ - 42
 Բիւրատ - 103
 Բողունի, Բոգունի - 82
 Բոխայեցի (Բուխա Դիմաքսեան) - 81, 82, 85, 87
 Բորիսով Ա. - 24
 Բուժունի - 82
 Բուլղար Վուդո - 109
 Գաբեղեան, Գաբեղէնից տէր, Գարաղ - 73, 81, 84, 89, 99, 100
 Գազ - 75
 Գազրիկան(ն) - 81, 85
 Գամել - 66
 Գամըրելիձե Թ. - 8, 239, 240
 Գառնիկ - 106, 108, 111, 121
 Գալուկչյան Մ. - 240
 Գարաբաղյան Ա. - 67
 Գարգարացի - 73, 74, 82, 90
 Գարդմանացի, Գարդմանեցի, Գարդմանայ տէր - 73, 74, 81, 84, 86
 Գարեկի - 240
 Գաուրուպնա (Գորբյուլաս) - 146
 Գելը - 240
 Գեղամ - 63, 106, 107, 108, 113, 121
 Գրգնունի - 81, 83
 Գին - 114
 Գյուտերբուխ Ի. - 236, 240
 Գնիկ - 94, 100, 101, 114
 Գնթունի, Գնթունեաց տէր - 73, 81, 84, 114
 Գնունի, Գնունեաց տէր - 73, 81, 84, 94, 95, 100, 111, 113, 114
 Գողթնեցի, Գողթնան տէր - 73, 80, 81, 84, 93, 114
 Դոմեք - 103, 114
 Դրեգոր Լուսաւորիչ - 127, 128, 184, 185
 Դրեգոր Նազիանզացի - 29
 Դրեկոս (Քսենոփոնի որդին) - 167
 Դուգարացի, (Դուգարաց բոլշին) - 73, 81, 82, 90
 Դուգարքի - 77
 Դուկան - 81, 82
 Դուռլմիդ Ա. - 23, 104
 Դավիթ ԱնՀաղթ - 8, 230
 Դատ - 75, 101
 Դարիւ Հ Առաջին Վշտասպան - 145, 146, 149, 157, 158, 161, 188
 Դարիւ Հ երրորդ - 156
 Դիմաքսեան (Այդ Դիմաքսեան) - 73, 80, 81, 85, 87, 94, 95, 113
 Դիմաքսյան - 16, 113, 115
 Դիոգոր (Քսենոփոնի որդին) - 167
 Դիոգորոս Սիկիլիացի - 48, 49, 50, 171, 172
 Դիոն Կասիոս - 12
 Դիոնիսիոս Հալիկարնասցի - 142, Դյակոնով Ի. - 24, 60, 69, 188, 236, 238, 240
 Դոմեք-Դոմեքիանոս - 102, 103, 124
 Եգեկիկ մարգարե - 67
 Եգիլի Կողբացի - 48
 Եղիազար - 107
 Եղիշ - 10, 84, 101
 Eilers W. - 51
 Eissfeldt O. - 67
 Ենանոս - 103
 Եպիփան Կիպրացի - 29
 Եսայի մարգարե - 138
 Եվդոքսոս - 236
 Եվսեբիոս Կեսարացի - 29, 31, 48, 49, 68, 140, 236
 Եվրիպիդես - 162
 Երանյակ - 43
 Երաստ, Արաստ - 106, 107, 121
 Երեմիա - 132, 137, 138
 Երեմյան Ս. - 5, 24, 48, 60, 159, 236, 238
 Երվանդ, Երուանդ - 16, 22, 43, 88, 96, 98, 110, 117, 121, 122
 Երվանդականներ - 183, 241
 Երվանդյաններ - 7
 Երվանդ Սալպակյաց - 36, 170
 Երուանդունի - 87
 Երուանթունի - 81, 85, 87
 Զանդադան - 81, 82
 Զարեհ - 179

- Զարեհ Երվանդյան - 27, 82,
 Զարեհաւանեան, Զարեհ - 73, 85, 99, 102, 196
 Զարեհաւանեայ - 81
 Զաքարիա - 132, 137, 138
 Զինոն Կայսր - 11
 Զեւ - 53, 40
 Զեւ - Արամազդ - 214
 Զեքիյան Լ. - 128, 136, 137
 Զիւսուդրա - 56
 Զիւսուդրա-Ուտնայիշտիմ-Նոյ - 54, 56
 Զոպուրոս - 145
 Զրադաշտ մող - 48, 49
 Զրուան - 104, 109, 113, 120
- Էլչիրեկյան Ժ. - 195
 Էմբաս - 170
 Էմին Մ. - 75, 77, 129, 130, 131, 134, 135
 Էպամինոնդաս - 167
 Էսքելոս - 162
 Էրոս - 50
- Ընծայեցին - 85, 86, 87
 Ընծաբին - 81
- Թադեոս առաքյալ - 184
 Թալես Միլիոսցի - 146
 Թալլադ-Թորդոմ - 103, 104, 114
 Թեմիստոկենես Միրախուացի - 172
 Թեմիստոկլես - 32, 145
 Թեյշերա - 54
 Թիրաս - 66, 103, 114
 Թոմսոն Ռ. - 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 129, 130, 133, 134
 Թովմա Արծրունի - 22, 48, 56, 118
 Թորդոմ - 53, 57, 60, 66, 67, 68, 69, 103, 114, 236
 Թուկիդիդես - 141, 142, 147, 152, 161, 165, 170
 Thureau-Dangin F. - 68
 Թումանով Կ. - 25, 183
- Իշխանյան Ռ. - 239, 240, 241, 242
 Իշպուկինի - 59
 Իսահակ - 107
 Իվանով Վ. - 239, 240
- Լաբուրնա - տե՛ս Դեբուրնա
- Լակտանցիոս - 136, 138
 Լեհման-Հաուպտ - 51
 Լեոնիդաս - 149
 Լուկուլոս - 109, 119
- Խաթիսիս - 51
 Խալաթյան Գր. - 7, 23, 25, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 49, 60, 77, 136
 Խալդի - 54
 Խալիկյան Լ. - 24
 Խելլիստոս - 176
 Խոսիստոսի, (Խորիստոսի), Խոռ - 63, 73, 81, 84, 89, 99, 237
- Մավդեացի - 73, 74, 81, 90
 Մովսես, (Մովսեսի) - 73, 77, 81
- Կադմեան, Կադմեացի - 73, 81, 90, 99
 Կադմյաններ - 82, 90
 Կադմոս (Հելլենական մ. թ. ա. VI դ.) - 142
 Կադմոս - 56, 57, 58, 63, 99
 Կամսարական, Կամսար - 16, 73, 81, 84, 96, 99, 102, 110, 113, 114
 Կասպէից, Կասպեցի, Կասպէից տէր - 77, 80, 81, 84, 86
 Կարիեբ Ա. - 23
 Կեղծ-Կալիսթենես - 17
 Կեփաղոն - 29, 48
 Կինան - 81, 83
 Կիլարիանոս - 136, 138
 Կլեարքոս - 175
 Կլեոպատրա - 109, 201
 Կլո - 150
 Կճրունի (Կրճունի) - 81, 82
 Կյուրոս Արծրունի - 118
 Կյուրոս, Կյուրոս Կրտսեր, Կյուրոս Արեմենյան - 36, 166, 169, 170, 173, 176
 Կյուրոս Մեծ - 169,
 Կոնակ - 102, 112
 Կոնիքեր Ֆ. - 24
 Կոնտենո Ժ. - 236
 Կոյրատաղաս - 176
 Կոստանդիանոս Մեծ - 20
 Կոստանդին Միրանաժին - 109
 Կորդուացի - 73, 74, 81, 90, 102
 Կորյուն - 10, 29, 84, 236
 Կոնոս - 53

Կրկարչարյան Ս. - 25, 109

- Զաքիթ - 35, 66, 236
 Զաքիթ-Գամիթ-Թիրա-Թորգոմ-Հայկ - 57
 Զազկերտ Երկրորդ - 19
 Զամատունես - 81, 83
 Զամբուսիան - 82, 85
 Զայկազհանք - 87
 Զայկ Նահապետ - 19, 21, 35, 40, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 68, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 97, 104, 105, 106, 120, 121, 236, 237
 Զայկյաններ - 46, 52, 53, 55, 57, 58, 62, 64, 65, 66, 69, 70, 237
 Զաչտեանք - 75
 Զարոթյունյան Ն. - 54, 59, 108, 188
 Զարուսեան - 81, 82
 Զաւունի, Հաւունի - 73, 81, 85, 88, 94, 95, 111, 114, 123
 Զեյլանիկոս - 142
 Զեկատայոս, Զեկատես Միլետացի - 31, 142, 143, 164
 Զեփոդես - 143, 164
 Զերակ - 40, 98, 116
 Զերոդոտ, Զերոդոտոս, Զերոդոտոս Հայկառ-նասեցի, Թուրիացի - 30, 31, 36, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 236
 Զյուլջան Զ. - 238
 Զյուրկանոս - 27, 28, 125
 Զոմերոս - 143, 164
 Զովհաննես առաքյալ - 138
 Զովհաննես Դրասխանակերտցի - 22, 26, 67
 Զովսեպոս Փրավոս - 12, 27, 28, 29, 30, 49, 109, 119, 125, 236
 Զորացիոս - 33
 Զոփոսիմյանք - 10, 110
 Զրաչյա (Նահապետ) - 19, 96, 97
 Զրոգնի Բ. - 236, 240
 Զրուդեն (Ֆերիդուն) - 42
 Զուլիս Կեսար - 109
 Զուստինիանոս - 24, 177, 182, 185, 186, 187
- Ձեւնականան - 82
 Ձիւնական - 73, 85, 88, 94, 95, 112
- Ղազար Փարպեցի - 10, 11, 80, 82, 84, 100,

101

- Ղարբիյան Ա. - 238
 Ղափանցյան Գր. - 60, 188, 236, 238
 Ղերութնա - 28, 104
 Ղեւոնդ Երեց - 26, 127
 Ղուկիանոս Կեսար - 101
- Մագաղացի - 81, 82
 Մաթաթ-Մշակ - 112
 Մաթան քրմապետ - 98
 Մալխասյան Սո. - 24, 104, 127, 128, 129, 130, 133
 Մահե Ժ.-Պ. - 129, 133
 Մաղխազն (Առաջին իշխան Հայոց Մաղխազն) - 84
 Մաղխազունի (Մոռխոռունի) - 84
 Մամբրեացի - 85
 Մամիկ - 102, 112
 Մամիկոնյան (տոհմ) - 15, 84
 Մամիկոնեան, Մամիկոնէից տէր, Մամգո-նեան-Մամգոն - 73, 81, 84, 99, 102, 112
 Մամիկոնէից Երկրորդ - 84
 Մանանդյան Զ. - 5, 7, 24, 119, 125, 180, 181, 200, 236
 Մանասիրյան Լ. - 198
 Մանաւազեան, Մանաւազ - 63, 73, 77, 80, 81, 90, 99, 237
 Մանդակունի, Միանդակ - 73, 81, 85, 99, 100
 Մանի - 109, 110, 121
 Մառ Ն. - 24, 238
 Մասուդի - 50
 Մարարա Մծուրնացի - 13, 32, 90, 214
 Մար Արաս Կատինա - 12, 13, 19, 28, 31, 32, 41, 47, 55, 66, 75, 90, 103, 104, 120, 214
 Մարացեան տէր (Մուրացեան) - 85, 89
 Մարտուցն տէր - 89
 Մարդուկ (Մերովդաթ) - 53, 54
 Մարզպետական - 82
 Մարզպետական - 73, 90
 Մարկոս Անտոնիոս - 171
 Մարկիարո Յ. (Մարգարոս) - 24, 102, 159, 238
 Մարտակ - 107, 112
 Մարքս - 165
 Մեգարիկոս - 145, 146, 149
 Մելիքիշվիլի Գ. - 54, 60, 188, 236

- Մեհնունի(ն) - 81, 85
 Մեհրուսան կախկոպու - 184
 Մեհուն - 175
 Մեհուն - 46, 47, 48, 58, 59, 60, 61
 Մեհրուպ Մաշտոց - 9, 10, 11, 29, 33, 39, 129
 Մեհրուզորուս Կեփուխացի, Սկեփուխացի - 13, 41, 214
 Մերոզ/Գ-Գոմեր - 103, 104, 114
 Միխայել Ասորի - 103
 Միհր - 40
 Միհրզադ Եփրատի Պոնտացի - 30, 201
 Միհրզադ սատրապ - 156
 Միհրնիսան - 76
 Մշակ - 64, 109, 112, 120, 124, 237
 Մոզպալտ - 96, 113
 Մոկացի (Մոկաց տէր) - 73, 74, 81, 84, 93, 102
 Մոսիս - 109
 Մովսես Կաղանկատվացի - 22, 78
 Մովսես Խորենացի - 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 170, 182, 184, 214, 230, 233, 235, 236, 237, 242
 Movses Khorenatsi - 92, 125, 139
 Մովսես Փլիխտովու - 11
 Մուրադյան Պ. - 8
 Մուրադյան - 73, 82
 Մուրադյան (Մարադյան), Մուրադյան-Վիշապադուն - 85, 88, 89, 110, 116, 117, 118
 Յարիթ - 103, 104, 114
 Յապետով-Յարիթ - 103, 104, 114
 Նաբու (աստուած) - 51
 Նաբուգոդոնոսոր - 19
 Նախնեքի(ն) - 82, 85
 Նեբրովթ - 53
 Ներսես Մեծ - 67, 98
 Ներսէ (պարսից պաշտոն) - 75, 76
 Նինու - 48, 49, 50
 Նինվաս-Ջամես - 48, 49
 Նիորես - 47
 Նիւքար (Մադէս) - 64
 Նոյ - 35, 55, 56, 57, 109, 236
 Շահապն Մոխաց տէր - 84
 Շամբատ - 19, 100
 Շամշի-Աղաղ - 52
 Շամիրամ (Սեմիրամիս) - 14, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 108
 Շապուհ - 17, 28
 Շապուհ Երկրորդ - 20, 76, 78
 Շարայ - 63, 65, 106, 107, 121
 Շիվինի - 54
 Շիրակայ Դիմաքսեան - 85
 Ողկույզ - 114
 Ողյումալ (բուրմ) - 7, 75, 90
 Որդունի - 73, 77, 80, 81, 90
 Որսապետն արքունի - 85, 88
 Պալունի(ն) - 81, 85, 87
 Պայասլիս Բաադյա Տիտանյան - 64
 Պասման Կ. - 129
 Պաքամ - 237
 Պատասպարունի - 81
 Պարույր - 35
 Պետերման Հ. - 238
 Պերկլիս - 140, 149, 162
 Պիլատոս Պոնտացի - 30
 Պիտարովսկի Բ. - 24, 60, 188, 236, 238
 Պատոն - 168
 Պլինիոս Ավագ - 59, 178
 Պլուտարքոս - 12, 32, 141
 Պոլիբիոս - 12, 32, 155
 Պոմպեոս - 30
 Պոմպեյոս Տրոպոս - 236
 Պրոդիկոս - 166
 Պրոկուպիոս Կեսարացի - 13
 Պրոքսենոս - 166, 175
 Պուշկին - 127

- Ռափսեան - 81
 Ռչտունի, Ռչտունի, (Ռչտունիաց տէր) - 73, 74, 81, 84, 88, 114
 Ռոստոմ Զալ (Սագհիկ) - 42
 Ռոփսեան, Ռոփի - 73, 85, 87, 99, 101, 102
 Ռուսա Երկրորդ - 54
 Ռուփոս - 156
 Ջահուկյան Գ. - 24, 62, 100, 105, 106, 108, 238
 Սարարիս - 170
 Սագհառունի - 81
 Սաթենիկ, Սաթինիկ - 15, 41, 89, 117, 122, 130
 Սայմանապար Երրորդ - 52
 Սահակ Արծրունի - 10
 Սահակ Բագրատունի - 11, 21
 Սահակ Պարթև - 11, 33, 39, 75, 76, 77, 79, 127, 129
 Սահառունի - 82, 84, 87
 Սաղամուլթ - 75
 Սաղունի - 81
 Սամվել Անեցի - 11, 100
 Սամուրամաթ - 51, 52, 53
 Սանասար - 118
 Սանասարուկ - 16, 96, 119, 122
 Սանոտ - 16, 96, 119
 Սանուր - 16
 Սասանյան - 19, 20, 39
 Սարգոն Երկրորդ - 62, 68
 Սարգսյան Գ. - 5, 6, 7, 8, 19, 33, 47, 49, 58, 59, 69, 88, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 103, 104, 109, 122, 129, 131, 133, 182, 190, 200, 232, 234, 235
 Սարգսի Առաջին - 46
 Սարգսի Երկրորդ - 59, 60, 61
 Սափաթիա - 103
 Սերես - 13, 19, 26, 32, 55, 56, 58, 63, 70, 75, 80, 82, 90, 95, 105, 107
 Սիլվիան - 39
 Սիլվիոս - 100
 Սիլվիոս I Նիկատոր - 39
 Սեմ - 55, 56, 57, 58, 62, 97, 104, 105, 109, 111, 113, 120, 121, 124, 236
 Սենեքերիմ (Սինախերիբ) - 52, 118
 Սենեքիա - 103
 Սեթի - 166, 176
 Սիբիլա - տե՛ս Բերոսյան Սիբիլա
 Սիսակ - 63, 74, 99, 106, 108, 113, 114, 121, 122
 Սիսակյաններ (Սյունի) - 82, 99, 100
 Սիրաթ-Թիրաս - 103, 104, 114
 Սիսեաց Երկրորդ - 78, 79, 84
 Սիւնի - 73, 81, 84
 Սլաք - 96, 97, 99, 100
 Սկունի - 73, 97, 99, 100, 114
 Սլուկ, Սլուկ - 100, 101, 114
 Սկայորդի - 52
 Սղկունի - 85
 Սմբատ զորավար, (Արտաշեսի որդի) - 82, 88, 96, 130
 Սմբատ-Շամբատ - 103, 114
 Սոդացի - 81, 82
 Սոկրատ, Սոկրատես - 29, 165, 166, 168
 Սոփիենտոս, (Սոփիենտոս Սոփիապալացի) - 171
 Սոֆոկլես - 141, 149, 162
 Սպանդունի - 73, 81, 85, 88, 94, 95, 111, 113
 Ստեփանի Խորեն - 129, 130, 133, 134
 Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ - 22
 Ստրաբոն - 12, 14, 154, 156, 236
 Սրվանձադանց Գ. - 48
 Ստանուէր - 96
 Վաղարատունի - 85
 Վաղարիա - 103, 114
 Վահագն - 15, 40, 41, 98, 99, 100, 101, 112, 114, 116
 Վահագն (որդի Տիգրան Երվանդյանի) - 116
 Վահագն-Հեղապ - 214
 Վահունի, Վահունեաց տէր, Վահունի, Վահեփանեան, Վահեփանեան - 73, 81, 84, 98, 99, 100, 101, 112, 114, 116, 123
 Վաղարշակ - 37, 38, 65, 74, 89, 94, 95, 97, 100, 101, 117, 118
 Վաղարշակ Պարթև - 67, 74
 Վայդներ - 240
 Վայկուն - 106, 108, 119, 121
 Վանանդացի, Վանանդեցի - 73, 81, 84, 86
 Վանանդացի Երկրորդ - 85
 Վառունի - 81, 83
 Վարադ - 114
 Վարադ-Վաղարիա - 102, 103, 114

- Վարազդարիկեան - 82
 Վարաժնունեան - 81, 82
 Վարաժնունի, Վարաժ - 73, 81, 88, 89, 99, 101
 Վարապարիկեան - 82, 85
 Վարդանանք - 10, 129
 Վարդգես Մանուկ - 15
 Վարձաւունի - 81, 84
 Վիժանունի - 81, 85
 Վիդառնա (Հյուլառնես) - 146
 Վիլկեն - 50
 Վինդ, Վունդ, Վընդուր - 106, 109, 121
 Վինդաֆառնա (Բնտաֆիռնես) - 146
 Վուստ Հինգերորդ - 19, 75, 76, 79
 Վրթանես - 102
- Տադրեան - 81
 Տակիտոս - 12
 Տամարացի - 81
 Տադրեան - 85
 Տայեցի, Տայոց - 81, 84, 86
 Տաշրացի - 73, 82, 90
 Տարբան - 55, 56, 58, 62, 105, 111, 120
 Տարբանյաններ - 58
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. - 24, 50
 Տեր-Մինասյան Ե. - 8
 Տիգրան Արտաշեսի որդի - 101, 116
 Տիգրան Երկրորդ Մեծ - 13, 28, 41, 102, 108, 109, 119, 179, 200, 201, 214
 Տիգրան Միջին - 22, 27, 98, 124, 125
 Տիգրան Երվանդյան - 13, 36, 116, 117, 170, 178
 Տիգրան Կրտսեր - 201
 Տիգրան Վերջին - 87, 98, 101
 Տիսափիռնես - 176
 Տրտան - 104
 Տր (Միհր) և Ապոլլոն (Հիլիոս) - 214
 Տրտան արքա - 43, 119
 Տրտան (որդի Արտաշեսի) - 82
 Տրտան (որդի Տիգրանի) - 116
 Տրտացյան Գ. - 5, 24
 Տրք - 40, 95, 96, 237
 Տրայինա Ջուստո - 49
 Տրդատ Առաջին - 14, 179
 Տրդատ Բագրատունի - 43
- Տրդատ Գ Մեծ - 20, 38, 89, 102
 Տրեվեր Կ. - 24
 Տրպատունի - 81, 82
 Տրունին - 73, 81, 85, 88, 96, 99
 Տուրիա - 103
 Տուր - 88, 96, 97, 99, 101
- Տղակ - 106, 107, 121
 Տողկեպան - 81, 83
 Տուլն - 82, 85
- Ուխտանես - 22, 103
 Ունդնադ - 240
 Ուտանա (Օտանես) - 146
 Ուտալացի - 73, 74, 81, 90
- Փառլի - 106, 107, 121
 Փափատոս Բուզանդ - 10, 26, 28, 29, 48, 56, 67, 68, 75, 84, 125, 236
 Փերիկանյան Ա. - 5, 24, 100
 Փերմելլանոս - 30
 Փիլիպպոս - 164
- Քամ - 104, 236
 Քաջբերունին - 82, 85, 87
 Քարոն - 142
 Քանթիոս - 142
 Քսենոփոն, Քսենոփոն Աթենացի - 12, 36, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178
 Քսերքսես - 149, 159, 161
 Քսիստոթրես - 56, 57
 Քսենիաս - 48, 171
- Օլիմպիոդորոս - 29, 55, 120
 Օլլամպ քուրմ (Օլլամպիոս) - 13, 14, 28, 31, 32, 121, 214
 Օնեգին - 128
 Օտանես - 146, 149
 Օրբելի Հ. - 24
 Օրիոն - 53, 69, 236
- Ֆիդիաս - 149, 162
 Ֆիդուսի - 41, 42
 Ֆորեր Է. - 236

- Абгар - 126
 Абегян М. - 199, 219
 Август - 217, 218, 220
 Агафангел - 207, 208, 212, 215, 233
 Адонц Н. - 74, 75, 77, 83, 91, 92, 191, 195, 199
 Аждахак - 199, 219, 220
 Александр Македонский - 208
 Амфикрат Афинский - 210, 222
 Анахит (Ардвисура, Анахита) - 207, 208, 215, 216
 Анахит-Артемиды - 215
 Ангхро-Манью (Ахриман) - 215
 Антиох Первый - 208
 Антиох Коммагенский - 217
 Антоний - 205
 Аноним Себеос - 71
 Апама - 217
 Аполлинарис - 205
 Аппиан - 195, 196, 197, 198, 199, 211
 Аппий Клавдий - 195
 Аполлон - 208, 215, 216, 218, 223
 Аполлон-Гелиос - 207, 216
 Аполлон-Митра-Гелиос-Гермес - 208, 216
 Аполлон-Тир-Гелиос - 209
 Аполлон Родосский - 210
 Ара Прекрасный - 70, 207, 215
 Арамазд (Аһура - Мизда) - 207, 215
 Арамазд-Зевс - 215
 Аревшатян С. С. - 230, 231
 Ариазата-Аутома - 196
 Ароанды - 208
 Арсиноя - 217
 Артавазд - 217, 219
 Артавазд Первый - 195
 Артавазд Второй - 195, 197, 198, 199, 206, 209, 210, 211, 216, 217, 219, 222, 223
 Артавазд Третий - 217
 Арташес - 219
 Арташес Первый (Артаксий) - 191, 196, 200, 210, 211, 219, 225, 230, 231, 233, 234
 Арташес Второй - 217
 Арташесиды - 200, 210, 217, 218, 219, 220, 222
 Артемиды - 207, 208, 215
 Артемиды-Анахит-Луна - 209
 Арунониан Н. В. - 108
- Аршакиды - 139, 209, 212, 216
 Астхик - 215
 Астхик-Афродита - 215
 Атеанаис - 205
 Атом, Атовм - 219
 Аутома-Ариазата - 219
 Афинея - 210
 Афродита - 221
 Афродита-Арсиноя - 217
 Ахемениды - 208, 225
 Ачарян Гр. - 200, 219
- Бардецап - 228
 Бел - 70
 Бельк В. - 191, 195
 Болтунова А. И. - 222
 Borger R. - 193
 Борисов А. Я. - 233
- Валаршак - 208
 Валерий Максим - 196, 198
 Вахагн (Веретрагна) - 207, 209, 215
 Вахагн-Геракл - 215
 Вахуни-Вахагн - 126
 Волошин М. - 136, 138
- Гай Цезарь - 217
 Garder P. - 220
 Гелиос Митра - 209
 Гелиос-Тиридат - 209
 Гесиод - 204
 Геракл-Артагн-Вахагн-Арес - 208, 209, 216, 218
 Гиуни - 126
 Григорий Просветитель - 139, 228
 Гурас-Куруш-Кир - 219
- Давид Анахт, (Давид Непобедимый) - 230, 231, 232, 233, 234
 Данаида - 218
 Дарий Первый - 208
 Debevoise V. - 220
 Диодор - 211
 Дион Кассий - 196, 198, 217, 218
 Дионисий - 208, 216, 218
 Dubberstein W. - 192
 Дяконов И. М. - 69, 233

- Еврипид - 204, 206
 Евронт - 204
 Ерванд - 191, 211
 Ервандакан, Еруандакан (династия армянских Оронтидов) - 200, 208, 216
 Еремян С. Т. - 232
- Зарех - 196, 197, 200, 219
 Заруһи - 199, 200, 219, 220
 Зевс-Оромазд-Арамазд - 208, 209, 211, 216, 234
- Humann K. - 216
 Клеопатра - 196, 197, 217
 Клеопатра Вторая-Исида - 217
 Красс - 206, 210
 Корюп - 212, 229
- Labat R. - 193
 Лазар Парпеци, Лазарь Парпский - 212, 225, 227, 229
 Лаодика - 217
 Лопощко Т. - 199
 Лукиан - 195, 197
 Лукий - 205
 Лукулл - 195
- Майер Вернер - 191
 Манацян Я. - 196, 217, 222
 Мараба Мцурнский - 212
 Мар Абас Катина - 212
 Мелеагра - 218
 Меликишвили Г. - 47, 54
 Метродор Скепсийский - 210, 211, 222
 Месроп Маштоц - 225, 226, 228, 229
 Minns E. - 196, 219
 Митра-Тир - 207, 215, 216
 Митра-Гефест - 215
 Митрас - 204
 Митридат (царь Атропатены) - 196
 Митридат Второй (Великий) - 195, 196, 198, 219
 Митридат Шестой Евпатор - 196, 197, 198, 216
 Мовсес Хоренаци, Моисей Хоренский - 70, 71, 75, 91, 92, 125, 126, 138, 139, 195, 199, 200, 207, 208, 209, 211, 212, 215, 216, 219, 220, 228, 230, 232, 233, 234
- Муза - 220, 221, 222
 Мушегян X. - 217, 218, 223
 Мшак-Мажак - 126
- Нагэ-Афина - 215
 Нерейд - 218
 Нерон Тиберий Клавдий - 217
 Nillson - 221
 Никомен - 217
 Нумен - 204
- Океан - 221
 Олимп (Олимпия) - 211, 234
 Орбели И. А. - 233
 Ормания М. - 226
 Оронт - 211
- Паули-Виссов - 218, 221
 Parker R. - 192
 Перихания А. - 219
 Плиний - 210
 Плутарх - 194, 195, 197, 206, 210, 211, 222
 Полибий - 210
 Помпей - 199
 Попли Эмей Валент - 205
 Puchstein O. - 216
 Птолемей - 199, 217
 Птолеми - 208, 216, 221
 Птукян З. - 217, 218, 223
- Sachs A. - 192
 Саркисян Г. X. - 34, 200, 216, 219
 Sariaster - 196
 Себеос - 71
 Селевкиды - 191, 194, 208, 216, 221, 222
 Серфо Л. - 220, 221
 Смбат-Смбатухи - 200
 Спандуни - 126
 Старкова К. Б. - 233
 Страбон - 193, 195, 210, 211
- Тацил - 217, 218
 Тачат - Тачатухи - 200
 Тей Урания Муза - 221
 Тигран - 219, 220
 Тигран - Тигрануһи - 200, 219
 Тигрануһи - 219, 220
 Тигран Ервандян - 199, 219
 Тигран Первый - 195,

- Тигран Второй, Великий - 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 205, 206, 208, 209, 210, 216, 218, 219, 222, 223
 Фраатак - 220
 Хайк, hАйк - 70, 71, 207, 215
 Хайкида - 70, 71
 Халатьянц Г. - 49, 110, 233
- Тигран Младший - 196, 197, 198, 199
 Тигран Третий - 217, 222, 223
 Тигран Четвертый - 217, 218, 223
 Циперон - 195, 210
- Тир - 208, 216
 Тир-Аполлон - 215
 Тирация Г. - 216
 Тондрио В. - 221
 Торк - 207, 215
 Трлат I - 205, 209
 Трлат III - 209
- Урания Муза - 220, 221
- Фавстос Бузанд - 207, 209, 212, 215
 Фетида - 221
 Фраат Четвертый - 220, 221
- Шамирам - 70
 Штрассмайер - 191
- Эльчибекян Ж. - 195
 Эмин Н. О. - 133, 230
 Эрато - 217, 218, 220, 221, 222, 223
- Юстин - 195, 211
 Ясон - 206

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

- Ազատն Մախա - 107
 Աթաուհ - 59
 Աթինք - 140, 141, 148, 149, 150, 151, 162, 163, 165, 166, 167, 168
 Աժդանական - 120
 Ալանաց աշխարհ - 130
 Ալեքսանդրիա - 11, 150
 Ալլի - 241
 Ալլի-Ալձնիք - 60, 61
 Ալթինթիփ - 188
 Ալուշ (Բյուրակ) - 61
 Ալրուպոլիս - 162
 Ալթամար - 120
 Ալձն (Բղեչյան Աղձնեաց) - 73, 74, 75, 77, 81, 90
 Ալվանք, Աղուանք - 42, 74, 106, 108, 113, 121, 122
 Աղուանից դաշտ - 74
 Այրարատ - 56, 63, 64, 106, 108, 121
 Այրարատեան գաւառ - 67
 Անգեղաւուն - 67, 95
 Անի - 13
 Անի Դարանաղայց - 214
 Անի ամրոց - 13, 31
 Անծիթ - 75
 Աշտիշատ - 97, 98, 111, 116, 121
 Առան (Աղուանք) - 63, 74
 Առաջավոր Ասիա - 41, 169
 Առաջին Հայք - 64, 186
 Ասիա - 30, 116, 141, 142
 Ասորեստան - 14, 36, 43, 47, 49, 51, 52, 54, 58, 62, 64, 66, 69, 118, 141, 150
 Ասորիք - 27, 28, 42, 141, 184
 Ատտիկա - 140, 149
 Արագած - 63, 106, 107, 114, 121
 Արածանի - 59, 66, 159
 Արայի դաշտ - 56, 64, 106, 107, 108
 Արայի լեռ - 48
 Արարադ - 56, 120
 Արարադ լեռ - 56
 Արարադի երկիր - 35, 56, 57, 58, 63, 70
 Արարատ, Արարոտ - 158
 Արարատ լեռ - 56
 Արարատյան դաշտ - 54, 56, 64, 70, 105, 119, 120, 121
 Արարատյան տերութիւն - 56
 Արաքս - 62, 64, 157, 159
 Արին-բերդ (Էրեբունի) - 188
 Արխի երկիր (Հարք) - 35, 59, 61
 Արմանի - 240
 Արմավիր - 21, 63, 64, 97, 106, 107, 115, 116, 121, 188, 213
 Արմն (Նփրկերտ) - 61, 241
 Արմին (Արմենիկ) - 119, 120
 Արմենիա - 156, 240
 Արմինա (Արմենիա) - 157, 158, 200, 237, 240
 Արմինա - Ուրարտու - 158, 160
 Արշակաւան - 16, 93, 98
 Արշարունիք - 106, 109, 121
 Արտաշատ - 22
 Արեւմտյան տերութիւն - 36, 146, 156, 160
 Արեւելյան Հայաստան - 159, 177
 Արեւմտյան Հայաստան - 159, 160, 173, 177, 185, 186, 188, 241
 Աֆրիկա - 141
 Բաբելոն - 19, 27, 35, 43, 49, 53, 56, 57, 58, 63, 64, 68, 70, 141, 145, 153, 154, 155, 200, 237
 Բաբելոնիա - 50, 125
 Բազաւան, Բազնայ աւան - 97, 98, 109, 113, 121
 Բազարան, Բազնարան - 22, 97, 98, 113, 121
 Բագրեւանդ գաւառ - 98, 120
 Բաղիաններ - 238
 Բասան - 159
 Բեհիստուն - 145, 146, 157, 158, 159
 Բեովտիա - 166
 Բեռլին - 5, 50
 Բիւպիլի - 59, 61, 241
 Բյուզանդիա - 33, 44
 Բոհտանու (Տիգրիսի վտակ) - 156
 Բոհտանու-Կենտրոնիս - 156
 Բրիտանիա - 45

- Էկրատանա - 49
 Էրեբունի - 236
 Թեք - 99, 149, 166, 167
 Թեգարամա - 57, 69
 Թեյլեբալինի - Կարմիր բուր - 54
 Թեոդոսիոպոլիս - 15
 Թեոդոսիոպոլիս - Կարին - 46
 Թերմոպոլիս - 161
 Թերմոպոլիսյան կիրճ - 149
 Թիլզարիմաու - 57, 68
 Թիֆլիս - 67
 Թորգոմի տուն-Թիլզարիմաու-Թեգարամա - 60, 69, 241
 Թորգամա, Թորգարմա Բեթ-Թորգարմա - 69
 Թորդան - 184
 Թրակիա - 141, 150, 166
 Թրմերդ - 61
 Թուրիս - 140, 141
 Թուրքիա - 188
 Իսրայիլ - 132
 Իտալիա - 11, 140
 Իրան - 39, 41, 42, 44, 185
 Իրանական սարահարթ - 239
 Լակեղեմուն, Լակոնիկա - 149, 163
 Լեզք գյուղ - 48
 Լիբիա - 141, 150
 Լիբի - 30
 Լիդիա - 150
 Խաթի - 241
 Խաթիթ - 46
 Խրամ - 120
 Մնեպոց - 97
 Մոփք - 64, 154, 184, 185
 Կաթոսի տուն - 99
 Կաթոսի երկիր - 63, 99
 Կալիսու-Նիմրուդ - 51
 Կապադովկիա - 64, 122, 184
 Կասպից ծով - 62
 Կատպատուկա (Կապադովկիա) - 157
 Կարդուխների երկիր - 156, 173
 Կարմիր բուր (Թեյլեբալինի) - 188
 Կենտրոնիս - 156
 Գառնի - 14, 106, 108, 111, 121
 Գեղ լեռ - 106, 107, 108, 121
 Գեղամայ ծով - 106, 108
 Գեղամի դաստակերտ - 106, 121
 Գեղարքունի գաւառ - 106, 113, 121
 Գեղարքունի լիճ - 113, 121
 Գեղարքունի, Գեղարքունիք - 63, 106, 108
 Գերեզմանք, Գերեզմանակք - 97, 120, 124
 Դիաւնիսի - 108
 Դուլթն - 117
 Դավիթի բլուրներ (Արգիշտիխիլի) - 188
 Դարանաղի - 184, 214
 Դեբլի - 141, 148
 Դերջան - 184
 Դիլալ - 240
 Եգիպտոս - 51, 141, 143, 144, 145, 147, 150, 158
 Եղեւիտ (Ուռհա) - 11, 31, 104, 184
 Ելիփանտին - 144, 158
 Եկեղյաց - 184
 Եվրոպի, Եվրոպա - 30, 142
 Եվրոպիան Պոնտոս - 155
 Երասի - 74, 106, 107, 121
 Երեւան - 6, 58, 189
 Երեքով - 30
 Երկիրն Հայոց - 108
 Երկրորդ Հայք - 64, 186
 Երվանդակերտ - 15, 98, 110
 Երվանդաշատ - 15, 46, 98
 Երվանդական, Երուանդական - 16, 93, 97, 98, 111, 114, 121, 123
 Երրորդ Հայք - 64, 186
 Երուսաղիմ - 136
 Եփրատ - 13, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 153, 154, 156, 190, 240
 Զաբատ գետ - 156
 Զարասպ լեռ - 64
 Զարեհավան - 16
 Զարիշատ - 120
 Զարուանդ - 109, 113, 120
 Էբլա - 240
 Էգեական - 141
 Էլամ - 46

- Կեսարիա - 64, 109
 Կիրիկիա - 156, 186
 Կիրենա - 150
 Կովկասյան լեռներ - 65
 Կորդվաց աշխարհ - 56, 119
 Կորդուք - 63, 64, 70
 Կորնիթոս - 149, 167
 Կորոնեա - 166
 Կուլմերի (Բելլոմար, Սասուն) - 59, 61
 Կունաբաս - 166, 172
 Կուր - 62, 74, 157
- Հաղամակիրո - 117, 118
 Հալեր - 240
 Հալիկաոնաս - 140, 141, 148, 158
 Հալիս գետ - 155, 156
 Հայկական լեռնաշխարհ - 35, 51, 54, 55, 57, 60, 62, 63, 65, 69, 109, 157, 173, 175, 178, 189, 190, 237, 238, 239, 241
 Հայկական լեռներ - 50
 Հայկաշեն - 93
 Հայաստ - 60, 69, 185, 240, 241
 Հայաստան - 6, 7, 9, 11, 12, 13, 16, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 62, 63, 64, 67, 68, 77, 79, 100, 104, 106, 109, 119, 120, 125, 132, 138, 145, 146, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 164, 170, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 200, 213, 214, 237, 239, 241
 Հայաստան (Արմենիա) - 156, 159, 170, 240
 Հայաստանի Հանրապետություն - 62
 Հայոց ձոր - 63, 64, 105, 110, 111, 113, 120
 Հայք - 35, 57, 64, 101, 105, 110, 118, 119, 120
 Հաշտեանք - 120
 Հարք գավառ - 35, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 97, 99, 105, 120
 Հարք-Տարոն - 63, 64, 65, 66, 121
 Հելլադա - 140, 149, 174
 Հյուսիսային Կովկաս - 42
 Հյուսիսային Միջագետք - 173
 Հնարակիրա - 74
 Հնդկաստան - 20
 Հոռոմ (Բյուզանդիա) - 43, 44
- Հոռոմեական կայսրություն - 9, 137-8, 185, 186
 Հոնիա - 142, 166, 172
 Հունաստան - 11, 21, 43, 140, 141, 143, 145, 146, 148, 149, 161, 162, 166
 Ճորոխ - 157, 159, 160, 240
 Ճվաշ գավառ - 48
- Մադա (Մեդիա, Մարաստան) - 157, 170
 Մազազ գավառ - 82
 Մազակա, տե՛ս Կեսարիա
 Մաժար - 64, 65, 109, 119, 120, 124
 Մալաթիա, Մալդիա-Մելիդ (Սալթե) - 57, 60, 67
 Մակեդոնիա - 141, 164
 Մանեայ պար - 109, 110, 121
 Մանտինեայ - 167, 170
 Մասիս - 56, 63, 106, 107, 112, 117, 121
 Մարաթոն - 161
 Մարանդ - 120
 Մարաստան (Մեդիա) - 35, 36, 64, 66, 170
 Մարաց ձոր - 110, 113, 114, 121, 123
 Մարմիտ - 16, 110, 113, 114, 121
 Մելիդ - 69, 241
 Մեծ Զավր - 156
 Մեծ Հայք - 9, 155, 156, 184, 185, 240
 Մերձավոր Արևելք - 213
 Միլետ - 142, 148
 Միջագետք - 5, 6, 53, 69, 143
 Միջերկրական - 143
 Միջին Ասիա - 42
 Միջին Արևելք - 213
 Միտաննի - 46
 Մծբին - 31
 Մծուրք - 13
 Մշոյ դաշտ - 48
 Մուշ - 58, 59, 61
- Նաբիրի - 240, 241
 Նիսիսիքիանի - 236
 Նիսիս - 31, 35, 36, 50
 Նփրկերտ - 236
- Շահապլվան - 98
 Շամիրամ ամրոց - 48
 Շամիրամ բերդ - 48
 Շամիրամ գյուղ - 48

- Շամիրամի քաղաք (Վան) - 48
 Շիրակ - 63, 65, 70, 106, 107, 121, 122
 Շուբրիա - 59
 Շուսիք - 46
- Որթք - 97, 109, 121
- Ջինաստան - 15, 45
 Ջորջորդ Հայք - 64, 186
- Պաղեստին - 27, 28, 43, 119, 124, 130
 Պարթևներ (տաճար) - 162
 Պարթևաստան - 27, 201
 Պարթևար - 65
 Պարսկաստան - 20, 26, 32, 77, 137, 141, 145, 146, 147, 148, 150, 154, 161, 166, 169, 170, 171, 172
 Պելոպոնես - 167
 Պոնտոսյան Սինոպ - 31
 Պոտոի Արմենիա - 64
 Պողոմայիդ - 108, 119
- Սալամին - 161
 Սամոս կղզի - 140, 141, 148, 150
 Սարաթաղ - 56
 Սարդենա - 166
 Սասանյան Իրան, Պարսկաստան - 9, 42, 182
 Սասուն - 35, 59, 190
 Սեւ ծով - 61, 155, 157, 160, 173
 Սեւանա լիճ - 70, 108, 119, 122
 Սիկիլիա - 141
 Սիմ լեռ - 56, 62, 105, 113, 120, 124, Սինոպ - 31
 Սրահյան (Սյունիք) - 63, 100, 106, 108, 113, 114, 121, 122
 Սիւնիք - 100, 106, 108
 Սիրակուզա - 141
 Սիրիա - 240
 Սկիլլոս - 167
 Սոդք գավառ - 82
 Սպարտա - 148, 149, 151, 162, 163, 166, 167, 168, 171
 Սպեր - 159
 Սուխմե - 241
 Սուխմու կրկիր - 60
- Վաղարշավան - 16, 98
 Վայկունիք - 106, 108, 119, 121
- Վայոց ձոր - 120
 Վան - 14, 15, 46, 47, 48, 49, 52, 54, 120, 188
 Վանա լիճ - 35, 49, 59, 60, 61, 63, 64, 70, 105, 119, 121, 156, 157, 159, 160, 173, 190, 241
 Վանի թագավորություն - 52, 54
 Վանանդ - 106, 109, 121
 Վան-Տոսպ - 63
 Վերին Բասեան - 109
 Վրաստան - 42
- Տայք - 65
 Տարալն-Տարոն-Տարաւն-Տարոն - 56, 105, 111, 116, 120
 Տարոն - 35, 56, 57, 58, 59, 60, 98, 121, 184
 Տարոն-Հայք - 62, 63
 Տելեռաս գետ - 159
 Տիգրանակերտ - 6, 15, 17, 93
 Տիգրիս - 63, 154, 156, 240, 241
 Տիպոն, Տիգրոն - 75, 76, 77
 Տյուրոս - 17, 67
 Տուն Թորգոմայ - 57, 66, 67, 68, 69, 97
 Տուշպա (Վան) - 47
 Տուարածինեի խուրի (Տուարածատաի) - 61
 Տուրուբերան - 59, 82
- Յուլակերտ - 106, 107, 121
 Յրոնք - 97, 105, 120
- Ուարտական կայսրություն - 241
 Ուրաշտու (Ուրարտու) - 157
 Ուրարտու - 43, 46, 47, 48, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 105, 158, 159, 188, 190, 241
 Ուրարտու-Բիայնիլի - 63, 240
 Ուրմե երկիր - 59, 61, 241
 Ուրմե -Արիսի - 59, 62
 Ուրմիա լիճ - 63, 64, 156, 157
 Ուրումե-Ուրմե (Ուրումու, Տարոն) - 35, 59, 60, 61
- Փայտակարան - 120
 Փառախոտ - 106, 121
 Փառական - 107
 Փառուխտ - 107
 Փարիզ - 5, 46, 188
 Փյունիկիա - 67, 99, 141

Փոքր Ասիա - 11, 21, 42, 140, 154, 155,
161, 166, 173, 181, 239

Փոքր Զափր - 156

Փոքր Հայք - 155, 156, 184, 185, 186, 240

Քղմար - 59

Օլբիա - 141

Адиабен - 194

Александрия - 217

Апи - 209, 211, 234

Апхиония - 222

Апаран - 225

Арани, Аррана - 193

Арбела - 193, 194

Армавир - 204, 208, 222, 225

Армения - 69, 71, 191, 192, 195, 198, 199,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 212, 216, 217, 218, 219, 222, 223,
225, 226, 227, 228, 229, 230, 231

Армянское нагорье - 70, 203, 224

Аррапха - 193, 194

Арташат - 206, 211

Ассирия - 70, 194

Атропатена - 196, 198

Ближний Восток - 203

Вавилон - 70, 71, 192

Вавилония - 203

Валаршапат - 205

Ван - 70

Ван (оз.) - 224

Великая Армения - 225

Верхняя Месопотамия - 198

Вифания - 208

Гарни - 205, 209, 225

Даранали - 211, 234

Ефрат - 71, 211

Ереван - 204

Заришат - 200, 219

Италия - 222

Каппадокия - 208, 227

Каспий - 210

Киликия - 194, 199

Киркук - 193

Коммагена - 208, 209, 216

Мажак - 126

Малая Азия - 69

Мюнстер (Германия) - 191

Немрут, Немрут даг - 208, 216

Ниневия - 193

Парфия - 198, 220, 221

Пергам - 208

Передняя Азия - 195

Понт - 196, 208

Рим - 199, 217, 220

Римская империя - 139, 209

Селевкия - 192, 194

Сирия - 194

Средиземное море - 210

Средний восток - 203

Тегарама, Дом Торгома - 77

Тигр - 192, 194

Тигранакерт - 6, 194, 198, 205, 206, 209,
222, 225

Тушпа - 70

Урарту - 70, 192, 224

Финикия - 194

Цронк - 126

Экбатап - 198

Элам - 194

ՅԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբասկի - 190

Աբեշլա, ապշիլ - 190

Աբխազ - 190

Ազգ, ազնն Արամանեկայ - 62, 105

Ազգ Գնունեայ - 67

Ազգ Գրիգորի - 67

Ազգ Պարթևապ - 67

Ազգն Քամայ - 67

Ալարուդներ - 156, 157, 159, 160

Ասորեստանցի - 54

Ասորի - 13, 47, 104, 105

Արաբ - 236

Արամեացիներ - 105

Արիացի - 220

Արմեն - 55, 60, 105, 112, 159, 190

Արմենիկ - 105, 112

Գազգ - 190

Թորգոմայ ազգ - 68

Իմեր - 190

Իրանցի - 220

Խաթե - 60

Խեթեր - 224

Խուրուշկի, խուրուշկիա, աբասկի - 190

Խուրրիներ - 189, 190, 224, 239

Կաշկա, կոլի - 190

Կոլլներ - 159

Հայ - 13, 14, 17, 24, 28, 33, 37, 40, 53,
60, 62, 69, 105, 111, 119, 125, 146,
152, 157, 159, 160, 174, 190, 236, 237,
238, 239, 240

Հելեն - 149, 170, 172, 174, 175

Հեսպերիտներ - 159

Հրեա - 28, 100, 108, 125, 130

Հույն - 13, 32, 36, 105, 145, 146, 147,
148, 153, 173, 174

Մատիններ - 156, 157, 159

Մեդացի - 64, 220

Մուշկ, մեախ - 190

Մուշկու - 60

Նաիրի - 54

Չերքեզ-աղբղ - 190

Պարթև - 13, 125

Պարսիկ - 28, 105, 108, 146, 147, 148, 150

Սասպերներ, սուպրի - 156, 159, 190

Սոմերի - 60

Սուբարուու, չուբարուու - 190

Սուպրի, չուբրիա - 190

Վրացի - 60, 236

Ուրարտացի - 54, 157, 159, 189, 190, 224,
239

Ուրուատրի - 54

Ուրում (= Օրում) - 55

Ուրումու - ուրումե, արմեն - Հայ - 60, 190

Փասիաներ - 159

Փոյուգիացի - 152, 159

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր արդյունաշատ պատմաբանը. – Պ. Մուրադյան	5
---	---

ՏԱՄԼԱՍՅԱԿՆԵՐ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՀԵՏ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» (Երևան, 1991)	9
Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (ՊԲՀ, 1992, N 2-3)	46
Մովսես Խորենացու նախարարական տոհմերի ցանկը (ՊԲՀ, 1996, N 1-2)	73
Հասուկ անունների ստուգաբանությունը Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ (ՊԲՀ, 1998, N 1-2, 3)	93
Մովսես Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությունը (ՊԲՀ, 1997, N 1)	127

ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ

Պատմաճայր Հերոդոտոսը (Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, էջ 553-578)	140
Քսենոփոնի կյանքը և ստեղծագործությունը (Անաբասիս, Երևան, 1970, էջ 201-220)	161
Նիկողայոս Աղունցի գլուխգործոցը (Նիկողայոս Աղունց, Հայաստանը Հուստի- նիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 550-565)	177
Նիկողայոս Աղունց, Հայաստանի պատմություն (Հեղինակային վերջաբանի փոխաբան)	188

СТРАНИЦЫ ИЗ РАННЕЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ АРМЕНИИ

Свидетельство позднеавилонской клинописной хроники об Армении времен Тиграна II (ИФЖ, 1991, ¹ 2)	191
Черты эллинизма в духовной культуре Древней Армении (ИФЖ, 1976, ¹ 3)	203
Царица Эрато ("Кавказ и Византия" ¹ 6)	215
К предыстории армянской письменности ("Кавказ и Византия", ¹ 2)	224
Моисей Хоренский и Давид Непобедимый ("Кавказ и Византия", ¹ 1)	230

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հայերի ծագումը. պատմագիտություն և պատմագիտական չափարկումներ («Գիտություն», 1998, N 18)	235
---	-----

ՑԱՆԿԵՐ

Աձնանուններ	243
Տեղանուններ	254
Ցեղանուններ	259

«Իմ գիտական կենսագրությունը մասամբ ոչ սովորական է, երկատված: Այն սկսվել է տակավին ուսանողական տարիներին Լենինգրադի Էրմիտաժում, երբ իմ երկրորդ ուսուցիչը (առաջինը իմ հայրն էր) մեզանում լավ հայտնի Իգոր Միխայիլի Դյակոնովն ինձ համեմարարեց մշակել՝ այսինքն կարդալ, թարգմանել, մեկնաբանել և հրատարակել հելլենիստական դարաշրջանի Բաբելոնյան սեպագիր տախտակների էրմիտաժյան հավաքածուն: Հետագա ողջ կյանքում ասուրագիտությունից ես այլևս չեմ բաժանվել: Արտասահմանում հրատարակել եմ Բեռլինի Առաջավորասիական թանգարանի համաբնույթ հավաքածուն ու հելլենիստական Բաբելոնի քաղաքին վերաբերող

տասնյակ հոդվածներ, որոնք այստեղ՝ Հայաստանում գործնականորեն ոչ ոքի հայտնի չեն:

Հայագիտություն մուտք եմ գործել արդեն ասպիրանտ եղած ժամանակ, բայց դարձյալ Հին Հայաստանի քաղաքին վերաբերող թեմայով, որը հետո վերաճեց նրա սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային պատմության: Ինձ ամբողջապես գրավեց Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը»: Հանձին «Հայոց պատմության» հեղինակի ես գտա իմ մշտական զուգակցին: Նա ինձ գերեց իր խորը, գերբնական համակարգվածությամբ, հոգեբանականությամբ և առեղծվածայնությամբ: Ընդ որում՝ նրա գլխավոր հանելուկայնությունը այն չէ, ինչպես բոլորը կարծում են, թե որ դարում է նա ապրել ու ստեղծել, այլ և այն, թե որտեղից է հայթայթել իր հարստագույն տեղեկությունները ոչ միայն իրենից ոչ վաղ անցյալի մասին, այլ իրենից կեսհազարամյակ, իսկ երբեմն էլ մեկ ամբողջ, նույնիսկ երկու հազարամյակ առաջ: Հենց այդ ուղիների, ինչպես նաև նրա հայթայթած տեղեկությունների մշակումն ու մատուցման եղանակների որոնումը դարձան իմ վերջին 3-4 տասնամյակների հետազոտությունների առարկան: Իբրև միջանկյալ արդյունք՝ «Հայոց պատմության» գրաբարից ռուսերեն թարգմանությունը եղավ, որ ես հրատարակեցի Մ. Էմինի թարգմանությունից մեկ հարյուրամյակ անց:

Ես հիմա էլ «բռնված եմ» Մովսես Խորենացու առեղծվածներով և մենագրություն եմ պատրաստում նրա «Պատմությունը» կազմող համակարգերի շուրջ, այդ թվում՝ Հայոց եկեղեցու 1700-ամյակի՝ Հայաստանում կրոնի էվոլյուցիայի մասին, ներառյալ նրա բեկումնային պահը՝ հայերի դարձը քրիստոնեություն...»: